

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS
ALUSTATUD 1893 a. VIINIK 290 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ в 1893 г.

EESTI NSV AJALOO KÜSIMUSI
ВОПРОСЫ
ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР
VII

TARTU 1972

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS

ALUSTATUD 1893. a.

VIHK 290 ВЫПУСК

ОСНОВАНЫ В 1893 г.

EESTI NSV AJALOO KÜSIMUSI
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР

VII

TARTU 1972

Redaktsioonikoolegium: S. Vahtre (vastutav toimetaja), L. Eringson,
M. Lõhmus

Редакционная коллегия: С. Вахтре (ответственный редактор),
Л. Эрингсон, М. Лыхмус

PÕHIJOOINI AJALOO ÕPETAMISE ARENGUST NÕUKOGUDE EESTI ÜLDHARIDUSLIKUS KOOLIS 1940—1965

H. Palamets
NSV Liidu ajaloo kateeder

Nõukogude Eesti üldhariduslike koolide ees seisvate vastutusrikaste ülesannete lahendamisel kuulub tähtis osa ajaloole kui juhtivale ideoloogilisele distsipliinile, mille ülesandeks on kujundada noortes teaduslikku maailmavaadet ning valmistada sirguvat põlvkonda ette aktiivseteks kommunistliku ühiskonna ehitajateks. Seepärast on vabariigi partei- ja haridusorganid vaadeldava veerandsaja aasta jooksul osutanud suurt hoolt ning tähelepanu ajaloo õpetamisele koolides, et jätkuvalt tõsta õpetuse ideelis-poliitilist taset ning täiustada õppemeetodeid. Ajavahemikus 1940—1965 on ajaloo õpetamisel meie vabariigi üldhariduslikes koolides ära tehtud suur töö, mis on toonud kaasa märkimisväärseid saavutusi, kusjuures on tulnud ületada ka mitmeidki puudusi ning ebakohti nõukoguliku ajalookursuse õpetamisel.

Marksistliku ajaloo õpetamine Eestis koolides algas 1940/41. õppeaastal olukorras, kus meie haridusorganitel olid eeskujuks vanemate liiduvabariikide kogemused ja saavutused ajaloo õpetamise valdkonnas. Samal ajal tuli aga õppetööd alustada pedagoogidega, kes olid oma teadusliku ja meetodilise ettevalmistuse saanud kodanliku korra tingimustes ja kes tegid alles esimesi samme marksistlik-leninliku teooria ning nõukoguliku ajalookäsitluse süstemaatilisel omandamisel. Loomulikult ei suudetud kohe vabaneda paljudest kodanlik-natsionalistlikest kontseptsioonidest ning kodanlikust koolist kaasavõetud meetodilisest pärandist.

Kodanlikus Eestis oli ajaloo kui õppeaine ülesandeks kasvatada noori riigitruudeks, alamateks natsionalismi, idealismi ja militarismi vaimus, õigustada ekspuuteerimist ja halvustada kõike tõeliselt revolutsioonilist. Eriti varjamatult ilmnesis need reaktsioonilised jooned pärast fašistliku diktatuuri kehtestamist Eestis 1934. a. Rahvuslik piiratus ja ahtake silmaring teiste rah-

vaste ajaloo suhtes kuulutati omamoodi ideaaliks. Fašiseeruva kodanluse ideoloogid rõhutasid, et kogu kursus nii üld- kui Eesti ajaloo osas saab olla ja peabki olema üksnes egotsentriline — s. t. estotsentriline¹. Teravalt kritiseeriti mitmeid toleaeegseid ajalooõpikuid, mis ei olnud kodanlike liidrite arvates küllalt natsionalistlikud ja milledes olevat esinenud koguni vasakpoolset tendentsi². Sisuliselt jäi aga suur osa õpetajaid kõrvale fašismi propagandast, ilmutades Johannes Käisi sõnade järgi «üsna selgesti tõise väsimuse, pisut koguni tüdimuse märke»³. Kodanlik-liberaalse suuna ajaloolased ja demokraatlikult meelestatud pedagoogid rõhutasid seevastu majandusliku faktori osa ajaloos ja õpetasid laiemalt, kui see võimumeestele meeldis, üldajalugu.

Ajalooalane metoodiline mõte vireles. Kodanlikus Eestis 20 aasta jooksul ilmunud ajaloo õpetamise metoodika alane kirjandus koosnes ühtekokku paarikümnest teoreetilist laadi artiklist ja töökogemuslikust kirjutusest. Märkimisväärsemad nendest kuulusid koolluuendusliku suuna esindajatele (J. Parijõgi, T. Algma), kes püüdsid ja suutsid oma metoodilisi tõekspidamisi realiseerida peamiselt algkooli ajalooõpetuse valdkonnas. Keskkool jätkas olulises osas vana tsaarigümnaasiumi meetodite matkimist ja kohandamist konkreetsetele tingimustele, kusjuures 30. aastatel hakati ulatuslikumalt üle võtma just Läänest pärinevaid metoodilisi vaateid.

Nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis 1940. a. suvel avaldas pöördelist mõju kogu Eesti hariduselu, sealhulgas ka ajaloo õpetamise arengule. Esmakordselt Eesti kooli ajaloos hakati õpetama tõeliselt teaduslikku, marksistlikule ühiskonnateadusele tuginevat ajalookursust.

Üleminekul nõukogulikule ajalookursusele tuli kiires korras ületada rida kitsaskohti. Operatiivselt tuli tõlkida ja trükkida uued programmid ning õpikud. Ajalooõpetuse korraldamisel lähtuti ÜK(b)P Keskkomitee ja NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu 16. V 1934. a. määrusest ajaloo õpetamise kohta koolides. Selleks ajaks olid Nõukogude Liidus ületatud ajaloo õpetamisel 1920. aastatel esinenud ebakohad ning välja töötatud ajaloo õpetamise ühtne süsteem. 1930. aastate lõpuks oli valminud seeria uusi õpikuid, mis vastasid toleaeegse ajalooteaduse ja metoodika tasemele. Seejuures tuleb aga silmas pidada, et ajalooteadust mõjutas tunduvalt isikukultuse võimutsemine, mistõttu ka kooliõpikutes ilmes selgesti üksikisikute ülemäärane rõhutamine, kusjuures rahvahulkade kui ajaloo tõeliste loojate osa jäi tagaplaanile. Väga vähe pöörati tähelepanu Nõukogude Liidu rahvaste koostööle, ajaloolisele sõprusele ning võitlusliidule, millel toleaeegses rahvusvaheli-

¹ «Eesti Kool», 1938, nr. 10, lk. 699.

² Sealsamas, lk. 688.

³ Pedagoogilise ühingu «Võru Seminar» Teated II, märts 1938, lk. 9.

ses olukorras oli aga esmajärguline ideoloogiline tähtsus. Pea-aegu täiesti puudus kodulooline materjal ning seos sotsialistliku ülesehitustöö praktikaga. Tõsiseks metoodiliseks puuduseks oli õpikute koormatus väheolulise faktilise materjaliga, mistõttu aine muutus kuivaks ja õpilastele raskesti omandatavaks. A. Pankratova toimetusel ilmunud NSV Liidu ajaloo õpikus, mis oli määratud keskkooli lõpuklassile, kulutati XX sajandi 38 aasta iseloomustamiseks 368 lehekülge, kusjuures üksnes imperialismi tekkimisele Venemaal ja 1905.—1907. a. revolutsioonile eraldatud osas esines 227 nime, 361 daatumit ja 190 statistilist näitajat.⁴ Pea-aegu üldse ei pööratud nendes õpikutes tähelepanu ajalooliste mõistete kujundamisele. Ülesehituselt ja materjali esitusviisilt lähenesid need õpikud ülikooli õppevahendeile. See ilmnes metoodilise aparatuuri puudumises ning akadeemilise dokumentaalsuse printsiibi rõhutamises illustratsioonide valikul.

Uute õppekavade kohaselt hakati 1940/41. õppeaasta 2. poolest õpetama NSV Liidu ajaloo elementaarkursust juba algkooli III klassis, milleks võeti 2 tundi nädalas eesti keelelt⁵. III klass pidi ajaloos jõudma õppeaasta lõpuks Peeter I-ni, IV klass aga kaasaajani. Selline forsseerimine oli antud õppeaasta tingimusi silmas pidades arusaadav, kuid sellele vaatamata jäi konspektiivne ajalookursus III ja IV klassi õpilastele igavaks ning üle jõu käivaks, mistõttu ka õpilaste teadmised ei olnud kuigi head.⁶

Keskkooli kahes nooremas klassis õpiti üldajalugu kuni valgustusajastuni. Kolmes vanemas klassis aga tutvuti Nõukogude Liidu ja Eesti ajaloo, millele lisandusid vastavad lõigud üldajaloo uuematest perioodidest. Kuna Eesti ajaloo marksistlik käsitus veel puudus, siis ilmnesis nende küsimuste õpetamisel tugevalt kodanlikud seisukohad.

Tõsiselt takistas ajaloo õpetamist õpikute puudumine või nende vähesus. Nii kirjutati Valga Keskkooli aruandes 1940/41. õppeaasta kohta: «Esimene raskus oli õpikute puudus. See raskus läbis tab kogu õppeaasta edukust paljudes ainetes. Ühed õpetajad konspekteerivad, teised dikteerivad ja kolmandad lihtsalt jutustavad ainet, mis õpilastel tuleb omal ümbertöötada ja omandada.»⁷ Samasuguseid kurtmisi esines pea iga kooli aruannetes, kusjuures eriti rõhutati ajalugu. Selleks et uued ajalooõpikud jõuaksid võimalikult kiiresti õpilasteni, anti A. Pankratova ja A. Sestakovi õpikud välja vihikute kaupa. Kuid siiski tuli õpikute puudumise tõttu asendada õppeaasta alguses ajalootunde teiste ainete tundidega. Eriti suured raskused esinesid IV klassis,

⁴ A. A. Pankratova. NSV Liidu ajalugu. III osa. Tallinn, 1940—1941.

⁵ Hariduse Rahvakomissariaadi Teataja, 1940, lk. 193.

⁶ K. Praakli. Märkmeid puudulikest hindeist I poolaastal. — «Nõukogude Õpetaja», 1941, 7. märts.

⁷ ENSV ORKA, f. R-14, nim. 1, s.-ü. 54, lk. 19.

kus õpilased pidid hakkama korraga õppima kolme uut õppeainet — ajalugu, maateadust ja vene keelt, milleks kodanlik algkool ei valmistanud neid üldse ette.

Ajaloo õpetamine esimesel nõukogude aastal toimus terava ideelise võitluse olukorras. Mõned õpetajad ja kodanlikest perekondadest pärit õpilased püüdsid taas elustada natsionalistlikke seisukohti ning halvustada nõukogude korda ja selle poolt elluviidavaid suuri revolutsioonilisi ümberkorraldusi⁸. Osa ajalooõpetajaid hoidus sihilikult kõrvale ideoloogiliselt teravate küsimuste käsitlemisest. Nad toonitasid oma apoliitilist hoiakut, referreerides osavõtmatult õpikut, ja andes seejuures mõista, et nende isiklikud tõekspidamised on hoopis midagi muud kui see, millest nad peavad klassile rääkima.⁹ Revolutsiooniliste teemade puhul hoidusid sellised õpetajad veenva kohaliku materjali kasutamisest.

Kõigile neile raskustele ja puudustele vaatamata tegi enamik ajalooõpetajaid innukalt tööd ja saavutas selles osas tulemusi nii koolis kui ka väljaspool kooli. Tutvudes meie keskkoolide aastaruannetega 1940/41. õppeaasta kohta, leiame kiitvaid hinnanguid mitme ajalooõpetaja kohta. Nii iseloomustati Pärnu I Keskkooli ajalooõpetajat Valter Püssi järgmiselt: «Valter Püss ajalooõpetajana ja kasvatajana on suurte võimetega ja rakendab ka oma võimeid täiel määral. Oma seltsimehelikkusega, õigluse ja valju distsipliini nõudmisega on võitnud kogu kooli suure poolehoiu. Teostab sotsialistlikku kasvatust ja poliitharidustööd koolis, Pärnu linnas ja ka Pärnu maakonnas.»¹⁰ Jõhvi Keskkooli ajalooõpetaja Marie Kulli kohta kirjutati, et ta on täie andumusega töötav innustunud õppejõud, kes omandas kiiresti marksismi-leninismi teooria ja partei-algorganisatsiooni ülesandel levitas seda väljaspool kooli.¹¹

Selleks et abistada ajalooõpetajaid, korraldati neile arvukalt õppusi ja loenguid ning avaldati vastavaid materjale trükisõnas. Süstemaatilisel toimusel seminarid ajaloo- ja konstitutsiooniõpetajaile Tallinnas J. Ottenderi ja N. Timsoni juhtimisel. 1941. a. suveks valmistati Tartus ette kuuajalisi kursusi vabariigi 400 ajalooõpetajale. Kursuste kava nägi ette 56 tundi loenguid ajaloost, 40 tundi konstitutsioonist, 10 tundi UK(b)P ajaloost, 4 tundi marksistlikust ajalookäsitlusest ja 8 tundi metoodikast.¹² Lisaks loengutele pidid toimuma praktilised tööd ja ekskursioonid Tartu muuseumides, arhiivides ja õppekabinettides. Lektoriteks pidid olema põhiliselt Tartu Ülikooli õppejõud.¹³ Kuid 22. juunil 1941

⁸ ENSV ORKA, f. R-14, nim. 1, s.-ü. 54, lk. 91.

⁹ Sealsamas, lk. 194.

¹⁰ Sealsamas, lk. 233.

¹¹ Sealsamas, lk. 206.

¹² Sealsamas, s.-ü. 818, lk. 1, 2, 16.

¹³ Sealsamas, lk. 33.

alanud Suur Isamaasõda tõmbas kõigist nendest plaanidest kriipsu läbi.

Vaatamata eelmainitud kitsaskohtadele ja puudujääkidele toimus 1940/41. õppeaastal ajaloo õpetamise valdkonnas kvalitatiivne murrang. Esmakordselt hakkas eesti kool kasutama ajaloo seite, mis võimaldasid suuresti kasvatustööd teha võimalusi sotsialismi ülesehitamise huvides.

Ajalooõpetuse ümberkorraldamisele tegi järsu lõpu fašistliku Saksamaa reeturlik kallaletung Nõukogude Liidule ja Eesti NSV okupeerimine fašistlike vägede poolt. Nõukogude Liidu tagalas tegutsenud eesti koolides õpetati nõukogulikku ajalookursust Vene NFSV programmide ja õpikute alusel. Vaatamata suurtele raskustele (oli puudus koolitarvetest, ei olnud eestikeelseid õpikuid) omandasid õpilased hästi vajalikke teadmisi. Ajaloo õpetamisel pandi pearõhk nõukogude patriotismi ja meie kodumaa kuulsusriikka sõjalise mineviku õpetamisele. Tihedalt seoti õpetust käimasoleva suure sõjaga. Õppeedukus ajaloos oli silmapaistvalt hea.¹⁴

Nõukogude tagalasse evakueerunud eesti pedagoogidele korraldati 1943/44. õppeaastal Moskva linna Pedagoogilise Instituudi juures aastased kursused 1200 loengutunni ulatuses, et valmistada Nõukogude Eesti koolidele ette 7-klassilise kooli õpetajaid. Kursuste kavas oli ka NSV Liidu rahvaste ajalugu 125 loengutunniga ja ajaloo õpetamise meetodika 30 tunni ulatuses. Õppejõududena tegutsesid Moskva silmapaistvamad pedagoogid-õpetlased.¹⁵

Okupeeritud Eesti koolides mandus ajalooõpetus fašistlikuks propagandaks, mis pidi õigustama hitlerliku veermahti vallutusi ja ette valmistama kohalike rahvaste ümberahvustamist või koguni likvideerimist. Kõik nõukogudeaegsed programmid ja ajalooõpikud kõrvaldati ning asendati läbini võltside fašistlike programmide ja õpikutega. Vastavalt okupantide juhendeile pidi ajalooõpetuse keskpunktiks saama Saksamaa ajalugu. Eesti ajalugu tuli serveerida eestlaste ja sakslaste «ühise kodumaa» ajaloona, kusjuures minevikus esinenud «hõõrumised ja vastuolud» soovitati võimalikult unustada.¹⁶ Kohalikud kvislingid püüdsid omalt poolt muuta seda ajaloo võltsimist veidigi usutavaks ja õpilastele vastuvõetavaks. Eriti usinasti teenis okupante Elmar Kuusik, kes nõudis otseselt rassiteooria toomist kooli ajalookursusesse ja

¹⁴ H. Kurm. Eesti koolid Nõukogude tagalas 1941–1944. a. — «Nõukogude Kool», 1960, nr. 11, lk. 866.

¹⁵ H. Kurm. Õppe- ja kasvatustöö Eesti üldhariduslikes koolides Nõukogude tagalas 1941–1944. a. Eesti koolid Suure Isamaasõja aastail Nõukogude Liidu tagalas. Tln., 1964, lk. 20–21.

¹⁶ H. Kruus. Eesti ajaloo võltsimine saksa okupantide ja nende käsilaste poolt. — Saksa fašistlik okupatsioon Eestis. Tln., 1947, lk. 318.

pahandas, et õpetajad ei taha lastele selgeks teha, et «... igaüks teab puhta tõu väärtust, nii vähemalt mõne friisi tõugu lehma, hundikoera, sibulaõuna või viljasordi kohta; igaüks teab, mida tähendab «värdjas». Aga rassipuhtuse mõiste laiendamine inimestele leiab huvitaval kombel vastuseisu — mida inimene peab loomilikuks enda ümber, ei pea ta nii kergesti maksvaks enda kohta. Kuid see on ju vana kreeka filosoofide poolt toonitatud tõde: isennast tunneme kõige vähem»¹⁷. Saksa feodaalide röövvallutust XIII sajandil nimetab Kuusik lausa õnnistuseks eestlastele, kuna nii sai Eesti tema arvates Lääne-Euroopa osaks ja pealegi leidis selles võitluses «eesti vapper sõdur sakslases endale väärrika vastase.»¹⁸ Pärisorjus olevat kehtinud Eestis vaid ühe sajandi ja sedagi Vene valitsuse süü tõttu, kes ei olevat osanud küllaldaselt pidurdada kohalikke mõisnikke, keda ennast ei saavat pärisorjuses süüdistada juba seetõttu, et nad olid siin tähtsaks «idatõrje teguriks».

Okupandid nõudsid omakorda sakslaste kui «kultuurikandjate» osa erilist esiletõstmist kohaliku ajaloo õpetamisel okupeeritud Idaaladel.¹⁹

Kuna koolid virelesid äärmiselt viletsates materiaalsetes tingimustes, paljud õpetajad aga hoidusid kõrvale okupantide juhtnõuude täitmisest, ei suutnud fašistid ega nende kohalikud käsila sed levitada kooli kaudu kuigi palju oma inimvihkajalikkude ideoloogiat. Nagu tunnistasid okupatsiooniaegsed haridusfüürierid ise, olid algkoolilõpetajate teadmised võltsitud ajaloo osas enam kui nigelad. Puudus igasugune süsteem ja kõik omandatud «tarkus» seisnes mõne üksiku episoodi meelepidamises. 900 eksamineeritud algkoolilõpetanust ei teadnud tervelt 730 fašistliku ajalookursuse põhidaatumit — fašistide võimuletuleku aastat Saksamaal.²⁰ Kuid mõningaid jälgi jättis õpetatud vale ometi ja nende kaotamise eest tuli võidelda nõukogude pedagoogidel taasvabastatud Eestis.

Pärast Nõukogude Eesti vabastamist alustasid koolid juba 1944. a. sügisel uuesti tööd. Vaatamata raskele sõjaolukorrale viidi nii linnas kui maal tegelikult ellu 7-klassiline koolikohustus. Kõikides klassides tuli ajalookursusega alustada otsast peale, kuna okupatsiooniaegne kool ei olnud ju andnud mingeid teadmisi ajaloo kui teaduse alal. IV klassis tuli õppeaasta lõpuks jõuda Ivan IV-ni, V klassis 1861. a. reformini, VI klassis Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini ja VII klassis kaasajani, kusjuures kõigis

¹⁷ E. Kuusik. Ajaloõpetuse aktuaalsetest probleemidest. — «Eesti Kool». Päevaküsimusi noorsookasvatataja tööalalt I. Tln., 1943, lk. 76.

¹⁸ Sealsamas, lk. 77—78.

¹⁹ E. Tomasson. Kilde eesti koolide ja õpetajate olukorrast fašistide poolt okupeeritud Eestis (1941—1944). — «Nõukogude Kool», 1966, nr. 1, lk. 67—68.

²⁰ C. Brüller. Algkoolilõpetanu gümnaasiumi ja kutsekooli künnisel. — «Eesti Kool». Päevaküsimusi noorsookasvatataja tööalalt I. Tln., 1943, lk. 67.

klassides oli ette nähtud vaid 2 ajalootundi nädalas.²¹ Keskkoolis tuli õpetada VIII klassis keskaega, IX klassis uusaega ja X klassis NSV Liidu ajalugu kuni Peeter I-ni, lõpuklassis aga NSV Liidu ajalugu kogu ulatuses.

Kiires tempos töötati nõukogulike ajalooõpikute väljaandmisel. Tänu sellele jõudsid veel 1944. a. sügisel õpilasteni 7 erinevat õpikut, millega rahuldati kõigi klasside vajadused. Eestimaa Kommunistlik Partei pööras pidevalt tähelepanu ajalooõpetajate ideelis-poliitilisele enesetäiendamisele. Suuremates linnades korraldati ajalooõpetajaile juba õppeaasta jooksul loenguid ja seminare. 1945. a. suvel viidi Tartu Riikliku Ülikooli juures läbi ajalooõpetajate kursused, milledest osavõtt oli kohustuslik kõigile ajalooõpetajaile.

Suure Isamaasõja võidukas lõpp avas uued avarad perspektiivid Nõukogude Eesti koolide arengule. Sõjajärgsetel aastatel kujunes rea katsetuste viljana välja ajalooõpetuse süsteem, mis püsis väiksemate muudatustega kuni 1959. a. koolireformini.

1946. a. kehtestatud uued programmid olid kasutusel vaid kahel järgmisel õppeaastal. See programm, mille üldkoostajaks oli suurte kogemustega koolimees Joh. Käis, nägi ette ajalooõpetamise kahes kontsentris. IV—VII klassini õpiti NSV Liidu ajalugu koos Eesti NSV ajalooga ja mõningate andmetega üldajaloost. Keskkooli kahes nooremas klassis käsitleti üldajalugu, kahes vanemas aga NSV Liidu ajalugu. Vaadeldav programm kannatas kaunis tõsiste sisuliste ja meetodiliste puuduste all. Ülemääraselt rõhutati üksikisikute osa, samal ajal kui rahvale ja majandusele pöörati vähe tähelepanu.²² Ennatlik oli Eesti NSV ajaloo küsimuste võtmine programmi, kuna tol ajal puudus veel Eesti ajaloo marksistlik üldkäsitlus. Sellest tulenevalt õpetati mitmeidki probleeme kodanlike tõekspidamiste valguses. Nii esines programmis legend «heast Rootsi ajast». Kuna enamik ajalooõpetajaid oli ettevalmistuse saanud kodanliku korra tingimustes, süvenesid nende käsitluses seda laadi vead veelgi. Ka meetodiliselt jättis programm palju soovida. Nii pidid IV klassi õpilased asuma kohe süstemaatilise kursuse juurde, mis oli pealegi üle koormatud faktilise materjaliga. Programmi koostajad lähtusid kiiduväärt kavatsusest — anda VII-klassilise kooli lõpetanuile terviklik ülevaade nii üld- kui NSV Liidu ajaloost. Paraku osutus selle plaani realiseerimine üle jõu käivaks, kuna puudusid programmikohased õpikud ja vajalikud näitlikustamisvahendid. Seepärast pole ka imestada, miks ajalugu oli esimestel sõjajärgsetel aastatel õppe-

²¹ Üldharidusliku keskkooli õppekava 1944/1945. õppeaastaks. Tln., 1944, lk. 13.

²² Keskkooli õppekavad. Ajalugu. Tln., 1946, lk. 3.

edukuse osas üheks valulapseks.²³ Eriti suur oli mitterahuldavate hinnete hulk VIII klassides, kus ühe aastaga tuli forsseeritult läbi võtta nii vanaaja kui keskaja kursus.

1948. a. asendati senised programmid uutega. Endiselt jäi püsima kursuse jagamine kaheks kontsentriks. Erinevus seisnes aga selles, et nüüd ei alanud esimene kontsenter mitte IV, vaid V klassist. IV klassi kursus muudeti sissejuhataavaks kursuseks NSV Liidu ajaloo V—VII klassini tuli läbi võtta NSV Liidu ajaloo kursus koos üldajaloo elementidega. Õpikuks kasutati seejuures A. Pankratova populaarset ülevaadet «Meie kodumaa kangelaslik minevik», mis oli õpilastele huvitavam ja jõukohasem kui seni kasutusel olnud A. Šestakovi õpik. Keskkoolides suurendati ajalootundide arvu VIII—XI klassini 4 tunnile nädalas. Paraku toimus see peamiselt tööõpetuse arvel, milline aine jäi nüüd õppeplaanidest hoopis välja. See oli ilmne väärsamm, kuna nii nõrgenes tunduvalt õpilaste tööalane kasvatus. Uhtlasi kõneles see tõsisest mahajäämusest pedagoogilis-metoodilise mõtte osas, kuna ajaloo õpetamise tõhustamiseks leiti väljapääs mitte õppemeetodite täiustamises ja õpetuse intensiivistamises, vaid tundide arvu suurendamises teiste ainete arvel.

1948. a. programmi kohaselt õpiti VIII klassis vanaaega ja keskaega, IX klassis uusaja esimest perioodi, X klassis uusaja teist perioodi ja NSV Liidu ajalugu kuni XIX sajandi lõpuni. XI klassile jäi NSV Liidu ajalugu XX sajandil ja uusim aeg. Programmi koostajate kavatsuse kohaselt tuli lõpuklassis anda ülevaade Eesti NSV ajaloo kohta, niipea kui valmib vastav õpik. Kuna aga õpikut ei olnud, siis ka Eesti NSV ajalugu ei õpetatud.

Ajaloo õpetamises esinevaile tõsistele puudustele juhtisid neil aastatel meie hariduselu juhid korduvalt tähelepanu. Peamiseks puuduseks loeti akadeemiliselt kiretut töömeetodit, mida armastasid kasutada just need õpetajad, kes kõhklesid avalikult ja julgelt asumast nõukogulikele positsioonidele. Seosed mineviku ja kaasaja vahel olid sageli kunstlikud ja desorienteerivad. Tõsiselt lonkas küsitlemise metoodika. Ajalooprobleemide õpetamise asemel domineeris õpiku õpetamine. Esines kurioosseid juhtumeid, kus õpetaja arvates oli Venemaal juba Peeter I ajal imperialism, kuna Peeter I olevat nimetatud imperaatoriks.²⁴ Selliste jämedate eksimuste peamiseks põhjuseks oli nii õpetajate erialase ettevalmistuse nõrkus kui hoolimatus tundideks ettevalmistamisel. Nagu näitavad koolides inspekterimise andmed, koostasid vaid vähesed õpetajad süstemaatiliselt tunnikonspekte. Enamik ajalooõpetajaid lootis läbi ajada tunnis improviseerimise abil, hoides seejuures kramplikult kinni õpiku tekstist.

²³ «Nõukogude Õpetaja», 1946, 12. jaanuar.

²⁴ S. Vapper. Peamistest puudustest ajalooõpetamise alal koolides. — «Nõukogude Õpetaja», 1945, 30. november.

Nende ebakohtade kõrvaldamiseks suunati õpetajaid tutvuma nõukogude pedagoogika ja ajaloo õpetamise metoodika põhiseisu-kohtadega. 1947. a. ilmus eestikeelses tõlkes V. Kartsovi käsiraamat «NSV Liidu ajaloo metoodika algkooliõpetajaile», mis oli üldse esimeseks eestikeelseks raamatuks ajaloo õpetamise metoodika alal. Kaks aastat hiljem ilmus eesti keeles tuntud Leningradi metoodikute N. Andrejevskaja ja B. Bernadski käsiraamat «Ajaloo õpetamise metoodika seitsmeklassilises koolis». Kuigi mainitud raamatud olid tõlgetena ilmumisel juba mõnevõrra aegunud ja ei pööranud üldse tähelepanu ajaloo õpetamise psühholoogilistele küsimustele, aitasid nad siiski omajagu kaasa ajaloo õpetamise taseme tõstmisele Nõukogude Eesti koolides.

1940. aastate teisel poolel töötas meie vabariigi koolides mitmeid ainet sügavalt tundvaid ja töösse loovalt suhtuvaid ajalooõpetajaid. Nende hulgast tuleks eriti esile tõsta Tallinna I Keskkooli ajalooõpetajat Villem Oravat ja Tartu I Keskkooli ajalooõpetajat Valter Mettit. Üle 60. eluaasta läve astunud hallipäine Villem Orav tundis suurepäraselt materjali nii üldkursuse kui kohaliku ajaloo osas. Kasutades oskuslikult näitlikkust ja kaasaegset materjali, oskas V. Orav muuta ajalugu õpilaste lemmikaineks. Inspektorid märkisid korduvalt ära tema õpilaste sisukaid ja hästi ülesehitatud vastuseid ajalooeksameil.

Valter Metti oli fašistliku okupatsiooni ajal kõrvaldatud pedagoogiliselt töölt ja sai jälle koolipõllule asuda alles pärast Eesti taasvabastamist. V. Metti metoodiliseks põhimõtteks oli õpilaste maksimaalne aktiveerimine tunnis, noorte suunamine iseseisvalt juurdlema ning loovalt töötama ajalootunni kogu 45 minuti jooksul.²⁵ Tänu hoolikale ettevalmistusele tundideks suutis ta sageli panna klassi innukalt vaidlema kaasaegsete ja ajalooliste probleemide üle. Õpilased jätkasid nende probleemidega tegelemist ka väljaspool tunde, tutvudes omal käel õpetaja soovitatud kirjandusega, mille hulgas esines sageli marksismi-leninismi klassikute teoseid.

1950. aastal kehtestati jälle uus ajaloo õpetamise programm, mis sedapuhku oli kokkulangev ajalookursuse ülesehitusega vanematel liiduvabariikides. Kursuse kontsentriilselt struktuurilt mindi üle lineaarsele ülesehitusele, mille kohaselt kogu kursus V—XI klassini moodustas ühtse terviku. See võimaldas vältida tarbetut kordamist ja eraldada enam aega uue aine süvendatud läbivõtmiseks. Kuid uus süsteem kannatas ka mõningate puuduste all, milledest peamiseks oli asjaolu, et 7-klassilise kooli lõpetanu, kes ei hakanud edasi õppima, vaid läks tööle, ei saanud ajaloost kaugeltki

²⁵ M. Ilves. Ajaloo õpetamisest A. H. Tammsaare nimelises Tartu I Keskkoolis. Diplomitöö TRÜ NSV Liidu ajaloo kateedris. Tartu, 1963, lk. 25.

terviklikku pilti. NSV Liidu ajaloo osas piirdusid õpilaste teadmised IV klassis omandatud episoodidega. Enam-vähem süstemaatilise ülevaate olid õpilased saanud vanaaja ja keskaja ajaloost. Seevastu polnud nad midagi kuulnud uuest ja uusimast ajast ega saanud ülevaadet meie suure kodumaa minevikust. Ajalookursuses peituvad suured kasvatuslikud võimalused leidsid seega vaid osalist realiseerimist.

Üleminekul uutele programmidele, mis toimus 1950/51. õppeaastal, tuli VI—VIII klassini forsseeritult läbi võtta nii vanaaja kui keskaja kursus.²⁶ Alles järgmisel õppeaastal hakkas uus programm kehtima normaalkujul, püües väiksemate kärpimisega kuni 1959. aastani. Selle programmi kohaselt õpetati V klassis Vana-Idamaa ja Vana-Kreeka ajalugu, VI klassis Vana-Rooma ajalugu ja keskaja varasemaid perioode. VII klass tutvus keskajaga, VIII klass uusaja esimese perioodiga. IX klassis anti ülevaade NSV Liidu ajaloost, alates vanimatest aegadest kuni XVII sajandi lõpuni, ja uusaja teisest perioodist. Keskkooli kahes viimases klassis õpiti tundma NSV Liidu ajalugu. Uusima aja õpiku puudumise tõttu jäid õpilaste teadmised kaasaegses maailmas toimuvatest olulistest poliitilistest muudatustest vägagi ebamääraseks.²⁷ Tugevasti kajastusid programmis ja vastavalt ka õpikutes isikukultuse mõjud.

Õppetööd häirisid programmide sagedased muutmised, mistõttu õpikud ei vastanud täielikult programmidele, seda just keskkooli vanemate klasside osas. Alaline paragrahvide ja lõikude mahakriipsutamine ei suurendanud õpilaste lugupidamist ei õpiku ega aine vastu. Puudus õpetuse tihe seos eluga, mistõttu õpilased ei saanud ajalootundides vastust paljudele neid huvitavatele küsimustele. Alles pärast NLKP XX kongressi ja isikukultuse otsustavat hukkamõistmist hakati julgemini tooma seoseid kaasajaga ja ümbritseva tegelikkusega.

Tõsiseks lüngaks oli Eesti NSV ajaloo peaaegu täielik puudumine kooli ajalookursuses. Selle puuduse kõrvaldamiseks tegi EK(b)P Keskkomitee 1950. a. septembris ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudile ülesandeks koostada keskkooli vanematele klassidele määratud Eesti NSV ajaloo õpik, mis pidi trükist ilmuma 1951. a. sügiseks.²⁸ Et selle õpiku koostamine oli ühtlasi esimeseks katseks anda marksistlikule ajalooteadusele tuginev süstemaatiline ülevaade eesti rahva ajaloost vanimatest aegadest kaasajani, siis langes autorite kollektiivile suur ja vastutusrikas ülesanne.

²⁶ Seitsmeklassiliste koolide ja keskkoolide programmid 1950/51. õppeaastaks. Ajalugu, Tln., 1950, lk. 14—15.

²⁷ Eesti NSV Haridusministeeriumi arhiiv.

²⁸ «Nõukogude Kool», 1951, nr. 6, lk. 391.

Selleks et vabariigi avalikkus saaks tutvuda ajaloolaste töö tulemustega ja öelda selle kohta oma kriitilise sõna, avaldati valmivast raamatust 1951. aastal ajakirjanduses 4 peatükki. 1951. a. lõpul ilmus õpiku makett ja 1952. a. lõpul õpik ise. Paraku ei vastanud see ligemale 500-leheküljeline teos enam oma esialgsele ülesandele — olla õpperaamatuks keskkoolile, sest mahult ja esitusviisilt sobis ta pigem üliõpilastele ja täiskasvanud ajaloo huvilistele, mitte aga õpilastele. Sisuliselt kannatas «Eesti NSV ajalugu» rea puuduste all, mis olid tingitud osalt asjaolust, et kõik käsitletavad küsimused ei olnud veel teaduslikult läbi töötatud, peamiselt aga tol ajal levinud isikukultuse mõjutustest.²⁹ Sellele vaatamata tuleb mainitud raamatu ilmumist hinnata, sest nüüd said vähemalt õpetajad käsiraamatu, mis võimaldas Eesti NSV ajaloo elemente põimida üldkursusesse.

Seega jäi Eesti NSV ajaloo õpiku koostamine endiselt aktuaalseks ülesandeks, millega hakkas tegelema TRU NSV Liidu ajaloo kateedri kollektiiv K. Siilivase juhtimisel. 1957. a. alguses anti Tartu ajalooõpetajatele rotaatoril paljundatud õpiku käsikiri katsetamiseks IX ja X klassis. Pool aastat hiljem ilmus õpiku makett, mis pärast korduvaid arutlusi ja ümbertöötamist nägi trükimusta ametliku õpikuna 1959. a. sügisel. Kuid juba enne seda, ja nimelt 1957/58. õppeaastal, alustati vabariigi keskkoolides Eesti NSV ajaloo süstemaatilise kursuse õpetamist NSV Liidu ajaloo kursuse raamides.³⁰ Olukorras, kus polnud veel õpikut ja puudusid ka näitlikud õppevahendid, tegi koduvabariigi ajaloo õpetamise meetodika õpetajatele küllaltki peamurdmist. Kuid õpetajate ja õpilaste elav huvi neile lähedase ajaloo vastu soodustas raskuste ületamist ja õnnestunud tundide andmist.

1950. aastatel kannatas ajaloo õpetamise meetodika rea puuduste all. Suurel määral oli see tingitud tolaeagse pedagoogikateaduse küündimatusest, mis väljendus eelkõige selles, et didaktikas pöörati peatahelepanu õpetaja tegevusele tunnis ja peaaegu üldse ei uuritud, kuidas materjal jõuab õpilaste teadvusesse ja kuidas see omandatakse.³¹ Selline olukord soodustas formalismi õpilaste teadmistes. Õpilased kippusid ajaloo õppimisel opereerima «tühjade sõnadega», millel nende mõtlemises puudus konkreetne vaste. Eriti esines formalismi mõistete osas keskmistes klassides. Vanemates klassides ilmnes, et paljud õpilased ei ole suutelised iseseisvalt mõtlema, mistõttu nii nende mõtlemine kui väljendusoskus oli šablooniliselt raamatulik.³²

²⁹ H. Moosberg. Eesti NSV ajaloo historiograafiast. II osa. Tartu, 1966, lk. 59.

³⁰ Eesti NSV Haridusministeeriumi arhiiv.

³¹ M. Skatkin. Pedagoogikateadus ja kool.—«Nõukogude Õpetaja», 1951, 18. mai.

³² «Nõukogude Õpetaja», 1957, 25. mai.

Eesti NSV Haridusministeeriumi aastaaruannetes märgiti ajaloo õpetamisel esinenud peamiste puudustena faktoloogia domineerimist analüüsi üle, ebapiisavat tööd mõistetega, materjali raamatulikku esitamist, tundide šabloonilist ülesehitust, frontaalse töö alahindamist ja klassivälise töö ebahuvitavust ning vähest efektiivsust.³³

Mainitud puudused ei saa varjutada aga tõsiasja, et aasta-aastalt tõusis ajalooõpetuse sisuline ja meetoodiline tase. Ikka enam asus vabariigi koolides tööle noori ajaloolasi, kes olid saanud ettevalmistuse nõukogude kõrgemates õppeasutustes, valdasid hästi ainet ja omandasid suhteliselt kiiresti meetoodilise meisterlikkuse. Selles osas olid neile eeskujuks pikaajaliste kogemustega eesrindlikud õpetajad, kelledest võiks mainida Linda Soovikut Pärnu II Keskkoolist, Elfriede Stamme Tallinna XXI Keskkoolist, Linda Lebbinit Tallinna XVI Keskkoolist, Olga Truusi Tartu III Keskkoolist, Helgi Allikveed Kohtla-Järve I Keskkoolist. Järjest enam juurdus koolide praktikasse frontaalne töö, süvenes analüüs ja õpilaste viimine ajalooliste nähtuste sügavama mõistmiseni. Eluõiguse võitsid ajaloo töövihikud. Pikkamööda taaselustus koduloolise materjali kasutamine ja kodu-uurimuslik klassivälise töö, milles paistsid silma Märjamaa, Rakke, Nõo ja Valga I Keskkool ning Kaiu ja Juuru 7-klassiline kool.

NLKP XX kongress tõstis päevakorda koolisüsteemi reorganiseerimise, et teha lõpp õppetöö irdumisele elust ja asuda energiliselt kooli polütehnikiseerimisele. Ajaloo õpetamise senine korraldus ei vastanud kooli ette seatud nõuetele ning vajab põhjalikku ümberkorraldamist. 1957. a. toimus Tallinnas vabariigi hariduselu juhtide ja ajalooõpetajate aktiivi nõupidamine, kus kavandati põhisuund ajalooõpetuse ümberkorraldamiseks Eesti NSV-s. Asudes aga nende põhimõtete alusel uue kursuse kavandamisele, ilmnes, et ükski esitatud variantidest ei andnud optimaalset lahendust, kus oleks välditud tarbetu kordamine kontsentrite näol ja antud samaaegselt 8-klassilise kooli lõpetajatele terviklik ülevaade inimühiskonna ajaloost.

Ajaloo õpetamise korraldus reorganiseeritavas koolis fikseeriti NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusega 8. X 1959 «Mõningatest muudatustest ajaloo õpetamisel koolides» ja EKP Keskkomitee ja ENSV Ministrite Nõukogu määrusega 18. V 1960 «Ajaloõ õpetamisest Eesti NSV koolides». Vastavalt nendele dokumentidele võeti 8-klassilise kooli programmi NSV Liidu ajaloo elementaarkursus koos kohaliku vabariigi ajaloo ja tähtsamate episoodidega üldajaloo uuest ja uusimast ajast. Keskkoolis aga õpetati teises kontsentris NSV Liidu ajaloo

³³ Eesti NSV Haridusministeeriumi arhiiv.

süsteematilist kursust ja uut ning uusimat aega. IV klassi ajaloo-kursus kohandati ümber vastavalt noorema kooliea eripärale. Selles klassis nähti ette episoodiline propedeutiline kursus NSV Liidu ja Eesti NSV ajaloo põhiküsimustest.

Nende otsuste alusel tehti ära suur töö ajalooõpetuse ümberkorraldamiseks. Eesti keeles anti välja uued õpikud, mis olid varustatud mõningase metoodilise aparatuuriga ja allikkatkenditega peatükkide lõpus, võimaldades senisest tunduvalt paremini organiseerida õpilaste iseseisvat tööd tundides. Päevakorda tõsteti küsimus õpetuse seosest ümbritseva eluga koduloolise ja kaasaegse materjali laialdase kasutamise teel.³⁴ Ikka rohkem pöörati tähelepanu õpetuse ideelis-poliitilisele tasemele ja õpilaste ajaloolis-loogilise mõtlemise arendamisele. Et kergendada õppetööd V ja VI klassis, kus tuli endise mahuka õpiku alusel kokkuvõtlikult läbi töötada vanaaja ja keskaja kursus, anti välja T. Tindi koostatud trükitud ajaloo töövihikud, mis sisaldasid peale allikkatkendite ja tööülesannete veel arvukalt lihtsaid kontuurkaarte. Klassivälisest tööd aitas hoogustada ja suunata 8-klassilise kooli ajaloo programmi lisana ilmunud ajaloolase klassivälise töö juhend.

Innukalt töötasid ajalooõpetajad NLKP XXII kongressi ajalooliste materjalide operatiivsel tutvustamisel lastele ja noortele. Vabariigi parteiorganisatsiooni ja Haridusministeeriumi suunamisel õpetati NLKP XXII kongressi materjale ja partei uut programmi 1961/62. õppeaastal keskkooli lõpuklassides omaette lühikursusena, teistes klassides aga selleks eraldatud tundides, samuti ajalootundides. Kõige selle tulemusena said meie õpilased hea ülevaate XXII kongressi ajaloolise tähtsusega materjalidest.³⁵

Nende edusammude kõrval, mis esinesid ajaloo õpetamisel pärast 1959. aastat, ilmnes ikka veel puudujääke, milledest peamiseks oli õpilaste ülekoormamine ebaoluliste faktidega, samal ajal kui nendest ei tehtud vajalikke järeldusi ega näidatud ajalooliste seaduspärasuste esiletungimist faktide näilisest rägast.³⁶ Kohati esines veel formalismi, seda eriti töös mõistetega. Alati ei ühendanud õpetajad erinevaid kursusi või kursuste osi ühtseks tervikuks, ei näidanud neid sisemisi seoseid, mis läbivad erinevate maade ja ajastute ajalugu. Selle tagajärjeks olid killustatud, lünklikud teadmised, tervikliku ajaloopildi puudumine ja sünteesivate üldistuste vähesus. VII—VIII klassis eksiti peamiselt eakohasuse printsiibi vastu, mis avaldus selles, et õpetajad kipusid muutma NSV Liidu ajaloo elementaarkursust süsteematili-

³⁴ L. Annus, Ajaloo õpetamisest uues koolis. — «Nõukogude Kool», 1959, nr. 10, lk. 773.

³⁵ H. Palamets, Metoodilisi kogemusi NLKP XXII kongressi materjalide õpetamisel vabariigi keskkoolides. — Abiks ühiskonnaõpetuse õpetajale ja lektorile I. Tartu, 1963, lk. 92—101.

³⁶ Eesti NSV Haridusministeeriumi arhiiv.

seks kursuseks.³⁷ Uute meetodiliste võtete innukas juurutamine viis teinekord selleni, et tunde koormati üle meetodiliste võtete ja vahendite tulevargiga, mis aga hakkas takistama ainesse süvenemist.

Oluliseks saavutuseks tuleb lugeda nõukoguliku teadusliku ja meetodilise ettevalmistuse saanud ajalooõpetajate kaadri kujunemist sõjajärgsel perioodil. Selles osas on tänuväärse töö ära teinud meie pedagoogilised õppeasutused, eelkõige aga meie ajaloolaste sepikoda — Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-osakond. Ajavahemikus 1948—1965 on ajaloo-osakond välja lasknud 18 lendu noori spetsialiste, kokku 577 ajaloolast, kelledest stantsionaarselt lõpetas 314, mittestantsionaarselt 239 ja eksternina 24.³⁸ TRÜ juures töötavas Kaugõppe Pedagoogilises Instituudis sai aastatel 1961—1965 ajalooõpetaja diplomi 99 üliõpilast.

Hinnatava töö ajalooõpetajate ettevalmistamisel on teinud E. Vilde nimeline Tallinna Pedagoogiline Instituut koos Tallinna Õpetajate Instituudiga ja Tartu Õpetajate Instituut. 1949.—1955. a. said Tallinna Õpetajate Instituudis ajalooõpetaja kutse 264 noort pedagoogi, nendest 156 stantsionaarses ja 108 mittestantsionaarses osakonnas.³⁹ Tallinna Pedagoogilises Instituudis oli ajavahemikus 1956—1959 lõpetajaid ajaloo eriala stantsionaarses osakonnas 74 ning kombineeritud erialal — eesti keel ja kirjanud koos ajalooaga, aastatel 1960—1961 — 60 noort õpetajat. Mittestantsionaarses osakonnas oli aastatel 1955—1961 lõpetajaid 238. Seega said Tallinna Õpetajate Instituudis ja E. Vilde nimelises Tallinna Pedagoogilises Instituudis ettevalmistuse 13 aasta jooksul kokku 636 eriharidusega ajalooõpetajat. Märkimisväärset palju pühendati Tallinna Pedagoogilises Instituudis aega ja tähelepanu tulevaste õpetajate meetodilisele ettevalmistusele. Nii ulatus ajaloo erialal meetodikakursuse kogumaht 170 tunnini, millest loengutele langes 68 tundi, laboratoorsetele töödele 51 tundi ja praktilistele harjutustele samuti 51 tundi.⁴⁰

Tartu Õpetajate Instituudi lõpetas ajavahemikus 1949—1957 7-klassilise kooli ajalooõpetaja kutsega 270 pedagoogi, kelledest 59 said hariduse kaugõppe teel.⁴¹

Seega on saanud sõjajärgse 20 aasta jooksul ajaloo õpetamiseks vajaliku ettevalmistuse üle 1500 pedagoogi, mis on küllaltki suur arv Eesti NSV kohta. Enam kui pool nendest töötab praegu koolides ajalooõpe-

³⁷ L. Annus. Ajaloo õpetamise olukorrast vabariigi koolides. — «Nõukogude Kool», 1963, nr. 4, lk. 269.

³⁸ H. Moosberg. Eesti NSV ajaloo historiograafiast. II osa. Tartu, 1966, lk. 56.

³⁹ Tallinna Pedagoogilise Instituudi andmetel.

⁴⁰ Samadel andmetel.

⁴¹ Tartu Pedagoogilise Kooli andmetel.

Eesti NSV üldhariduslike koolide ajalooõpetajate jagunemine hariduse järgi
(Eesti NSV Haridusministeeriumi kaardriosakonna andmetel)

Oppeaasta	Õpetajaid V–VIII klassini	Õpetajaid IX–XI klassini	Kokku ajalooõpetajaid	Kõrgema haridusega	%	Õpetajate instituudi lõpetanud	%	Erihariduseta	%
1961/1962	501	194	695	429	61,7	198	28,5	68	9,8
1962/1963	503	175	678	434	64,0	175	25,8	69	10,2
1963/1964	520	176	696	488	70,1	140	20,1	68	9,8
1965/1966	590	162	752	545	72,3	133	17,7	74	9,8

Erihariduseta ajalooõpetajate all mõeldakse teiste ainete õpetajaid, kes väikestes 8-klassilistes koolides peavad oma põhiaine kõrval õpetama ka ajalugu. Niikaua kui säilivad väikesed 8-klassilised koolid, on sellise õpetajate kategooria olemasolu paratamatu.

tajatena. Nende õpetajate hulgast on sirgunud meie ajalooõpetajate paremik, nagu Vilma Kahk, Allan Liim, Linda Soovik, Aino Juhkam, Eino Veskis, Riho Rosin, Herbert Jürimäe, Aime Öngo, Maimu Maiste, Vello Marmei, Heino Mägi, Virve Uutmäe, Albert Kilk, Aino Tamm, Leili Venda, Vikki Pennonen, Maimu Triik, Otto Terno ja paljud teised. Küllaltki palju ajaloolasi töötab aastaid edukalt koolidirektori või õppealajuhataja töö- ja vastutusrohkel ametikohal. Üldhariduslike koolide ajalooõpetajate kõrgest ideelisest tasemest kõneleb ka see tõsiasi, et 1965. a. kuulus 55% ajalooõpetajatest Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ridadesse, 3,5% aga olid kommunistlikud noored. Kui pidada silmas ajaloolaste hariduslikku taset, millest annab ülevaate tabel 1, siis võime julgesti väita, et ajaloolased moodustavad ühe teadlikuma ja paremini ettevalmistatud osa meie vabariigi pedagoogide peres.

Kui seni heideti ülikooli äsja lõpetanud noortele ajalooõpetajatele ette heade erialaste teadmiste juures väheseid metoodilisi oskusi ja kogemusi ning võimetust õpetada peale ajaloo mõnda teist ainet, siis 1960. aastate 1. poolel toimus selles osas pööre paremuse poole. Pedagoogiline praktika, mis 1950. aastate alguses kestis vaid 4 nädalat ja hiljem pikenes 8 nädalale, kestis nüüd 22 nädalat. Ülikoolis õppivad ajaloolased said peale oma eriala veel lisaspetsiaalsusena teadmised töötamiseks kas võõrkeele või üksikjuhtudel ka vene keele, kehalise kasvatuse, joonistamise või tööõpetuse õpetajana 8-klassilises koolis.

Regulaarselt toimusid TRU lõpetanud ajalooõpetajate kokkutulekud, kus ülikooli õppejõud esinesid oma endiste kasvandike ees teaduslike ja metoodiliste ettekannetega, toimus arvamuste vahetus ja diskussioon õpetajaid erutavates küsimustes. Mõnin-

Olevaade põlluhariduse ajaloost aastatel 1946—1967

Et väikesemaid rühmitusi ühita ühte suurema rühmitusse, mis on grupeeritud kursuse ülesehituse põlluhariduse alaseks.

Arv	1946—1948	1948—1951	1951—1969	1969—1967
Klass	Tunde nädalas	Tunde nädalas	Tunde nädalas	Tunde nädalas
IV	NSV Liidu ajalugu koos Eesti NSV ajalooga — kuni 1980. Vanaaeg	NSV Liidu ajaloo elementaarkursus koos üldajaloo elementidega	NSV Liidu ajaloo elementaarkursus koos üldajaloo elementidega	NSV Liidu ja Eesti NSV ajaloo propedeutiinne epinoodiline kursus
V	NSV Liidu ajalugu koos ENSV ajalooga 1980—1925. Keskaeg. Uusaeg kuni 1815	NSV Liidu ajalugu kuni XVII sajandi lõpuni	Vanaaeg (Vana-Idamaa ja Vana-Kreeka)	Vanaaeg
VI	NSV Liidu ajalugu koos ENSV ajalooga 1825—1907. Uusaeg 1815—1870	NSV Liidu ajalugu XVIII ja XIX sajandil	Vanaaeg (Vana-Rooma) Keskaeg (1. periood)	Keskaeg
VII	NSV Liidu ajalugu koos ENSV ajalooga 1908—1945. Uusaeg 1870—1914	NSV Liidu ajalugu XX sajandil	Keskaeg (2. ja 3. periood)	NSV Liidu ajalugu koos Eesti NSV ajalooga ja üldajaloo elementidega vanimatest aegadest kuni XIX sajandi lõpuni
VIII	Vanaaeg Keskaeg	Vanaaeg Keskaeg	Uusaeg (1. periood)	NSV Liidu ajalugu koos Eesti NSV ajalooga ja üldajaloo elementidega XX sajandil

IX	Uusaeg (1. periood)	2	NSV Liidu ajalugu kuni XVIII sajandini Uusaeg (1. periood)	4	Uusaeg (2. periood) NSV Liidu ajalugu vanimatest aegadest kuni 1613	3	Uusaeg (1. periood) NSV Liidu ajalugu koos Eesti NSV ajalooga kuni 1861	3
X	Uusaeg (2. periood) NSV Liidu ajalugu vanimatest aegadest kuni XIX saj. lõpuni	3	NSV Liidu ajalugu XVIII ja XIX sajandil Uusaeg (2. periood)	4	NSV Liidu ajalugu 1613—XIX saj. lõpuni	3	Uusaeg (2. periood) NSV Liidu ajalugu koos Eesti NSV ajalooga 1861—1920	3
XI	NSV Liidu ajalugu XX sajandil	3	NSV Liidu ajalugu XX sajandil Uusim aeg 1918—1945	4	NSV Liidu ajalugu XX saj.	4	NSV Liidu ajalugu koos Eesti NSV ajalooga 1920—1965 Uusim aeg	3

Märkus. 1957/58. õppeaastal õpetati ka Eesti NSV ajalugu.

Märkus. Pärast ühiskonnatöötuse toomist lõpiklassi vähenes ajalootundide arv kahele.

gaid edusamme on ka metoodikaalases trükisõnas, kus Vabariikliku Õpetajate Täiendusinstituudi väljaandel ilmusid A. Ongu, L. Andreseni, V. Marme ja P. Keesi töökogemuslikud brošüürid. Ka «Nõukogude Kooli» ja «Nõukogude Õpetaja» veergudel võis kaunis sageli leida ajaloo õpetamise metoodikale pühendatud kirjutisi. Hoogu hakkas võtma ka metoodikaalane teaduslik uurimistöö. 1963. a. kaitsesid H. Palamets ja K. Kotsar esimesi kandidaadiväitekirju, mis olid pühendatud ajaloo õpetamisele. Kuid kõigele sellele vaatamata jäi metoodiline uurimistöö maha koolide tegelikest vajadustest, seda eelkõige ajaloo õpetamise psühholoogiliste aluste läbitöötamisel ja eksperimentidele tuginevate metoodiliste uurimiste koostamisel.

Tunda andis ka asjaolu, et ligemale 15 aasta jooksul pole ilmunud ajaloo õpetamise metoodikale pühendatud eestikeelset käsiraamatut, mis valgustaks probleeme kaasaegse metoodika aspektist.

Ajalooõpetajate teadmiste täiendamise alal tegi sisukat tööd Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut, kes viis regulaarselt läbi täienduskursusi, korraldas aktuaalsete küsimuste tundmaõppimiseks seminare ja praktilisi õppusi. Laialdase populaarsuse õpetajaskonnas leidsid Täiendusinstituudi suvekursused looduslikult kaunis Värskas, kus meeldiv suvepuhkus ühendati kasuliku enesetäiendamisega.

Mitmeti on viimastel aastatel täienenud ajaloo õpetamise õppe-materiaalne baas. Kindla koha praktilises koolitöös omandasid ekraniseeritud ajalootund ja filmi kasutamine õppevahendina. 1966. a. peale kasutatakse mõningal määral ka televisiooni ajaloo õpetamisel. Paraku polnud aga küllaldaselt õppefilme, seda nii nimetuste kui koopiaste osas. Teoks said kaks esimest õppefilmi Eesti NSV ajalooalalt. Saavutuste lahtrisse tuleb kanda Eesti NSV ajaloo seinapiltide sarja ilmumine 1963. a. Kuigi sarja tiraaž osutus vajalikust väiksemaks ja kõik 24 pilti pole metoodiliselt võrdselt õnnestunud, on see sari siiski heaks abivahendiks meie rahva ajaloo õpetamisel. Teravat puudust tunnevad koolid aga Eesti NSV ajalooale pühendatud seinakaartidest.

Ajalooõpetuse ideelis-poliitilist ja teaduslikku taset on aidanud tunduvalt tõsta ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi uurimistöö tulemusena valminud kolmeköiteline «Eesti NSV ajalugu» ja seda täiendavad mahukad allikmaterjalide kogumikud «Eesti NSV ajaloo lugemikud» nimetuse all. Otseselt õpilastele on määratud ajaloodoktor Juhan Kahki koostatud «NSV Liidu ajaloo lugemik VII klassile». Meie töörahva revolutsioonilise võitluse ilmekamaks õpetamiseks kasutavad õpetajad EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi väljaandel ilmunud uurimusi ja mälestuste kogumikke.

Märgatavalt elavnes 1960. aastatel ajaloo-alane klassiväline töö. Paljudes vabariigi koolides töötavad kas ajaloo- või ühiskon-

nateaduste ringid või kodulooringide ajaloosektsioonid. Mitmel koolil on olemas eeskujulikud kohaliku ajaloo muuseumid (Otepää Keskkool, Rakke Keskkool) või kodulooaustad (M. Härma nim. Tartu II Keskkool). Uut hoogu andsid klassivälisele tööle 1964/65. õppeaastast peale toimuvad vabariiklikud ajaloo olümpiaadid. Selle idee algatajaks ja peamiseks organiseerijaks oli Tallinna Pedagoogilise Instituudi õppejõud sm. Lembit Andresen.

1960. aastatel oli üheks peamiseks kitsaskohaks ajaloo õpetamisel mitmesuguste reorganiseerimiste ja muudatuste rohkus, mis tunduvat raskendas läbiproovitud metoodiliste võtete ja kogemuste süsteemi väljatöötamist. Oige mitmed keskkooliklassid pidid suurema osa ajast töötama sobiva õpikuta, kuna programmikohased õpikud ilmusid trükist alles siis, kui vastav periood oli juba läbi võetud. Lünklik oli ka õpilaste varustatus õpikutega Eesti NSV ajaloo osas. Kui VII ja VIII klassil olid kasutada napsõnalised illustreerimata abimaterjalid, siis keskkoolil puudus programmikohane Eesti NSV ajaloo õpik. Seetõttu olid õpetajad sunnitud kasutama aeglasemtempolist kooliloengut, et võimaldada kõige olulisema ülesmärkimist.

Tubliks liitlaseks ajaloole sai uus aine — ühiskonnaõpetus —, mis alates 1962/63. õppeaasta teisest poolaastast kuulub lõpuklasside õppeplaani. Kuna valdav enamik ühiskonnaõpetuse õpetajaid olid erialalt ajaloolased, siis võimaldas see siduda ühiskonnaõpetust orgaaniliselt ajalookursusega. Just selles kursuses jõudis lõpule mitmete ühiskondlik-ajalooliste mõistete kujundamine, siin üldistati erinevates õppeainetes omandatud teadmised ja anti neile filosoofiline tõlgitsus. Õpilaste suhtumine ühiskonnaõpetusse oli üksmeelselt positiivne. Nad rõhutasid, et ühiskonnaõpetus on eluline aine, mida on tunduvat huvitavam õppida kui lõpuklassis teises kontsentris õpitavat ajalugu. Pidevalt paranes ka teadmiste tase, millest kõnelevad selget keelt mitmel aastal korraldatud vabariiklikud valikkontrolltööd.⁴²

Ühiskonnaõpetus on olnud pidevalt vabariigi partei- ja haridusorganite tähelepanu keskpunktis. Lausa ridamisi toimus ühiskonnaõpetuse õpetajatele seminare ja kursusi. Rohkesti ilmus ühiskonnaõpetusele pühendatud artikleid. Positiivselt tuleb märkida selle aine õpetamisel saavutatud tihedat sidet eluga, tunde täitevkomiteedes, tehastes, rahvakohtutes, kohtumisi tööeesrindlastega, nõukogude asutuste töötajatega ja parteitöötajatega.

⁴² E. Ilmjärv. Ühiskonnaõpetuse õpetamine ülevabariigilise valikkontrolltöö valgusel. — «Nõukogude Kool», 1966, nr. 1, lk. 19.

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ РАЗВИТИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ ЭСТОНСКОЙ ССР В 1940—1965 гг.

Х. Паламетс

Резюме

Преподавание марксистского курса истории в школах Эстонии началось после восстановления Советской власти в республике в 1940/41 учебном году. Несмотря на многие трудности идеологического и материального порядка, в преподавании марксистского курса истории были достигнуты первые успехи.

Начало фашистской оккупации летом 1941 года положило конец реорганизации преподавания курса истории. Во время Великой Отечественной войны несколько эстонских школ работало в советском тылу. В этих школах преподавали историю по программам и учебникам РСФСР. При этом успеваемость по истории была хорошая. В оккупированной Эстонии преподавание истории превратили в фашистскую пропаганду, которая должна была оправдать злодеяния оккупантов.

После освобождения Советской Эстонии продолжалось преподавание марксистского курса истории. В 1944—1950 гг. в результате ряда опытов сложилась более или менее стабильная система построения курса истории, которая сохранилась до школьной реформы 1959 года. До 1950 года курс строился по центрам. С 1950 года перешли по примеру других союзных республик на линейное построение курса.

После долгой подготовки, с 1957/58 учебного года в старших классах историю Эстонской ССР начали преподавать в тесной связи с курсом истории СССР. В 1959 году вышел из печати учебник истории Эстонской ССР. Учебник был написан историками кафедры истории СССР Тартуского государственного университета.

Преподавание истории было вновь перестроено в связи со школьной реформой в 1959/60 учебном году. В IV классе преподавали эпизодический пропедевтический курс истории СССР и Эстонской ССР. В VII—VIII классах историю Эстонской ССР преподавали вместе с элементарным курсом истории Советского Союза, а в старших классах средней школы — вместе с систематическим курсом истории СССР.

Выдающимся достижением послевоенного периода явилась подготовка новых кадров преподавателей истории, которые получили марксистско-ленинское историческое образование. Основной кузницей новых кадров было отделение истории Тарту-

ского госуниверситета, выпустившее в 1948—1965 гг. 577 историков. При университете работал заочный педагогический институт, который дал в 1961—1965 гг. 99 новых преподавателей истории. В 1950-х годах Таллинский учительский институт окончили 264 историка, Тартуский учительский институт 270 и Таллинский педагогический институт имени Э. Вильде — 268 историков. Всего в послевоенный период в Эстонской ССР подготовлено 1582 историка, из которых свыше половины работает в школах преподавателями.

Своей политической сознательностью и уровнем образования историки составляют один из самых передовых отрядов преподавателей общеобразовательных школ республики. По данным Министерства просвещения Эстонской ССР, в 1965 году из 674 преподавателей истории 71,1% имели высшее образование, 18,4% — образование учительских институтов и у 10,5% отсутствовало специальное образование. 55% учителей истории являются членами КПСС и 3,5% — членами ВЛКСМ.

Некоторые успехи имеются и в области развития методической мысли. В 1963 году в Эстонской ССР по методике преподавания истории были защищены две первые кандидатские диссертации. Опубликовано несколько брошюр и множество статей. В 1963 году вышла из печати первая серия настенных картин по истории Эстонской ССР. Изготовлено два учебных кинофильма о революционном движении в Эстонии. Большую работу по повышению квалификации учителей истории ведет Республиканский институт усовершенствования учителей Эстонии.

GRUNDZÜGE DER ENTWICKLUNG DES GESCHICHTS- UNTERRICHTS IN DEN ALLGEMEINBILDENDEN SCHULEN DER ESTNISCHEN SSR IN DEN JAHREN 1940—1965

H. Palamets

Zusammenfassung

Nach Wiedererrichtung der Sowjetmacht in Estland begann auch in den Schulen im Schuljahr 1940/41 der marxistische Geschichtsunterricht. Trotz vieler Schwierigkeiten sowohl ideologischer als auch materieller Art wurden im marxistischen Geschichtsunterricht die ersten Erfolge erzielt. Die Umgestaltung des Geschichtsunterrichts wurde im Sommer 1941 durch die faschistische Okkupation unterbrochen.

Während des Großen Vaterländischen Krieges wurde in den estnischen Schulen des Hinterlandes der Geschichtsunterricht nach dem Programm und an Hand der Lehrbücher der Russischen Föderation mit hervorragendem Erfolg erteilt. Im besetzten Est-

land dagegen wurde der Geschichtsunterricht zu Propagandazwecken benutzt, um die Verbrechen der Faschisten zu rechtfertigen.

Nach der Befreiung Sowjetestlands wurde der marxistische Geschichtsunterricht wieder fortgesetzt. In den Jahren 1944—1950 entwickelte sich als Ergebnis einer Reihe von Versuchen ein mehr oder weniger stabiles System, das bis zur Schulreform 1959 bestand. Bis zum Jahre 1950 war der Geschichtskursus konzentrisch aufgebaut. Ab 1950 ging man nach dem Vorbilde der anderen Unionsrepubliken zu einem linearen System über.

Nach einer längeren Vorbereitung begann man im Schuljahr 1957/58 in den oberen Klassen der Estnischen SSR den Geschichtskursus der ESSR in engster Anlehnung an die Geschichte der UdSSR durchzuführen. 1959 erschien ein Lehrbuch der Geschichte der Estnischen SSR. Die Autoren des Lehrbuches waren Lehrkräfte des Katheders für Geschichte der UdSSR an der Tartuer Staatlichen Universität.

Im Zusammenhang mit der Schulreform im Schuljahr 1959/1960 wurde auch der Geschichtsunterricht umgestaltet. Nun begann man schon in der IV. Klasse mit einem episodenhaften propädeutischen Kursus der UdSSR und der Estnischen SSR. In der VII. und VIII. Klasse wurde die Geschichte Estlands zusammen mit einem elementaren Kursus der Geschichte der UdSSR unterrichtet und in den oberen Klassen der Mittelschule gleichzeitig mit dem systematischen Kursus der Geschichte der UdSSR.

Als bemerkenswerter Erfolg in der Periode der Nachkriegszeit ist die Heranbildung eines Kadets von Geschichtslehrern zu verzeichnen, die eine entsprechende marxistisch-leninistische Ausbildung erhalten haben. Einen hervorragenden Anteil daran hat die Tartuer Staatliche Universität, deren historische Abteilung in den Jahren 1948—1965 577 Studenten absolvierten. Das an der Universität arbeitende Pädagogische Institut fürs Fernstudium gab in der Zeitspanne 1961—1965 95 Geschichtslehrer. In den 50er Jahren absolvierten 264 Historiker das Lehrerinstitut in Tallinn, 270 Historiker das Lehrerinstitut in Tartu und 268 Historiker das Pädagogische Eduard-Wilde-Institut in Tallinn. Hiermit sind also in der Nachkriegszeit in der Estnischen SSR 1582 Historiker ausgebildet worden, von denen mehr als die Hälfte als Geschichtslehrer in den Schulen der Republik arbeiten.

Hinsichtlich ihres hohen politischen Bewußtseins und ihres Bildungsniveaus bilden die Historiker unter den Lehrern der allgemeinbildenden Schulen den Vortrupp. Laut Angaben des Bildungsministeriums der Estnischen SSR besaßen von 674 Geschichtslehrern Hochschulbildung (71,1%), 18,4% hatten ein

Lehrerinstitut beendet und nur 10,5% waren ohne eine entsprechende Fachausbildung.

55% der Geschichtslehrer sind Mitglieder der KPdSU, 3,5% gehören dem Leninschen Kommunistischen Jugendverbände an.

Fortschritte sind auch in unterrichts-methodischer Hinsicht erzielt worden. 1963 wurden in der Estnischen SSR die ersten zwei Dissertationen über Methodik des Geschichtsunterrichts verteidigt. Über den Geschichtsunterricht sind einige Broschüren und zahlreiche Artikel veröffentlicht worden. 1963 erschien auch die erste Serie von Wandbildern zur Geschichte der Estnischen SSR. Zwei Lehrfilme über die revolutionäre Bewegung in Estland sind hergestellt worden. Eine große Arbeit an der Hebung der Qualifikation der Geschichtslehrer hat auch das Republikanische Lehrerfortbildungsinstitut der Estnischen SSR geleistet.

VÖITLUS TARTU ÜLIKOOLI SEADUSE ÜMBER AASTAIL 1919—1925

Õ. Elango

Eesti NSV TA Ajaloo Instituut

Oktoobrirevolutsioon ja selle tulemusena toimunud rahvuslik vabanemine andis soodsad võimalused ka endise tsaari-Venemaa koosseisu kuulunud rahvastele kõrgema hariduse omandamiseks. Eesti kodanluse võimutsemise tingimustes hakkas rahvuslik kõrgem haridus teenima aga kodanluse klassihuviseid. Kodanlus vajab kõrgemaid koole oma riigi kindlustamiseks ja varustamiseks eriteadlastega, samuti oma natsionalistliku ideoloogia arendamiseks.

Töörahas ja demokraatlik intelligents, kelle mentaliteedi kujunemisele olid avaldanud mõju revolutsioonilised ideed, taotles kõrgema hariduse, samuti nagu alg- ja keskkhariduse alal, rea demokraatlike põhinõuete elluviimist: kõrgema hariduse vabastamist usu mõjust, kõrgemate koolide kuulumist ühtluskooli süsteemi, kusjuures nad oleksid oma korralduselt demokraatlikud ja rahvale võimalikult kättesaadavad ning õppetöö toimuks emakeeles. Meie ajalookirjanduses ei ole need taotlused käsitlemist leidnud, kui mitte arvestada mõningaid artikleid Sotsiaal-Filosoofilise Üliõpilaste Seltsi ja tema taotluste kohta.¹ Seega on käesoleva artikli eesmärgiks analüüsida Tartu Ülikooli kui Eesti kõrgema hariduse peamise allika seaduse väljatöötamise (1919—1925) ümber arenenud võitlusi, milles väljendusid intelligentsi ühe osa demokraatlikud taotlused.

Pärast Veebruarirevolutsiooni ei õnnestunud rahvuslikul intelligentsil kõrgema hariduse alal midagi saavutada, kuigi ei sõnandatud taotleda enam kui soome-ugri osakonna asutamist Tartu Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas.

Teed ja võimalused Tartu Ülikooli demokratiseerimiseks avas alles Oktoobrirevolutsioon. Tartu bolševistliku ajalehe «Edasi»

¹ V. Joakimov. Progressiivsest üliõpilasliikumisest Tartus Esimese maailmasõja järgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920—1925). — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Eesti NSV ajaloo küsimusi II. Tartu, 1961.

veergudel kritiseeriti nüüd senise Tartu vene ülikooli korraldust ja leiti, et uus ülikool peab seisma rahvuslikul alusel, arvestama rahvuslikke iseärasusi, kaotama rahvusliku rõhumise ülikoolist.²

Tartu Ülikooli üliõpilaste vanematekogu võttis 1918. a. jaanuaris vastu otsuse astuda ühendusse hariduse rahvakomissari- riga, et ülikooli tegevust töötajate laiade hulkade huvidele vasta- valt ümber korraldada. Ülikooli professorite reaktsiooniline osa eesotsas rektor Pustorosleviga tagandati ülikooli juhtimiselt.³ Üli- kooli põhjalikku reorganiseerimist aga takistas Saksa imperialis- tide pealetung.

Saksa okupatsiooni päevil 1918. a. Tartu Ülikooli kui vene õppeasutuse tegevus likvideeriti ja ta muudeti saksa ülikooliks (saksa õppekeele ja õppejõududega). Endised ülikooli õppejõud suundusid peaaegu täies koosseisus Voroneži, kuhu juba varem sõja tõttu oli evakueeritud ülikooli varandusi. Kaasa sõitis ka rohkesti eesti üliõpilasi.⁴

Enamik eesti rahvusest üliõpilasi boikoteeris saksastatud üli- kooli. Kui Saksa okupatsioonivõim novembris 1918 kokku varises ja võimu üle andis Eesti kodanlikule Ajutisele Valitsusele, pöörd- us Tallinna Eesti Üliõpilaste Ring 20. novembril memorandum- miga haridusministri poole. Ringi kuulusid üliõpilased Petro- gradi, Moskva, Tartu ja Riia eesti üliõpilasorganisatsioonidest. Memorandumis nõuti Tartu saksa ülikooli viibimatut ülevõtmist ja reorganiseerimist eesti ülikooliks. Ülikooli ülevõtmise komis- joni soovitati eesti teadlased H. Reichenbach (= Riikoja), A. Bek- ker, P. Kogermann, O. Rootsmann, J. Piiper, J. Sarv, H. Kopp- el jt. Märgiti, et «ülikooli sisemine korraldus olgu autonoomsel alusel»⁵.

1. dets. 1918 koostati akt Tartu Ülikooli üleandmise kohta Armeeoberkomando 8 poolt määratud juhataja hauptmann Helf- ritzi käest Eesti kodanlikele võimudele.⁶ Ajutise Valitsuse otsu- sega nimetati Peeter Põld (1878—1930), kes oli eesti kodanluse tähtsamaks hariduspoliitiliseks ideoloogiks ja ühtlasi esimeseks haridusministriks, Tartu Ülikooli ajutiseks hooldajaks ehk kuraa- toriks. Ülikooli ja tema arvukate asutuste tegelikuks ülevõtmi- seks moodustati eriline ülikooli ülevõtmise komisjon.

Samal ajal aga arenes Eestis klassisõda ning küsimus, kes hakkab ülikooli korraldama, kas kodanlus või töörahvas, jäi veel mõneks ajaks lahtiseks. 19. dets. 1918 jõudsid pealetungiva Punaarmee osad Tartu alla ning Tartu kuulus mitme nädala väl-

² Tartu «Edasi», 1917, 18. detsember.

³ M. Petrov. Oktoobrerevolutsioon ja rahvahariduse ümberkorraldamine Eestis aastail 1917—1918. — «Nõukogude Õpetaja», 1957, 19. oktoober.

⁴ «Tööline», 1918, 9. oktoober.

⁵ ENSV ORKA (=Eesti NSV Oktoobrerevolutsiooni ja Sotsialistliku Üles- ehitustöö Riiklik Keskariiv), f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 1—2.

⁶ Sealsamas, l. 11.

tel Eesti Tööräha Kommuuni koosseisu. P. Põld pidas paremaks Tartust lahkuda. Ülikooli asjade ajamiseks andis ta volituse matemaatikaõpetajale Jaan Sarvele.⁷

J. Sarv oli vabameelsusega silma paistnud juba 1917. a. suvel, mil ta esines avaliku kirjaga⁸ teise rahvahariduse kongressi enamuse otsuse vastu jätta usuõpetus tulevase Eesti kooli õppeainete hulka. Seepärast tegi ka Eesti Tööräha Kommuuni Nõukogu valitsuse -liige A. Vallner Tartus viibides korralduse J. Sarve kui «iseseisvalt ja teaduslikult mõtleva teadlase» Tartu Ülikooli ajutiseks juhatajaks nimetamise kohta. Kõigis ülikooli asjus tuli pöörduda J. Sarve poole.⁹

Valiti ülikooli töölisnõukogu. Töötati välja esimene eesti rahvusliku ülikooli põhikiri: J. Sarv koostas hariduse rahvakomissari korraldusel nn. üleüldiste määruste kava, milles on öeldud, et teaduskondades ja instituutides on töö- ja asjaajamisekeeleks kõigepealt eesti keel. Esmakordselt ülikooli ajaloo nähti ette professorid eesti keele, eesti kirjanduse ja soome-ugri keelte alal. Ka ülikooli toimetised otsustati avaldada eesti keeles. Hariduse rahvakomissari korraldusel hakati kohe läbi rääkima vastavate spetsialistidega, kes oleksid võinud tulla arvesse eesti keele, eesti kirjanduse ja soome-ugri keelte õppejõududena, kõigepealt J. V. Veskiga¹⁰. Seega astus nõukogude võim esimesena reaalseid samme vastavate õppetoolide loomiseks Tartu Ülikoolis ning nende täitmiseks.

Pärast Eesti Tööräha Kommuuni sõjalist lüüasaamist asus P. Põld uuesti ülikooli asju ajama. Märtsis 1919 loodi ülikooli uuestiavamise eeltööde komisjon, mille esimeheks oli P. Põld, liikmeiks teadusharude esindajad (A. Schulzenberg ja R. Bernakoff Eesti Arstide Seltsist, J. Lill ja H. Metsapa farmatseutide päeva poolt, J. Varik usuteadlasena, J. Ostrat õigusteadlasena, J. Jõgever, V. Grünthal ja A. Sildnik ajaloo-keeleteadlastena, J. Lang, H. Reichenbach (=Riikoja), K. Treffner ja A. Pukksepp matemaatikute ja loodusteadlastena, E. Juhanson Tartu linnanõunikuna, K. Laagus ülikooli majandusnõunikuna ja üliõpilaste esindajad (V. Krull, K. Tüür, H. Visnapuu)). Selle komisjoni esimesel koosolekul¹¹ 16. mail 1919 fikseeriti ülikooli tegevuse põhisuunad: 1) teaduste edendamine, 2) noorsoo teaduslik kasvatus, 3) kõrgema haridusega tegelaste ettevalmistamine ühiskonna teenimiseks. Teisel koosolekul¹² 26. mail 1919 arutati õppejõu-

⁷ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 16.

⁸ «Postimees», 1917, 3. juuli.

⁹ Tartu «Edasi», 1919, 4. jaanuar.

¹⁰ P. Ariste. Eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamisest ja uurimisest Tartu ülikoolis 1802—1952. — «Looming», 1952, nr. 9, lk. 1033—1034.

¹¹ ENSV RAKA (=Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv), f. 2100, nim. 4, s.-ü. 1, l. 1.

¹² Sealsamas, l. 2.

dude küsimust. Jõuti otsusele, et kuna oma rahva hulgast on raske, isegi võimatu vajalikku arvu vastava teadusliku ettevalmistusega õppejõude leida, võiks kutsuda sobivaid isikuid Sak-samaalt, Venemaalt ja Soomest. Eriti soovitavaks tunnistati Soome teadlaste kutsumine, kes suudaksid eesti keele kergesti omandada. Ülikooli õppe- ja asjaajamise keeleks tunnistati eesti keel, tingimusel, et esialgu võiks abikeeltena kasutada ka teisi keeli.

Ülikooli uuestiavamise komisjoni koosolekul 8. juulil 1919, millest võttis osa ka haridusminister J. Kartau,¹³ arutati teaduskondade korraldust. Komisjon kaalus küsimust, kas jääda senise ajalooliselt väljakujunenud jaotuse juurde või luua uue ülikooliga ka teaduste uus jaotus, nagu seda soovitas J. Sarv. Tema kava järgi pidi teaduste klassifikatsiooni põhimõttel loodama järgmised teaduskonnad: 1) matemaatika-füüsika-, 2) astronoomia-geoloogia-, 3) bioloogia- ja 4) sotsioloogiateaduskond (ökoonoomia, teaduste teooria, kunst, õigus, sotsioloogia). Põllumajandus- ja loomaarstiteadust pidi õpetatama ülikooli juurde kuuluvates praktilistes instituutides.¹⁴ Võrreldes Tartu Ülikooli viie endistelt aegadelt päranduseks saadud teaduskonnaga (usu-, õigus-, ajaloo-keele-, füüsika-matemaatika- ja arstiteaduskond), oli J. Sarve kava suurimaks erinevuseks usuteaduskonna puudumine. Haridusminister J. Kartau pooldas J. Sarve kava, P. Põld kui haridusl- teoloog ja usulise maailmavaatega isik arvas, et «tuleb selle fakultetide korralduse juurde jääda, mis üldiselt maksev on»¹⁵. Komisjoni liikmeist ühed pooldasid usuteaduskonda, teised olid vastu, viidates neile raskustele, mis tekivad mitme usutunnistuse olemasolust, kuna kõiki ei olevat võimalik rahuldada. Usuteaduskonna küsimus jäi ülikooli uuestiavamise komisjonis häälte lah-kumineku tõttu otsustamata.¹⁶ Uue kava autor J. Sarv ise ei saa-nud neist vaidlustest osa võtta, kuna ta oli komandeeritud viieks kuuks välismaale sealsete ülikoolide korraldust tundma õppima ja end oma erialal täiendama.¹⁷

Haridusministri ja mõnede ülikooli uuestiavamise komisjoni liikmete kõhklused usuteaduskonna küsimuses ärritasid reaktsioonilisi kodanlikke ringkondi. Asutava Kogu liikmed J. Lattik, J. Raamot, N. Kann ja J. Teemant, kes kuulusid kristliku rahvaerakonna ning Maaliidu rühma, esitasid 26. juulil 1919 peaministrile mär-gukirja,¹⁸ milles nad mainisid, et asjale lähedal seisvate ring-

¹³ J. Kartau (sotsiaaldemokraat) oli haridusministriks 1919. a. maist novembrini.

¹⁴ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929. Tartu, 1929, lk. 13—14.

¹⁵ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 1, l. 5.

¹⁶ Sealsamas, l. 3.

¹⁷ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 40.

¹⁸ Sealsamas, l. 158—160.

kondade poolt olevat mõista antud, et usuteaduskonna avamine üldse küsitavaks jääb või koguni eitavalt otsustatakse. Usuteaduskonnal aga olevat mitu korda suurem tähtsus, kui et selle saatust tohiks otsustada mõne üksiku poliitilise partei (s. t. sotsiaaldemokraatia) seisukohalt. «Usuteaduskonna kaotamisega läheks usuelu juhtimine harimata kätte... rahuldamata inimeste parved ei leiaks ühtegi väljapääsuteed — nad hakkaks õõnestama riigi alustugesid, pidades süüdlaseks riiki, kes nende usuelu ei ole osanud õigetesse jälgedesse juhtida,» kirjutasid märgukirja autorid. Nad juhtisid tähelepanu sellele, et usuteaduskonnad on Lääne-Euroopa ülikoolides kõige vanemad ja ikka lahutamata osadena teiste teaduskondade seas püsinud, ja palusid peaministrit korraldust teha, et Tartu Ülikooli usuteaduskond saaks võimalikult pea avatud samasugustel alustel nagu teisedki teaduskonnad.

Peaminister O. Strandman andis asja haridusministrile edasi, kes oma vastuses¹⁹ peaministrile 19. aug. 1919 asus seisukohale, et usuteadlaste ettevalmistamist Tartu Ülikoolis tuleb tingimata võimaldada, kuna selleks olevat mitmed väga mõjuvad põhjused. Nii ei osutunud sotsialistist haridusministri seisukohad järjekindlaks. Mõjuvaks argumendiks, millega kiriklased mõjutasid haridusministrit, olevat olnud asjaolu, et kirikul tuleks muidu õpetajate koolitamiseks saata noori inimesi välismaale, nimelt Saksa- maale, see aga ei oleks riiklikust ega rahvuslikust seisukohast soovitav.²⁰ Iseseisva teaduskonna avamise vajaduses haridusminister J. Kartau siiski kahtles, arvates, et usuteadlaste ettevalmistamist võib korraldada ka ajaloo-filosoofiateaduskonna vastavas osakonnas, kuna see «loomulikult üldisel ajaloofilosoofilisel pinnal peab sündima».²¹

14. juulil 1919 oli ülikooli uuestiavamise komisjoni asemele asutatud uus organ — ülikooli ajutine nõukogu, mille moodustasid P. Põlluga eesotsas teaduskondade ajutised dekaanid (N. Maim, J. Jõgever, J. Piiper, P. Köpp, A. Schulzenberg ja Veterinaaria Instituudi endine rektor Happich). Ajutise nõukogu ülesandeks oli välja töötada ülikooli korraldus, mille põhjal saaks töötada seni, kuni Asutav Kogu kinnitab ülikooli seaduse.²² 19. aug. 1919 palus haridusminister ülikooli ajutist nõukogu seisukohta võtta, kas tuleks usuteadlaste ettevalmistamiseks asutada iseseisev teaduskond või piirduda autonoomse osakonnaga filosoofiateaduskonna juures.²³ Ülikooli ajutises nõukogus tunnistati iseseisva usuteaduse fakulteedi avamine tarvilikuks.²⁴ Et ülikooli

¹⁹ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 161.

²⁰ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929, lk. 122.

²¹ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 161.

²² Sealsamas, l. 110.

²³ Sealsamas, l. 203.

²⁴ Sealsamas, l. 217.

ajutine nõukogu oli oma koosseisult eelmisest ülikooli uuestiavamise komisjonist palju piiratum, siis oli usuteaduskonna pooldajail siin palju kergem oma seisukohta maksma panna.

Pidades silmas riigi haridusnõukogu arvamust, tegi haridusminister 13. sept. 1919 ülikooli valitsusele ettepaneku avada usu-teadlaste ettevalmistamiseks siiski ainult osakond ajaloo-filosoofi-teaduskonna juures, kusjuures see osakond annaks ainult üldise teoloogilise hariduse, kuna vaimulike praktiline ettevalmistamine sünniks väljaspool ülikooli (jääks kiriku enese korraldada).²⁵ Riigi haridusnõukogusse, mille ülesandeks oli põhimõtetele küsimuste otsustamine, kuulusid kõik Haridusministeeriumi juhtivad töötajad, koolivalitsuste esindajad, koolinõunikud ja õpetajate organisatsioonide esindajad. Sellise küllaltki mitmepalgelise koosseisu tõttu suutis see organ esitada demokraatlikult meelestatud intelligentsi vaateid ja Haridusministeeriumile mõju avaldada.

Ülikooli ajutine nõukogu ja valitsus oma koosolekul 2. okt. 1919 (koos kuraator P. Pöld, dekaanid A. Schulzenberg, J. Kõpp, J. Sarv ja J. Jõgever) kiitis aga heaks usuteaduskonna korraldamise kava, mille oli koostanud J. Kõpp (J. Sarve erapooletuks jäämisel),²⁶ ning esitas selle kinnitamiseks haridusministrile, lisades juurde, et küsimuses, kas teaduskond või osakond, on nõukogu jäänud endisele seisukohale.²⁷

Nii kujunes usuteaduskonna küsimus ülikooli uuestiavamisel peamiseks konfliktiks põhjustajaks reaktsiooniliste ja demokraatlike jõudude vahel. Demokraatliku leeri seisukohad võttis kokku ajaloolane Peeter Treiberg (Tarvel), kirjutades, et «ülikool... peab andma üleüldise teadusliku hariduse, sealjuures pearõhku tõsise teadusliku ilmavaate kujundamisele pannes. Sellepärast võib usuteadus ülikoolis ainult nii pikalt aset leida, kui palju ta teadus on ja teadusliku meetoodika põhjal töötab. (...) Oleks täitsa lubamata niisugust erilist ülesannet nagu pastorite ettevalmistamine ülikoolile peale surudes selle tõsise teadustempli õiget teaduslikku iseloomu profaneerima hakata. Pastorite jaoks asutaga need, keda asi huvitab, oma eriseminarid. Riigil ei tarvitse selleks ülesandeks pennigi ohverdada! Pealegi käiks riigi kulul ülalpeetav usuteaduse fakulteet usuvabaduse põhimõttele risti vastu. Usuvabadus selles ju seisabki, et keegi kohustatud pole kiriku ja tema teenrite ülalpidamiseks ja nende ettevalmistamiseks kulusid kandma. Nüüd tulevad aga meie kiriklased ja püüavad usuteaduse

²⁵ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 290.

²⁶ ENSV ORKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 1, l. 30–32.

²⁷ Sealsamas, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 383.

fakulteedi ülalpidamise kulude näol tervelt rahvalt, ka neilt, kes kirikut ei tunnista, enda heaks matti võtta!»²⁸

Kuigi ülikoolis leidis teadlasi-materialiste, nagu J. Sarv ja P. Treiberg (=Tarvel), ei suutnud nad oma seisukohta usuteaduskonna küsimuses läbi viia, tooniandvaks kujunesid ülikooli juhtimisel usuteadlased (P. Põld, J. Köpp) ja J. Tõnissoni rahvaerakonnaga seotud teadusmehed.

Üliõpilaste vastuvõtmine algas 20. sept. 1919 ajaloo-filosoofia-, matemaatika-loodus-, põllumajandus- ja loomaarstiteaduskonna ning arstiteaduskonna eelkursusele. Oigus-, usu- ja arstiteaduskonna üliõpilaste vastuvõtmine lükati esialgu edasi, kuni nende teaduskondade korralduse lõpliku kujunemiseni.²⁹ Õppetegevus algas 6. okt. 1919, usuteaduskonnas aga 28. jaan. 1920. Lisaks viiele endisele teaduskonnale oli seega avatud veel kaks — põllumajandus- ja loomaarstiteaduskond. Viimane osutus endise iseisva Veterinaaria Instituudi kärbitud järeltulijaks.

Ülikooli juurde püüti koondada kõiki olemasolevaid eesti teadlasi, kuid siiski peeti esialgu (1919) veel enamik loenguid (53,2%) vene keeles, 41,4% eesti keeles ja 5,4% saksa keeles.³⁰ Et eesti rahvusest teadlasi ülikooli vajadusteks kaugeltki ei jätkunud, kasutati rohkesti balti sakslasi (viimased lugesid ülikooli valitsuse soovil vene keeles, kuna üliõpilased oskasid vene keelt palju paremini kui saksa keelt). Tartusse kutsuti ka mõningaid endisi Peterburi ülikooli õppejõude (venelasi). Õppejõude kutsuti veel Soomest, Rootsist, Saksamaalt, Šveitsist ja Ungarist.

Lõplikult pidi teaduskondade küsimuse otsustama ülikooli põhikiri e. seadus, mille väljatöötamise tegi Haridusministeerium ülesandeks ülikooli ajutisele nõukogule. 17. jaan. 1920 anti eelnõu ühes ülikooli kuraatori P. Põllu seletuskirjaga haridusministrile, kes pidi selle esitama valitsuse kaudu Asutavale Kogule. Eelnõu järgi pidi ülikool olema autonoomne asutus. Eelnõus oli ette nähtud 7 teaduskonda, nende hulgas ka usuteaduskond. Haridusminister K. Treffner andis eelnõule käigu, ühtlasi lubades kuraatorile (suuliselt), et ülikool võib seda eelnõu kuni seaduse lõpliku vastuvõtmiseni Asutava Kogu poolt tarvitada oma tegevuse juhtnõõrina.³¹

Seati ametisse ka ülikooli juhtkond, kuigi P. Põld kuraatorina edasi tegutses. Rektoriiks määrati P. Põllu soovitusel valitsuse poolt 13. veebr. 1920 prof. Heinrich Koppel (1863—1944), kes oli 1918. a. kevadel koos Tartu vene ülikooliga Voroneži evakueerunud ja 1920. a. algul tagasi jõudnud. Tagasijõudmisel valiti ta

²⁸ P. Treiberg. Mõtted ja soovid meie ülikooli avamise puhul. — «Sotsiaaldemokraat», 1919, 7. oktoober.

²⁹ ENSV. ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 4, l. 314.

³⁰ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 26.

³¹ Sealsamas, lk. 31.

kohe arstiteaduskonna sisehaiguste kateedri professoriks. Prorektoriks määrati Juhan Kõpp (1874—1970), kes sai ühtlasi usuteaduskonna dekaaniks.

Asutava Kogu hariduskomisjon, mille liikmete hulka kuulusid mitmed progressiivse intelligentsi esindajad (J. Semper, V. Ernits, E. Asson, J. Uustalu jt.),³² arutas ülikooli põhikirja eelnõu 1920. a. kevadel. Kolmandal lugemisel heideti usuteaduskond eelnõust välja. Selle otsuse poolt hääletasid hariduskomisjonis kõik pahempoolsete rühmade esindajad tööerakonnast esseerideni. Otsus tehti valitsuse surveavaldusest hoolimata. Peaminister J. Tõnisson saatis Asutava Kogu hariduskomisjonile avaliku kirja, milles rõhutas, et tema ei võivat «valitsuse eesotsas seistes mitte õnnelikuks mõtteks pidada, et hariduskomisjoni enamus meie algkooliseaduse ja ülikooli põhikirja arutamise puhul Asutavas Kogus usuõpetuse kõrvaldamist Eesti koolist ja hariduselust päevakorrale tahab tuua...» Peaminister «soovitas tungivalt», et Asutav Kogu jätaks usuteaduskonna ülikooli juurde ja usuõpetuse koolidesse.³³

Ülikooli põhikirja projekt, mille esitas Asutava Kogu hariduskomisjon ilma usuteaduskonnata,³⁴ ei jõudnud Asutava Kogu üldkoosolekuni. Ülikooliseaduse eelnõu anti edasi I Riigikogule.

Kuigi väikekodanlikesse töölisparteidesse kuuluvad intelligendid ilmutasid usuküsimuses radikaalsust, ei olnud need parteid tervikuna, eriti kodanlusega koos töötav juhtkond, usuvastases võitluses järjekindlad. Et eesti kommunistid ei saanud kodanluse terrori tõttu Asutava Kogu valimistest osa võtta, osutusid väikekodanlike parteide esindajad seal kõige pahempoolsemaks. Eestimaa Kommunistlik Partei avaldas oma seisukohad I kongressi poolt 1920. a. vastuvõetud programmilistes põhilauseses. Neis nõuti, et kogu töörahvale tuleb võimaldada hariduse saamist algkoolist ülikoolini ning kasvatustöö peab olema täielikult vaba igasugusest usu ja kiriku mõjust.³⁵ Revolutsioonilise töölisklassi järjekindlad seisukohad usuküsimuses avaldasid teatavat mõju ka demokraatliku mõttelaadiga haritlastele.

Eesti progressiivse intelligentsi seisukohti usuküsimuses peegeldab hästi sel ajajärgul (1921. a.) avaldatud A. H. Tammsaare artikkel «Kool ja usuõpetus». Eesti silmapaistev kirjanik astus selles artiklis usuõpetuse vastu koolis üldse, ka ülikoolis. Ta arvas, et kui võideldakse usuõpetuse vastu alg- ja keskkoolis, tuleks usuõpetus ka ülikoolist välja heita. «Teadustempel vabaneks teaduse kurjemast ajaloolisest vaenlasest ja hirmuvalitse-

³² Asutava Kogu protokollid. Protokoll nr. 14, v. 489—490.

³³ «Postimees», 1920, 22. märts.

³⁴ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 60, l. 4.

³⁵ Eestimaa Kommunistliku Partei I kongress. — Dokumente ja materjale. Tln., 1960, nr. 25, lk. 80.

jast. — kristlikust teoloogiast ja kõigest, mis temaga seotud. Teadus toetub mõistusele, teoloogia usule, milleks peaksid siis need kaks ühe katuse all varju otsima. Kord alandas usk kõik teadused oma ümmardajaks, kas siis kunagi ei peaks tulema aeg, kus teadused julgevad endid täiesti iseseisvaks kuulutada ja välimiselt seda akti kinnitada aupaklikku kaugusse asumisega usust!»³⁶ Kuid Tammsaare arvas ühtlasi, et vaevalt suudetakse usuõpetus ülikoolist välja heita. «Pääle kõige muu ei jatkuks meil selleks lihtsalt kodanlikku julgust kultuurilise Lääne-Euroopa ees, kus teadustemplid endiselt sobivad teoloogiaga, sest meie seisame hirmsal kombel lääne kultuuri mõju all.»³⁷

Usuteaduskonna küsimus oli kahtlemata üks põhjusi, miks valitsevad ringkonnad ülikooli põhikirja arutamiseга venitasid. Ülikooliseaduse eelnõu ei jõudnud arutusele ka I Riigikogus, vaid võeti sealt valitsuse poolt tagasi. 1921. a. algul tahtis tolleaegne haridusminister H. Bauer (kristlikust rahvaerakonnast) lasta oma abil F. Saueril tagasivõetud põhikirjaeelnõu kiires korras läbi vaadata ja soovitavas suunas redigeerida, et teda siis uuesti Riigikogule esitada. Ülikooli juhtivates ringkondades aga ei pooldatud kiirustamist, arvates, et põhikirja on tarvis mitmes suhtes täiendada (õppekohtade nimestik jm.). Ka loodeti, et ootamine võib tulla kasuks usuteaduskonna alleshoidmisele.³⁸

20. märtsil 1922 saatis Tartu Ülikooli valitsus Haridusministeeriumile uuesti läbivaadatud ja täiendatud ülikooli põhikirja, millesse oli jällegi paigutatud ka usuteaduskond.³⁹

1923. a. varakevadel võttis Haridusministeerium ülikooli põhikirja käsile. Et parajasti rahvahääletus reaktionäride kihutus-töö tulemusena oli andnud usuõpetuse kohta koolis jaatava otsuse, siis osutus see asjaolu usuteaduskonna suhtes soodsaks.

Ülikooliseaduse eelnõu tema esialgsel kujul nägi ette ülikoolile teatava piiratud autonoomia. Ülikooli juhtivate ringkondade suhtumine autonoomiasse oli esialgu komplitseeritud. Põhimõtteliselt seda pooldati, ent olukorras, kus suure osa õppejõududest moodustasid mitte eestlased, vaid teistest rahvustest teadlased (1920. a. oli 40 professorist ainult 12 eestlast, teaduskondade hääleõiguslikest liikmeist oli eestlasi 53,5%), oleks ülikooli valitsemine võinud ülikooliseaduse vastuvõtmise ja autonoomia rakendamise tagajärjel sattuda muulastest õppejõudude kätte, kelle hulgas olid tähtsal kohal balti-saksa ja vene emigrantlikud teadlased, kes autonoomiat väga pooldasid. Nii peitus ka selles üks ülikooliseadusega venitamise põhjustest — täheti autonoomia teostamist edasi lükata ja keskvalitsusele suuremaid võimalusi

³⁶ A. H. T. Kool ja usuõpetus. — «Murrang», 1921, nr. 5/6, lk. 41.

³⁷ Sealsamas, lk. 42.

³⁸ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—29, lk. 78—79.

³⁹ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 159, l. 5.

anda rektori, dekaanide ja professorite ametisse seadmisel, et ülikooli juhtimine oleks Eesti kodanlikule riigile truude isikutekäes.

Kui ühest küljest pooldasid ülikooli autonoomiat äärmiselt parempoolsed elemendid, siis teisest küljest nõudsid seda pahempoolselt meeletatud õppejõud. 1923. aastaks oli ministri abi F. Sauer valmistanud omalt poolt uue kava, kus ülikooli autonoomiat ei mainitudki. Haridusminister A. Veiderman (tööerakondlane) töötas välja oma redaktsiooni, mis Saueri omast sisuliselt ei erinenud, kindlustades samuti Haridusministeeriumi võimu rektori ja õppejõudude ametisse seadmisel. Oma eelnõu arutas minister ülikooli ajutise nõukoguga läbi.⁴⁰ Nagu märkis ajakirjanduses üks Tartu Ülikooli progressiivseist õppejõududest — Gustav Suits —, mindi ülikooli põhikirja väljatöötamisel täiesti mööda ülikooli õppejõududest, ei küsitud nende arvamust. G. Suits arvas, et ülikooli täidesaatev võim tuleks muuta sõltuvaks õpetajatekogust, rektor, prorektor ja dekaanid aga peaksid olema valitavad. Ta protesteeris ka selle vastu, et rahvusliku ülikooli mõtet ei viida ellu nii nagu vaja: «Ülikoolis tegutseb kroonupatriotismi kulisside varjus terveid teaduskondi ja asutisi, mida ilmestab võõras keel ja muulastest koosseis,» kirjutas G. Suits. «Nende ridade kirjutaja ei ole natsionalist... Aga kui temast suuremad natsionalistid eesti ülikooli professoriteks on soetanud juba üle 50% muulasi ... ja kui neid ei ole seotud mingi sundusega ... meie valitsevat keelt ära õppida, siis tundub see virildavat igasuguse eesti ülikooli idee.»⁴¹ Eestlastest teadlaste-õppejõudude vähesuse tõttu oli muulastest õppejõudude kasutamine esialgu paratamatu. Nii mõnedki välismaalt, eriti Soomest kutsutud teadlased (A. M. Tallgren, I. Manninen jt.) omandasid kiiresti eesti keele ja aitasid rahvuslike teaduste arengule Eestis tõhusalt kaasa. Eesti demokraatliku intelligentsi opositsioon polnud loomulikult suunatud selliste teistest rahvustest õppejõudude vastu, vaid reaktiooniliselt meeletatud balti-saksa ja tagurlike vene rahvusest õppejõudude vastu, kes võimutsesid eriti õigusteaduskonnas.

Ülikooliseadusega rahulolematud õppejõud, kelle hulka kuulusid peale G. Suitsu Julius Mark, Paul Kogerman, Heinrich Riikoja ja Aadu Lüüs, käisid koos ja esitasid seisukohti, mida oleks pidanud seaduses fikseeritama. Sellest rahulolematusest jõudsid teated ka Haridusministeeriumi.⁴²

Õppejõudude protestid sundisid Haridusministeeriumi ülikooli põhikirja eelnõu enne selle esitamist Riigikogule veel kord ülikoo-

⁴⁰ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 81.

⁴¹ G. Suits. Meie ülikoolikorraldus ja ülikoolipoliitika. — «Päevaleht», 1923, 21. oktoober.

⁴² A. Lüüs. Tartus ja Rootsis. — Eluradadel nähtut, kuuldut, meespeetut. Stockholm, 1959, lk. 76.

lile saatma, et teaduskondade ja õppejõudude arvamusi selle kohta teada saada. Suure kiirusega paljundati eelnõu trükkis ja toimetati tutvumiseks ka eradotsentidele ja abi-õppejõududele, assistentidele ja üliõpilaskonna esindusele. Teaduskondade esitatud parandusettepanekuist soovitas ülikooli ajutine nõukogu mõned haridusministrile. Näiteks pandi ette nimetada ülikool autonoomseks asutuseks ja piirata võõrkeeltes õpetamise õigust iga õppejõu kohta kestusega mitte üle 5 aasta (seda nõudsid paljud õppejõud ja assistendid). Need ettepanekud võttis valitsus vastu.⁴³

Ülikooli ajutine nõukogu jättis soovitamata mitme teaduskonna õppejõudude nõudmise (matemaatika-loodusteaduskond, arstiteaduskond), et nõukogu liikmed peaksid suutma eesti keeles asju ajada. Arvati, et selle nõudmise täitmine «sünnitaks liiga suuri raskusi teaduskondadele, kus eesti keele oskajaid vähe, eriti õigusteaduskonnale»⁴⁴. Ka jäeti arvestamata assistentide ja üliõpilaste taotlused lasta nende asemikke rektori valimistest osa võtta.⁴⁵

Ülikooliseaduse eelnõu jõudis Riigikogus arutamisele alles 1924. aastal. Peamiseks sõnavõtjaks selles küsimuses osutus parajasti opositsioonis olevasse sotsiaaldemokraatlikku parteisse kuuluv advokaat J. Jans, kes märkis, et kuigi eelnõu § 2 näeb ette ülikooli autonoomia, ei jää autonoomiast järgmisi paragrahe arvestades lõpuks midagi järele, sest enam-vähem kõik otsused, mis ülikooli nõukogu ja teised ülikooli asutused teevad, lähevad haridusministrile kinnitamiseks. J. Jans selgitas ühtlasi, et sellist kontrolli õppejõudude üle, kes harilikult iseseisvalt ülikooli asju ajavad, peetavat vajalikuks välismaalaste olemasolu tõttu õppejõudude hulgas. J. Jansi arvates oleks tulnud sellised õppejõud, kes Eesti kodakondsusse ei soovi astuda ega eesti keelt õppida, ülikooli teenistusest kõrvaldada. Näitena nende meelsusest mainis ta 1923. a. Tartus väljaantud tsiviilõiguse õpperaamatut, mille autor prof. I. Tjutrumov ignoreeris nii Eesti Vabariigi kui ka Nõukogude Venemaa olemasolu. J. Jans arvas, et võõras vaim ja võõrad õppejõud ei ole kohased, sest just tööliklass oskab kõige vähem võõrkeeli ja ülikool on vajalik ka laiematele rahvahulkadele. Vajadust muuta eesti keel võimalikult kiiresti õppekeeleks põhjendas J. Jans õigustatult sellega, et «proletaarlastel ei ole mitte võimalik niipalju aega ja jõudu keelte äraõppimisele kulutada, kui rikkamatel rahvakihtidest tulevatel üliõpilastel, mispärast nad hariduse saamisenes otsekohe takistatud on, kui võõras keel õppekeeleks edasi jääb»⁴⁶. Ta tegi ettepaneku anda õppejõu-

⁴³ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 83.

⁴⁴ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 216, l. 6.

⁴⁵ Sealsamas, l. 7.

⁴⁶ II Riigikogu protokollid, 8. istungjärg, 1925, v. 555.

dudele mitte üle viie aasta aega eesti keele õppimiseks ja need õppejõud, kes pole Eesti kodanikud, ilma jätta ülikooli organite passiivsest valimisõigusest. Siis võivad haridusministri vetoõigust kitsendada ja lubada, et Eesti oma õppejõud ülikooli autonoomselt valitseksid.⁴⁷

I lugemisel võeti ülikooliseadus Riigikogus häälteenamusega vastu. II lugemisel kritiseeris J. Jans ülikooli õppeprogrammi, lähtudes õppekohtade nimekirjast. Ta väitis, et sellise õppekohtade koosseisu juures ei suuda ülikool seaduse §-s 1 sõnastatud ülesannet «edendada üldist ja eriti Eesti elu käsitlevat teadust» täita, et filosoofiateaduskonnas puuduvad mõned otse Eesti elusse puutuvad ained. Ka taunis ta Venemaa ignoreerimist. «Venemaaga oleme nii kaugele kui ajalugu ulatab, ja isegi veel eelajaloolisel ajal, ikka kaubanduslikus, sõjalises ja kultuurilises läbikäimises olnud. Venemaa kohta ei ole aga siin mitte midagi öeldud, nagu oleks Venemaa meist nüüd kuskile kaugele nihkunud, näiteks Hiina kohale või Aafrikasse... Venemaaga oleme geograafiliselt igatahes naabruses ja paratamata tuleb meil temaga tegemist teha. Ma leian sellepärast, et meie Tartu ülikool peaks seda maad ka silmas pidama.»⁴⁸ J. Jans tegi ettepaneku anda ülikooliseadus erikomisjoni, kes õppekohtade nimekirja veel kord läbi kaaluks.⁴⁹ J. Jansi ettepanekut toetasid tööerakondlased.

Ülikooliseadus otsustati häälteenamusega anda erikomisjoni.⁵⁰ J. Jans esitas erikomisjonile oma ettepanekud, milles ta muuseas nõudis ka usuteaduskonna likvideerimist.⁵¹ Komisjon pidas 1924. a. novembris-detsembris ja 1925. a. jaanuaris ligi parkümmend koosolekut, mis arenesid ägedaiks sõnalahinguiks usuteaduskonna jm. üle. Esitatud eelnõu kaitsesid haridusminister H. B. Rahamägi, ülikooli kuraator P. Põld jt., eelnõu muutmist nõudsid komisjoni liige J. Jans, Tallinna Tehnikumi ja Kolledži esindajad jt. Usuteaduskonna likvideerimise ettepanek sai siiski ainult 2 poolthäält, samuti ettepanek redutseerida teda neljale õppekohale. Üldiselt kujunesid 10-liikmelise erikomisjoni otsused ülikooli senise korralduse kasuks.⁵² Seaduse arutamist jätkati Riigikogus alles 1925. a. mais.

- Riigikogu võttis Tartu Ülikooli seaduse⁵³ vastu 1925. a. juunis, seega kestis selle seaduse väljatöötamine ja võitlus selle ümber viis ja pool aastat. Seaduse järgi oli ülikool autonoomse asutusena «iseseisev oma teaduse ja õppetöö korraldamises, kui ka oma majanduslik-administratiivses tegevuses», kuid riikliku

⁴⁷ II Riigikogu protokollid, 6. istungjärg, 1924, v. 777—785.

⁴⁸ Sealsamas, v. 955.

⁴⁹ II Riigikogu protokollid, 6. istungjärg, 1924, v. 961.

⁵⁰ Sealsamas, v. 1018.

⁵¹ «Postimees», 1914, 7. november.

⁵² Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 85.

⁵³ «Riigi Teataja», 1925, nr. 122/123, lk. 841—852.

asutusena allus otse Haridusministeeriumile ning haridusministril oli õigus igal ajal ülikoolilt seletust nõuda ning tema administratiivset ja majanduslikku tegevust kontrollida ja revideerida. Ülikooli üldine valitsemine kuulus ülikooli valitsusele (rektor, prorektor, dekaanid ning nende abid). Rektori ja prorektori valis õppejõududest koosnev valimiskogu, kuid nende ametisse kinnitamine või mittekinnitamine olenes haridusministrist ja valitsusest. Samuti tuli haridusministril ametisse kinnitada teaduskonnakogude poolt valitud teaduskondade dekaanid, professorid ja dotsendid. Ülikooli õppe- ja asjaajamisekeeleks pidi olema eesti keel, kuid haridusminister võis anda loa (iga kord mitte kauem kui viieks aastaks) õpetada üksikutes ainetes ka võõrkeeltes.

1920—25 kutsuti ellu kõik 1919. a. kavatsatud teaduskonnad ja avati mitmed uued osakonnad, loodi rida uusi õppekohti ja asutusi. 1920. a. Nõukogude Venemaaga sõlmitud rahulepingu alusel toodi Venemaalt tagasi ülikooli raamatukogu ja suurem osa muudest sinna evakueeritud ülikooli varandustest. Professorite ja dotsentide ning nende kohusetäitjate arv ulatus 1925. a. 89-ni, teaduskondade hääleõiguslikest liikmeist oli eestlasi 58,9%. Loenguist peeti 1925. a. eesti keeles 61,5%, saksa keeles 24,8% ja vene keeles 8,2%.⁵⁴ Seega oli eesti keele osatähtsus õppekeelena, võrreldes 1919. a. andmetega, tublisti kasvanud, samuti saksa keele kasutamine vene keele arvel. Viimane asjaolu seletub eesti kodanluse Nõukogude-vaenuliku kultuuripoliitilise orientatsiooniga (keskkoolides hakati vene keele asemel õpetama saksa keelt, mis võimaldas ka ülikoolis rohkem loenguid pidada saksa keeles).

Et kodanlik riik vajas esialgu rohkesti haritud jõude — keskkooliõpetajaid, mitmesuguseid spetsialiste ja teadlasi, ei püütud neil aastail noorsoo tungi kõrgema hariduse poole tõkestada. Ülikooliseadus andis igale keskkooli lõpetanud isikule vormilise õiguse astuda ülikooli võistluseksamiteta, kuna vastuvõetavate kontingent polnud piiratud.

Ülikool alustas 1919. a. sügisel tööd 347 üliõpilasega, pärast Tartu rahu ja sõjaväe demobiliseerimist algas aga tugev juurdevool: õppima tulid need, kes varem Tartu Ülikoolis või teistes Venemaa ülikoolides olid õppinud või enne sõda keskkooli lõpetanud. 1. dets. 1920 oli üliõpilasi juba 1571, 1. dets. 1924 aga 4343.⁵⁵ 1921. aastal astusid peaaegu kõik keskkoolilõpetajad ülikooli, 1922. a. 75%, 1923. a. 60% ja 1924. a. 50% ümber.⁵⁶ Üliõpilaste arv ületas peagi tsaariaja kõrgemad näitajad (1915. a. 2380), mil

⁵⁴ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 58.

⁵⁵ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 108.

⁵⁶ II Riigikogu protokollid, 6. istungjärg, 1924, v. 845.

M ä r k u s. Protsendi vähenemine ei tähenda siin veel absoluutarvude vastavat vähenemist, kuna keskkoolilõpetajate arv kasvas.

Tartu Ülikooli tuldi õppima Venemaa kõigist paikadest. Kui tsaariajal moodustasid eestlased üliõpilaskonnast suhteliselt väikese osa (11%), siis 1920. aastail oli eestlasi üliõpilastest keskmiselt 82%.

Üliõpilaste sotsiaalne päritolu oli 1921. a. ankeedi andmeil järgmine: vanemaist olid põllupidajad (sealhulgas nii kulakud kui kehvikud) 31,9%, töölised 7,9%, käsitöölised 7,2%, ametnikud 9,7%, haritlased (vabakutselised) 9%, majaomanikud 9% ja ärimehed 7,8%.⁵⁷ Nagu nähtub sellest ankeedist, millele ei vastanud kaugeltki kõik üliõpilased, oli ülikoolis jõukast kodanlusest pärinevate üliõpilaste kõrval ka küllalt väikekodanluse ja tööliklassi esindajaid, kuid nende arvulist vahekorda on ankeediandmete puudulikkuse ja üliõpilaskonna koosseisu muutlikkuse tõttu raske kindlaks määrata.

Kuigi õppemaks polnud 1920. aastate I poolel veel nii kõrge kui hiljem, osutus see töörahva hulgast pärinevaile noortele siiski küllalt tõsiseks takistuseks kõrgema hariduse omandamisel. 1922. a. kinnitas Haridusministeerium Tartu Ülikooli ettepanekul õppemaksuks juba 5000 marka aastas (2500 marka semestris) ja matrikimaksuks 300 marka. See oli tingitud asjaolust, et riigi eelarvekomisjon tõmbas ülikooli poolt esitatud 1922. aasta eelarvest maha 9 miljonit marka, soovitades tõsta õppemaksu. Seda soovitas ka haridusminister H. Bauer. Väideti, et «vähegi andekaid» olevat ülikoolis õppimise kindlustatud, kuna ülikool võivat 20% üliõpilastest vabastada õppemaksust.⁵⁸

1922. a. I semestri õppemaksu mittemaksmise pärast kustutati üliõpilaste nimekirjades 151 üliõpilast ja 52 vabakuulajat. Õppemaksust vabastatud oli 13,4% üliõpilastest.⁵⁹

1924. a. sügissemestrist alates tõsteti ülikoolis õppemaksu koguni 3500 margani semestris (7000 marka aastas).⁶⁰

Tööraha hulgast pärinevaile noortele polnud ülikoolis õppimisel takistuseks muudugi ainult õppemaks, vaid ka elamiseks (korter, toit, riided) ja õppeabinõude muretsemiseks vajalike summade puudumine. 1921. a. ankeedi andmeil olid üliõpilaste elutingimused 50% võrra halvemaks muutunud, kui nad olid enne sõda. Et ära elada, selleks pidi kuni 75% üliõpilastest otsima mingit kõrvalteenistust.⁶¹

Oma huvide kaitsmiseks tuli üliõpilastel endil välja astuda. Selleks vajati organisatsiooni — esindust — ja selle õiguslikku vormistamist ülikooliseaduses.

Organiseerituse poolest jagunesid Tartu üliõpilased kolme

⁵⁷ «Üliõpilasleht», 1922, nr. 4, lk. 2.

⁵⁸ «Postimees», 1921, 13. detsember.

⁵⁹ «Postimees», 1922, 30. märts.

⁶⁰ «Postimees», 1924, 19. juuli.

⁶¹ «Üliõpilasleht», 1923, nr. 9, lk. 122.

suurde põhirühma: üliõpilasseltside liikmed, korporatsioonide liikmed ja organiseerimatud ehk «metsikud».

Korporatsioonid olid saksa kultuuri mõjupiirkonnas levinud üliõpilaste intiimühingud, mille eesmärgiks oli härrasharitlaste kasvatamine valitseva klassi ideoloogia vaimus. Balti-saksa korporatsioonide eeskujul püüdis ka eesti kodanlik intelligents luua vastavaid organisatsioone. 1915. a. asutati Eesti Korporatsioonide Liit, mille liikmeiks olid «Vironia», «Fraternitas Estica», «Sakala», «Ugala», «Rotalia» ning 1928. a-st ka «Revelia». Korporatiivse kasvatuse põhimõtteks oli vanuseprintsiiibil põhinev autoriteedinõue: senior või akadeemiline isa pidi olema autoriteediks kogu konvendile, vilistlased tegevliikmeile, viimased omakorda noorliikmeile ehk «rebastele». Korporatsioonides omandati vilumust seltskondlikus käitumises ning sõlmiti suhteid vilistlastega, kelle protektsioon osutus vajalikuks laenu saamisel, koha leidmisel jne. Mõnede tugevamate korporatsioonide vilistlaskogud olid haaranud endi kätte tervete asutuste, ministeeriumide ja rahvamajandusharude juhtivad kohad. Tähtsal kohal korporatsioonide elus olid saksa buršikommetest ülevõetud joomatraditsioonid. Nagu teati tõendada, ulatusid ühe jõukama korporatsiooni joomingute arved kodanliku Eesti algaastatel ühel semestril kahe miljoni margani.⁶² Nagu kinnitati tolelaegses üliõpilasajakirjanduses, ei võtnud korporandid osa kultuurielust ega paistnud silma õppe- ja teaduslikus töös.⁶³ Vaimsete huvide puudumine korporantide hulgas oli tingitud ka asjaolust, et korporatsioonidesse olid koondunud valdavalt praktilised rakendus-teadlased — arstid, agronoomid, juristid, insenerid, majandusmehed, kirikuõpetajad jne. Humanitaarteaduste tuntud esindajad ja loovad isiksused kuulusid põhiliselt seltsidesse. Korporandid moodustasid üliõpilaskonna konservatiivse tiiva. Kõrge liikme-maks eeldas korporatsioonide liikmete kuulumist varakamasse ringkonda.

Seltsid olid oma poliitiliselt ilmelt mitmepalgelisemad. Neist vanim ja suurim, 1870. a. asutatud Eesti Üliõpilaste Selts, oli hoolimata oma heterogeensest koosseisust (põllumeestekogude partei tegelastest iseseisvate sotsialistideni) üldilmelt ja tegutsemisuunalt keskerakondlik-liberaalne. EUS-i vilistlaskonna juhtivasse tuumikusse kuulus eesotsas rahvaerakonna juhi, auvilist-lase Jaan Tõnissoniga rohkesti vanema põlvkonna liberaalseid kultuuritegelasi, nagu P. Põld, H. Koppel, J. Köpp, O. Kallas, V. Reiman, K. Menning jt., kuid ka demokraatlikult meelestatud intelligentsi esindajaid — H. Kruus, G. Suits ja J. Semper.

Tsaariajal oli EUS rahvusluse lipukandjaks, koondades eesti rahvusest üliõpilasi ja taotledes rahvuskultuurilisi eesmärke

⁶² Mõtteid valmivast intelligentsist. Tartu, 1923, lk. 117.

⁶³ «Üliõpilasleht», 1925, nr. 9, lk. 199—200.

kodanluse huvides. Seevastu eesti akadeemilise noorsoo teisele osale, kes oli koondunud peamiselt Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsi ümber, avaldasid suuremat mõju sotsialistlikud ideed.

Kodanliku rahvusriigi ja eesti ülikooli tekkimisega kaotas EUS osalt oma endised funktsioonid, kuna rahvuskultuuri arendamise küsimustega asusid nüüd tegelema riik, ülikool ja mitmesugused kultuuriorganisatsioonid. EUS-is olid alati ilmnenu korporantlikud tendentsid. 1920. aastail tugevnes vool, mis nõudis loobumist ühiskondlikust tegevusest, nn. «rahvavalgustamisest», ja kogu tähelepanu pööramist seltsi siseelule, liikmete kasvatamisele «vaba ja tugeva isiksuse arendamise» vaimus. Kodanlikule liberalismile omane individualistliku isiksuse arendamise nõue esines seltsi tegevuskavades pidevalt.

Naisüliõpilased olid koondunud 1911. a. asutatud Eesti Naisüliõpilaste Seltsi, mis kuni 1917. a. oli sunnitud töötama illegaalselt, kuna tsaarivalitsus püüdis igati tõkestada naiste tungi kõrgema hariduse poole ja nende organiseerumist. Naisüliõpilaste arvu kasvamisega tekkis 20-ndate aastate algul uusi naisorganisatsioone («Ilmatar» jt.). Segaseltse leidis vähe («Ühendus», «Veljesto»), mineviku igandite mõjul peeti kirni soolise eraldumise põhimõttest.

Demokraatlikumalt meelestatud intelligentsi ja noorsoo hulgas valitses korporatsioonide ja neid matkida püüdvate seltside suhtes rahulolematuus. Kui ülikool kodanlikus Eestis tööd alustas, oli üliõpilaste hulgas üle poole neid, keda ei rahuldanud olemasolevad organisatsioonid.⁶⁴ 1920. aastail jäigi enamik üliõpilasi organiseerimatuks (näit. 1923. a. II semestril oli organiseerimatu 70% üliõpilastest).⁶⁵

Rühma üliõpilastest intensiivsed vaimsed otsingud viisid 1920. a. väikekodanlik-demokraatliku ilmega seltsi «Veljesto» asutamisele. Tema asutajate hulgas oli noori, kellest arenesid silmapaistvad humanitaarteadlased (Harri Moora, Alfred Koort, August Annist, Julius Mägiste, Oskar Loorits, Ants Oras). Veljestolased kritiseerisid teravalt korporantlust ja pidasid vajalikuks vabandada balti-saksa iganenud traditsioonidest. Nad seadsid oma eesmärgiks mitte härrasharitlaste, vaid oma rahva kultuuri alal töötajate kasvatamise. Olles enamasti rahvusteaduste viljelejad, asetasid veljestolased oma ideoloogias pearõhu eesti omapärase rahvuskultuuri arendamisele. Oma põhimõtte avaldasid nad koguteoses «Mõtteid valmivast intelligentsist» (1923). Hoolimata väikekodanlikust piiratusest ja eklektitsismist vaadetes sisaldas see artiklite kogumik rohkesti kriitikat reaktsiooniliste nähtuste kohta kultuurielus ja üliõpilaskonnas. Veljestolaste taotlus oli tähtsal kohal kultuurisidemete arendamine Soomega, et

⁶⁴ A. Koort. Kirjad üliõpilaskonnast I. — «Üliõpilasleht», 1920, nr. 1, l. 17.

⁶⁵ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 208, l. 293.

ammutada sealt viljastavaid mõjusid ja ühtlasi võita kitsa levi-kualaga eesti rahvuslikule kultuurile laiemat kõlapinda.

Soome ja teiste Põhjamaade eeskujul, kuhu korporatsioonid polnud levinud, hakati ka Eestis 1920. aastate I poolel asutama maakondlikke üliõpilaskogusid. Nende eesmärgiks pidi olema oma maakonna kultuurilisele arengule kaasaaitamine, tema ole-viku ja mineviku igakülgne uurimine jms. Kuid maakondlikud kogud, kellel puudusid vilistlaskogud ja traditsioonid, ei osutu-nud Eestis kuigi elujõulisteks ega suutnud korporatsioonide ja seltsidega võistelda.

«Veljestost» mõnevõrra pahemal seisis 1906. a. asutatud üli-õpilasselts «Ühendus», mille liikmed olid suuremal või vähemal määral mõjutatud sotsialistlikest ja ateistlikest ideedest. Tsaari-ajal võtsid selle seltsi tegevusest osa Mihkel Martna, Eduard Vilde, A. Hansen-Tammsaare jt. «Ühendusest» võrsus terve rida ülikooli õppejõude, nagu Jaan Sarv, H. Riikoja, P. Kogerman jt., sest ühenduslased olid vastavalt oma põhimõtetele teaduse alal tublid töömehed. Vastavalt 1919. a. vastuvõetud põhimõtetele pidi «Ühendus» toetama radikalismi nii poliitika kui ka teaduse, kunsti ja kirjanduse alal. Asuti seisukohale, et iga inimene peab oma tööst elama (J. Sarve ettepanek). «Ühenduses» eitati korpo-ratsioonides praktiseeritavaid kasvatuslikke võtteid ja leiti, et isiku arenemine peab olema vaba igasugusest survest.⁶⁶ Üldiselt asus «Ühendus» reformistliku sotsialismi pinnal.

Klassiteadlikke proletaarseid üliõpilasi, mõistagi, ei saanud rahuldada väikekodanliku ideoloogiaga seltsid nagu «Ühendus» ja «Veljesto». 1922. a. sügisel asutas rühm proletaarseid üliõpi-lasi EKP suunamisel kodanliku ideoloogia vastu võitlemiseks Sotsiaal-Filosoofilise Üliõpilaste Seltsi.⁶⁷ Seltsi tegevusest võtsid juhtivalt osa noorkommunistid A. Vahtmann (=Vaarandi), O. Sepre, A. Veimer jt. Legaalsete tegevusvõimaluste laiendamiseks astus rida SFÜS-i liikmeid «Ühendusse», kus nende töö tule-musena kujunes välja kommunistlik tiib. Ent Sotsiaal-Filosoofi-lise Üliõpilaste Seltsi poliitiline selgitustöö ja aktiivne osavõtt töölisliikumisest äratasid peagi politsei tähelepanu. Seltsi liikme-test areteeriti juba 1923. a. lõpul A. Veimer, 1924. a. jaanuaris aga O. Künnapuu (=Lauristin) ja O. Sepre. Kõik kolm mõisteti eluajaks sunnitööle. Kohe pärast 1. detsembri relvastatud üles-tõusu mahasurumist suleti SFÜS. Viis juhtivat liiget (A. Vaa-randi, R. Scher, H. Nael, M. Tulp, A. Lipstal) areteeriti ning mõis-teti sunnitööle, kust nad vabanesid alles 1931. a. Teisi seltsi liik-meid jälitati, kiusati taga ning osa neist sunniti ülikoolist lah-

⁶⁶ «Üliõpilasleht», 1926, nr. 11; lk. 182.

⁶⁷ Vt. lähemalt: V. Joakimov, Progressiivsest üliõpilasliikumisest Tar-tus Esimese maailmasõja järgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920—1925). Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. — Eesti NSV ajaloo küsimusi II. Tartu, 1961.

kuma. Kuigi SFUS-il õnnestus töötada ainult kaks aastat, suutis ta teatava osa üliõpilaste maailmavaate arengule kaheldamatut mõju avaldada.

1925. aastaks oli üliõpilasorganisatsioonide arv 1920. aastaga võrreldes tunduvalt kasvanud. Korporatsioonide oli nüüd 23, seltse 20, maakondlike kogusid 8, spordi-, muusika- jt. seltse 12, akadeemilisi ühinguid 17 ja organisatsioonide liite 4. Oma organisatsioonid (peam. korporatsioonid) olid saksa, juudi ja vene rahvusest üliõpilastel. Üliõpilaskond oli killustatud nii sotsiaalse päritolu ja ideoloogia kui ka rahvusliku ning soolise kuuluvuse poolest.

Kõiki üliõpilasi ühendavaks organiks ja üliõpilaskonna üldiste huvide kaitsjaks pidi olema üliõpilaskonna esindus.

EUS-i algatusel oli 1914. a. loodud Eesti üliõpilasorganisatsioonide vaheline Asemike Kogu⁶⁸ ja asutatud «Üliõpilaste Leht». Asemike Koguga ühinesid kõik eesti üliõpilasorganisatsioonid Tartus, Riias, Moskvast ja Peterburis. 1917. a. sügisel anti Asemike Kogule kindlam kuju ja valiti talle alaline juhatus. Asemike Kogusse kuulusid Eesti Üliõpilaste Selts, Tartu Naisüliõpilaste Selts, EUS «Ühendus», korp. «Fr. Estica», korp. «Sakala», korp. «Ugala» ja korp. «Fr. Livienis». Kuna see Asemike Kogu ei esindanud kõiki üliõpilasi, siis kodanliku Eesti ülikooli valitsus teda ei tunnistanud.⁷⁰

16.—17. mail 1920 toimunud üliõpilaste üldkoosolekul otsustati moodustada Ajutine Keskesitus,⁷¹ mis koosnes 15 liikmest (seltside, korporatsioonide ja organiseerimatute esindajad). Ajutine esindus töötas välja üliõpilaskonna üldorgani — Edustuse valimisseaduse. Edustus (30 liiget) tuli valida üheks aastaks üldise, otsese ja proportsionaalse valimisviisi alusel nimekirjade järgi, mis seati kokku kas organisatsioonide, nende rühmituste või üksikute isikute poolt 15 allkirjaga.⁷²

Esimese Edustuse valimistest, mis toimusid detsembris 1920, võttis osa ainult 56% kõigist üliõpilastest. Kõige enam kohti esimeses üliõpilaspärlamendis said eesti korporatsioonid (9), järgnesid eesti seltsid (8), organiseerimatud (5), saksa korporatsioonid (3), juudi üliõpilased (3) jt.⁷³ Edustus valis proportsionaalselt rühmitustele 7-liikmelise juhatuse. Esimene Edustus oli valitud määramata ajaks, kuni ta temale pandud ülesanded on täitnud. Need seisnesid majanduslike ettevõtete kõrval Tartu Üliõpi-

⁶⁸ ENSV RAKA, f. 1776, nim. 1, s.-ü. 1, l. 1.

⁶⁹ «Üliõpilaste Leht», 1921, nr. 2, lk. 4.

⁷⁰ ENSV RAKA, f. 1776, nim. 1, s.-ü. 1, l. 9.

⁷¹ Sealsamas, l. 17.

⁷² ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 208, l. 293.

⁷³ «Üliõpilaste Leht», 1921, nr. 1, lk. 4.

laskonna üldkorralduse (põhiseaduse) ja teiste korraldavate määruste väljatöötamises.

Keskseks kujunes üliõpilaskonna põhiseaduse küsimus. Juba üliõpilaste üldkoosolekul mais 1920 ilmsid selles küsimuses seltside ja korporatsioonide vahel lahkeliid. Korporandid soovisid, et kuulumine üliõpilaskonda toimuks organisatsioonide alusel, mitte üksikute üliõpilaste kaupa. 1920. a. sügisel ilmuma hakanud «Üliõpilaslehe» veergudel arenes selles küsimuses poleemika. Suurema osa seltside seisukoha kehastuseks oli J. Teinmani (EUS) projekt,⁷⁴ mis nägi ette tervikliku üliõpilaskonna ja kõigi üliõpilaste poolt otseselt valitavad üldorganid. Teise projekti⁷⁵ järgi (autor A. Susi EUS-ist «Põhjala») pidid üliõpilaskonda kuuluma küll kõik üliõpilased, kuid üldorgan pidi moodustuma üksikorganisatsioonide esindajatekogu alusel, millest tuli võimaldada osavõttu ka organiseerimatute esindajaile. Korporatsioonid pooldasid viimast projekti, organisatsioonide esinduskogu. Üliõpilaskonna põhiseaduse formuleeringus võitis küll seltside seisukoht, kuid eeskätt korporatsioonide esindajate mõjul vähendati üliõpilaskonna üldkoosoleku kompetentsi, jättes sellele üliõpilaskonna Edustuse kõrval nõuandva iseloomu.⁷⁶

Kohe 1921. a. algul valis Edustus põhiseaduse komisjoni. 1920. a. esitatud kava oli 1922. a. kevadsemestri lõpuks ümber töötatud. Ülikooli Nõukogus leidis ta poolehoidu, välja arvatud mõned üksikud normid (rektori valimisest osavõtmine üliõpilaskonna poolt jm.).⁷⁷

«Tartu üliõpilaskonna põhiseadus»⁷⁸ võeti Edustuse põhiseaduse komisjonis vastu 5. okt. 1922 ja saadeti tutvumiseks Haridusministeeriumile. Viimane leidis, et seda maksma panna ei või, sest selleks polevat seaduslikku alust (Tartu Ülikooli seadus oli veel vastu võtmata), üliõpilaskonna õigused ja ülesanded olevat ebamääraselt ja liiga laialdaselt formuleeritud, näit. õigus ülikooli valitsuse asjadesse segada.⁷⁹

Põhiseaduse vastuvõtmisega oli esimene Edustus oma peamise ülesande täitnud. 1922. a. lõpul valiti teine Edustus, kus seltside esindajad korporatsioonide rühma suhtes ülekaalu saavutasid.

Üliõpilaste esindus taotles, et üliõpilaskonna üldkorraldus määrataks kindlaks seadusega, mitte ülikooli poolt kinnitatud kodukorraga. Nn. üliõpilaskonna põhiseadus esitati 1923. a. täiendava osana Tartu Ülikooli seaduse eelnõusse. Esitatud formuleeringute kohaselt moodustasid kõik Tartu Ülikooli immatrikuleeritud üliõpilased Tartu üliõpilaskonna, kelle ülesandeks oli üliõpi-

⁷⁴ «Üliõpilasleht», 1920, nr. 1, lk. 4.

⁷⁵ Sealsamas, lk. 9.

⁷⁶ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 392.

⁷⁷ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 208, l. 305.

⁷⁸ Sealsamas, s.-ü. 101, l. 304—321.

⁷⁹ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 101, l. 302.

laste ühiste ettevõtete edendamine. Üliõpilaskonna organitena nähti ette üldkoosolek, Edustus ja selle juhatus ning mitmesugused toimkonnad. Kolmel üliõpilaste esindajal pidi olema õigus osa võtta ülikooli nõukogu koosolekute üliõpilaskonda puudutavates küsimustes. Rektori valimistest taotleti osavõttu Edustuse poolt valitud esindajate kaudu, kes pidid moodustama 10% valimiskogu teiste liikmete arvust.⁸⁰

Vabariigi valitsus eesotsas põllumeestekogude liidri K. Pätsiga ei tahtnud üliõpilaskonna korraldust sellisel kujul ülikooliseaduse eelnõusse võtta. Peeti vajalikuks, et iga üliõpilane kuuluks sunduslikult mingisse organisatsiooni (korporatsiooni, seltsi), organisatsioonid valiksid Edustuse liikmed proportsionaalselt oma liikmete arvuga ning Edustuse liikmed oleksid vastutavad oma organisatsioonide ees.⁸¹ Nähtavasti pidas parajasti võimalolev põllumeestekogude partei Edustuse üldist valimist liiga demokraatlikuks. Üliõpilaste esindajate osavõttu ülikooli nõukogu koosolekuist ei peetud soovitatavaks. Eelnõu anti vastavate paranduste tegemiseks tagasi haridusministrile, kes 23. nov. 1923 teatas Tartu üliõpilaskonna juhatusesele, et tuleb läbi kaaluda, kuidas üliõpilaskonda valitsuse poolt esitatud alustel organiseerida. Ähvardati, et kui küsimus jääb selgusetu, ei võeta üliõpilaskonna korraldust ülikooli põhikirja.⁸²

Tartu Üliõpilaskonna Juhatus (R. Kleis, H. Kukke, A. Oinas) oma kirjades Haridusministeeriumile selgitas, et organiseerimata üliõpilasi on 70% ja organiseerumist ei ole võimalik sunduslikuks teha. Lisati, et kehtiva korralduse väljakujundamisest on võtnud osa kõik üliõpilased ja selle alusel on juba pikemat aega tegutsetud. Esimene Edustus kinnitas valimisviisi nimekirjade järgi, mis koostatakse kas organisatsioonide, nende rühmituste või üksikisikute poolt 15 allkirjaga.⁸³

25. nov. 1923 korraldas Edustus (seltside rühma algatusel) üliõpilaskonna II üldkoosoleku.⁸⁴ Üliõpilaskonna juhatus esitas üldkoosolekule resolutsiooni, mille järgi üliõpilaskonna põhiseadus oleks tulnud võtta ülikooli seadusse. Kuid kõike eesti ja saksa korporatsioonide liikmed, kes peaaegu *in corpore* üldkoosolekule olid käsutatud, hääletasid selle vastu, et üliõpilaskonna üldkorralduse sätted võetaks ülikooli põhikirja. Seega oli kaudselt tagasi lükatud ka üldkorralduse moodus ise. See seisukoht oli seda üllatavam, et Edustuses hääletasid samad isikud varem poolt. Oli tegutsetud sama üliõpilaskonna põhiseaduse ja Edustuse kodukorra alusel, mis oli maksmata pandud 1922. a. korporatsioo-

⁸⁰ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 208, l. 299—300.

⁸¹ Sealsamas, s.-ü. 212, l. 42.

⁸² Sealsamas, s.-ü. 208, l. 290.

⁸³ Sealsamas, s.-ü. 208, l. 291 ja 293.

⁸⁴ ENSV RAKA, f. 1776, nim. 1, s.-ü. 3, l. 1.

nide rühma enamuse ajal.⁸⁵ Nüüd orienteerusid korporatsioonid ilmselt põllumeestekogude partei poolt juhitava valitsuse näpunäidete järgi, tõendades sellega oma ideoloogilist kuulumist kodanluse kõige parempoolsemasse leeri.

Vastava propagandaga esinesid korporandid ka ajakirjanduse veergudel. Teatati, et 500 organiseeritud üliõpilast ei olevat «praeguse edustuse moodustamisega päri» ning üliõpilaskonna organiseerumise moodus peaks põhikirjas jääma lahtiseks. Üliõpilaskond võivat täiel jõul tegutseda ainult siis, kui ta looks keskkorralduse, mis põhineks olemasolevatel organisatsioonidel. Siiski pidavat võimalus jätama ka organiseerimatutele oma esindajaid keskorganisse saata.⁸⁶

Et keerulisest olukorrast välja pääseda, korraldas üliõpilaskonna juhatus 9. ja 10. veebr. 1924 üliõpilaskonnas referendumi, kus hääletusele tuli Edustuse otsus: «Tartu Üliõpilaskonna üldorgan, Üliõpilaskonna Edustus, valitakse üldisel, otsesel, salajasel ja ühetaolisel hääletusel proportsionaalsuse aluse nimekirjade järele, mis kokku seatakse üksikorganisatsioonide ja nende liitumiste poolt või esitatakse 20 üliõpilase allkirjaga. See üldkorralduse moodus tuleb üles võtta Ülikooli Põhikirja.» Referendumi selgituslehes oli toodud lähem põhjendus, milles peitub säärase üldorganisatsiooni paremus ja miks on tarvilik fikseerida üliõpilaskonna korralduse alused ülikooliseaduses. Edustuse otsus sai referendumil enamuse, millega ka üliõpilaskonna poolt heaks kiideti üldkorralduse moodus ja selle võtmine ülikooliseadusse.⁸⁷

Sellele järgnesid sammud üliõpilaskonnale seadusliku aluse kindlustamiseks ülikooli põhikirjas. Ülikooli valitsuse ja Haridusministeeriumi toetusel võeti ülikooliseadusse (1925. a.) ka üliõpilaskonda puudutav ülikooliseaduse osa (§§ 84–90), milleks üliõpilaskonna juhatuse poolt saadeti pikem selgituskiri ülikoolile, valitsusele, Riigikogule ja selle rühmadele.⁸⁸ Üliõpilaskonda puudutav ülikooliseaduse osa, nii nagu ta 1925. a. Riigikogu poolt vastu võeti, nägi ette, et «kõik Tartu ülikooli immatrikuleeritud üliõpilased moodustavad koos üliõpilaskonna», s. t. üliõpilaskonna moodustasid üksiküliõpilased, mitte organisatsioonid. Üliõpilaskonna üldorgan ehk ametliku nimetusega Edustus tuli valida immatrikuleeritud üliõpilaste poolt üldise, otsese, salajase, ühetaolise, proportsionaalse valimisviisi alusel. Üliõpilaste esindajad võisid sõnaõigusega (mitte hääleõigusega, nagu sooviti) osa võtta ülikooli valitsuse, nõukogu, teaduskonnakogude ja muude organite koosolekuist otseselt üliõpilastesse puutuvate küsimuste arutamisel. Üliõpilaskonna Edustuse otsused, mis olid

⁸⁵ «Üliõpilasleht», 1924, nr. 2, lk. 20–21.

⁸⁶ «Päevaleht», 1923, 6. detsember.

⁸⁷ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929, lk. 393.

⁸⁸ Sealsamas.

kõigile üliõpilastele sunduslikud, pidid hakkama maksma pärast nende kinnitamist ülikooli valitsuse poolt.⁸⁹ Seega oli üliõpilaste omavalitsus allutatud ülikooli juhtkonna kontrollile. Üldiselt võib üliõpilaskonna korraldust, nii nagu ta 1920.—25. a. välja kujunes, iseloomustada kui kodanlik-demokraatlikku.

Mis puutub Edustuse valimistesse, siis teadis iga korporatsioon ja selts juba täpselt ette, mitu häält ta saab, sest iga korporatsiooni või seltsi liige oli kohustatud hääletama ainult oma korporatsiooni või seltsi poolt. Et selle vastu ei eksitaks, oli korraldatud tugev kontroll ja hääletajate «masseerimine», mis tegi salajase hääletamise paroodiaks.⁹⁰ Seega olenesid hääletamise tulemused korporatsioonide ja seltside liikmete üldisest arvulisest vahekorrast, kuid muidugi võisid üldpilti mingil määral mõjutada ka organiseerimatud oma häältega.

Sotsiaal-Filosoofiline Üliõpilaste Selts võttis Edustuse valimistest osa, kuna need andsid võimaluse lendlehtede ja plakatite näol seltsi seisukohti laiemalt propageerida. Lendlehtedes nõuti ülikooli kõigile kättesaadavaks tegemist, proletaarsete üliõpilaste majandusliku seisukorra parandamist õppemaksu kaotamise, toetuslaenu andmise jt. abinõude rakendamise teel⁹¹ ning võideldi kodanliku ideoloogia vastu. Seltsi lendlehed ja plakatid äratasid elavat tähelepanu, kuna suur osa üliõpilasi sotsiaalsete küsimuste vastu huvi tundis. 1922. a. Edustuse valimistel sai Sotsiaal-Filosoofiline Üliõpilaste Selts kolm korda rohkem hääli, kui tal oli liikmeid (20 liiget, kuid hääli saadi 61), ning viis Edustusse ühe esindaja. Ka 1923. a. valimistel said proletaarsed üliõpilased Edustuses ühe koha, kuigi neile antud häälte arv oli vähenenud 55-ni. See oli tingitud ülikooli valitsuse poolt tehtud takistustest (valimisplatvormi tsenseerimine, lendlehtede levitajate kõrvaldamine, valimisplakatite väljapaneku ärakeelamine).⁹²

Üliõpilaste osavõtt Edustuse valimistest oli loid, näit. võttis 1923. a. valimistest osa vaid 48,6% hääleõiguslikest üliõpilastest. Et seltsid ilmutasid rohkem aktiivsust, kujunesid nende esindajad Edustuses domineerivaks. Vastavalt oma liberaalsele ideoloogiale püüdsid seltsid end näidata kogu üliõpilaskonna huvide kaitsjana.

Ülikool võimaldas Edustusel kasutada endist üliõpilaste ühiselamut, kui aga sinna asus keskarhiiv, anti Edustuse käsutusse üliõpilasmaja. Edustuse majandustoimkond organiseeris 1920. a. üliõpilasköögi, millega püüti luua üliõpilastele võimalus odavat toitu saada. Kuigi köögi jaoks saadi mitmesuguseid toetusi, oli

⁸⁹ «Riigi Teataja» nr. 122/123, 21. juulil 1925, lk. 849.

⁹⁰ O. S e p r e. Noorpõlve mälestusi. — Karastumine, lk. 123.

⁹¹ ENSV ORKA, f. 2110, nim. 1. s.-ü. 2, 1. b.

⁹² Sealsamas. l. 135.

toit 1920. aastate I poolel väheväärtuslik ja lõunastajaid napilt. Paljudel organisatsioonidel oli oma einelaud. Hiljem hakati rohkem rõhku panema toidu kvaliteedile ja sööjate arv kasvas. Otsustavam pööre paremusele toimus aga alles 1929. a., mil Edustus teostas kõõgi reorganiseerimise omaettevõttelisele alusele.⁹³

Edustus protesteeris 1921. a. märgukirjaga⁹⁴ õppemaksu tõstmise vastu, rõhutades, et selles nähakse kõrgema hariduse muutmist jõukamate kihtide eesõiguseks. «On arusaamatu, miks just üliõpilased peavad ülikooli ülalpidamise kulud endi kanda võtma, kuigi ülikool on riikliku tähtsusega ettevõtte,» kirjutasid märgukirja autorid. Paluti tungivalt õppemaksu endise normi juurde jääda, juhtides tähelepanu sellele, et vastasel korral on osa üliõpilasi sunnitud ülikoolist lahkuma.

Alates 1920. a. maist taotleti valitsuselt riiklikku õppimislauenu. Vastav eelnõu⁹⁵ võeti vastu üliõpilaste üldkoosolekul. Ülikooli ajutine nõukogu tunnistas riikliku abiandmise üliõpilastele küll tarvilikuks, kuid pidas eelnõu puudulikuks, kuna abi olevat «liiga laialt kavatsatud»⁹⁶. Laenu andmise kava töötati korduvalt ümber. Tartu üliõpilaskonna III üldkoosolekul⁹⁷ 30. III 1924 kiideti heaks õppelaenu fondi põhikiri Edustuse poolt 18. III 1924 vastuvõetud kujul. Fond pidi andma üliõpilastele pikaajalist madalaprotsendilist laenu ning määrama stipendiume ja toetusrahaseid. Fond pidi saama sissetulekud üliõpilastelt (1% suuruses ülikooli õppemaksust), toetustest asutustelt ja eraisikutelt, riiklikest toetussummadest, lisamaksudest alkoholi ja muu pealt.⁹⁸ Edustus esitas vastavad ettepanekud ülikoolile ja valitsusele, kuid sel taotlusel ei olnud tulemusi.

Ülikoolis tulid küll igal semestril jaotamisele riigi- ja oma-valitsuste (maakonnad, linnad) poolt määratud stipendiumid, kuid nende arv oli väike. Kui 1921. a. tuli 1 stipendium 16 üliõpilase kohta, siis 1925. a. tuli 1 stipendium 46 üliõpilase kohta. Stipendiumide arv ei suurenenud üliõpilaste arvu tõusmisel, vaid jäi põhiliselt samaks. Ka ei võimaldanud nende suurus äraelamist. Näiteks oli riigisummadest saadud stipendiumide suurus 4000, 8000 ja 12000 marka aastas, millise rahaga võis hädavaevu elada 1—3 kuud. Mis puutub stipendiumide jagamisse, siis märgiti isegi kodanliku ajakirjanduse veergudel, et sageli määratakse stipendium küllalt jõukatele üliõpilastele, kuna kehvemad jäetakse ilma.⁹⁹

⁹³ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, lk. 399.

⁹⁴ «Postimees», 1921, 6. detsember.

⁹⁵ ENSV RAKA, f. 1776, nim. 1, s.-ü. 1, l. 14—16.

⁹⁶ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 141, l. 56.

⁹⁷ ENSV RAKA, f. 1776, nim. 1, s.-ü. 4, l. 1.

⁹⁸ «Üliõpilasleht», 1924, nr. 2, lk. 23.

⁹⁹ «Postimees», 1923, 25. september.

1923. aastal töötas Sotsiaal-Filosoofiline Üliõpilaste Selts välja «Eesti Vabariigi proletaarsete üliõpilaste riikliku toetuse seaduseelnõu»,¹⁰⁰ mille järgi stipendiumide saamiseks vajalike tunnistuste väljaandmine tuli anda proletariaadi organisatsioonide kätte. Toetust määravas komisjonis pidi Eestimaa Töölisühingute Üldliidu esindajail olema vetoõigus.

Seaduseelnõu esitati Eestimaa Töörahma Partei Riigikogu rühma kaudu Riigikogule. R. Pälson märkis eelnõu põhjendamise kõnes, et Tartu Ülikoolis õpib palju proletaarlaste-üliõpilasi, kes on majanduslikult väga viletsas seisukorras, kuid stipendiumi määramisel ei peeta silmas üliõpilase ainelist seisukorda, vaid mõju avaldavad tutvused jne.¹⁰¹

Kommunist J. Reesen oma kõnes põhjendas ülikooli vajalikkust proletariaadile: «Keskkoolid on ainult puht ettevalmistamise asutused ülikooli jaoks, kus ei õpetata ilmavaateid... Ülikoolis juba valib inimene omale teatava sihi ja teatava tööala. Seal pörkab ta igasuguste ilmavaadetega kokku..., temal on ka juba omal teatavad elukogemused. Ta suudab ilmavaadete vahel vahet teha ja sellepärast soovitame meie siiski sellele vaatamata, et teie ülikool on kodanlik ülikool, et seal kodanlikud professorid kodanlikku ilmavaadet õpetavad, siiski soovitame töölisnoorsoole sinna minna, et ka sellest kodanlikust rämpsusust, mis seal õpetatakse, välja noppida väärilisemad andmed.»¹⁰²

R. Pälson tegi eelnõu esitamisel kõigepealt ettepaneku anda see hariduskomisjoni, kuid parempoolsete, eriti kogupõllumeeste häältega, kes tahtsid kohe asuda eelnõu läbikukutamisele, läks see I lugemisele. Metssotsid J. Piiskar ja O. Gustavson ei olnud eelnõuga esitatud kujul rahul ja leidsid, et see oleks tulnud enne esitamist teiste töölisrühmadega läbi arutada. Et üliõpilaste toetamise küsimus siiski leiaks lahenduse, tegid nad ettepaneku eelnõu I lugemine pooleli jätta ja anda eelnõu hariduskomisjoni. Väikekodanlikule intelligentsile ei olnud ilmselt vastuvõetav asjaolu, et eelnõu järgi pidi stipendiumi taotleja esitama tunnistuse töölisorganisatsioonilt. A. Janson (kommunist) väljendas seda nõuet Riigikogus üsna resoluutselt: «Iga proletaarlane, olgu ta tööline või intelligent-proletaarlane, olgu töölisühingu liige. Kui ta ühisuse liige ei taha olla, ei ole tal mingit moraalselt õigust saada toetust, mis proletaarlastele määratud, ning loomulikult ta töölisühisuselt nõutavat tunnistust ei saa.»¹⁰³ See mõnevõrra sektantlik seisukoht muidugi ei soodustanud antud eelnõule Riigikogus laiemat toetuse võitmist.

¹⁰⁰ ENSV ORKA, f. 2110, nim. 1, s.-ü. 2, l. 22, ka s.-ü. 3, l. 17.

¹⁰¹ II Riigikogu protokollid, 2. istungjärk, 1923, v. 1218.

¹⁰² Sealsamas, v. 1242.

¹⁰³ Sealsamas, v. 1244.

J. Reesen selgitas, et kui kommunistid esinesid ettepanekuga anda eelnõu hariduskomisjonile, siis just sel eesmärgil, et kõik need Riigikogu rühmad ja liikmed, kes on tõsiselt huvitatud kehvematele üliõpilastele kõrgema hariduse võimaldamisest, saaksid läbi kaaluda, missugusel alusel ja missuguses sihis oleks võimalik proletaarsetele üliõpilastele toetust muretseda. Ta toetas J. Piiskari ettepanekut eelnõu I lugemine katkestada ja anda eelnõu hariduskomisjonile.¹⁰⁴

See ettepanek lükati häälteenamusega tagasi, samuti lükati eelnõu ise I lugemisel tagasi.¹⁰⁵ Et kodanlikud parteid proletaarsete üliõpilaste toetamise küsimust isegi hariduskomisjonile ei tahtnud esitada, mis oleks neile võimaldanud kodanluse huvides seaduseelnõus parandusi teha, siis näitasid nad selgesti, et nad üldse ei soovi töölisnoorsoole kõrgemat haridust võimaldada. Teiseks näitas selle eelnõu lugu veel kord selgesti, kui vajalik oli progressiivsete nõudmiste läbisurumiseks kõigi demokraatlike jõudude koostöö.

Et õppimisvõimalused kõigile ei olnud majanduslikult kindlustatud, selles avaldus kodanlik-demokraatliku ülikooliseaduse piiratud, silmakirjalik iseloom. Siiski oli töölisklassi seisukohast väärtus, kama kõigi keskkoolilõpetanute vormilisel õigusel astuda ülikooli ilma võistluseksamiteta (vastuvõetavate arvu kindlaksmääramist kuni 1935. a. ei rakendatud).

Mida rohkem oli üliõpilasi, seda suurem oli nende hulgas töölisklassist võrsunute protsent, kes raskustega võideldes kõrgemat haridust omandasid ja mõnikord ka edu saavutasid. 1926. a. ulatus üliõpilaste arv 4700-ni,¹⁰⁶ mis oli kodanliku perioodi kõrgeimaks tasemeks. Võrreldes rahvaarvuga oldi üliõpilaste suhtelise arvu poolest maailmas esikohal.

Ülikooli autonoomia, kuigi see oli haridusministri kontrolliga piiratud, tagas ülikooli õppe- ja teadusliku töö asjatundliku juhtimise õppejõudude endi poolt, kes oma eriala vajadusi kõige paremini tundsid ja mõistsid.

Üliõpilaskonna esinduse rajamine kodanliku parlamentarismi põhimõttel, kõigi üliõpilaste, ka organiseerimatute õigus võrdsel alusel teistega esinduse tööst osa võtta, kindlustas teatud sõnavabaduse.

Hiljem algas reaktsiooniliste jõudude pealetung kõigele sellele, mis sõjajärgseil revolutsioonilise töölisliikumise tõusuaastajal oli saavutatud. Eriti teravaks muutus fašiseeruva kodanluse ja ülikooli demokraatlike ringkondade vastuolu aastail 1934—1940. Sellest aga lähemalt järgnevas artiklis.

¹⁰⁴ II Riigikogu protokollid, 2. istungjärg, 1923, v. 1235—1236.

¹⁰⁵ Sealsamas, v. 1485.

¹⁰⁶ ENSV ORKA. f. 1108, nim. 5, s.-ü. 576, l. 18.

БОРЬБА ВОКРУГ ЗАКОНА ТАРТУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В 1919—1925 ГГ.

Ы. Эланго

Резюме

Основным источником высшего образования в буржуазной Эстонии был Тартуский университет, унаследованный от царского времени. Октябрьская революция сделала возможным преобразование его в эстонский национальный университет. Однако вследствие непродолжительности существования советской власти этим вопросом вместо рабочего класса занялась буржуазия. Эстонская буржуазия нуждалась в высшей школе для идеологического укрепления своего государства и обеспечения его специалистами.

Начиная с 1919 г., как по научному профилю, так и по преподавательским кадрам и языку обучения университет стал преобразовываться в национальный университет. Этот процесс не проходил без борьбы. Рабочий класс и демократическая интеллигенция, на образ мышления которых оказали воздействие революционные идеи, требовали, чтобы университет был по своему устройству демократическим и автономным, чтобы высшее образование было доступно трудящимся. Представители эстонской прогрессивной интеллигенции выступили в Учредительном собрании и Государственном собрании против подготовки духовенства за счет государства, т. е. против существования теологического факультета в рамках университета.

Из-за борьбы, развернувшейся по этим вопросам, закон Тартуского университета был принят в Государственном собрании только лишь в 1925 году. Реакционерам удалось все-таки сохранить в университете теологический факультет, этому содействовала победа клерикалов в 1923 г. в вопросе обучения за счет государства вероучения в начальных и средних школах. Для организации учебной и научной работы закон 1925 г. гарантировал университету определенную автономию.

Студентам приходилось бороться за то, чтобы им было предоставлено самоуправление, зафиксированное в университетском законе. Студенты объединялись в различные корпорации и общества, однако большая часть студенчества (примерно 70%) в них не входила. Наиболее реакционные круги и корпоранты были за такое представительство студенчества, куда входили только организованные студенты. И все же демократически настроенным представителям студенчества удалось добиться фиксации в законе 1925 года представительного органа всех имматрикулированных студентов, избранного на общих основаниях. В организации

студенчества победу одержал принцип буржуазно-демократического парламентаризма.

Пролетарские студенты, которых представляло социал-философское общество, направляемое Коммунистической партией Эстонии, участвовали в выборах студенческого представительства, ибо это позволяло шире пропагандировать идеи общества. Однако вскоре университетские власти стали чинить препятствия деятельности общества, и в конце 1924 г. оно было запрещено.

В первое время буржуазное государство нуждалось в большом количестве кадров национальной интеллигенции, поэтому число студентов в эти годы не ограничивалось. Число студентов в Тартуском университете значительно выросло по сравнению с довоенным временем. Но поскольку условия учебы не были для всех в материальном отношении благоприятными, большому числу студентов приходилось одновременно учиться и работать. Вследствие ограниченности перспектив экономического развития буржуазной Эстонии число студентов начало сокращаться. Одновременно реакционные силы перешли в наступление против буржуазно-демократического устройства университета.

KAMPF UM DAS HOCHSCHULGESETZ DER UNIVERSITÄT TARTU IN DEN JAHREN 1919—1925

O. Elango

Zusammenfassung

Die Hauptquelle der Hochschulbildung im bürgerlichen Estland war die Universität Tartu, ein Erbe aus der Zarenzeit. Die Oktoberrevolution ermöglichte es, auf dieser Basis eine estnisch-nationale Universität zu errichten, doch wegen der kurzen Dauer der Sowjetmacht in Estland beschäftigte sich anstatt der Arbeiterklasse das Bürgertum damit. Das estnische Bürgertum bedurfte einer Hochschule zur ideologischen Festigung seines Staates und zu dessen Belieferung mit Fachkräften.

Seit 1919 wurde die Universität sowohl hinsichtlich ihrer wissenschaftlichen Beschaffenheit als auch ihres Lehrkörpers und der Unterrichtssprache als estnisch-nationale Hochschule ausgebaut. Dieser Prozess konnte nicht ohne Kampf vor sich gehen. Die Arbeiterklasse und die demokratische Intelligenz, die von revolutionären Ideen beeinflusst waren, forderten, dass die Hochschule demokratisch und autonom, dass die Hochschulbildung dem werktätigen Volk zugänglich wäre. Die Vertreter der estnischen progressiven Intelligenz in der Konstitutionierenden Versammlung und in der Staatsversammlung setzten sich ein gegen die

Ausbildung von Geistlichen aus Staatskosten, d. h. gegen das Vorhandensein der Theologiefakultät an der Universität.

Durch den Kampf um diese Fragen wurde die Verabschiedung des Hochschulgesetzes in der Staatsversammlung erst im Jahre 1925 erreicht. Den reaktionären Kreisen gelang es dennoch, die Theologiefakultät an der Hochschule zu erhalten, was auf den Sieg des Klerus, der 1923 den Religionsunterricht auf Staatskosten sowohl in der Grund- wie in der Oberschule durchsetzte, zurückzuführen ist. Das Gesetz des Jahres 1925 sicherte der Universität eine gewisse Autonomie bei der Gestaltung des Unterrichts und der Forschung zu.

Die Studenten hatten dafür zu kämpfen, dass ihnen eine Selbstverwaltung zugesprochen und dass diese auch im Hochschulgesetz festgelegt werde. Die Studenten schlossen sich in vielerlei Korporationen und Vereinen zusammen, doch das Gros (ca. 70%) gehörte nicht zu ihnen. Die reaktionärsten Kreise des Bürgertums und die Korporanten traten für eine Studentenvertretung ein, der nur organisierte Studenten angehören. Dennoch gelang es 1925 dem demokratisch gesinnten Teil der Studentenschaft, im Hochschulgesetz eine Studentenvertretung festzulegen, die von allen immatrikulierten Studenten auf gleicher Grundlage gewählt wurde. So siegte das Prinzip des bürgerlich-demokratischen Parlamentarismus.

Die proletarischen Studenten, die von dem Sozial-Philosophischen Studentenverein unter Führung der Kommunistischen Partei Estlands vertreten wurden, nahmen an den Wahlen der Studentenvertretung teil, da sie so die Standpunkte des Vereins besser propagieren konnten. Doch der Tätigkeit des Vereins wurden von der Universitätsführung recht bald Hindernisse in den Weg gelegt, und Ende 1924 wurde der Verein geschlossen.

Da es dem bürgerlichen Staat zunächst an nationalen intellektuellen gebrach, wurde die Zahl der Studenten in jenen Jahren nicht eingeschränkt. Ihre Zahl an der Universität Tartu wuchs im Vergleich zur Zeit vor der Revolution beträchtlich. Da jedoch den Studenten die materielle Basis für das Studium häufig fehlte, mussten viele neben ihrem Studium arbeiten. Durch die geringe Entwicklungsperspektive der Wirtschaft im bürgerlichen Estland begann sich die Zahl der Studenten bald zu verringern. Zugleich gingen die reaktionären Kräfte zum Angriff auf das bürgerlich-demokratische Hochschulstatut über.

VÖITLUS TARTU ÜLIKOOLI SEADUSE ÜMBER AASTAIL 1934—1940

Õ. Elango

Eesti NSV TA Ajaloo Instituut

K. Pätsi fašiseeruvale režiimile oli pinnuks silmas ka Tartu Ülikooli ning üldse kõrgema hariduse korraldus, kuna 1925. a. seadus kindlustas ülikoolile teatava, kuigi piiratud autonoomia. Kodanliku õigusteadlase prof. A. Piibu hinnangu kohaselt sisaldas 1925. a. Tartu Ülikooli seadus «tõelise autonoomsuse sugemeid»¹. Nüüd asus valitsus nendegi sugemete likvideerimisele, et ülikooli tööd valitseva võimu huvides rohkem mõjutada.

Ülikooli selleaegselt juhtkonnalt polnud oodata valitsuse fašiseerimispoliitika toetamist. 13. nov. 1934 oli ülikooli valimiskogu poolt valdava häälteenamusega rektoriks valitud juba varem sellel ametikohal olnud kodanlik-liberaalse suuna esindaja Juhan Kõpp (95 häält poolt, 14 vastu). Häälendamistulemused näitasid, et uuestivalitud oli laialdane populaarsus ja suur autoriteet ülikooli õppejõudude keskel.

Uhe prorektori kohal oli seni olnud prof. J. Uluots, reaktioonäär, kes fašistliku diktatuuri süvenedes sai üheks aktiivsemaks eestvedajaks selle diktatuuri vankri ees. J. Uluotsal oli ülikooli seaduse alusel õigus keelduda laskmast end uuesti valida. Et ta aga seda ei teinud, siis oli ilmne, et ta on meeleldi nõus hoidma oma senist positsiooni ülikooli administratsioonis. Ootamatult seati 32 hääleaga teiseks kandidaadiks alles eelmisel kevadel korraliseks professoriks valitud Hans Kruus (rektorit ja prorektoreid võidi valida ülikooliseaduse järgi üksnes korralise professori staažiga õppejõudude hulgast). Kuulidega hääletamisel sai H. Kruus 57 häält poolt, 50 vastu. J. Uluotsale langes 53 häält poolt, 54 vastu.² Seega osutus valituks H. Kruus, kes endise essee-rina ja demokraatlikult meelestatud ajaloolasena ei olnud reaktioonilistele ringkondadele meelepärane. Nii konsolideerus otse

¹ A. Piip. Ülikooli autonoomia. — «Akadeemia», 1937, nr. 1, lk. 7.

² ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 780, l. 117.

valimiste käigus teatav opositsioon K. Pätsi režiimi vastu, mis haaras umbes poole õppejõududest. Teiseks prorektoriks oli vaa-
deldava ajajärgu algul matemaatik H. Jaakson, kelle ametiaja
lõppemisel valiti 18. mail 1936 tema asemele füüsik H. Perlitz.

Kuna majanduskriisiaegne ülikooli õppekohtade koondamise
tendents ikka veel jätkus, pidas ülikooli valitsus vajalikuks teada
Haridusministeeriumile selles küsimuses oma seisukoha.
29. mai 1935. a. kirjas märgiti, et kultuurmaailmas olevat loomulikuks
nähtuseks koos teaduse arenemisega uute õppekohtade
loomine, mitte endiste arvel, vaid neile lisaks. Õppekohtade koondamine
olevat teaduse arenemise ja eluvajaduste seisukohalt eba-
loomulik ja negatiivne. Ülikooli valitsus ei pidanud võimalikuks,
et koondamise probleem, mis üles kerkis juba 1926. aastal, võiks
määramatuks ajaks edasi päevakorda jääda ja niiviisi kujuneda
krooniliseks ning permanentseks. Teatati ülikooli valitsuse poolt
24. mail 1935 vastuvõetud otsusest, et ta «üldist teaduse ja elu
vajaduse arengut silmas pidades, ei pea loomulikuks olemasole-
vate õppekohtade kaotamist»³.

Selle asemel et lasta ülikoolil endal oma vajaduste üle otsusta-
tada, asus riigivõim ülikooli seniseidki õigusi likvideerima.
22. nov. 1935 saatis Haridusministeerium ülikoolile seisukoha võt-
miseks Tartu Ülikooli seaduse muutmise eelnõu. Seaduseelnõus
kärbiti senisega võrreldes oluliselt ülikooli autonoomiat, kaotades
ülikooli iseseisvuse majanduslik-administratiivsel alal. Üli-
kooli nõukogult võeti ära mitmed senised õigused majanduslikes
küsimustes ja anti need haridusministrile. Ülikooli nõukogu kaot-
as õiguse arutada ja otsustada ülikooli eelarve ning kinnisvara
omandamise ja võõrandamise küsimusi, samuti õiguse anda üli-
kooli asutustele majanduslikul alal juhendeid. Nähti ette erilise
majandusdirektori ametisseseadmine, kellel oli õigus esitada
majanduslikkude asjade suhtes rektorile lahendamiseks oma eri-
seisukohti. Ülikooli majanduskomisjon tuli kaotada.

Kirjas haridusministrile 3. det. 1935 teatas Tartu Ülikooli
valitsus (rektor J. Kõpp) ülikooli nõukogu mitterõustumisest
tema õiguste kitsendamisega: «Autonoomia on kõrgemate õppe-
asutuste normaalse arenemise ja töötamise olulisemaid eeldusi...
Ülikooli majapidamine seisab otseselt õppe- ja teadusliku töö
teenistuses, moodustades viimastega tükeldamata terviku.» Üli-
kooli nõukogu asus seisukohale, et ülikooli seaduse muutmine
pole välja kasvanud ülikooli elulistest tarvidustest ega saa anda
positiivseid tulemusi õppe- ja teadusliku töö edaspidisel korral-
damisel.⁴

Ülikooli nõukogu ja valitsuse seisukohad jäeti arvestamata.

³ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 786, l. 4.

⁴ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 88—89.

K. Pätsi dekreediga⁵ 1936. a. märtsis viidi kavatsetud muudatused ellu, s. t. ülikooli majandus-administratiivala allutati Haridusministeeriumile.

Üheks küsimuseks, mis põhjustas tugevaid lahkkelisid riigi keskvõimu ja Tartu Ülikooli ringkondade vahel, oli kõrgema tehnilise hariduse küsimus. Nii Tallinna kui Tartu asjasthuvitatud ringkonnad olid pikki aastaid selles küsimuses vägikaigast vedanud. 1920. a. põhikirja alusel töötava Tallinna Tehnikumiga seotud ringkonnad olid algusest peale taotlenud tema muutmist tehnikaülikooliks, kuid kodanliku Eesti piiratud majanduslike ressursside tõttu ei osutunud see taotlus edukaks. Veebruaris 1934 oli Riigikogu lõpuks otsustanud kahe uue teaduskonna — tehnikateaduskonna ja majandusteaduskonna asutamise Tartu Ülikooli juurde. 23. aug. 1934 andis valitsus tehnikateaduskonna asutamise määruse, mille järgi matemaatika-loodusteaduskonnas tuli 1. sept. 1934 avada tehnikaosakond. 1. sept. 1935 tuli osakond muuta iseseisvaks teaduskonnaks.⁶ Tehnikateaduskonna asutamiseks oli Tartu Ülikoolil tulnud ohvreid kanda, selle nimel oli aetud majanduskriisi aastail ülikooli õppekohtade koondamispoliitikat.

Olgu märgitud, et 1935. a. leidis õppekohtade koosseisus koos tehnikateaduskonnaga 90 professuuri ja 33 dotsentuuri, kuna 1925. a. ülikooliseadus ilma tehnikateaduskonnata nägi ette 95 professuuri ja 31 dotsentuuri.⁷ Tehnikateaduskonda oli üle viidud rida õppekohti teistest teaduskondadest, eriti matemaatika-loodusteaduskonnast. Ja nüüd, mil tehnikateaduskond Tartu Ülikoolis juba töötab, nõudsid Tallinna linnavalitsus, Tehnilise Hariduse Edendamise Selts jt. tema üleviimist Tallinna, sest Tallinnal kui pealinnal, tööstuse ja kaubanduse keskusel olevat õigus pretendeerida ühele osale ülikoolist.⁸

Kirjas riigivanemale ja haridusministrile 23. märtsil 1936 märkis Tartu Ülikooli rektor J. Köpp, et tehnikateaduskonna ülalpidamine Tallinnas tuleks riigile märksa kallim kui Tartu Ülikooli juures, mille tõttu kõrgemale haridusele määratavate ressursside osas tekiks senisest veelgi raskem olukord. Ent «juba praegugi,» kirjutas rektor, «ei ole meie kõrgema õppe- ja teaduseasutuse majanduslikud võimalused kaugeltki normaalsed. Ülikooli eriasutuste, instituutide, raamatukogude jne. krediidid, mis omal ajal kärbiti $\frac{1}{3}$ võrra, on jäänud samale tasemele, kuhu nad sattusid majanduskriisi sügavpunktis.»⁹ Tehnikateaduskonna äraviimisega Tartust pidi kaasnema üliõpilaste arvu vähenemine ja

⁵ «Riigi Teataja» nr. 24, 20. märts 1936, lk. 421.

⁶ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 390, l. 82.

⁷ Sealsamas, s.-ü. 786, p. 4.

⁸ Sealsamas, s.-ü. 815, l. 1, 9.

⁹ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 114—116.

sellega koos ülikooli erisummade kahanemine. Kuna osa tehnika-teaduskonna professuure oli seotud teiste teaduskondade õppe- ja uurimistöö huvidega, eriti keemia alal, tähendas nende üleviimine Tallinna Tartu Ülikooli teadusliku taseme kahjustamist.¹⁰ Märjukirjad tehnikateaduskonna üleviimise vastu esitasid ka Tartu linnavalitsus ja linnavolikogu, majandusringkonnad ning üliõpilaste esindus. Tartu linnavalitsus märkis oma kirjas riigivanemale, et selle «küsimuse päevakorda võtmine pärast rahvahääletust¹¹ tundub Tartu kodanikkudele nagu karistusena.»¹²

Ent hoolimata tartlaste vastupanust tuli Tartu Ülikoolil tehnikateaduskonnast loobuda. Olukord oli muutunud — 1929.—33. aastate majanduskriisi oli ületatud ja riigi rahanduslikud võimalused mõnevõrra paranenud. Seoses riiklik-monopolistliku kapitalismi arenemisega Eestis kasvas riigivõimu huvi teaduse saavutuste praktilise rakendamise vastu. Valitsuse moodustatud ministritevaheline komisjon jõudis üksmeelsele otsusele, et tehnikateaduskonna asupaigaks tuleb määrata Tallinn. Seda põhjendati Tallinna kui tööstuskeskuse eelistega õpetegevuse praktikaga seostamise alal, kuid rõhutati ka tehnikateaduslike probleemide lahendamise vajadust seoses ehitustegevuse ja tööstusega Tallinnas, milleks õppejõud võiksid kaasa aidata. Eelarvelised kalkulatsioonid näitasid, et Tallinnas oleks riigil tulnud tehnikateaduskonnale juurde maksta kr. 139.397.—, Tartus kr. 93.195.—aastas, seega Tallinnas kr. 46.202.— võrra rohkem,¹³ kuid seda ei peetud muutunud olukorras suureks summaks.

Nii viis majanduselu teatud tõus 30-ndate aastate II poolel ning tööstuse ja ehitustegevuse areng Tallinnas tehnikaülikooli asutamiseni. 1. VII 1936 alustas tegevust Tallinna Tehnikainstituut kolme osakonnaga: ehitus, keemia, mehaanika ja mehaaniline tehnoloogia. Rektoriiks kinnitati Tartu Ülikooli orgaanilise keemia professor Paul Kogerman. Õppejõududeks kutsuti peamiselt Tartu Ülikooli endise tehnikateaduskonna õppejõud.¹⁴ 1937. a. arendati tehnikainstituut Tallinna Tehnikaülikooliks kahe teaduskonnaga: 1) ehitus- ja mehaanikateaduskond ning 2) keemia- ja mäeteaduskond.¹⁵

Kõik tehnikateaduskonnaga seotud õppe- ja abijõudude kohad Tartu Ülikooli koosseisus kustutati. Ühtlasi suleti 11. sept. 1936. a.

¹⁰ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 26, l. 59—63.

¹¹ 1936. a. veebruaris viis K. Pätsi valitsus läbi referendumi konstitutsiooni muutmise küsimustes. EKP saavutas sel puhul rahvusliku keskerakonna ja asunikega kokkuleppe, et mõlemad parteid soovivad hääletada valitsuse ettepaneku vastu.

¹² ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 815, l. 165.

¹³ Sealsamas, l. 158—159.

¹⁴ Sealsamas, s.-ü. 840, l. 15.

¹⁵ Sealsamas, l. 94 ja 109.

määrusega matemaatika-loodusteaduskonna keemiaosakond ja lõpetati sel alal diplomite väljaandmine arvates 1. okt. 1936.¹⁶

Kõrgema tehnilise õppeasutuse asumisest Tallinnas oli väga huvitatud kodanliku Eesti Kaitseministeerium, kes sõjalise õppuse korras soovis üliõpilasi ette valmistada lõhkeainete, gaaside, side, pioneer- ja käsirelvade alal tehniku või keemiku kutseks, milleks oli vaja sooritada praktilisi töid Kaitseministeeriumi töökodades ja laboratooriumides.¹⁷ 1936. a. sügisel, s. t. samaaegselt Tehnikainstituudiga alustas tööd ka Sõjaväe Tehnikakool, kes soovis õpilasi Tehnikainstituudi mehaanika ja mehaanilise tehnoloogia osakonnas tööle rakendada.¹⁸ Tehnikainstituudi Valitsus lubas instituudi õppejõududel töötada ka Sõjaväe Tehnikakooli abijõudude õppejõududena ning korraldada Sõjaväe Tehnikakooli õpilastele loenguid, harjutusi ja praktikume Tehnikainstituudi ruumides, töökodades ja laboratooriumides.¹⁹

Tõukejõuks kõrgema tehnilise hariduse aregule ei olnud üksnes kodanliku riigi majanduselu areng, vaid ka poliitilist laadi tegurid, nagu fašiseeruva riigivõimu huvi tugevdada oma sõjalisi jõude.

Niivõrd kui uue õppeasutuse ellukutsumine kahjustas Tartu Ülikooli majanduslikke ja teaduslikke huve, toimus nii-ütelda tema arvel, oli ülikooli ringkondade opositsioon muidugi õigustatud. Ja kuna uus õppeasutus oli tihedalt seotud reaktsioonilise riigivõimu huvidega, omandas Tartu opositsioon tahes-tahmata demokraatliku värvingu.

Mais 1936 oli haridusministriks määratud kolonel A. Jaakson, kelle ülesannete hulka kuulus ka ülikooli reformi läbiviimine. «Tartu opositsioon pidas kutselise sõjaväelase kutsumist hariduselu juhiks K. Pätsi valitsuse naljanumbriks», mäletab koolinõunik M. Raud. «Keemiaosakonna üleviimisega Tartust tehnikaülikooli juurde riivati tunduvalt tartlaste majanduslikke huve. Tartu akadeemilised ringkonnad sattusid haridusministeeriumiga teravasse vastuollu.»²⁰ Sissejuhatuseks ülikooli reformile muudeti riigivanema dekreediga 9. sept. 1936²¹ Tartu Ülikooli seaduse § 6 nii, et uute teaduskondade ja osakondade avamine võis toimuda ainult valitsuse loal. Ühtlasi muudeti § 46 selles mõttes, et ülikooli majandusdirektori määras ametisse riigivanem haridusministri ettepanekul. Selleks kinnitati riigikontrolli ametnik Ed. Veldeman.

Tsentralisatsiooniprintsiibi teostamine riigivõimu poolt kutsus esile ülikooli juhtivate ringkondade tugeva protesti. Üliõpilas-

¹⁶ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 840, p. 13.

¹⁷ Sealsamas, s.-ü. 815, l. 72 ja 158.

¹⁸ Sealsamas, s.-ü. 816, l. 68.

¹⁹ Sealsamas, l. 86.

²⁰ M. Raud. Eesti kool aegade voolus II. Stockholm, 1965, lk. 15 ja 25.

²¹ «Riigi Teataja», 11. sept. 1936, nr. 73, lk 1541.

asjade prorektor H. Kruus ütles oma immatrikulatsioonikõnes²² üliõpilastele, et autonoomia kitsendamine ülikooli majanduselu valitsemises ja tehnikateaduskonna loovutamine on otsustatud vastu ülikooli organite tahtmist ning on põhjust kahelda kõige selle otstarbekuses ja õigsuses. «Vaimne kultuur on õrn taim, mis võib areneda ja kasvada ainult vabaduse õhkkonnas...» lisas H. Kruus, rõhutades demokraatia vajadust kultuuri- ja hariduselus.

Septembris 1936 esitas Tartu Ülikooli valitsus (rektor prof. J. Kõpp, prorektor prof. H. Kruus ja prorektor prof. H. Perlitz) ülikooli nõukogule lahkumispalved,²³ soovides ametist vabastamist, arvates 1. nov. 1936. Seda põhjendati usalduse puudumisega valitsuse poolt ülikooli juhtivate organite tegevuse suhtes. «Ülikooli tuleviku kohta võib loodud olukord omandada saatusliku tähenduse, sest sellega on põhimõtteliselt ning tegelikultki, nagu näitab keemiaosakonna sulgemise küsimuse otsustamine, tunduvalt piiratud Ülikooli Seaduse § 2 ülikoolile kindlustatud autonoomiat teaduse- ja õppetöö korraldamises, ilma milleta ei ole mõeldav Eesti ülikooli otstarbekohane ja edukas areng kõrgema teaduse- ja õppeasutisena.»²⁴ kirjutas rektor J. Kõpp oma lahkumisavalduses.

Ülikooli nõukogu lükkas rektoraadi liikmete lahkumispalvete otsustamise edasi ja saatis riigivanema ning haridusministri juurde delegatsiooni koosseisus professorid Piip, Tarvel ja Mathiesen. Delegatsioon taotles «saavutada selgust ülikooli vastu oleva umbusalduse põhjustest, ülikooli seadusest mõõdaminemisest» jne. Nii riigivanem K. Päts kui ka haridusminister kolonel A. Jaakson tähendasid, et ülikooli seadusest on mööda mindud «elu nõudmisel», s. t. uue režiimi kindlustamise huvides. Ülikooli seisukohad haridusministri kavatsuste suhtes olevat viimasel ajal olnud ilmselt eitavad, mispärast ei olevat vajalikuks peetud neid enam küsida. Mõlemad — riigivanem ja haridusminister — avaldasid pahameelt prorektor H. Kruusi poolt semestri algul peetud kriitilise kõne suhtes. Haridusminister mainis, et ta saatis Tartusse selle kõne kohta seletuse saamiseks kunsti ja teaduse osakonna direktori J. Vasara, kuid prorektor keeldunud seletusi andmast, millest tema — haridusminister — olla «põhjani haavunud». K. Päts omalt poolt nimetas H. Kruusi kõnet «lubamata demagoogiliseks».²⁵

Oktoobri algul 1936 sõitis haridusminister A. Jaakson koos J. Vasaraga olukorra klaarimiseks Tartusse, kuid ülikooli rektoraat jäi kahetunnilise mõttevahetuse järel oma lahkumispalve

²² «Päevaleht», 1936, 15. september, nr. 250 ja «Üliõpilasleht», 1936, nr. 8.

²³ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 164—167.

²⁴ Sealsamas, l. 164.

²⁵ Sealsamas, l. 168—172.

juurde. Rektor märkis, et majandusdirektori ametiseseadmine väljastpoolt on võõra elemendi toomine ülikooli ellu ja rektoraat tõlgitseb seda umbusalduse avaldusena. Ka § 6 muutmisega ei saavat leppida.²⁶

A. Jaaksoni viibimise puhul ülikoolis korraldasid üliõpilased tema vastu suunatud demonstratsiooni.²⁷ Kuna rektoraadi liikmed olid Eesti Üliõpilaste Seltsi vilistlased, osutus meeleavalduse organiseerijaks EÜS. Otsustati 2. oktoobril, samal ajal kui toimub ülikooli nõukogu koosolek, millest võtab osa haridusminister, koguneda ülikooli peahoonesse. 2. okt. koguneski umbes 300 üliõpilast, valdavas enamikus seltside liikmed, ülikooli fuajeesse, kus lauldi «*Vivat academia*».²⁸

Et rektoraadiga ei jõutud kokkuleppele, kutsus haridusminister ülikooli nõukogu delegatsiooni liikmed (Piip, Tarvel, Mathiesen) 4. oktoobril «Grand-Hotelli». Viimased tähendasid, et rektoraat ei nõua tingimata lahkumispalve rahuldamist, kui kindlustatakse ülikooli seaduse § 6 ja 46 muutmise selles mõttes, et ülikool pole neis asjus kõrvaldatud. Haridusminister oli sunnitud andma jaatava lubaduse.²⁹

6. okt. saabus prof. P. Tarvelile Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna direktorilt J. Vasaralt telefonogramm (nr. 210), milles viimane haridusministri ülesandel teatas, et esimesel võimalusel, kui ülikooli seadus muutmisele tuleb revideeritakse § 6 selles mõttes, et teaduskondade ja osakondade avamine-sulgemine toimub haridusministri poolt ülikooli ettepanekul; samuti § 46 revideeritakse nii, et ülikooli majandusdirektori kandidaadi valib ülikool ja alles siis, kui haridusminister kahel korral ei pea võimalikuks ülikooli poolt ettepanud kandidaate riigivanemale esitada, toimub haridusministri poolt majandusdirektori määramine oma valiku järgi.³⁰

Pärast A. Jaaksoni lahkumist Tartust sai H. Kruus käsu sõita Haridusministeeriumi. Seal kuulasid A. Jaakson ja J. Vasar teda üle seoses tema immatrikulatsioonikõne ja seisukohtadega ülikooli autonoomia asjus. Pärast seda tegi A. Jaakson ettepaneku H. Kruus prorektori kohalt tagandada. Ent nii kaugele asi siiski ei läinud, kuna diktaator Päts ei tahtnud vahekordi Tartu opositsioonileeriga liiga teravaks ajada.³¹

Et riigivõim oli esialgu asunud järeleandmiste teele, siis otsustas ülikooli nõukogu rektoraadi avalduses toodud põhjusi enne tähtaega ametist lahkumise soovi kohta mitte mõjuvateks lugeda ja avaldused jätta edasi saatmata.³² Rektoraat jäi ametisse. Nii

²⁶ «Päevaleht», 1936, 3. oktoober.

²⁷ H. Kruusilt suusõnaliselt saadud andmeil.

²⁸ ENSV ORKA, f. 952, nim. 1, s.-ü. 54, l. 11—12.

²⁹ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 173.

³⁰ Sealsamas, l. 174.

³¹ H. Kruusilt suusõnaliselt saadud andmeil.

³² ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 175.

lõppes see konflikt, mis sisuliselt oli kodanlik-demokraatliku intelligentsi jõukatsumine fašiseeruva riigivõimuga, esialgu riigivõimu taganemisega.

Võimu taganemine vaimu ees osutus aga üsna lühiajaliseks. Juba 1937. a. maiks koostati Haridusministeeriumis uus ülikoolide seaduse eelnõu, milles ei arvestatud 6. okt. telefonogrammis antud lubadusi. Tartu Ülikooli valitsus ja nõukogu ei pidanud eelnõu vastuvõetavaks selles ilmneva kahe võimu — rektori ja majandusdirektori paralleelsuse tõttu. Leiti, et ülikool ei ole enam tervik, vaid on lõhestatud kaheks asutuseks, kellest kummalgi oma juhatus ja sellele alluv koosseis. Teaduslik-õpetuslik ja majanduslik tegevus olid aga ülikooli juhtivate organite arvates teineteisega kõige lähemas seoses ja neid ei peetud võimalikuks lahutada.³³

Uus ülikoolide seadus³⁴, mis käis ka Tallinna Tehnikaülikooli kohta, hakkas kehtima 1. jaan. 1938. Kui varem rektori ja prorektorid valis ülikooli valimisnõukogu kolmeks aastaks, siis nüüd oli rektor nimetatav riigihoidja poolt Haridusministeeriumi ettepanekul viieks aastaks. Rektori nimetamine pidi tugevdama ülikooli sidemeid keskvõimuga, kuna senise rektori valitavuse tõttu, nagu mainis «Päevaleht», side riigivõimu ja ülikooli vahel olevat muutunud väga nõrgaks. Ühtlasi tugevdati nüüd rektori võimu. 1925. a. seaduse järgi kuulus ülikooli valitsemine ja juhtimine kollegiaalsele asutusele — ülikooli valitsusele (rektor, prorektor, dekaanid), 1937. a. seaduse järgi kuulus ülikooli valitsemine ja juhtimine kõigis administratiiv- ja distsiplinaarküsimustes rektorile, samuti järelevalve ülikooli majandusliku asjaajamise üle.

Üleminekueeskirjad nägid ette, et esimeseks ametiajaks ei nimetatud riigihoidja, nagu K. Päts end sel ajal tituleeris, mitte üksnes rektori, vaid ka prorektorid ja dekaanid.³⁵ Riigihoidja otsusega 29. dets. 1937 nimetati Tartu Ülikooli rektoriks prof. Hugo Kaho, prorektoriteks prof. Ed. Kant ja prof. E. Roots. Võitlust ülikooli autonoomia kaitsmise eest ei toetanud ju kaugeltki mitte kõik õppejõud. Ja sellest võitlusest eemalehoiduvate õppejõudude keskest oskaski diktatuurivõim leida endale tugipunkte, kelle najal ta lõpuks likvideeris ülikooli autonoomia.

Uus, fašistlikult meelestatud rektoraat asus ellu viima valitsusele meelepärast poliitikat. Nagu teatas haridusminister informatsioonis ajakirjandusele (29. I 1939), oli ülikooli kontakt vabariigi valitsusega varem nõrk, mistõttu ülikooli juhtivatel organitel olivat puudunud vajalik arusaamine riiklikkudest tarvetest.

Uue teaduskonnana asutati nüüd iseseisev majandusteaduskond (alates 1. jaan. 1938), mis varem töötas õigusteaduskonna osakonnana.

³³ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 67, l. 207.

³⁴ «Riigi Teataja», nr. 78, 1. okt. 1937, lk. 1457—1477.

³⁵ «Päevaleht», 1937, 25. september.

Kui 1925. a. ülikooliseadus nägi ette 146 määralist õppekohta, siis 1937. a. ülikooliseaduses, hoolimata ühe teaduskonna juurde-
tulekust, oli neid ette nähtud vaid 140. Eriti oli kannatanud mate-
maatika-loodusteaduskond, kus 1925. a. ettenähtud 22 õppekoha
asemel oli nüüd 17, näiteks nelja professori asemel keemias
(anorgaaniline, orgaaniline, füüsikaline, keemiline tehnoloogia)
olid nüüd vaid anorgaanilise ja orgaanilise keemia professorid.
Juurde oli tulnud rida poliitilist eesmärki taotlemaid õppeaineid,
nagu eugeenika, sõjaväe sanitaarteenistuse ja sõjaväe tervishoiu
professorid arstiteaduskonnas ning väljaspool teaduskondi sõja-
teaduste professor.

Sõjalise õpetuse korraldamiseks asutati ülikoolis 1938. a. ka
Riigikaitselise Õpetuse Instituut.³⁶ Ülikooli militariseerimise ten-
dentsi on hästi tabatud neil aastail üliõpilaskonnas levinud Ott
Kangilaski pilkelaulus:

*Küll peagi on tudengid unustand
mis kuju ja karva on frakid,
neid ootavad sääririkud, sinelid,
ja Tähtvere väljal barakid.*

*Keskajal noor baccalaureus
oma koolmeisteri kintsu kaapis,
nüüd taas dekaanist ja rektorist
meile tehakse Püha Apis.*

*Kõik purpur ja karrad ja kassikuld
välja tuuakse koitanud kapist,
ja pandlad ja tressid ja pagunid,
kraed kõrvuni kõvast papist.*

*Seniajani igast professorist
Kui teadlasest lugu peeti —
nüüd enam talaarita läbi ei saa,
see tõstvat autoriteeti.*

*Aga kahtlane, kas meie õppejõud
hästi oskavad mundrit kanda
küllap nende kohadki tuleksid
vist ohvitsererele anda.*

*Need seisavad smirna, on riigile truud
ja näitavad õilsat fassaadi;
ja pagunikärnadest lugeda võiks
nende teaduse kõrget kraadi.*

*Siis ülikool oleks üks rahulik paik,
ei oleks sääl mürglit, ei mässu,
sest härrad major-professorid
täpselt täidaks ka pisima käsu.³⁷*

³⁶ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü 926. l. 1—2.

³⁷ Käsikiri (autori valduses).

Õppekohtade täitmisel hakati nüüd rohkem kui kunagi varem arvestama õppejõu poliitilist meelsust. Näiteks kutsuti märtsis 1938 majandusteaduskonna majandusajaloo professoriks fašistlikult meelestatud ajaloolane J. Vasar, kellel puudus küllaldane spetsiaalne ettevalmistus majandusajaloos. Kuigi prof. H. Kruus esitas ülikooli nõukogule selles küsimuses oma eriarvamuse, rõhutades J. Vasara tööde vähest teaduslikku väärtust, suruti J. Vasara kandidatuur prorektor E. Kandi ja majandusteaduskonna dekaani E. Poomi tahtel lõpuks siiski nõukogus läbi.³⁸

Ülikooli töösse poliitilise vahelesegamise näitena sai eriti tuntuks juhtum R. Kleitsmaniga, kes kaua aega töötas ülikooli nais-tekliinikus prof. J. Miländeri assistendina ning oma teadusliku tööga üldise tunnustuse võitis. Kui seoses prof. Miländeri emeriteerimisega 1937. a. günekoloogia ja sünnitusabi professor vakantseks kuulutati, valis teaduskond sellele õppekohale ainukesena kandideerinud dotsent R. Kleitsmani, ent valitsus jättis tema kinnitamata. 1938. a. valis teaduskond R. Kleitsmani teist korda, kuid nüüd ei kinnitanud teda ka ülikooli nõukogu, kellele oli Haridusministeeriumi poolt survet avaldatud.³⁹ Põhjus peitus selles, et oli olemas valitsusmeelne kandidaat Tallinna Keskhaigla sünnitusosakonna juhataja H. Perli näol. H. Perli määrati günekoloogia ja sünnitusabi professoriks otse haridusministri poolt, ilma et arstiteaduskond oleks teda valinud.⁴⁰ Et arstiteaduskonna arvamusega üldse ei arvestatud, sattus enamik arstiteaduskonna õppejõude eesotsas prof. V. Vadiga valitsusega vastuollu. Seoses V. Vadi väljaastumisega K. Schlossmanni vastu, kes oli R. Kleitsmani asjas oma eriarvamusega etendanud sihilikku osa, tahtis valitsus V. Vadi koguni ametist vallandada.⁴¹

Õppejõudude opositsioon valitsuse fašiseerimispoliitika vastu ilmnis selgesti Akadeemilise Ühistegevuse Seltsi poolt 10. det. 1938 korraldatud koosolekul, millest võttis osa ka majandusminister L. Sepp, kes käsitles haritlaskonna osa ühiskondlikus elus. Nagu teatas hiljem E. Poom oma ettekandes ülikooli rektorile mainitud koosoleku sõnavõttude kohta, kahetses majandusminister haritlaskonna osatähtsuse langemist ühiskonna juhtimisel (milline protsess olevat alanud pärast Asutavat Kogu), haritlaskonna muutumist materiaalseid eesmärke taotlevate rühmade teenriks, käskude täitjaks. Samal ajal olevat riigi ja rahva poliitiline juhtimine siirdunud üha enam poolharitlaste või koguni harimatute isikute kätte. Säärane olukorra areng olevat viinud 12. märtsini 1934. Nüüd olevat saabunud aeg, kus haritlaskond peaks taas võtma

³⁸ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 29, l. 27—32.

³⁹ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 842, l. 363, 365, 413, 414; s.-ü. 899, l. 496—498, 500.

⁴⁰ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 105, l. 11.

⁴¹ Sealsamas, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 929, l. 100.

riigi ja rahva poliitilise juhtimise enda kätte. Majandusministri kõnele järgnenud läbirääkimistel võttis sõna J. Tõnisson, kes avaldas heameelt selle üle, et majandusminister olevat avameelselt esinenud. Ta leidis, et pärast 12. märtsi 1934 on valitsuse sammud aina süvendanud vastuolude tekkimist ühiskonnas üldse, eriti aga akadeemilises haritlaskonnas. Viimastel aegadel olevat vahekorrad Tartu Ülikoolis muutunud täiesti väljakannatamatuks. Kui ülikooli juhtivad organid varem olevat lahendanud küsimusi akadeemilistest kaalutlustest lähtudes, siis nüüd olevat mõõduandvad poliitilised kaalutlused. Kokkuvõttes jõudis J. Tõnisson seisukohale, et varem pole mingit lootust akadeemilise haritlaskonna lepitamiseks, kui ülikoolile pole antud tagasi tema autonoomiat ja pole kõrvaldatud tema politiseerivaid juhtivaid organeid.

Järgnes prof. A. Piibu sõnavõtt, kes toonitas, et uue ülikoolide seadusega on endine akadeemilises vaimus juhitud Tartu Ülikool muudetud poliitilise võitluse tallermaaks. Ülikooli valitsus ajavat otse väljakannatamatut isikupoliitikat. Tema ei teadvat ülikooli, mis oleks niivõrd politiseeritud kui Tartu Ülikool. Olevat ülim aeg säärane väljakannatamatu olukord lõpetada ülikooli seaduse muutmise ja praeguse ülikooli valitsuse kõrvaldamise teel. H. Kruus oma sõnavõtus nõudis samuti ülikoolile autonoomia tagasiandmist ja politiseerimise kõrvaldamist. E. Poom esines eelmisi hukkamõistva ja ülikooli valitsusele truualamliku sõnavõtuga ning lahkus seejärel koosolekult.⁴² Järgmisel päeval, 11. detsembril, kirjutas E. Poom ettekande rektorile selle «mässulise» koosoleku kohta ning teatas ühtlasi majandusministrile, et ta ei saa võtta osa Tartu ühistegelike asutuste poolt majandusministri auks korraldatavast lõunasöögist, kuna pole mingit tagatist, et seal Tartu Ülikooli seaduslikku valitsust solvav miiting ei korduks.⁴³

Ülikooli valitsus otsustas 29. dets. 1938 vastavad materjalid saata edasi haridusministrile süüdlaste vastutuselevõtmiseks.⁴⁴ Rektori kirjutas haridusministrile 30. dets. 1938 nõuti prof. A. Piibu karistamist, kuna tema sõnavõtt oli olnud kõige teravam: ta oli nõudnud otseselt ülikooli valitsuse kõrvaldamist. Rektor kirjutas, et prof. Piibu väljendused on saanud teatavaks ka laiemale hulgale ning ässitavad üliõpilasi ja õppejõude üles ülikooli valitsuse vastu.⁴⁵

Haridusminister A. Jaakson teatas rektori taotlusest vabariigi valitsusele ning andis ühtlasi ülevaate paragrahvidest, mille alusel prof. Piipu võiks vastutusele võtta. Asi anti uurida õiguskants-

⁴² ENSV ORKA, f. 1108, nim. 1, s.-ü. 987, l. 2—6.

⁴³ Sealsamas, l. 18.

⁴⁴ Sealsamas, l. 13.

⁴⁵ Sealsamas, l. 1.

lerile (A. Palvadre),⁴⁶ kes 24. jaan. 1939 teatas haridusministrile, et sisuliselt rääkisid kõik sõnavõtjad sama asja, ainult prof. Piip tarvitas teravamaid väljendusi. Arvestades, et koosolek oli kinnine (kutsed koosolekule saadeti majandusministri poolt heakskiidetud nimestiku alusel), kaadeti kokku majandusministri algatusel ja majandusminister koosolekul teravatele sõnavõttudele ei reageerinud, ei pidanud õiguskantsler sobivaks, et sõnavõtjaid üldse vastutusele võetaks. Prof. A. Piibu kohta märkis ta, et viimane ei kuulu sisuliselt Tartu Ülikoolis opositsiooni juhtiva keskuse hulka, ning «tarbekorral on temal ka küllaldaselt taktitunnet esinemisel», näit. Berliinis 1935. a., kus ta esines ettekandega Eesti uuest põhi-seadusest.⁴⁷ Mõistagi polnud sellised kodanlikud poliitikategelased nagu A. Piip ja J. Tõnisson mingid järjekindlad fašismi vastu võitlejad, seepärast ei pidanud ka K. Pätsi valitsus vajalikuks sellele loole reageerida, kuna pealegi oli asjasse segatud majandusminister.

Igatahes paljastas see juhtum vahekordade teravust selleaegses Tartu Ülikoolis, näitas õppejõudude hulgas kahe põhilise leeri — K. Pätsi valitsuse pooldajate ja opositsionääride olemasolu. Viimaste hulgas oli nii endisi keskerakondlasi ja sotsiaaldemokraate kui ka «apoliitilisi» õppejõude. Ülikooli nõukogust oli enamik liikmeid K. Pätsi diktatuurivõimu vastu opositsioonis.⁴⁸

Eestimaa Kommunistlik Partei andis 1938. a. lõpul koos kodanlik-demokraatliku opositsiooni demokraatlikuma tiiva esindajatega välja ühise antifašistliku lendlehe, milles olukorda ülikoolis hinnati järgnevalt: «Ülikooli iseseisvus hävitati täiesti, ja professoriteks ei kinnitata enam neid, keda teaduskond valib teaduse seisukohalt (näit. dr. Kleitsman), vaid määratakse pugejad, ükskõik, kas nad on teadlased või ei.»⁴⁹

Tänu asjaolule, et mitmete teaduskondade õppejõudude juhtiv tuumik oli demokraatlikult meelestatud (näit. loodusteadlased jt.) ega toetanud ülikooli valitsuse fašistlikku poliitikat, õnnestus siiski nii mõnelgi progressiivsel noorel teadlasel (P. Vihalem, H. Haberman, A. Uibo jt.) pääseda ülikooli õppejõuks.

Üliõpilaskonna korralduse muutmine. Muudatused toimusid aastail 1934—1940 ka üliõpilaste olukorras. Juba 1934. a. märtsis soovitas K. Pätsi valitsus Tartu Ülikooli rektoril üliõpilaste arvu piiramise küsimus tõsiselt kaalumisele võtta. Prof. K. Konik tähendas sel puhul ajakirjanduse esindajaile, et tema olevat korduvalt teinud ettepanekuid piiramiseks, tohiks küllal-

⁴⁶ A. Palvadre oli pahempoolse üliõpilasseltsi «Ühendus» vilistlane.

⁴⁷ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 1, s.-ü. 987, l. 24—25.

⁴⁸ H. Kruusilt ja H. Habermanilt suusõnaliselt saadud andmeil.

⁴⁹ 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. — Dokumente ja materjale. Tln., 1960, nr. 2. Eesti fašistliku valitsuse sise- ja välispoliitikat paljastav lendleht. 23.—25. veebr. 1939, lk. 29.

daseks pidada 1500 üliõpilast. Haritlaste üleproduktiooni ehk haritud proletariaadi loomine olevat poliitiliselt halb nähtus.⁵⁰

Uute üliõpilaste vastuvõtmisel 1934. a. siiski veel piiramist ei esinenud: võeti vastu 1067 uut ja 1282 endist üliõpilast, seega 2349 üliõpilast (võrdluseks olgu märgitud, et 1927. a. olid vastavad arvud 710 uut ja 334 endist, kokku 1044 vastuvõetut; 1932. a. 709 uut ja 951 endist, kokku 1660 vastuvõetut).⁵¹ Seega ületas 1934. a. vastuvõetud üliõpilaste kontingent eelmiste aastate näitajad nii uute kui endiste sisseastujate osas. See oli tingitud tehnikaosakonna avamisest Tartu Ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna juures 1934. a. sügisel, kuid tungi suurenemist põhjustasid ka kuuldused üliõpilaste arvu eelseisvast piiramisest ja võistluseksamite sisseseadmisest.

Tartu Ülikooli juhtivais organeis leidis küllalt õppejõude, kes ei tahtnud ülikooli astuda soovijaile teha mingisuguseid takistusi, kuid Haridusministeeriumi survele võttis ülikooli nõukogu 1934. a. lõpuks siiski seisukoha piiramise kasuks. Sel puhul esitas Tartu üliõpilaskonna juhatus haridusministrile märgukirja,⁵² milles rõhutati, et 1926.—1934. a. on üliõpilaste arv nagu-nii järjekindlalt langenud, igal aastal keskmiselt 258 isiku võrra. Samal ajal on järjekindlalt suurenenud õppemaks ülikoolis. Üliõpilaste arvu piiramine tooks kaasa järjekordselt õppemaksu kõrgendamise. Üliõpilaste juurdekasv ei oleneks siis mitte ainult soovist omandada kõrgem haridus, vaid sellest, kas on ülikooli astuda soovijal küllaldaselt raha. Ka ajakirjanduse veergudel juhtis üliõpilaste esindaja poolt tähelepanu «ülikooli praegusele hädaohtlikule kitsendamistendentsile, mis tahab tõrjuda eemale ülikooli tööst neid, kellel on vähe raha ja vaba aega, s. o. vaesemaid ja ennastkoolitavaid üliõpilasi, kellest ei saa aga eeldada, et nad on andetud»⁵³. Artikli autor esitas prof. Kliimanni seisukoha, et haritlaste üleproduktiooni pole tegelikult olemas. Täiesti ebasoovita-vaks tunnistati võistluseksamite kui juhuslikkuse momenti sisaldava abinõu sisseseadmine. Proletariaadi klassihuvidele oli soodsam kahtlemata vaba, piiramata sissepääs ülikooli, sest töörahva hulgast pärinevail noortel tuli omandada haridust raskustega võideldes, ning vastuvõetavate üliõpilaste arvu piiramine ja võistluseksamite sisseseadmine suurendas neid raskusi veelgi.

1935. a. sügissemestriks piirati ülikooli sisseastujate arvu 690-le. Töötati välja uus üliõpilaste vastuvõtmise määrus, mis nägi ette võistluseksamite korraldamise juhul, kui sisse astuda soovijate arv üksikuisse teaduskondadesse tõuseb üle kindlaksmääratud normi.

⁵⁰ «Postimees», 1934, 28. märts.

⁵¹ «Eesti Statistika», 1937, nr. 187(6), lk. 305.

⁵² ENSV ORKA, I. 1108, nr. 5, s. ü. 780, l. 355—357 ja «Üliõpilasleht», 1934, nr. 13, lk. 453—454.

⁵³ K. Teder. Elu ise on parim reguleerija. — «Päevaleht», 1934, 13. detsember.

Kui sooviavalduste esitamise viimasel tähtajal selgus, et sisseastujate arv ületab määratud normi mitmetes teaduskondades, siis hakati valguma neisse teaduskondadesse, kus leidis veel vabu kohti ja kus polnud selle tõttu ähvardamas võistluseksamid. Paljud sattusid seetõttu aladele, mille vastu neil huvi puudus. Võistluseksamid toimusid 1935. a. sügisel tehnikateaduskonda ja arstiteaduskonna rohuteaduse osakonda, kuhu oli soovijaid üle määratud normi. Vastuvõtmiseks määratud üliõpilaste norm täitus, kusjuures ülikooli ei pääsenud üle 100 soovija. Üliõpilaste üldarv langes 3410-lt (1. IV 1935) 3237-le (1. IV 1936).⁵⁴

Järgnevail aastail vastuvõetavate üliõpilaste arv vähenes, milleks mõjus kaasa ka tehnikateaduskonna äraviimine Tartust. 1936. a. võeti vastu 639 esmakordselt ülikooli astujat, 1937. a. 649 ja 1938. a. 621.⁵⁵ 1936/37. õ.-a. ei pääsenud ülikooli juba umbes 200 soovijat. Võistluseksamid toimusid õigusteaduskonda, arstiteaduskonda ning filosoofiateaduskonda.⁵⁶ Järgneval aastal korraldati võistluseksamid juba kõigis teaduskondades peale põllumajandusteaduskonna, kuhu astuda soovijate arv ei ületanud normi. Ülikooli ei pääsenud võistluseksamite tõttu jällegi ligi 200 soovijat.⁵⁷ 1938. a. alates võeti uusi üliõpilasi vastu ainult sisseastumis-võistluseksamitega, kusjuures 1938. a. sügisel jäi ukse taha üle 400 noore. 1939. a. ulatus vastuvõetud üliõpilaste arv ainult 455-ni, kusjuures ülikooli ei pääsenud 519 soovijat. 1. aprilliks 1940 oli üliõpilaste üldarv langenud 2789-ni.⁵⁸

Kõige rohkem üliõpilasi võeti vastu õigus- ja majandusteaduskonda, kummassegi 150 üliõpilast aastas, seevastu arstiteaduskonda võeti vaid 50 ja loomaarstiteaduskonda ainult 20 üliõpilast.⁵⁹

Lisaks üliõpilaste arvu piiramisele otsustas K. Pätsi valitsus 31. augustil 1939 kõrgendada ülikoolide õppemaksu 120 kroonilt 150 kroonile aastas. Ühtlasi tõsteti diplomimaks 5 kroonilt 10 kroonile. Peale selle tuli veel maksta immatrikulatsioonimaksu 10 kr., eksamimaksu iga eksami pealt 1.50 kr., praktiliste tööde maksu 1—5 kr., sisseastumiseksamite maksu iga aine ja isiku pealt 2 kr. ning abjutiste tunnistuste eest ülikooli lõpetamise puhul 1 kr.⁶⁰

Uue ülikooliseaduse alusel jäeti ülikooli valitsusele võimalus vabastada üliõpilasi õppemaksust kuni 15% ulatuses õppemaksude kogusissetulekust, kuna vanas ülikooliseaduses oli see protsent 20.⁶¹ Kui 1928. aastal sai stipendiumi 3,5% üliõpilastest, siis

⁵⁴ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 1, s.-ü. 849, l. 64.

⁵⁶ «Eesti Statistika», 1939, nr. 212(7)—213(8), lk. 395.

⁵⁷ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 840, l. 14.

⁵⁸ Sealsamas, l. 107.

⁵⁹ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 839, l. 131.

⁶⁰ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 67, l. 167.

⁶¹ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 899, l. 513—514.

⁶² Sealsamas, l. 202.

1939. aastaks oli stipendiumi saajate arv langenud 2,6%-ni, kusjuures kõrgem stipendium aasta kohta ei ulatunud töölise kahe kuu palgani.⁶²

Raskete majanduslike tingimuste tõttu lahkus igal aastal ülikoolist enne kursuse lõpetamist ümmarguselt pool üliõpilastest. Ettenähtud ajaga lõpetasid ülikooli vähesed. Mõnedes teaduskondades tõusis üle normaalaja õppijate arv isegi üle 50% kogu teaduskonna üliõpilaste üldarvust. Osalt oli see nähtus tingitud nn. buršielu harrastamisest jõukama päritoluga üliõpilaste poolt.

Kui võrrelda mitmesugustest sotsiaalsetest kihtidest pärinevate üliõpilaste arvu nende ühiskondlike kihtide üldarvuga, selgub, et 1935. a. andmeil saatsid oma lapsed ülikooli kõige arvukamalt vabakutselised haritlased (2,6% oma üldarvust), järgnesid ametnikud (1,1%) ja ettevõtjad (0,8%). Töölised ja teenijad suutsid saata oma lapsed ülikooli kõigest 0,1% oma üldarvust.⁶³

Millist mõju avaldas üliõpilaste arvu piiramine ja õppemaksu kõrgendamine üliõpilaskonna sotsiaalse struktuuri kujunemisele, seda pole võimalik vastavate andmete puudumisel täpselt jälgida. 1936. a. ankeedi andmeil ei tundnud elatisraha puudust 25% üliõpilastest, 15% pidi alaliselt töötama, 37% töötas aeg-ajalt lisaks vanemalt saadavale väikesele toetusele, ülejäänud töötasid suviti vanemate majapidamises.⁶⁴

1940/41. õ.-a. I semestril, s. t. juba nõukogude võimu tingimustes koostatud liigitus üliõpilaste sotsiaalse päritolu kohta näitas, et üliõpilaste üldarvust (2124, seisuga 15. I 41) pärines töelistest 40,87%, töötavast talurahvast 14,36%, töötavast intelligentsist 23,68%, kinnisvarade, äriliste, tööstuslike ja põllumajanduslike ettevõtete omanikest, s. t. kodanlusest 20,48% ning vaimulike ametite pidajaist 0,61%.⁶⁵ Muidugi olid nõukogude võimu tingimustes toimunud juba teatud sotsiaalsed nihked, kuid need ei saanud esialgu olla kuigi suured, sest II—V kursuse moodustasid ju põhiliselt endised üliõpilased ja ka I kursusele astusid kodanliku korra ajal gümnaasiumi lõpetanud.

Kahjuks pole neid andmeid võimalik võrrelda kodanliku korra ajal üliõpilaste sotsiaalse päritolu selgitamiseks läbiviidud ankeetide andmetega, kuna liigituse alused on erinevad (näit. puudub neis ankeetides vahetegemine taluraha erinevate sotsiaalsete kihtide vahel). Seepärast pole muudatused üliõpilaskonna sotsiaalses struktuuris täpselt jälgitavad, võib vaid väita, et ka 1930. aastate II poolel ei suudetud töörahva hulgast pärinevaid üliõpilasi ülikoolist täielikult eemale tõrjuda.

⁶² P. Vihalem. Kolme õpiku eest töölise kuupalk. — «Noorte Hää», 1957, 26. jaanuar.

⁶³ «Eesti Statistika», 1935, nr. 164(7)—165(8), lk. 341.

⁶⁴ P. Vihalem. Kolme õpiku eest töölise kuupalk. — «Noorte Hää», 1957, 26. jaanuar.

⁶⁵ ENSV.RAKA, f. R-355, nim. 1, s.-ü. 49, l. 13.

Tartu Ülikooli lõpetas ajavahemikus 1920—1939 üldse 5751 isikut, neist mehi 4214 (73%) ja naisi 1537 (27%). Lõpetajad moodustasid kuni 1. XII 1933 sisseastunute arvust 42,6% ($\frac{2}{5}$). Esikoht kuulus lõpetanute koostises juristidele (28,1%), järgnesid majandusteadlased (14,2%) ja arstid (13,9%).⁶⁶

Kõrgema hariduse piiramist põhjendasid kodanlikud võimud tööpuudusega haritlaste hulgas. Nii kirjutati Haridusministeeriumis uue ülikooliseaduse kaitseks, et kuigi Eestis olevat üldisel kujul likvideeritud tööpuudus, polevat kaugeltki kadunud need juhtumid, kus ülikooli lõpetanud kandideerivad kojamehekohtadele.⁶⁷ Mõistagi tuli kohast ilma jääda neil, kel puudusid sidemed valitseva klassiga, tutvused ja eestkostjad.

Tegelikult oli vajadus haritud jõudude järele muidugi suur: kesk- ja kehvtalupoegade hulgad jäid igasugusest agronoomilisest abist ilma, maal oli puudus ka arstidest. Küllap pidasid rahva tegelikke vajadusi silmas ka need demokraatlikult meelestatud intelligentsi esindajad, kes väitsid, et haritlaste üleproduktiooni pole tegelikult olemas. See «haritlaste üleproduktioon», millest kodanlikus Eestis nii palju räägiti, oli täiel määral tingitud kodanluse enda rahvavaenulikust poliitikast ja kodanliku korra vastuolulisest iseloomust.

K. Pätsi valitsus asus muutma ka senist üliõpilaskonna korraldust. Ajendid selleks andis üliõpilaskonna poolehoiuavaldus lahkumispalve sisseandnud rektoraadile. Nimelt toimus 5. okt. 1936 Edustuse erakorraline koosolek, kus seltside esindajate ja organiseerimatute häältega võeti vastu lahkuvale rektoraadile lugupidamist avaldav ning akadeemilist vabadust ja ülikooli autonoomiat pooldav resolutsioon. Korporatsioonide rühm hääletas vastu, kuna olevat sobimatu valitsuse hariduspoliitilisi samme kritiseerida.⁶⁸

Olgu märgitud, et korporatsioonid, kes varem kaldusid toetama vapside liikumist, olid selleks ajaks kindlalt asunud K. Pätsi valitsuse seljataha. Mõningail andmeil nõudsid Eesti Korporatsioonide Liidu mehed valitsuselt tasuks toetuse eest rohkem juhtivaid kohti ülikoolis ja majanduselusel, ning ühtlasi Eesti Üliõpilaste Seltsi (EUS) meeste kõrvaldamist juhtivatelt positsioonidelt ülikoolis ja ministeeriumides.⁶⁹

14. okt. 1936 lõpetas valitsus Üliõpilaskonna Edustuse tegevuse.⁷⁰ Teda pidi asendama Üliõpilaskonna Ajutine Juhatus. Ühtlasi teatati, et Haridusministeerium koostab üliõpilaskonna uue

⁶⁶ «Eesti Statistika», 1940, nr. 222(5), lk. 229.

⁶⁷ ENSV ORKA, I. 1108, nim. 5, s.-ü. 899, l. 322—323.

⁶⁸ Sealsamas, s.-ü. 843, l. 190—192.

⁶⁹ O. Loooris. Eesti ajaloo põhiprobleemid. Lõidquist, Toerp, 1955, lk. 164—168.

⁷⁰ ENSV ORKA, I. 1108, nim. 5, s.-ü. 843, l. 195.

põhikorralduse kava. Senine korraldus ei olevat võimaldanud kujundada üliõpilaskonnast ühtset tervikut. Üliõpilaskond olevat kippunud kritiseerima riigivanema ja valitsuse tegevust. Vastavalt parlamentaarse riigikorra likvideerimisele pidas suurkodanlus vajalikuks teha lõpp ka üliõpilaspärlamendile kui erakondliku võitluse koolile.

16. oktoobril toimus vastuseks valitsuse survepoliitikale üliõpilaste meelevaldus. Kell 12 kogunes ülikooli peahoone fuajeesse umbes 500 üliõpilast, peamiselt EÜS-i ja teiste seltside liikmed. Lauildi «*Vivat academia*», mille järel üliõpilane E. Tehve («Ühendus») pidas teisele korrusele viival trepil ovatsioonide saatel kõne akadeemilise vabaduse kaitseks. Teise kõne pidas naisüliõpilane A. Eliaser (korp. «*Filiae Patriae*»), rõhutades teaduse õpetamise vabadust ning avaldades tänu ja tunnustust ülikooli senistele juhtidele ja õppejõududele, kes oma loengutes alati olevat olnud apoliitilised ja teaduslikult objektiivsed.⁷¹ Koosoleku lõpul lauldi jälle «*Vivat academia*». Ülikooli peahoonest siirdusid meelevaldajad raekojale ette, kus samuti peeti kõne ja lauldi, kuni politsei kohale jõudis.⁷²

Ühenduses selle sündmusega kutsuti ülikooli rektor Tallinna. Tagasi tulnud, teatas ta riigivanema ülesandel üliõpilasorganisatsioonide esindajaile, et «teadus- ja õppetööd häirivad esinemised, samuti igasugused demonstratsioonid ja meelevaldused on valjusti keelatud»⁷³. Akadeemiline kohus karistas vormi täiteks 16. okt. meelevaldusel kõnepidajaid noomitusega, kuid pärast seda annetati neile rühma kaasvõitlejate poolt punaseid alpikannikesi «üksmeele tähiseks, mis valitseb ülikooli autonoomia eest võitlejate peres»⁷⁴. Ka prof. A. Piibule, kes oli akadeemilise kohtu esimeheks, anti üle punased lilled.

22. okt. 1936 nimetas haridusminister A. Jaakson üliõpilaskonna kuraatoriks ülikooli õppejõu dr. med. vet. Julius Tehveri, kes moodustas seitsmesse eri teaduskonda kuuluvast üliõpilasest üliõpilaskonna ajutise juhatuse.⁷⁵ See oli tegelikult vaid ühe kolmandiku üliõpilaskonna juhatuse, kuna esindatud olid seal ainult korporatsioonid. Seltside ja organiseerimatute esindajad jäid ajutisest juhatusest eemale.

Kui 8. nov. 1936 peeti Tartus Eesti Üliõpilaste Seltsi vilistlaste ja liikmete ühist päeva, ilmnes seal selgesti keskerakondlik, s. t. liberaal-kodanlik opositsioon fašiseeruva riigivõimu vastu. Auvilistlane J. Tõnisson märkis oma kõnes, et korporatiivne kord, mille poole Eestis tüüritakse, hävitavat end lõpuks ise ja mõjule pääse-

⁷¹ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 205.

⁷² «Päevaleht», 1936, 17. oktoober.

⁷³ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 207.

⁷⁴ «Päevaleht», 1936, 12. november.

⁷⁵ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 845, l. 378—379.

vat ikkagi demokraatlik põhimõte. Ohtusel koosviibimisel oli ettekannete ajal näitelava tagaseinana kujutatud ülikooli fassaadi, mille ühe nurga juures loomutruu karikatuurina kujutatud riigivanem K. Päts vedas ülikooli mingi konksu abil enese järel, kuna teise nurga juures mõned värvimütsis üliõpilased ülikooli konksu abil tagasi tõmbasid. Mardinaljad esitati samas vaimus. Näiteks kandsid seltsi noorliikmed õlgadel sisse musta riidega kaetud puusärgi, millel silt «üliõpilaskonna parlament», ja toimetasid selle matuseid.⁷⁶ Ülikooli aastapäeva aktusel 1. dets. 1936, kui kõnetooli⁷⁷ astus üliõpilaskonna ajutise juhatuse esimees H. Sein (korp. «Ugala»), algas üliõpilastest tulvil aulas vilekontsert ja jalgade trampimine.⁷⁷ Akadeemiline Meeskoor laulis sõnu «*Vivat et res-publica*» vale viisiga.

Haridusministeeriumis töötati J. Vasara (korp. «Sakala» vilistlane) poolt välja üliõpilaskonna reorganiseerimise põhimotiivid. Selles dokumendis rõhutati, et üliõpilaskonnas tehtav kasvatustöö toimugu suurema riikliku kontrolli all. Organisatsioone ja kasvatustööd ei tulevat liialt siduda ülikooliga, sest see kõidaks suurema osa intelligentsist üheainsa autonoomse või poolautonoomse keskuse alla, mis ei ole riiklikult soovitatav. Intiimorganisatsioone ei peetud soovitavaks sulgeda, kuigi nad olevat intelligentsi killustanud võitlevateks gruppideks. Nende positiivseks küljeks riigivõimu seisukohalt aga peeti, et nad on «kasvavas intelligentsis tugevalt tõkestanud radikaalset pahempoolsust, milleks midu meie üliõpilaskonnas on soodus pind üliõpilaste suhtelise kehvuse tõttu, kallaku tõttu intelligentsi üleproduktiooni ja vastavate propagandatsentrumite lähedaloleku tõttu»⁷⁸. Olukorras, kus 75—80% üliõpilastest tuleb väikekoodanlikust või talumiljööst, olevat nende assimileerimiseks haritlaskonda tarvis tõhusaid vahendeid, s. t. intiimorganisatsioone, kes teeksid kasvatustööd tihedas kontaktis vilistlaskogudega ja nende kontrolli all.⁷⁹

Jaanuaris 1937 valmis Haridusministeeriumis Tartu Ülikooli seaduse üliõpilaskonda puutuva osa muutmise eelnõu, mis saadeti tutvumiseks ka Tartu Ülikoolile ja üliõpilastele. Eelnõu järgi tuli Edustus kujundada organisatsioonide esindajaist, kuna organiseerimata üliõpilased, keda oli umbes 40% üliõpilaste üldarvust, ei saanud Edustuse moodustamisest osa võtta võrdsel alusel teistega. Organisatsioonid pidid saatma Edustusse ühe esindaja igalt esimeselt 50 liikmelt ja järgmise iga täissaja pealt. Seega oleksid korporatsioonid saavutanud peaaegu absoluutse enamuse, kuna neid oli arvuliselt rohkem kui seltse, kuigi nad

⁷⁶ ENSV ORKA, f. 952, nim. 1, s.-ü. 54, l. 27.

⁷⁷ Sealsamas, f. 28—29.

⁷⁸ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 845, l. 429.

⁷⁹ Sealsamas, l. 430.

olid väiksema liikmete arvuga. Suuremad seltsid oleksid saanud vähem esindajaid. Organiseerimatud pidid saama esindajaid vastavalt tegelikult valimaskäinute arvule. Seega oli eelnõu Edustuse moodustamise viisi suhtes vastuvõetamatu nii organiseerimatuile kui ka seltsidele. Nn. sotsiaalse kasvatustöö huvides nägi eelnõu ette organisatsiooni vanema instituudi, kes pidi kontrollima üliõpilasorganisatsioonis tehtavat kasvatustööd ja valitama vastava organisatsiooni liikmete poolt oma vilistlaskogu nõusolekul. Kõikide organisatsioonide vanemad pidid moodustama üliõpilaskondlikku kasvatust ühtlustava instantsi — üliõpilaskonna vanematekogu. Kõik üliõpilaskondlikud instantsid pidid kuuluma üliõpilaskuraatori järelevalve alla.⁸⁰

Eelnõu arutamiseks moodustatud 9-liikmelises üliõpilaste komisjonis ei olnud seltside ega organiseerimatute esindajad nõus Edustuse komplekteerimise põhimõtetega, pidades vajalikuks, et organiseerimatud saaksid Edustuse moodustamisest osa võtta üheõiguslikel alustel teistega, s. t. valida iga 50 üliõpilase kohta ühe esindaja.⁸¹ Organiseerimatute Büroo esitas 27. veebr. 1937 haridusministrile märgukirja, milles tehti ettepanek, et kõik organiseerimata üliõpilased kuuluksid teaduskondlikesse kogudesse ja iga kogu saadaks Edustuse esindajaid vastavalt oma arvilisele koosseisule samal alusel organisatsioonidega.⁸² Seltsid polnud nõus ka sellega, et valimismoodus soodustas väiksemaid organisatsioone, ning taunisid üliõpilaste kasvatusel allutamist ülikooliväliste jõududele.⁸³ Ülikooli Nõukogu ja valitsus avaldasid oma seisukoha 10. veebr. 1937 Haridusministeeriumile, et «kavatsetud valimisviisi ebahetaolisus riivab teravalt õiglustunnet», ega olnud nõus ülikooli organite väljalülitamisega üliõpilaste sotsiaalse kasvatustöö alalt.⁸⁴ Ülikooli valitsuse vastaval kirjal leidub haridusminister A. Jaaksoni resolutsioon: «On tunne, et Ülikooli Valitsus, seltside esindajad ja organiseerimatud on loonud ühisrinde.»⁸⁵ Ses suhtes haridusminister muidugi ei eksinud.

Protestiks üliõpilaskonna korralduse muutmise vastu jäid organiseerimatud üliõpilased ja seltsid 1937. a. maipühade puhul traditsioonilisest tõrvikrongkäigust eemale. Kui üliõpilaskonna esimees H. Sein (korp. «Ugala») rongkäigust osavõtjate nimel tervitas ülikooli ees *alma mater*'it, kostis tema kõne sekka rahva hulgast kõhimist, naeru ja vilet. Politsei toimetas mitmeid demonstratsioonist osavõtnud üliõpilasi ülekuulamisele prefektuuri. Seltside ja organiseerimatute esindajate poolt anti tervitu-

⁸⁰ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 848, l. 59—60.

⁸¹ Sealsamas, l. 10.

⁸² ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 250—253.

⁸³ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 848, l. 19.

⁸⁴ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 27, l. 22—26.

⁸⁵ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 848, l. 87.

sed ülikoolile 1. maiks prorektorile üle ülikooli peahoones enne korporantide rongkäigu kohalejõudmist. Gustav Adolfi samba jalamile oli asetatud lilli kaaskirjaga: «Tartu autonoomse ülikooli asutajale kuningas Gustav Adolfile. Üliõpilased.» Seekord ei korraldanud seltsid ja korporatsioonid enam omavahelisi külaskäike, nagu see varem kombeks oli.⁸⁶

Kui uus ülikooliseadus 24. sept. 1937 valitsuse poolt lõplikult vastu võeti, kutsus see üliõpilaskonnas esile rahutuse. Ilmnesid mõningad uue seaduse vastu sihitud aktsioonid. Nii olid linna kõrniteedele ja majade seintele võõbatud tõrvaga loosungid «Maha ülikoolide seadus», «Elagu akadeemiline vabadus» jne. Riputati välja rektori teadaanne, millega keelati igasugused avalikku rahu ja õppetööd häirivad kogunemised ja meeleavaldused ülikooli ruumes ning väljaspool.⁸⁷

Et pärast Edustuse laialisaatmist 1936. a. oktoobris hakkasid üliõpilaskonda juhtima K. Pätsi valitsusega koaleerunud korporatsioonid («Vironia», «Estica», «Ugala», «Rotalia», «Sakala»), kelle osavõtul ka uus üliõpilaskonna korraldus oli välja töötatud, pidasid seltsidega seotud liberaalkodanlikud ringkonnad vajalikuks oma ridu koondada. 16. veebr. 1937 kirjutati alla uue Üliõpilasseltside Liidu põhikirjale, millest võttis osa ka EÜS, kes varem eksisteerinud väikeseltside liitu ei kuulunud. Uue liidu esimeheks valiti H. Mark «Veljestost» ja tema abiks O. Annus EÜS-ist.⁸⁸ Üheks esimeseks sammuks oli oma ajakirja väljaandmise organiseerimine, sest «Üliõpilasleht», mille toimetamine oli läinud korporatsioonide kätte, ei võimaldanud seltsidel oma seisukohti avaldada. Eesti Üliõpilasseltside Liidu nõukogu koosolekul 17. märtsil 1937 otsustati hakata välja andma oma häälekandjat «Akadeemia» koos Üliõpilasseltside Vilistlaskogude Liiduga.⁸⁹ Uus ajakiri, millel oli seltside vilistlaste näol tüse kaastööliste pere, kujunes iseloomult kodanlik-demokraatlikuks ja antifašistlikuks. Saksa fašismi kritiseerides vihjati ühtlasi hädaohule, mis peitub tema ideede levimises väikerahvaile.⁹⁰

«Akadeemia» veergudel suhtuti uuesse üliõpilaskonna korraldusse kriitiliselt. Haldusõiguse professor A.-T. Kliimann avaldas artikli «Üliõpilaskond ülikoolide seaduses», milles andis uuele seadusele kriitilise õigusteadusliku analüüsi ja hinnangu.⁹¹

Ka organiseerimatud üliõpilased koondasid oma ridu. Koosolekul 20. okt. 1937 otsustasid nad asutada kolm organisatsiooni: meesühingu (esimees Maks Raidla), naisühingu (esinaine Agnia

⁸⁶ ENSV RAKA materjalid.

⁸⁷ «Üliõpilasleht» nr. 8, 15. okt. 1937, lk. 217.

⁸⁸ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 928, l. 12.

⁸⁹ ENSV RAKA, f. 1766 (Eesti Üliõpilasseltside Liit), nim. 1, s.-ü. 11, l. 4–6.

⁹⁰ O. Saksa ülikoolid ja teadus natside võimu all. — «Akadeemia», 1937, nr. 2, lk. 123.

⁹¹ «Akadeemia», 1937, nr. 4, lk. 216–231.

Eliaser) ja segaühingu (esimees August Traat). Need ühinged pidid vastavalt Eesti Korporatsioonide Liidule ja Eesti Üliõpilasseltside Liidule moodustama Eesti Üliõpilassühingute Liidu. Nende ühingute sihiks seati organiseerimatute üliõpilaste üheõigusluse taotlemine: et ka neil oleks võimalus uue ülikooliseaduse kehtimahakkamisel 1. jaan. 1938 moodustada oma konvente ja sel viisil pääseda üliõpilaskonna esindusse.⁹² Organiseerimatuile, kes moodustasid üliõpilaskonna majanduslikult kehvena osa, oli esinduse tööst osavõtt eriti oluline, sest esinduse juures töötas üliõpilaste õpperahast vabastamise komisjon. Nimetatud ühingute abil õnnestuski ka organiseerimatute esindajail pääseda uude üliõpilaskonna esindusse.⁹³ Kuid organiseerimatute ühingute eksistents osutus lühiajaliseks (puudus materiaalne baas, nende asutajad lõpetasid ülikooli) ning nende osavõtt esinduse tööst jäi väheseks.⁹⁴

Uus ülikooli valitsus, kes astus ametisse 1. jaan. 1938, lükkas esialgu nii korporatsioonide, seltside kui organiseerimatute liidu registreerimise küsimuses otsuse tegemise edasi.⁹⁵ Uue seaduse alusel 1. veebruariks moodustatud üliõpilaskonna esinduses mängisid valitsuse toetusel juhtivat osa korporatsioonid, kuigi seltsid koos ühingutega olid enamuses. Seltside esindajad võtsid selle, järjekorras XVI Edustuse tööst esialgu osa, et oma põhimõtteid ja nõudmisi läbi viia. Nad nõudsid vabanemist nimetusest «konvent», üliõpilaskonna enesekorraldusest osavõtu võimalust kõigile üliõpilastele, ka organiseerimatuile, ega pidanud loomulikuks, et üliõpilaskonna esindus allutatakse vanematekogu näol ülikooliväliste jõududele, ning eitasid hooldamise printsiipi, soovitades vanematekogu muuta nõuandvaks organiks ja kuraatori ülikooli valimiskogu poolt valitavaks. Et nende nõudmisi ei arvestatud, lahkusid 17 seltside esindajat 30. apr. 1938. a. üliõpilaskonna esindusest.⁹⁶

14. okt. 1938 otsustas ülikooli valitsus likvideerida kõik üliõpilasorganisatsioonide liidud, s. t. Eesti Üliõpilasseltside Liidu; Eesti Korporatsioonide Liidu ja Saksa Konventide Liidu.

Juba 1938. a. algul oli üliõpilasasjade prorektor avaldanud soovi, et üliõpilasorganisatsioonide liidud edasi ei tegutseks. Ebakindel olukord tekitas Eesti Üliõpilasseltside Liidus lahkeliidusid. EUL-i uue juhatuse valimisel 7. okt. 1938 keeldusid seltside «Põhjala» ja «Raimla» esindajad juhatuse moodustamisest osa võtmast. EUL-i esimeheks valiti A. Tanimäe (EUS).⁹⁷ EUL-i uus juhatuse (A. Tanimäe, A. Sang jt.) esitas 12. nov. 1938 ülikooli

⁹² ENSV ORKA, f. 952, nim. 1, s.-ü. 54, l. 43.

⁹³ Agnia Eliaserilt suusõnaliselt saadud andmeil.

⁹⁴ Veronika Kruusilt suusõnaliselt saadud andmeil.

⁹⁵ «Üliõpilasleht», 1938, nr. 1, lk. 57.

⁹⁶ ENSV RAKA materjalid.

⁹⁷ ENSV RAKA, f. 1766, nim. 1, s.-ü. 11, l. 27.

valitsuse 14. okt. otsuse kohta Haridusministeeriumile kaebuse.⁹⁸ Ülikooli aastapäeva aktusel 1. dets. 1938 avaldas rühm üliõpilasi (ENUS-st, «Ühendusest» jt. üliõpilasühingutest) oma protesti rektori, haridusministri ja üliõpilaskonna esimehe kõne ajal sage-dase ja kestva aplodeerimisega momentidel, mil selleks mingit alust ei olnud. Riigijuhtide saadetud tervitustelegrammide ette-lugemisel aga vaikiti demonstratiivselt.⁹⁹

Seltside peres löi laineid ka nende häälekandja «Akadeemia» sulgemine sisekaitseülema poolt 30. dets. 1938, kuna mainitud aja-kirjas nr. 8 avaldatud artiklis «Jaan Tõnisson perioodil 1934—1938» olevat käsitletud riikliku võimu tegevust väärtalt ja halvus-tavalt, samuti olevat ajakirjas varem avaldatud Eesti välispolii-tilisi huvisid riivavaid artikleid.¹⁰⁰ «Akadeemia» sulgemise otsus muudeti aga juba 20. jaan. 1939 vastavalt Üliõpilasseltside Vilist-laskogude Liidu juhatusel palvele lubada «Akadeemiat» välja anda endistel tingimustel.¹⁰¹

Nagu selgus poliitilise politsei agendi ettekandest, ei peetud nn. Tartu vaimu revolutsiooniliseks ega ohtlikuks, «Tartu vaimu» siht olla mitte «revolutsioonitamine», vaid vaba, sõltumatu, julge isiksuse ja kodaniku kasvatamine. «Tartu vaim» ei põlgavat ka lepitust, kuid algatus pidavat tulema tugevamalt poolt.¹⁰² Mõis-tagi taotlesid liberaal-kodanlikud, s. t. keskerakondlikud ringkon-nad samuti kodanliku korra kindlustamist kui võimulolev suur-kodanlik rühmitis, kuid seda mõnevõrra demokraatlikumate vahenditega.

Oldi valmis koostöökis korporatsioonidega, kuid seda tingimu-sel, et juhtiv osa kuuluks seltsidele. Näiteks algatati 1938. a. vii-mastel kuudel EUS-i ringkondade poolt Akadeemilise Klubi asu-tamise mõte, kuhu kuulusid kõik akadeemilise pere liikmed, ent kuna juhtivad positsioonid selles klubis oleksid läinud seltside vilunud kõnemeeste ja poliitikategelaste kätte, ei leidnud see mõte valitsevates ringkondades pooldamist.¹⁰³

1939. a. veebruaris üliõpilaskonna järjekordse esinduse moo-dustamisel rõhutasid seltside esindajad A. Raska jt., et nemad töötavad uues esinduses kaasa ainult siis, kui arvestatakse nende nõudmisi, mis nad esitasid juba eelmises esinduses. Lõpuks tea-tasid seltside esindajad, et nemad jäävad avalikult opositsiooni, ja lahkusid esinduse koosolekult. Esinduse 8-liikmeline juhatus moodustati ainult korporatsioonide esindajaist.¹⁰⁴

⁹⁸ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 928, l. 22—23.

⁹⁹ Sealsamas, f. 952, nim. 1, s.-ü. 51, l. 100.

¹⁰⁰ Sealsamas f. 852, nim. 1, s.-ü. 2311, l. 1.

¹⁰¹ Sealsamas. l. 49, 53, 54.

¹⁰² Sealsamas, f. 952, nim. 1, s.-ü. 51, l. 115.

¹⁰³ Sealsamas, l. 117.

¹⁰⁴ Sealsamas, l. 122—124.

Märtsis 1939 otsustas ülikooli valitsus üliõpilaskonventide omavahelisi ühendusi lubada ja registreerida, kui ellukutsutud ühenduse eesmärgiks on edukam kasvatustöö. Vastavalt sellele põhimõttelisele otsusele otsustas ülikooli valitsus 1. sept. 1939 muuta oma otsuse 14. okt. 1938. a. Eesti Üliõpilasseltside Liidu põhikirja registreerimata jätmise kohta, kui põhikirjas sõna «üliõpilasseltsid» asendatakse sõnaga «üliõpilaskonvendid» ja kui põhikiri ühenduse eesmärgina näeb ette kasvatustöö edukamat teostamist ühendusse astuvates üliõpilaskonventides vastavalt ülikooli seaduse ja üliõpilaskonna põhikirja sätetele, ning ülikooli seaduse üliõpilaskonda puutuva osa ja põhikirja sätete elluviimise taotlemist.¹⁰⁵

EUL-i nõukogu koosolekul 29. sept. 1939 teatasid «Põhjala» ja «Raimla» esindajad, et nad on jälle nõus osa võtma juhatuse tööst. Liidu liikmete ühiseks tahteks oli säilitada liidu senist struktuuri, kuna leiti, et ülikooli valitsuse poolt ettekirjutatud struktuur sarnaneb Eesti Korporatsioonide Liidu omaga.¹⁰⁶ 9. nov. esitas EUL haridusministrile märgukirja¹⁰⁷, milles tehti ettepanek ülikooli seaduse, üliõpilaskonna põhikirja ja üliõpilaskonventide normaalpõhikirja muutmiseks korporatsioonide ülemvõimu murdmise mõttes. Üliõpilaskonna esindusest nõuti osavõtu õigsust ka organiseerimatuile, kuna organiseerimatus polevat huvipuuduse tagajärg, vaid enamikul tingitud majanduslikust olukorrast. EUL-i põhikirja registreerimiseni ülikooli valitsuse poolt ei jõutudki — veel 1940. a. kevadel kestsid selles küsimuses vaidlused.

1939/40. õppeaastal kujunenud välis- ja sisepoliitilises olukorras (28. sept. 1939 oli Eesti Valitsus rahvahulkade survele sõlminud vastastikuse abistamise pakti Nõukogude Liiduga) hakkasid korporatsioonide ja seltside vahel tekkima kokkuleppe tendentsid. Eesti Üliõpilasseltside Liidu nõukogu koosolekul 12. det. 1939 otsustati igas liikmesorganisatsioonis moodustada rahvuslike küsimuste kolleegium. Avaldati arvamust, et «suur osa intelligentsi on bolševiseeritud», ja leiti, et «aeg nõuab kooskõla häirivate põhjuste kõrvaldamist», et organisatsioonide erinevused, lahkkelid ja sallimatus tuleb jätta tagaplaanile ning teotsemiseelduseks pidada rahvuspoliitiliste eesmärkide poolest ühtset üliõpilaskonda.

15. märtsil 1940 teatas Eesti Korporatsioonide Rühm eelläbirääkimiste tulemusena Üliõpilaskonna III Esinduses Eesti Üliõpilasseltside esindajatele, et nad on nõus «Üliõpilaskonna põhikirja» muutmiselega vastavalt Esinduse enamuse arvamustele ja soovidele, milleks tuleks valida vastav komisjon. Seltside esindajad konstateerisid oma vastuses, et seega on üliõpilaskondliku kriisi

¹⁰⁵ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 928, l. 93.

¹⁰⁶ ENSV RAKA, f. 1766, nim. 1, s.-ü. 11, l. 33—35.

¹⁰⁷ Sealsamas, s.-ü. 23, l. 22—32.

lahendamine külmunud punktist nihutatud, ent kuna põhikirja muutmine allub üliõpilaskonnast väljaspool asuvate ametiisikute ja -asutuste seisukohale, ei saa isegi üliõpilaskonna Esinduse üksmeelse otsustamisega kindlustada muudatuste tegelikku jõustumist.¹⁰⁸

Kuigi ülikooli autonoomia likvideerimise ja üliõpilasorganisationsatsioonide unifitseerimise vastu peetud võitluse juhtimine oli seltside vilistlaskogude näol liberaalse kodanluse käes, kes püüdis võitlust igati ahendada ja hirmust kasvava revolutsiooniohu ees oli valmis minema valitsusvõimuga kokkuleppele, võttis seltest võitlusest osa ka palju tõelise demokraatia eest võitlejaid.

Eestimaa Kommunistlik Partei oli selleks ajaks revideerinud suhtumist intelligentsisse. 1935. a. toimunud Keskkomitee pleenumil pöörati tõsist tähelepanu tööle intelligentsi seas: «Meie peame oskama läheneda intelligentsile diferentseeritud mõõdupuuga. Peame oskama näha tema vähimatki rahulolematust fašismi vastu. Uhtlasi peame arvestama tema arglikkust ja kõhklemist. Meie peame kutsuma teda julgemalt fašismivastast võitlusest osa võtma. Ainult proletariaadi võitlusega kaasa minnes võib intelligents leida jõu, kes kõige paremini tema majanduslikke ja kultuurilisi huvisid kaitseb.»¹⁰⁹

EKP toetas võitlust ülikooli autonoomia eest, nägi selles võimalust luua kontakti demokraatlike ringkondadega ja teha fašismivastast selgitustööd. Üliõpilasnoorsoo kasvatamiseks marksismi-leninismi vaimus oli vaja osa võtta üliõpilasorganisationsatsioonide ja üliõpilaskonna organite tegevusest.

Marksistlik-leninlikud ideed hakkasid neil aastail tungima mitme Eesti Üliõpilasseltside Liitu kuuluva seltsi ridadesse. 1934. a. astus «Ühenduse» liikmeks Arkadi Uibo, 1936. a. A. Prink, 1938. a. I. Kruus jt. 1940. a. revolutsiooni eel oli «Ühenduse» marksistlikus rühmas juba üle 15 inimese.¹¹⁰ «Ühenduse» liikmete poliitiliseks kasvatamiseks kasutati seltsi referaatkoosolekuid. Oma 1936. a. peetud referaadis «Mõtteid «Ühenduse» tuleviku radadelt» rõhutas A. Uibo vajadust arendada «Ühenduse» liikmete ühiskondlikku südametunnistust ja arusaamist sellest, miks veel 20. sajandil on võimalik teostada inimkonna põhiõigustega vastuolus olevat režiimi ja miks on võimalik sarnasele režiimile leida rahvamassides toetust. Võrreldes Eestis valitsevat olukorda tsaariaegsega, märkis ta: «Tollal suruti maha demokraatia jumalast seatud keisri nimel, nüüd tehakse seda Saksamaalt laenatud rahvastervikluse nimel. Selle vastu võitlejaid tabab sama saatus.

¹⁰⁸ ENSV RAKA, f. 1766, nim. 1, s.-ü. 11, l. 68—70.

¹⁰⁹ Partei ees seisvate raskuste äravõitmisele! EKP KK kirjastus, 1935, lk. 55—56.

¹¹⁰ A. Renningult ja S. Kalmelt suusõnaliselt saadud andmeil.

Pääsemine nüüdsest õhkkonnast võib toimuda siis, kui haritlaskond ei lase suruda alla oma südametunnistust truualamlikku seisukorda.»¹¹¹ 1939. a. esines A. Uibo teemal «Materialistlikust ja idealistlikust maailmakäsitlusest» jne.

Uue eneseavaldamisvormina tekkis «Ühenduses» 1939. a. algul mõttevahetuspäevik «Peavalu», milles seltsi liikmed muuhulgas avaldasid ka antifašistliku tendentsiga käsikirjalisi artikleid. Tähelepanuväärne on ka «Ühenduse» kroonika-raamat. Kroonika A. J. Toom iseloomustas 1939. a. sügisel Euroopas kujunenud olukorda kui rasket ja rusuvat aega: «Saksa fašism, Inglismaa ja Prantsusmaa maskeeritud diktatuurid ... Ärgem rääkigem siis väikesest Eestist, kus Saksast tulnud mõju lainetused juba aastaid tagasi pühkisid minema riikliku demokraatia, ja panid kammitsasse rahva laiemate hulkade omaalgatusliku tegevuse! Ja siiski — sügisene Eesti sattumine Vene mõju piirkonda on ometi toonud vähemalt lootusi, et ümberorienteerumine võiks kaudselt mõjustada ka meie demokraatia jaluletoosu.»¹¹²

Loomulikult ei moodustanud «Ühendus» mingit homogeenset tervikut. 1939. a. sügiseks oli «Ühenduses» teravalt eraldunud kaks rühmitist — marksistlik ja natsionalistlik. 19 liiget teatasid 5. mail 1940 vilistlaskogu juhatusel, et kuna nad on semestri jooksul asjatult taotlenud mõne seltsimehe eemaldamist, olevat edasine koostöötamine kahe rühma vahel osutunud võimatuks. Nad nõudsid A. Uibo, L. Illisoni, A. J. Toome ja A. Renningu täielikku kõrvaldamist seltsist, sest nimetatud olevat seltsis esinenud lõhede peamised põhjustajad. Vastasel korral ähvardasid 19 liiget ise «Ühendusest» lahkuda. Vilistlaskogu juhatus tegi ettepaneku arendada radikaalseid vaateid ainult omariikluse alusel (selle kinnituseks võeti liikmeilt allkirju) ning loobuda seltsi laostavast üksikliikmete väljaheitmise nõudest.¹¹³ Kui arvestada, et marksistlik-leninlikku rühmitusse kuulus «Ühenduses» sel ajal üle 15 inimese, väljaheitmise nõudjaid oli aga 19, siis selgub, et mõlema leeri jõud olid «Ühenduses» enam-vähem tasakaalus. Üldse oli «Ühenduses» 1930. aastate lõpul tegevliikmeid 40 ringis.

Marksismi-leninismi vastu huvi tundjaid leidis ka «Veljestos» (L. Kulbin, A. Vassar jt.), kuigi vähemal määral kui «Ühenduses». «Veljesto» arhiivis leidub väljaõikeid Leningradis ilmunud ajalehest «Edasi» ja antifašistlikke lendlehti. Kuna «Veljesto» liikmed ja ka vilistlased suhtusid vaenulikult hitlerismisse, siis leidis Nõukogude Liidu ja Eesti vahel 1939. a. septembris sõlmitud leping nende poolt üldist heakskiitu.¹¹⁴ See ilmnas näiteks prof.

¹¹¹ ENSV RAKA materjalid.

¹¹² Sealsamas.

¹¹³ Sealsamas.

¹¹⁴ P. Vihalem. Kolmekümnendate aastate koolinoored. — Saabus päev. Tln., 1960, lk. 298.

H. Moora sõnavõtus, kes kord juba varem reisimälestusi jutustades oli Nõukogude Liidu kohta andnud üldiselt objektiivseid andmeid. Olukord halvenes mõnevõrra Soomega peetud Talvesõja ajal, kuid siiski asusid paljud, eriti noorematest liikmetest ja vilistlastest, kindlalt Nõukogude Liidu poolele. P. Vihalem oma mälestustes märgib neist L. Tederit, L. Kulbinit, E. Baart-Tederit, Karin Ruusi, J. Lepasaart, Sulo Kaarti, H. Raesaart.¹¹⁵

Põhiliselt oli «Veljesto» demokraatlikult meelestatud vaimuimeste koondis. Temasse kuulus või oli lähedalt liitunud terve rida kirjanikke, eriti luuletajaid. Nende antifaašistlik meelsus ilmes selgesti «Veljesto» poolt 1940. a. väljaantud koguteose «Võim ja vaim» veergudel. Koguteose ideelist suunitlust väljendasid kõige tabavamalt Betti Alveri värsid vaimu ahistatud olukorrast kehtiva režiimi tingimustes:

*Vaim, kandes kord triumfipärgi
ja rikast rüüd,
praevardas väntas nuumat härgi —
kuid nüüd? Kuid nüüd?
Iõuk püsib nüriduses hardas
ja pärg on pärg
Kuid, sõber, tea: nüüd vaim on vardas
ja väntab härg.*¹¹⁶

Sõna võtsid kogumiku veergudel ka «Veljesto» mõjukad vilistlased (H. Moora, A. Annist jt.), avaldades rahulolematust kehtiva olukorraga. A. Annist rõhutas, et võimukeskenduse, bürokratiseerimise jne. tõttu on kiirenenud uue karjeristlik-vastutustundetu härraskihi tekkimine ja klassivahed aina kasvanud. «Teiselt poolt on eriti viimaseil aastail mitte ainult laiemad rahvamasid, vaid ka kaugelt suurem hulk haritlasi ikka enam alla surutud nii majanduslikult kui õiguslikult. Õpetajad, vähemad ametnikud. «tasalülitamata» kirjanikud, kunstnikud, teadlased — kõik kaebavad, et nad on alistatud ikka enam tsentralistlikule bürokraatiale, kus sageli asjatundmatus ja tuimus seltsivad ülestrüginud karjeristi vimмага oma seniste kaaslaste vastu. On loomulik, et kõik see äratub kibedust ja opositsiooni intelligentsi laiades hulkades. Kuigi see ei ole nii radikaalne, kui mõni teine põrandaalune opositsioon...»¹¹⁷ Nõuti tagasipöördumist kodanlik-demokraatlikule riigikorrale, poliitiliste parteide taasorganiseerimist, isiksuse austamist.¹¹⁸

¹¹⁵ P. Vihalem. Kolmekümnendate aastate koolinoored. — Saabus päev. Tln., 1960, lk. 298.

¹¹⁶ Võim ja vaim. Tartu, 1940, lk. 88.

¹¹⁷ A. Annist. Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus. — Võim ja vaim, lk. 22.

¹¹⁸ H. Mark. Parteid ja demokraatia. — Võim ja vaim, lk. 82—87.

Kodanlikule demokraatiale tagasipöördumise nõue kõlas sel ajal mitmete akadeemiliste väljaannete veergudelt. Eesti Üliõpilaste Seltsi XI albumis kirjutas H. Kruus «vaikiva oleku» raskest pärandist, rõhutades demokraatliku poliitilise kasvatuse esimese eeldusena ühiskonna omaalgatuslikul ja isetegevuslikul alusel poliitilise organiseerimise võimalust ja vajalikul määral poliitilise mõtte vabadust.¹¹⁹

Tekib loomulikult küsimus, kuidas osutus võimalikuks kehtivat režiimi mõningal määral trükisõnas kritiseerida. Põhjus peitub tõenäoliselt selles, et intelligentsi üsna laialdased ja mõjukad ringkonnad ei lasknud end «tasalülitada», fašistlikule ideoloogiale alistada, jäädes truuks demokraatlikule, skeptitsismi ja individualismi vaimule. Oma mõju avaldas muidugi ka 1939. a. sügisel kujunenud uus välispoliitiline olukord, mille tõttu valitsus ei tahtnud vahekordi mõjukate liberaalsete ringkondadega teravaks ajada. Ja lõpuks — «Tartu vaimu», nagu juba eelnevalt tähendatud, ei peetud revolutsiooniliseks, kehtivale korrale ohtlikuks. Ei õnnestanud ju ajakiri «Akadeemia», kogumik «Võim ja vaim», EUS-i album jms. kodanliku korra põhialuseid, pakkudes omalt poolt vaid kodanliku korra kindlustamise mõnevõrra demokraatlikumat alternatiivi, et «ühiskonna sotsiaalsete partnerite, Vanapagana ja Antsu vahekord ei areneks katastroofiks»¹²⁰.

Siiski arenesid liberaalse «Tartu vaimu» rüpes ka radikaalsemad tendentsid. Näiteks õnnestus ajakirjas «Akadeemia» (toimetajad H. Kruus, A. Koort, A. Piip) avaldada ka mõningaid marksismi-leninismi seisukohti valgustavaid M. Laossoni artikleid. Neis kritiseeris autor teravalt fašismi ideoloogiat ja tutvustas objektivistlikus vormis marksistlik-leninliku teooria küsimusi. Sellistel artiklidel oli võimalik ilmuda fašismi kriitika tähe all, kuid samaaegselt avaldati ajakirjas ka Nõukogude Liitu ja marksistlikku ideoloogiat kritiseerivaid artikleid, milles võrdsustati Nõukogude Liidus valitsevat ideoloogiat dogmatismi suhtes fašismiga ning kujutati ainsa tõelise demokraatiana kodanlikku demokraatiat.

Marksistlike ideede levitamise keskuseks üliõpilaskonnas 1930. aastate II poolel oli Akadeemiline Sotsialistlik Uhing. Pärast 1934. a. riigipööret oli ühingu tegevus soikunud. See «surnud hing» meenus Ilmar Kruusile, kui 1936. aastal Töölismajas otsustati ka ülikoolis sihipäraselt töötama hakata. Uhingu esimees, kellega üliõpilased Boris Konstantjuk ja Johannes Tamm läbi rääkima läksid, andis ilma pikema jututa nimekirja, pitseri ja muu vara üle. Nii saadi terve valmis organisatsiooni pereme-

¹¹⁹ H. Kruus. Eesti rahva ajaloolise kutsumuse ideest. — Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XI. Tartu, 1940, lk. 22—23.

¹²⁰ Sealsamas, lk. 22.

heks.¹²¹ Uingu tööd suunas EKP ülesandel üliõpilane Ilmar Kruus, keda peeti Tartus üheks paremaks marksismi tundjaks. Uing tegi aktiivset fašismivastast selgitustööd ning tutvustas loengute kaudu marksistliku filosoofia põhiseisukohti. ASÜ liikmed võtsid osa ka Üliõpilasseltside Liidu ja teiste organisatsioonide koosolekuist, millest osavõtjaid küll ei õnnestunud proletarise lipu alla koondada, küll aga neid ära tõmmata fašismi mõju alt. ASÜ korraldas ülikooli aulas Karl Marxi 120. sünni-aastapäeva aktuse, tellis omal kulul Üliõpilasmaja lugemissaali Prahas antifašistliku ajalehe «Illustrierte Volks-Zeitung» ja kogus raha Hispaania vabadusvõitlejaile. Üliõpilased J. Tamm ja B. Konstantjuk, kes juhtisid ASÜ tegevust 1936. aastal, ning üliõpilane N. Duplevski sõitsid illegaalselt Eestist Hispaaniasse, võitlema Internatsionaalses Brigaadis (neist Konstantjuk langes Hispaanias).

1937. a. II semestril valiti ASÜ esimeheks M. Sõštšikov, juhatause liikmeiks E. Alberg, M. Scheer, V. Kann-Hirsch, H. Raesaar. 1938. a. oli esimeheks jällegi M. Sõštšikov, juhatuses I. Kruus, L. Illisson, V. Sõpas, E. Alberg. Tegevliikmeid oli 1938. a. 50, neist paljud ühtlasi «Ühenduse» (A. Uibo jt.) või «Veljesto» (A. Vassar jt.) liikmed. Toetajaid liikmeid oli 46 (H. Kruus, P. Tarvel, L. Loone, P. Vihalem, N. Andresen jt.). 1938. a. esimesel poolel korraldas ASÜ linna elanikele ülikooli ruumides kaks korda kuus avalikke ettekandekoosolekuid. Neil esinesid näiteks V. Hion dialektilise materialismi põhiküsimustest, A. Selge M. Gorki elust ja loomingust, M. Laosson tänapäeva ühiskonna struktuurist jne. Viimane ettekanne äratas poliitilises politseis tähelepanu, kuna M. Laosson kritiseeris kapitalistlike riikide ühiskondlikku struktuuri ja rääkis Nõukogude Liidust positiivses mõttes.¹²² 1938. a. suvel organiseeris ühing I. Kruusi ja L. Illissoni eestvõtmisel ekskursiooni Soome. Kohe pärast tagasijõudmist Tartusse suleti ASÜ sisekaitse ülema otsusega 25. juunist 1938, kuna ta levitavat «poliitilisi ideid, mis kahjustavad üliõpilasnoorsoo üldise kasvatusedendamist ja takistavad üliõpilaste rahvusliku üksmeele ja ühtekuuluvuse saavutamist ning süvendamist»¹²³. Sulgemise põhjuste kohta arvab F. Issak oma mälestustes, et «küllap öeldi kohtumistel pahempoolsete üliõpilastega Helsingis ja Turus mõnigi mõte otsekohesemalt välja kui kodus»¹²⁴. Ent muidugi rippus ühingu sulgemise oht juba ammu õhus: nuhid jälgisid ettekandeid jne.

Ülikoolide seaduse § 119 järgi kuulus ülikooli juures tegutsevate seltside järelevalve ülikooli valitsusele, järelikult oleks ASÜ

¹²¹ F. Issak. Pöörde-eelses ülikoolis. — «Noorus», 1967, nr. 6, lk. 8.

¹²² ENSV ORKA, f. 852, nim. 1, s.-ü. 2308, l. 3—6.

¹²³ Sealsamas, l. 1.

¹²⁴ F. Issak. Pöörde-eelses ülikoolis. — «Noorus», 1967, nr. 6, lk. 8.

sulgemine võinud toimuda ülikooli valitsuse otsusega. Haridusminister A. Jaakson asus aga kirjas siseministrile 18. juunil 1938 seisukohale, et AÜS-i sulgemine olevat tarvilik riiklikes huvides ja seepärast ei võivat sulgemise küsimust anda ülikooli valitsuse kui kollegiaalorgani arutada ja hääletamise korras otsustada.¹²⁵ Seega puudus fašistliku režiimi juhtidel usaldus isegi nende endi poolt ametisse seatud ülikoolivalitsuse vastu.

Edaspidi kasutas EKP poliitiliseks kasvatustööks üliõpilaste seas Akadeemilist Ühiskonnateaduste Klubi, mille koosseisus oli rida kommuniste ja parteile lähedasi isikuid (I. Kruus, V. Sapa-Kruus, H. Haberman, H. Raesar, A. Uibo jt.). Klubis korraldati huvitavaid arutluskoosolekuid, näiteks esimesel klubiõhtul 1940. a. algul võttis Viktor Kosenkranius vaatluse alla A. Annisti artikli «Uue aasta ja uue ajastu alguses»¹²⁶. A. Annisti teravat pilku pahede nägemisel, tema julget kriitikat ja võitlejahoiakut võis ainult kiita, kuid tema artikli programmiline osa tunnistati arutlejate (H. Haberman jt.) poolt täiesti vildakaks. Viimasel klubiõhtul enne 1940. a. juunisündmusi rääkis A. Uibo dialektilisest materialismist. Oma loengus seletas ta ära enamiku leninliku filosoofia põhitõdedest.¹²⁷

Progressiivsed õppejõud ja üliõpilased võtsid osa ka Eesti Vabamõtlejate Ühingu «Humanitas» tööst, mille tegevus kolmekümnendate aastate lõpul elavnes. Tema esimeheks oli sel ajal matemaatikaprofessor J. Sarv, kes ei olnud küll maailmavaatelt kommunist, kuid, olles järjekindel demokraat ja ateist, võimaldas «Humanitases» pidada materialismi ja marksismi propageerivaid loenguid. Ettekandega esinesid prof. J. Sarv, prof. A. Humal, H. Haberman, M. Laosson, V. Hion, A. Hint jt. Ettekanded olid enamasti kõrgel tasemel. Organisatsiooni kandev aktiiv oli kursis Jemeljan Jaroslavski teaduslik-ateistliku tööga Nõukogude Liidus. Tunti Lenini seisukohta, et usuvastane propaganda ei tohi olla abstraktne, vaid selles tuleb näidata religiooni sotsiaalset olemust.¹²⁸

Legaalse tegevuse kõrval kasutas EKP marksismi propageerimiseks intelligenti hulgas ka illegaalseid meetodeid. Näit. kirjutas H. Haberman brošüüri revolutsiooni teooria kohta, mida levitati illegaalselt käsikirjana. Oli illegaalseid marksismi tundmaõppimise ringe, millest võttis osa ka üliõpilasi. Üks sellistest ringidest töötas arst Jüri Haldre korteris. Ettekannetega esinesid seal V. Kosenkranius, A. Uibo, V. Hion jt. Ringi tööst võtsid osa V. Haldre, A. Kaal, A. Selge, K. Ruus, A. Hint jt. Ringis töötati läbi Lenini «Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium»,

¹²⁵ ENSV ORKA, f. 852, nim. 1, s:ü. 2308, l. 2.

¹²⁶ «Akadeemia», 1939, nr. 12.

¹²⁷ F. I s s a k. Pöörde-eelses ülikoolis. — «Noorus», 1967, nr. 6, lk. 8—9.

¹²⁸ A. P r i n k. «Humanitase» aegadest. — «Edasi», 1967, 13. oktoober.

Engelsi «Anti-Dühring», «UK(b)P ajaloo lühikursus».¹²⁹ Marksistlik kirjandus käis pidevalt käest kätte, kuid kõige intensiivsemalt olid vist küll ringkäigus need V. I. Lenini teoste suurväljande mitukümmend köidet, mis kuulusid Ilmar Kruusile.¹³⁰

Poliitiline politsei hakkas neil aastail tundma järjest suurenevat huvi üliõpilaste meelsuse vastu. Organisatsioonide tegevusest saabusid pidevalt ettekanded politseisse. Seda olukorda iseloomustati ka sel ajal levinud värssides:

*Vana Siimón on surnud. Uhes temaga läks
kaunis endine aegki hauda,
Alma mater'is hõlpsasti saada võib nüüd
käte ümber paar ümmargust rauda.*

(...)

*Olid seniajani tudengid
oma enese kooliski vabad,
ent nüüd on isegi kella all
neile taha torgatud sabad.*

*Oli kord Akadeemia vabadus,
nüüd sellestki üle on saadud,
sai ta alguse Gustav Adolfist
lõpu teevad kuid s... aadud.*

(...)

*Kuigi tumedad varjud vihaselt
ümber valguse veavad noota —
et sädemed läbi pääsevad,
seda tahaksin siiski loota.*

*Ja ühestki sädemest tuha all
võib saada vägeva leegi —
mis kõrvetab sõeks oma valvurid
ja mida ei kustuta keegi.*

*Sest kindlasti Saatuserongile uus
kord saabub juht ja konduktor,
seepärast ma teistega karjuksin koos:
«Memento mori, Destructor!»¹³¹*

Agendid olid oma ettekannetes sunnitud tunnistama, et üliõpilaste keskel ei ole märgata erilist poolehoidu olemasolevale korrale.

Kuigi illegaalse töö tingimustes toimus vastuvõtt Eestimaa Kommunistlikku Parteisse väga piiratult, võeti 1939—1940 parteisse vastu ikkagi ka mõned läbiproovitudad esindajad Tartu Ülikooli ringkondadest (1939. a. I. Kruus ja H. Haberman, 1940. a. algul A. Uibo, L. Illisson, M. Laosson). Üliõpilaste hulgas leidis

¹²⁹ O. Kuuli. Eestimaa Kommunistliku Partei tööst intelligentsi seas kolmekümne aastal. — «Looming», 1960, nr. 7, lk. 1087.

¹³⁰ M. Laosson. Marksismi propagandast kodanliku diktatuuri aastail. — Saabus päev, lk. 156.

¹³¹ Ott Kangilaski käsikirjaline luuletus.

kommunistliku partei ideoloogilisi toetajaid sel ajal muidugi palju rohkem, kuid konspiratsioonilise kaalutlustel jäeti suur osa neist organisatsiooniliselt siiski väljapoole parteid.

Tartu Ülikool oli käsitletaval perioodil (1934—40) liberaalkodanliku opositsiooni aktiivsemaks keskuseks Eestis. Kuigi poliitilised parteid olid suletud, olid siin Eesti Üliõpilaste Seltsi, Eesti Üliõpilasseltside Liidu ja nende vilistlaskogude näol mingil määral olemas opositsiooni organisatsioonilised alused ning nende organisatsioonide väljaannete näol trükisõna kasutamise võimalused. Liberaalne opositsioon Tartu Ülikoolis oli läbi põimunud väikekodanlik-demokraatlike tendentsidega. Kuulusid ju üliõpilasseltside ja nende vilistlaskogude liitu «Veljesto» ning «Ühenduse» näol üsna mõjukad demokraatlikud jõud ning samade seltside vahendusel ka marksistliku maailmavaatega üliõpilased. Kuigi liberaalsete, reformistlike ja revolutsiooniliste üliõpilaste taotluste poliitilised lõppeesmärgid olid erinevad, moodustasid nad võitluses ülikooli seaduse ja üliõpilaskonna korralduse muutmise vastu ühisrinde, kuhu kuulus ka suur osa õppejõude.

Hoolimata aastail 1934—40 valitsuse pooldatavast poliitilisest survest ülikoolile, säilis seal demokraatlikult meelestatud intelligentsi kaader, kes osalt revolutsioonilises suunas edasi arenes. See asjaolu kergendas kahtlemata ülikooli reorganiseerimist nõukogude ülikooliks 1940/41. aastal.

БОРЬБА ВОКРУГ ЗАКОНА ТАРТУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В 1934—1940 ГГ.

Ы. Эланго

Резюме

Правительство К. Пятса, ликвидировавшее парламентаризм в Эстонии, приступило к изменению университетского закона, принятого Государственным собранием в 1925 г. В 1936 г. у Совета Тартуского университета был отнят ряд хозяйственно-административных прав, и хозяйственная жизнь университета была полностью подчинена министру просвещения. Технический факультет, приступивший к работе в университете, был переведен в Таллин, что ущемляло экономические и научные интересы Тартуского университета.

Тогдашнее руководство университета (ректор И. Кыпп, проректоры Х. Круус и Х. Перлитц) не одобряло правительственной политики фашизации и выступило в защиту буржуазно-демократических основ организации университета. В 1937 году Министерство просвещения составило новый университетский закон, по которому ректор университета уже не избирался, а назна-

чался на пять лет государственным старейшиной. По временным предписаниям на первый срок службы назначались также и проректоры и деканы. Одновременно была усилена власть ректора. Эти меры должны были обеспечить полное подчинение университета интересам господствующей крупной буржуазии. При заполнении вакантной должности с этого времени начали больше, чем когда-либо раньше, учитывать политические настроения преподавателя. И все же по меньшей мере половина преподавателей была настроена оппозиционно.

С 1935 года начали ограничивать число студентов точным определением контингента поступающих и введением конкурсных экзаменов. В результате этого количество студентов, которое, достигнув кульминации в 1926 году, и так все время падало, снизилось еще больше. Была увеличена учебная плата.

Представительство студенчества, которое, как парламентарный орган, стояло за т. н. академическую свободу и университетскую автономию, было осенью 1936 года правительством разослано. Его должно было заменить Временное правление студенчества. В ответ на репрессии правительства студенты устраивали демонстрации. В Министерстве просвещения выработывались новые принципы организации студенчества, на основе которых неорганизованные студенты (примерно 40%) не могли участвовать в создании представительства наравне с другими.

С помощью нового закона руководящая роль среди студенчества перешла к корпорантам.

Студенты, входящие в общества, и неорганизованные студенты активно протестовали против нового университетского закона. Ведущей силой в этом оппозиционном движении было буржуазно-либеральное Эстонское студенческое общество. Однако при посредстве Союза эстонских студенческих обществ, созданного в 1937 году, в движении в защиту университетской автономии участвовали также студенты с мелкобуржуазно-демократическими и марксистскими взглядами (общества «Вельесто» и «Юхендус»). Коммунистическая партия Эстонии поддерживала борьбу за университетскую автономию, усматривая в этом возможность создавать контакты с демократическими кругами и проводить антифашистскую пропаганду.

Идеи марксизма-ленинизма во II половине 1930-х годов стали все интенсивнее распространяться среди студенчества. Много сделало для этого Академическое социалистическое общество, которым по заданию КПЭ руководил студент Ильмар Круус, один из лучших знатоков марксизма в Тарту.

Несмотря на правительственную политику нажима, в университете сохранились кадры демократической интеллигенции, которые отчасти продолжали развиваться в революционном направлении. Это облегчило реорганизацию Тартуского университета в советский университет в 1940/41 гг.

KAMPF UM DAS HOCHSCHULGESETZ DER UNIVERSITÄT TARTU IN DEN JAHREN 1934—1940

O. Elango

Zusammenfassung

Die Regierung Päts, die in Estland das parlamentäre Regime abgeschafft hatte, wollte auch das von der Staatsversammlung verabschiedete Hochschulgesetz verändern. Im Jahre 1936 wurde der Rat der Universität Tartu mehrerer Rechte enthoben und in wirtschaftlich-administrativen Fragen wurde die Hochschule vollkommen dem Unterrichtsminister unterstellt. Die Technische Fakultät der Universität wurde nach Tallinn übergeführt, wodurch ihre wirtschaftlichen und wissenschaftlichen Interessen geschädigt wurden.

Die damalige Leitung der Universität (Rektor J. Köpp, die Prorektoren H. Kruus und H. Perlitz) war gegen den Hang der Regierung zum Faschismus und ergriff Partei für die bürgerlich-demokratische Organisation der Universität. 1937 verfasste das Unterrichtsministerium ein neues Hochschulgesetz, nach dem der Rektor nicht mehr gewählt, sondern vom Staatsoberhaupt auf fünf Jahre ernannt wurde. Nach den neuen zeitweiligen Vorschriften wurden auch die Prorektoren und Dekane für ihre erste Amtszeit ernannt. Zugleich wurden die Machtbefugnisse des Rektors erweitert. Diese Massnahmen sollten die vollkommene Unterordnung der Universität den Interessen des herrschenden Grossbürgertums gewährleisten. Bei der Besetzung der Lehrämter wurde jetzt mehr als je zuvor die politische Gesinnung der Lehrkräfte in Betracht gezogen. Dennoch war mindestens die Hälfte des Lehrpersonals oppositionell gesinnt.

Ab 1935 wurde die Zahl der Studenten durch die Festlegung eines bestimmten Kontingents und durch Aufnahmeprüfungen eingeschränkt, wodurch diese Zahl, die nach ihrem Höchststand von 1926 wegen materieller Schwierigkeiten der Studenten bereits regelmässig gesunken war, sich noch mehr verringerte. Die Studiengebühr wurde erhöht.

Da die Vertretung der Studentenschaft als parlamentäre Institution für akademische Freiheit und Autonomie der Universität war, wurde sie im Herbst 1936 von der Regierung verboten. Ein zeitweiliger Vorstand der Studentenschaft sollte sie vertreten. Als Antwort auf die Unterdrückungspolitik der Regierung veranstalteten die Studenten Kundgebungen. Das Unterrichtsministerium stellte neue Prinzipien der Organisation der Studentenschaft auf, nach denen die nichtorganisierten Studenten (ca 40%) an der Bildung einer Vertretung nicht auf gleicher Grundlage mit ihren

Kollegen teilnehmen konnten. Das neue Gesetz spielte die führende Rolle der Studentenschaft den Korporaten in die Hand.

Die Studenten, die Vereinen angehörten oder nicht organisiert waren, protestierten aktiv gegen das neue Hochschulgesetz. Die führende Rolle in dieser oppositionellen Bewegung spielte der liberal-bürgerliche Verein Estnischer Studenten, doch durch den Verband der Estnischen Studentenvereine, der im Jahre 1937 gegründet worden war, nahmen an der Bewegung für die Autonomie der Universität auch kleinbürgerlich-demokratisch sowie marxistisch gesinnte Studenten teil (die Vereine «Veljesto» und «Uhendus»). Die Kommunistische Partei Estlands unterstützte den Kampf für die Autonomie der Universität, da sie darin eine Möglichkeit wahrnahm, Kontakt zu demokratischen Kreisen zu finden und antifaschistische Aufklärungsarbeit zu leisten.

Ende der 30er Jahre begannen sich die marxistisch-leninistischen Ideen in der Studentenschaft immer mehr zu verbreiten. Grossen Anteil daran hatte der Akademische Sozialistische Verein, den im Auftrag der EKP der Student Ilmar Kruus — einer der besten Kenner des Marxismus in Tartu — leitete.

Trotz der Unterdrückungspolitik der Regierung setzten die Kader der demokratisch gesinnten Intelligenz ihre Tätigkeit fort und entwickelten sich zum Teil in revolutionärer Richtung weiter. Dieser Umstand erleichterte die Reorganisation der Universität Tartu zu einer sowjetischen Hochschule im Jahre 1940/41.

ПРИБАЛТИЙСКИЕ НЕМЦЫ НАКАНУНЕ И В ПЕРИОД ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ИЗ ЭСТОНИИ (1934—1941)

Я. Райд

Кафедра истории СССР ТГУ

Среди национальных меньшинств, проживавших в буржуазной Эстонии, немцы по численности занимали второе место после русских. По данным переписи населения в 1934 году в Эстонии насчитывалось 16 346 лиц немецкой национальности, что составляло только 1,5 процента к общему количеству населения республики¹. Однако удельный вес и влияние немецкого национального меньшинства на экономику и политику буржуазной Эстонии были значительно больше. Многие местные немцы держали в своих руках крупные промышленные, торговые, финансовые и другие предприятия Эстонии, являясь их прямыми владельцами или основными держателями пакетов акций. Несколько меньше было немецкое влияние в сельском хозяйстве. Проведенная в начале 20-х годов нашего века буржуазная земельная реформа подорвала экономическую мощь прибалтийских немцев в сельском хозяйстве. Тем не менее, многие бывшие бароны-помещики продолжали владеть крупными земельными участками в двадцать и более раз превышающими средние размеры хуторов эстонских крестьян.

История немецкого национального меньшинства в Эстонии тесно переплетается с историей эстонского народа. Прибалтика, в том числе территория нынешней Эстонии, была покорена немецкими псами-рыцарями в XIII веке. Ничем не ограниченное господство немецких феодалов и духовенства на протяжении семи столетий принесло эстонскому народу много горя и страданий. Но, рассматривая историю немецкого национального меньшинства в Прибалтике, было бы неправильно видеть в ней только отрицательные явления. В конце XVIII и особенно в XIX веке некоторые прогрессивно настроенные немцы, проживавшие в

¹ Rahvastikuprobleeme Eestis. II Rahvaloenduse tulemusi, vihk IV. Tln., 1937, стр. 24.

Прибалтике, выступили с резкой критикой беззакония, творимого баронами-помещиками, и требовали улучшения положения эстонского и латышского народов. В этот же период из числа немцев, проживавших в Прибалтике, выдвинулся ряд крупных ученых и деятелей культуры. Имена прибалтийских просветителей Гарлиба Меркеля и Генриха Яннау, декабристов В. Кюхельбеккера, А. Розена и В. Тизенгаузена, мореплавателей Ф. Беллинсгаузена, О. Коцебу и И. Крузенштерна, выдающегося полководца М. Барклая де Толли, ученых А. Бунге и К. Бэра, селекционера Ф. Берга и многих других заслуженно приобрели мировую славу и неразрывно связаны с историей России и Эстонии. И все же жизнь и плодотворная деятельность этих людей не меняет реакционную сущность подавляющего большинства остзейских немцев. При этом следует иметь в виду, что отрицательная деятельность прибалтийских немцев не проявлялась только во внутренних делах Прибалтики. В конце XIX века ряд причин внутреннего и внешнего характера вызвал среди прибалтийских немцев, ранее верой и правдой служивших царскому самодержавию, стремления к сближению с Германией. Эти стремления, всемерно поддерживавшиеся германскими шовинистическими кругами, заметно усилились после русско-японской войны и революции 1905—1907 гг., показавших слабость монархической России. В результате, с начала нашего столетия немецкое национальное меньшинство в Эстонии и Латвии стало рассматриваться германским империализмом как надежный союзник в осуществлении захватнических планов в Восточной Европе. Особенное значение для германского империализма приобрели прибалтийские немцы после прихода в Германии к власти Гитлера. Германский фашизм внимательно следил за экономической и политической деятельностью немецкого национального меньшинства в буржуазных республиках Прибалтики, готовясь использовать его в борьбе против Советского государства.

Таким образом, изучение отдельных аспектов деятельности прибалтийских немцев помогает не только расширить наши познания в области истории Эстонии, но и освещает весьма важные проблемы международных отношений. К сожалению, советские историки до сих пор относительно мало занимались изучением истории последних лет существования в Прибалтике немецкого национального меньшинства. В настоящем исследовании автор стремится несколько восполнить этот пробел, хотя размеры статьи и не позволяют полностью исчерпать все стороны проблемы. Поэтому в статье ставится задача рассмотреть историю немецкого национального меньшинства только на протяжении последних 7—8 лет их пребывания в Эстонии. Главное внимание уделяется в исследовании политической стороне вопроса. Экономическая деятельность прибалтийских немцев анализируется только в той мере, в какой это необходимо для доказательства их

влияния на политическую жизнь буржуазной Эстонии. Более обстоятельные сведения по этому вопросу, а также о некоторых внешнеполитических аспектах проблемы можно найти в монографии кандидата исторических наук М. Пести «Национальное предательство под флагом «национальной политики»².

Немецкая историография последних лет существования немецкого национального меньшинства в Эстонии и в Прибалтике в целом, чрезвычайно богата. Особенно много написано по этому вопросу немецкими авторами в годы второй мировой войны в гитлеровской Германии³, а также в период после окончания войны в германской федеративной республике⁴. Вопросам переселения немецкого национального меньшинства из Эстонии в 1939—1940 гг. посвящены и некоторые статьи, написанные эстонскими реакционными эмигрантами, проживающими в Швеции и Западной Германии.⁵ Многие из этих изданий и статей содержат ценные фактические данные. Однако большинство выводов, сделанных авторами, выдержано в духе последовательного антикоммунизма.

* * *

² M. Pesti. Rahvuslik reetmine «rahvusluse» sildi all. Tln., 1960.

³ Baltenbriefe zur Rückkehr ins Reich. Herausgegeben von Dr. H. Krieg. Berlin-Leipzig, 1940; R. Wittram. Die deutsche Geschichtsforschung in den Baltischen Lande (Wandlungen, Ergebnisse, Aufgaben), Deutschland und der Osten. B. 20. Leipzig, 1943. R. Wittram. Leistungen und Wirkungen des Baltischen Deutschtums. «Jomsburg» H. I, 1940. R. Wittram. Rückkehr ins Reich. Posen, 1942; K. v. Loesch. Die Umsiedlungsbewegung in Europa. Jahrbuch der Weltpolitik 1942. Berlin, 1942; K. Maydell. Die Baltendeutsche vor ihrer Umsiedlung. «Jomsburg» H. I, 1940; H. v. Rimscha Aufgabe und Leistung der Balten-Deutschen. Berlin, 1940; W. Hartmann. Die Balten und ihre Geschichte. Schriftreihe der NSDAP, Gruppe III. Berlin, 1940 и другие.

⁴ W. Wrangel. Die deutsche Politik und die Baltischen Staaten im Schicksalsjahr 1939. — «Baltische Hefte», 5. 1958/1959; W. Wrangel. Die Vorgeschichte der Umsiedlung der Deutschen aus Estland. — «Baltische Hefte» 5. 1958/1959; Livonia Dorpati. Herausgegeben von Philisterverein der «Livonia». Hamburg, 1963; G. v. Rauch. Geschichte der baltischen Staaten. Stuttgart, 1970; H. v. Rimscha. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten. — «Ostdeutsche Monatshefte», 25. 1958/1959. H. v. Rimscha. Zur Umsiedlung der Deutschen aus den Baltischen Staaten während des zweiten Weltkrieges. — «Osteuropa», 2. 1961; H. G. Seraphim. Die deutsch-russische Beziehungen 1939—1941. Hamburg, 1949; E. Thomson. Die Auslieferung des Baltikums. — «Osteuropa», 7/8, 1964; A. de Vries. Die Deutsch-Baltische Landsmannschaft im Rahmen der Ostdeutschen Landsmannschaften. Lüneburg, 1959; J. v. Hehn. Die Baltischen Lande (Geschichte und Schicksal der baltischen Deutschen). Kitzingen a. M. 1951. J. v. Hehn. Noch ein Wort zur Umsiedlung der Deutschen aus den Baltischen Staaten. — «Osteuropa», 6. 1963 и другие.

⁵ O. Angelus. Tuhande valitseja maa. Stockholm, 1956; O. Angelus. Ümberasumine Saksamaale. — Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas II. Stockholm, 1955; H. Rajamaa. Zusammenarbeit aller baltischen Völker als Aufgabe der Zukunft. — «Baltische Hefte», 4, 1957/1958; G. Ränk. Volkskunde der Deutsch-Balten. — «Baltische Hefte», 4, 1957/1958.

Подавляющее большинство прибалтийских немцев (83,3%) проживало в городах и промышленных поселках.⁶ Только 38,9 процентов немцев, проживавших в Эстонии, где-нибудь работали. Остальные являлись неработающими членами семей, а 1877 местных немцев жили на проценты с капитала, т. е. были рантье. Но и из работающих немцев непосредственно в сфере производства материальных благ было занято лишь 26 процентов. 19,2 процента местных немцев были владельцами различного рода предприятий или земельных угодий. 10,2 процента немцев являлись представителями т. н. свободных профессий (служители церкви, адвокаты и пр.). Наибольшую группу работающих немцев составляли служащие (41,9%), которые были заняты, как правило, на предприятиях и в учреждениях, принадлежавших также немцам. Лица неопределенной профессии составляли около 3 процентов⁷.

Приведенные данные о демографическом составе прибалтийских немцев в Эстонии весьма убедительно свидетельствуют о том, что национальная группа немецкого меньшинства состояла в значительной части из представителей эксплуататорских и паразитирующих классов. Это несомненно предопределяло их общественно-политические взгляды и деятельность. Наличие большого количества городского населения содействовало высокому уровню организованности немецкого национального меньшинства. На 16 346 лиц немецкой национальности, проживавших в Эстонии, приходилось 157 различных организаций⁸, т. е. по одной организации на каждых 104 немца от грудного до старческого возраста! Конечно, не все эти организации были политическими, но они безусловно стремились к узко-национальному сплочению местных немцев и оказывали большое влияние на формирование их общественно-политических взглядов.

Заслуживает внимания, что среди многочисленных союзов и обществ немецкого национального меньшинства не было ни одной прогрессивной организации, объединявшей, пусть даже незначительную группу немцев, занятых в сфере производства материальных ценностей. Нет данных и об участии прибалтийских немцев в деятельности подпольных или легальных организаций эстонского пролетариата, построенных, как известно, на интернационалистском принципе.

Фашистские организации прибалтийских немцев возникли в Эстонии в конце двадцатых годов. Пользуясь широкой и щедрой поддержкой, главным образом представителей среднего и молодого поколения местных немцев, эти организации развили бур-

⁶ Rahvastikuprobleeme Eestis, стр. 25.

⁷ K. M a y d e l l. Die Baltendeutsche vor ihrer Umsiedlung. — «Jomsburg», H. I, 1940, стр. 86—87.

⁸ См. M. Pesti, ук. соч. стр. 39.

ную деятельность, направленную на подготовку государственного переворота в Эстонии. Особенно открыто выступала за подчинение Эстонии германскому влиянию и за создание на границах с СССР империалистического военного плацдарма фашистская организация «Прибалтийского братства».⁹ Эстонское буржуазное правительство было вынуждено официально распустить эту организацию, но фактически «прибалтийские братья» продолжали действовать и в последующие годы при молчаливом попустительстве властей.

Приход в Германии к власти Гитлера значительно усилил позиции фашиствующих кругов прибалтийских немцев в Эстонии. Они стали получать больше материальной и моральной помощи из Германии, усилился непосредственный контакт с правящей национал-социалистической партией. В ряде городов Эстонии фашистские молодчики из числа прибалтийских немцев пытались даже организовать открытые демонстрации в поддержку гитлеровской Германии. Газеты сообщали о здравицах в честь Гитлера на вечере в немецкой школе в Раквере¹⁰, о ярко выраженных проявлениях симпатий германскому фашизму в Хаапсалу¹¹ и некоторых других городах республики. Поэтому большинство немцев, проживавших в Эстонии, восприняло фашистский переворот, осуществленный реакционной верхушкой эстонской буржуазии 12 марта 1934 года, весьма доброжелательно. Ведущая газета немецкого национального меньшинства в Эстонии «Ревальше цайтунг» писала, что новые явления в жизни республики в связи с установлением авторитарного руководства по своему характеру «...значительно ближе к политическим понятиям прибалтийских немцев, чем предыдущие пятнадцать лет эстонской государственности».¹² Правда, эстонская фашистская буржуазия скоро разочаровала прибалтийских немцев. Запрет с немецких фашистских организаций не был снят, и правители Эстонии, осуществляя ультра-националистическую политику, стали даже ущемлять некоторые привилегии, предоставленные ранее немецкому национальному меньшинству на основании культурной автономии¹³. Однако такая политика не приостановила профашистскую деятельность прибалтийских немцев и, пожалуй, даже еще более содействовала их сближению с гитлеровской Германией. Во всяком случае вся последующая история немецкого национального меньшинства, вплоть до его переселения

⁹ «Известия», 1934, № 68, 21. III.

¹⁰ «Virulane», 1933, nr. 34, 28. III.

¹¹ «Lääne Elu», 1933, nr. 19, 8. III.

¹² «Revalsche Zeitung», 1934. Nr. 128, 9. VI.

¹³ Культурное самоуправление немецкого национального меньшинства в Эстонии было создано в ноябре 1925 г. на основании закона буржуазного правительства «О культурном самоуправлении национальных меньшинств» от 8. VI 1925 г.

из Эстонии в 1939—1941 гг., протекала под знаком борьбы за преобладание в экономической и политической жизни республики германского влияния. Эта борьба всячески поощрялась Германией, которая была кровно заинтересована в укреплении своего влияния на стратегически важных берегах Финского залива.

Безусловно, успеху экономических происков прибалтийских немцев содействовало то, что уже до начала тридцатых годов в их руках было сосредоточено много промышленных, транспортных, экспортных и других предприятий. В последующем процесс концентрации экономических высот в руках прибалтийских немцев и немецкого капитала усилился и к концу тридцатых годов мы можем с полным основанием констатировать значительное немецкое влияние в ряде отраслей экономики буржуазной Эстонии. По данным некоторых буржуазных источников в Эстонии в 1937 году было 150 больших промышленных предприятий, на которых работало 26 369 рабочих. Из них немцам и немецкому капиталу принадлежало только 27, но это были наиболее крупные предприятия, где работало 10 322 рабочих (39,1%). В то же время на 73 предприятиях, принадлежавших эстонцам, работало только 8513 рабочих (32,2%) и на предприятиях, принадлежавших представителям других национальностей, — 7536 рабочих (28,7%)¹⁴.

Особый интерес немецкий капитал проявлял к сланцеперерабатывающей и целлюлозно-бумажной промышленности, продукция которой имела и стратегическое значение. Немецкому капиталу принадлежали в этих отраслях промышленности самые крупные предприятия, в том числе сланцедобывающее и перерабатывающее акционерное общество «Ээсти Кивиыли» и целлюлозно-бумажный комбинат в Таллине. Большинство наиболее ценной продукции предприятий этих отраслей промышленности вывозилось во все увеличивающемся объеме в Германию. Так, например, если в 1935 году вывоз в Германию сланцевого масла составлял 63 процента, то за семь месяцев 1939 г. уже 88 процентов общего экспорта этого важного стратегического сырья¹⁵. При этом принимались меры к дальнейшему расширению производства сланцевого масла.

Помимо промышленности в руках немецкого капитала была сконцентрирована значительная часть внешней торговли буржуазной Эстонии. Так, через соответствующие фирмы прибалтийских немцев в 1936 году было осуществлено 10,3 процента экспорта и 15,8 процента импорта (в денежном выражении) эстонской республики¹⁶. Что касается представительств иностранных экспортных и импортных фирм в Эстонии, то среди их

¹⁴ «ЕРК» 1939, nr. 6, стр. 290—291.

¹⁵ M. Pesti, ук. соч., стр. 111.

¹⁶ «ЕРК» 1939, nr. 3, стр. 108.

руководителей было немцев примерно в 2,5 раза больше, чем эстонцев¹⁷.

Заслуживает внимания и то, что большинство военных поставок из гитлеровской Германии в буржуазную Эстонию осуществлялось также через прибалтийских немцев. Например, владелец крупнейшего в Эстонии мукомольного завода и хлебозавода К. Роттерманн представлял интересы известных германских оружейных заводов Фр. Круппа¹⁸. Директор фирмы «А/О С. Зигель» А. Валтер являлся представителем оптических заводов «Цейсс»¹⁹ и т. д. Только в отдельных случаях интересы германских предприятий военной промышленности представляли в Эстонии лица не немецкой национальности. Так, представителем пороховых заводов «Вольфа» являлся поляк А. Полевиц²⁰, а представителем пороховых заводов «Вассаг» эстонец А. Капси²¹.

Финансирование деятельности немецких предприятий в Эстонии производилось, как правило, через местные немецкие банки. Из них наиболее влиятельным являлся, несомненно, один из крупнейших частных банков — акционерное общество Г. Шеель. Этот банк, созданный в Эстонии еще в 1884 году, имел тесные связи с банками гитлеровской Германии и через своих членов правления контролировал деятельность многих ведущих предприятий буржуазной Эстонии. Так, только главный директор банка Клаус Шеель являлся одновременно членом правления или руководящего совета машиностроительного завода «Франц Круль», сланцедобывающего и перерабатывающего предприятия «Ээсти Кививыли», цементного завода «Порт Кунда», текстильного комбината «Кренгольмская мануфактура», корабельного предприятия «Пярну Лаэв», пивной фабрики «Саку» и страхового общества «ЭКА»²². Аналогичные связи с различными предприятиями республики были и у других членов правления банка. Влияние прибалтийских немцев распространялось и на другую, весьма важную сферу приложения капитала. По признанию буржуазных кругов примерно две пятых премиальных фондов страховых обществ Эстонии в 1936 году приходились на немецкие страховые общества, из которых наиболее крупными были «ЭКА», «Поларис», «Ээсти Унион» и др.²³.

Приведенные выше примеры убедительно доказывают большой удельный вес прибалтийских немцев и через них германского капитала в экономической жизни буржуазной Эстонии,

¹⁷ «ERK» 1936, нр. 6, стр. 118.

¹⁸ ЦГАОР ЭССР, ф. 495, оп. 12, ед. хр. 211, л. 67.

¹⁹ Там же, л. 79.

²⁰ Там же, л. 77.

²¹ Там же, л. 84.

²² «Päevaleht», 1940, нр. 139, 28. V.

²³ «ERK», 1938, нр. 2, стр. 83.

особенно во второй половине тридцатых годов. Это влияние было всесторонне использовано гитлеровской Германией в ее борьбе за политическое преобладание в Прибалтике. В эти годы германский империализм навязал буржуазной Эстонии ряд экономических и политических договоров, которые привели ее к зависимости от гитлеровской Германии. Надо сразу же отметить, что такое положение не вызывало протестов со стороны эстонской фашистской буржуазии, ибо ее планы полностью соответствовали агрессивной политике германского фашизма против Советского Союза.

Но в задачу руководящих инстанций прибалтийских немцев входило не только обеспечение Германии экономического влияния в Эстонии. Не менее важным было и идеологически подготовить немецкое национальное меньшинство, а также мировое общественное мнение к превращению Эстонии в вассальную провинцию фашистской Германии. В этих целях среди лиц немецкой национальности на территории Эстонии велась активная идеологическая обработка будущих граждан «Великой Германии»; способных не только успешно работать в административных органах, но и с оружием в руках завоевывать для гитлеровцев новое «жизненное пространство» на Востоке.

Руководством идеологической работой среди немецкого населения Эстонии занимались несколько организаций. Это были прежде всего отделы немецкого культурного самоуправления, которые выполняли указания Совета и Президиума и отвечали за конкретный, вверенный им участок работы. Наиболее последовательно вопросами идеологической работы занимался «Союз немецких обществ», объединявший 131 организацию местных немцев из 157. Этот союз был создан еще в 1920 году, пользовался поддержкой гитлеровских организаций, ведавших работой среди немцев, проживавших за пределами Германии, и с середины тридцатых годов оказывал значительное влияние на руководство немецким культурным самоуправлением. О политической направленности «Сюза немецких обществ» можно судить по изданному в 1939 году ограниченным тиражом справочнику, в котором были сформулированы задачи Союза. В этом справочнике, в частности, говорилось: «... мы убеждены, что сегодня, как и сотни лет тому назад, мы должны выполнять возложенную на нас общегерманскую задачу, а именно, в качестве наиболее далекого на восток поселившейся части немецкого народа на деле выступать защитниками нашей родины и культурных ценностей. Одновременно мы должны участвовать в возведении защитной стены западного и германского культурного мира от восточно-азиатского хаоса духовного и морального разложения. Тем самым мы сохраним в этом пространстве жизненные условия для немец-

кого существования. Самоустранение от выполнения этой задачи равносильно дезертирству»²⁴.

Анализируя эту выдержку из устава, нельзя не заметить определенную общность задач Союза с аннексионистской внешней политикой гитлеровской Германии. Ведь уже в «библии нацизма» — книге «Майн Кампф» Гитлер призывал вернуться к принципам средневековых завоеваний на Востоке. При этом Гитлер прямо заявлял, что захват новых земель должен осуществляться, в первую очередь, за счет СССР и подвластных ему окраинных государств²⁵.

Если к этому еще добавить, что руководителем «Союза немецких обществ» во второй половине 30-х годов являлся Виктор цур Мюлен, откровенный фашист, которого буржуазное правительство Эстонии в 1933 году отдало под суд за антигосударственную деятельность, то политическое лицо этого «Союза» не нуждается в дальнейшем уточнении.

Каким же образом осуществлялась идеологическая обработка немецкого национального меньшинства в Эстонии?

Основное внимание в области идеологической работы обращалось на воспитание местной немецкой молодежи в духе верности идеалам германского империализма и фашизма. Важное место в этой работе было уделено школе. В конце тридцатых годов в Эстонии было 32 школы, в которых преподавание осуществлялось на немецком языке. Для того, чтобы преподавание в немецких школах производилось в желательном направлении, для учителей организовывались специальные курсы, семинары и совещания. С инструктивными докладами на этих мероприятиях выступали ведущие идеологи реакционной германской политики. Так, например, в 1935 г. с 16 по 20 августа такие курсы состоялись под руководством «Союза учителей» в Винни (Вируский уезд)²⁶. На этих курсах был прочитан ряд докладов, в которых настойчиво проводились идеи фашистского толка. Так, П. В. Томсон в докладе «Об истории происхождения человека» уделил особое внимание вопросу образования рас²⁷. В докладе профессора Э. Шпора «О значении преподавания естествознания в школах» был сделан упор на необходимость развития индивидуализма человека в жизненном пространстве и т. д.²⁸. Но, пожалуй, с наибольшей откровенностью идеология германского империализма нашла отражение в докладе сотрудника тартуского немецкого «Института по научному исследованию родины» Георга фон Рауха на тему «О значении преподавания истории на современном

²⁴ VDV. Aufbau und Grundsätze. Tln., 1939, стр. 19.

²⁵ A. Hitler. Mein Kampf. München, 1936, стр. 742.

²⁶ ЦГАОР ЭССР, ф. 85, оп. 5, ед. хр. 180, л. 1.

²⁷ Там же, лл. 9—10.

²⁸ Там же, лл. 11—13.

этапе». Г. фон Раух примкнул к национал-социалистскому движению в Эстонии уже в начале 30-х годов и одно время являлся одним из руководителей районной организации национал-социалистской партии в Тарту²⁹. В своем докладе Раух говорил о большом значении предмета истории для формирования мировоззрения и характера учащихся. В целях достижения наибольшего эффекта в воспитательной работе, по его мнению, следовало тесно увязывать историю с преподаванием географии, языка и вероучения. При изложении самого предмета Раух рекомендовал проводить идею единства Центральной и Восточной Европы для создания единого фронта против Востока (Под Востоком Раух и другие идеологи германского империализма подразумевали и подразумевают СССР.—Я.Р.). Раух считал необходимым уделять особое внимание изучению истории Швеции, Дании и Польши. Историю Прибалтики следовало преподавать в единстве с всеобщей историей Европы. Что же касается истории СССР, которую Раух назвал историей новой России, то она не заслуживает подробного освещения³⁰. Таким образом, Раух уже в те годы проповедовал многие идеи империалистического остфоршунга, используя в качестве аудитории преподавателей немецких школ, которые должны были нести эти идеи учащимся.

Школа не являлась единственным местом, где немецкая молодежь подвергалась реакционной идеологической обработке. Среди многочисленных организаций прибалтийских немцев в Эстонии было немало молодежных союзов и обществ, которые не выпускали из своего внимания юношей и девушек немецкой национальности во внешкольное время. К таким молодежным организациям следует, прежде всего, отнести немецкие общества «Христианского Союза молодых мужчин», «Христианского Союза молодых женщин», а также «Корпус скаутов». Для руководства всеми молодежными организациями при немецком культурном самоуправлении существовал с 1934 г. молодежный отдел, которым руководил один из видных деятелей прибалтийских немцев в Эстонии А. Таубе. Для координации идеологического воспитания немецкой молодежи в школах и во внешкольной работе в 1936 году был образован специальный совет, в состав которого входили представители церкви, школ, родителей и всех молодежных организаций³¹. Работа среди молодежи щедро финансировалась немецким культурным самоуправлением, которое предусматривало в этих целях все возрастающие ассигнования из своего бюджета. Средства для работы среди молодежи изыскивались из статьи IV бюджета. Так в 1933—1934 финансо-

²⁹ Braunbuch. Kriegs- und Naziverbrecher in der Bundesrepublik. Staatsverlag der DDR, Berlin, 1968.

³⁰ ЦГАОР ЭССР, ф. 85, оп. 5, ед. хр. 180, лл. 15—18.

³¹ ЦГАОР ЭССР, ф. 85, оп. 1, ед. хр. 37, л. 15.

вом году по этой статье было израсходовано 5390,78 крон³², а в 1936—1937 финансовом году уже 15910,93 кроны³³, при этом действительные расходы значительно превысили предусмотренные бюджетом. К сожалению не представляется возможным подробно проследить целевое назначение всех выделенных средств, ибо как раз по этой статье архивы не сохранили для нас таких данных. Только из объяснительной записки к бюджету 1936—1937 гг. видно, что молодежным организациям выдано пособий на сумму в 6910 крон, в том числе «Корпусу скаутов» — 4250 крон³⁴.

Используя выделяемые ему средства, молодежный отдел готовил кадры для молодежных организаций, систематически инструктировал и направлял их деятельность. Как правило, в летние месяцы для молодежных вожakov прибалтийских немцев организовывалась лагерная подготовка, в ходе которой участники сборов получали указания о формах и методах работы. Один из таких лагерей был, в частности, проведен в 1936 году в Ранна-мыйза, вблизи Таллина. В этих сборах руководителей молодежных организаций приняли участие также молодые учителя немецких школ³⁵, по-видимому для того, чтобы скоординировать вопросы воспитательной работы в школе и вне ее.

Сама деятельность молодежных организаций носила ярко выраженный реакционный характер и часто выходила за пределы, дозволенные законодательством фашистского правительства Эстонии. Так, например, 26 марта 1936 года начальник внутренней безопасности Эстонии запретил деятельность немецкой организации «Христианского Союза молодых людей»³⁶. Заслуживает внимания и то, что во многих коллективных мероприятиях местной немецкой молодежи принимали участие представители «гитлеровской молодежи» из Германии.

Одной из форм работы с немецкой молодежью являлась и так называемая служба сельских услуг (*deutscher Landdienst*). Смысл этих услуг заключался в направлении в летнее время из городов немецких юношей и девушек на хутора, принадлежавшие лицам немецкой национальности, для осуществления там мелиоративных и других сельскохозяйственных работ. Выезды на хутора производились в порядке воскресников, а также на более продолжительный срок в период отпусков и школьных каникул, причем в этом случае для молодежи создавались специальные лагеря. Начало службе сельских услуг было положено в 1933 г. и до 1938 г. включительно немецкая молодежь отработала в

³² ЦГАОР ЭССР, ф. 85, оп. I, ед. хр. 34, лл. 20—21.

³³ Там же, ед. хр. 41, лл. 12—13.

³⁴ Там же, ед. хр. 36, л. 36.

³⁵ Там же, ед. хр. 37, л. 15.

³⁶ Там же, ед. хр. 41, лл. 17—18.

общественном порядке 11 636 трудовых дней³⁷. Но значение этого мероприятия нельзя оценивать только экономическими показателями. Находясь на немецких хуторах или в лагерях, немецкие юноши и девушки подвергались систематической идеологической обработке, чему немало содействовало и их общение на этих хуторах с приезжей из Германии немецкой молодежью. В конце 30-х годов таких «экскурсантов» на немецких хуторах в Эстонии становилось все больше и больше³⁸.

Пропаганда реакционной идеологии германского империализма и фашизма проводилась, конечно, не только среди немецкой молодежи, но и среди взрослого немецкого населения Эстонии. Основы этой пропаганды были разработаны давно остфоршерами Германии и Прибалтики. Идеологическим центром империалистического остфоршунга в Эстонии следует считать созданный в 1929 году в Тарту «Институт по научному исследованию родины» (Institut für Wissenschaftliche Heimatforschung). Руководителем этого института являлся известный ботаник проф. Эдмунд Шпоор, которому, однако, не чужды были и вопросы общественной жизни. К числу штатных сотрудников института относились уже упомянутый Г. Ф. Раух, ныне известные остфоршеры Западной Германии Гельмут Шпеер, В. Медер и другие. Институт имел нештатных сотрудников в Таллине и Пярну. В его задачи входило осуществлять заботу о германо-прибалтийской научной деятельности в области истории, права, богословия и изучения природы. Институт поддерживал тесную связь с другими идеологическими организациями прибалтийских немцев в Эстонии, а именно с Эстляндским литературным обществом в Таллине, обществом изучения старины в Пярну и обществом генеалогии в Тарту³⁹. Институт издавал публикации двух видов: трактаты и сообщения. До 1939 года было издано 6 томов сообщений и 11 томов трактатов.

На первый взгляд, многие издания института носили весьма безобидный характер и за их заголовком не всегда угадывалась умелая пропаганда традиционных идеологических положений немецкого национального меньшинства в Прибалтике. Лишь более подробное ознакомление с содержанием этих работ вскрывает их подлинный характер. Так, например, в монографии Г. Шпеера «Крестьянское образование в Эстляндской губернии от конца XVIII века до начала руссификаций» превозносятся заслуги немецких помещиков в организации школ для коренного населения. Одновременно Г. Шпеер представляет в искаженном свете взгляды Г. Меркеля, И. Петри и других деятелей немецкой национальности, которые резко критиковали баронов-помещиков

³⁷ «Baltische Monatshefte», 1937, Н. 12, стр. 696 und 1938, Н. 12, стр. 670.

³⁸ «Stralsunder Tageblatt», 1939, 27. VIII.

³⁹ ЦГАОР ЭССР, ф. 85, оп. 5, ед. хр. 165, л. 83.

за бездушное отношение к эстонским и латышским крестьянам⁴⁰. В монографии В. Шульмана «Гражданские государственные служащие в Эстляндии в период шведского господства (1561—1710)» восхваляется единство шведов и немцев в осуществлении административной политики, а также в борьбе против Востока, т. е. России. Автор пишет, что культурная общность немцев и шведов в Прибалтике «... рассматривала восточную границу, как границу против чуждой национальности и чуждых форм жизни»⁴¹.

Несомненно усилению идеологической работы среди прибалтийских немцев должно было содействовать создание в 1931 году в Тарту «Немецкого частного богословского и философского института». В задачу этого института входило предоставление образования лицам немецкой национальности и содействие развитию научной деятельности. Ректором этого частного богословского и философского института был назначен профессор Вернер Грюн⁴².

После установления в Германии гитлеровской диктатуры, идеологическое давление на прибалтийских немцев усилилось. Регулярно стали осуществляться подстрекательские передачи через радиостанцию в Хейльсберге (Восточная Пруссия). Не менее враждебные эстонскому народу материалы публиковались в немецких газетах. Так, в 1934 году, вскоре после фашистского переворота в Эстонии, главный печатный орган гитлеровцев газета «Фолькишер беобахтер» писала, что Германия заинтересована в развитии жизненных условий немецкого населения в Прибалтике и других странах и что она готова оказать немцам этих стран необходимую помощь в борьбе за их права⁴³. Эта статья была явно рассчитана на то, чтобы подбодрить прибалтийских немцев и дать им понять, что гитлеровская Германия готова поддержать их стремление к власти. В июле 1935 года молодежная газета зарубежных немцев «Роланд блеттер» поместила корреспонденцию об Эстонии, в которой прямо писала о германских претензиях в этой стране. В статье между прочим говорится: «С 1918 года Нарва принадлежит Эстонии, но прогулка через этот город учит нас, что мы и здесь находимся в Германии». Далее газета утверждает, что государственная граница Германии простирается до реки Нарва⁴⁴. В 1938 году газета «Данцигер Форпостен» писала о Прибалтике: «Этой колонии первой германской империи мы должны впредь уделять больше

⁴⁰ H. Spæer. Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland. Von Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zum Russifizierung. Abhandlungen des Instituts für wissenschaftliche Heimatforschung, 2/3, Tartu, 1936, стр. 41—42.

⁴¹ W. Schulmann. Die zivile Staatsbeamtenschaft in Estland zur schwedischer Zeit (1561—1710). Abhandlungen, 6, Dorpat-Posen, 1939, стр. 159.

⁴² ЦГАОР ЭССР, ф. 85, оп. 5, ед. хр. 165, л. 84.

⁴³ См. «ERK», 1935, nr. 1, стр. 25.

⁴⁴ См. «Välis Eesti», 1935, nr. 5, стр. 5.

внимания»⁴⁵, и, наконец, в начале 1939 года «Европейше ревью» прямо ставит под сомнение целесообразность существования карликовых Прибалтийских республик⁴⁶. Выше приведены только очень немногие отрывки из фашистских газет, упомянутые в эстонской буржуазной печати. На самом деле аналогичные вопросы в конце 30-х годов поднимались во многих газетах и печатных изданиях фашистского остфоршунга.

К выступлениям печати и радио добавлялись и различные «организационные» мероприятия гитлеровцев по подготовке т. н. пятой колонны на случай военных действий в Прибалтике. Сборища зарубежных немцев, в том числе и из Прибалтики, проводились чаще всего в Кенигсберге на базе находившегося там «Экономического института по изучению восточных государств». Этим крупным институтом фашистского остфоршунга до 1941 г. руководил ныне известный военный преступник Теодор Оберлейдер, снискавший уже тогда доверие руководителей «третьего рейха» подрывной деятельностью против СССР и Прибалтийских республик. Аннексионистские планы германского империализма в Прибалтике нашли отражение в 1933 году на совещании зарубежных немцев в Кенигсберге, где председательствовавший в заключительном слове прямо заявил: «Прибалтика означает для Германии то же, что и Маньчжурия для Японии. От ее покорения зависит наше будущее на Востоке»⁴⁷. Во время такого сборища в 1935 году среди участников распространялись открытки и карты, включавшие в границы «Великой Германии» обширные территории соседних стран, в том числе и Прибалтику⁴⁸.

Активное идеологическое воздействие на умы прибалтийских немцев, как внутри Эстонии, так и вне ее, безусловно оказало большое влияние на них, тем более, что цель — добиться господства в Прибалтике — уже сама по себе была близка и понятна подавляющему большинству лиц немецкой национальности, проживавших в Эстонии и Латвии. Поэтому усиленная идеологическая обработка вызвала в определенных кругах местного немецкого населения стремление от слов перейти к делам и добиться больших привилегий в экономической и политической жизни республики.

В конце 30-х годов возникло серьезное недовольство некоторых наиболее агрессивно настроенных членов Совета культурного самоуправления слишком умеренной, на их взгляд, политикой культурного самоуправления. 11 декабря 1938 года члены Совета О. Лукк, В. Медер, др. Цеддельманн, проф. др. Блессиг и В. Штаккельберг подали совершенно доверительную записку

⁴⁵ См. «ERK», 1939, пр. 1, стр. 55.

⁴⁶ Там же, стр. 56.

⁴⁷ См. «ERK», 1933, пр. 6, стр. 177.

⁴⁸ История дипломатии, т. III. М.-Л., 1945, стр. 545.

очередной сессии Совета. В этой записке авторы сетовали на отсутствие в последние годы единства среди руководителей немецкого национального меньшинства в Эстонии, в результате чего деятельность самоуправления значительно ослабла. В целях устранения этих недостатков и поднятия роли Совета культурного самоуправления в записке выдвигалось требование отбросить все личное и во имя общих германских идеалов объединить усилия для выработки единой линии действия. Назвав немецкую группу национального меньшинства «ферментом порядка и справедливости» в Эстонии, авторы записки продолжали: «... мы должны обеспечить себе возможности для развития. Задачей Совета культурного самоуправления является определить направление и характер этого развития, закрепить их в обязательном сознании долга перед страной и нашим народом». В этих целях авторы предлагают потребовать от эстонского правительства восстановления руководства немецкими школами со стороны культурного самоуправления, увеличения количества немецких школ в республике и права самим составлять для этих школ учебные программы, а также неограниченного пользования в немецких школах родным языком. Далее, по мнению авторов, следовало добиваться равноправия для немцев во всех областях экономической жизни, в использовании на равных правах с эстонскими немецких географических наименований, равно как и применение немецкой транскрипции при написании имен и наименований.⁴⁹

К сожалению, нам неизвестно как проходило обсуждение этой записки в Совете культурного самоуправления и обсуждалась ли она вообще. Однако предвыборная кампания в очередной состав Совета, разгоревшаяся в 1939 году, проходила весьма остро и привела к некоторым изменениям в руководящих органах самоуправления. Вместо уже пожилого и консервативного В. Врангеля новым президентом самоуправления был избран Гельмут Вейсс, представитель молодого поколения прибалтийских немцев (ему было тогда 39 лет. — Я. Р.), который имел тесные связи с организациями зарубежных немцев в Германии и поддерживался ими.

События первой половины 1939 года развивались на фоне дальнейшего усиления влияния гитлеровской Германии на правительство буржуазной Эстонии. В эти месяцы эстонское правительство отвергло предложение СССР, Великобритании и Франции о предоставлении Эстонии коллективных гарантий на случай угрозы агрессии со стороны какого-либо государства. Вместо этого Эстония 7 июня заключила договор о ненападении с гитлеровской Германией, который был даже У. Черчиллем охарактеризован как несомненный успех Гитлера в укреплении

⁴⁹ ЦГАОР, ЭССР ф. 85, оп. I, ед. хр. 42, лл. 64—65.

позиций германского империализма в районе Прибалтики⁵⁰. После заключения договора Эстонию стали активно посещать руководящие деятели гитлеровского вермахта, которые вели переговоры с правительственными и военными кругами Эстонии, инспектировали эстонские войска, особенно в граничащих с СССР районах, и интересовались военными возможностями республики. За весьма короткий срок Эстонию посетили начальник генерального штаба сухопутных сил Германии генерал Ф. Гальдер, начальник германского «абвера» — военной разведки — адмирал В. Канарис и начальник I отдела «абвера» — полковник Х. Пикенброк и другие. В этот же период велись активные переговоры о размещении в Эстонии германских войск, о расширении эстонского правительства путем включения в его состав прибалтийских немцев и т. д.⁵¹. Однако все эти приготовления ни к чему не привели. Как известно, после заключения договора о ненападении между СССР и Германией 23 августа 1939 года Советское правительство усилило последовательное проведение в жизнь политики укрепления безопасности своих границ. В рамках этой политики Советское правительство предложило правительству Эстонии заключить пакт о взаимопомощи. Эстонское правительство сначала пыталось отказаться от нормализации отношений с Советским Союзом и через ряд каналов обратилось к Германии с просьбой поддержать Эстонию в случае, если возникнет конфликт с СССР. Одним из каналов, по которому эстонская буржуазия пыталась заручиться поддержкой германского фашизма, были руководящие круги прибалтийских немцев. В период переговоров о заключении пакта взаимопомощи, которые происходили в Москве, президент Эстонии К. Пятс пригласил к себе бывшего президента культурного самоуправления В. Врангеля и известного промышленника М. Лютера и просил их высказать в Германии возможности с помощью гитлеровского правительства избежать заключения пакта с СССР. Представители прибалтийских немцев обещали незамедлительно передать просьбу президента эстонской республики в Берлин бывшему депутату государственного совета Эстонии от немецкого национального меньшинства В. Хассеблатту, который проживал в это время в Германии, а также президенту немецкого культурного самоуправления Г. Вейссу, который в те дни находился в Берлине. Последние должны были в свою очередь передать эту просьбу министру иностранных дел Германии И. Риббентропу⁵². Однако обращение президента за помощью к гитлеровцам через прибалтийских немцев, как и аналогичные обращения через другие каналы, не дали желаемых результатов. Гитлеровская

⁵⁰ W. Churchill. The Second World War I. London, 1949, стр. 296—297.

⁵¹ См. М. Pesti, ук соч., стр. 159—160.

⁵² См. Eesti riik ja rahvas II maailmasõjast, II. Stokholm, 1955, стр. 121.

Германия не пожелала прийти на помощь пятсовскому государству, ибо в то время Германия не была готова начать большую войну против СССР.

Таким образом, в сентябре 1939 года мы видим картину в некоторой степени аналогичную событиям ноября 1918 года, когда прибалтийские немцы, выступая все время против эстонской буржуазии и стремясь стать единственной руководящей силой в стране, перед перспективой восстановления советской власти в Эстонии, поспешили на помощь братьям по классу. Только на этот раз они действовали как агентура гитлеровской Германии, стремясь спасти Эстонию для немецкого фашизма.

Но прибалтийским немцам так и не пришлось до конца осуществить свою заветную цель. Причиной этого явилось неожиданное вмешательство Гитлера в жизнь немецких национальных меньшинств в Эстонии и других странах Европы.

Захватив в сентябре 1939 года Польшу, Германия аннексировала Познанское, Поморское, Силезское, Лодзинское, частично Келинское и Варшавские воеводства с населением в 9,5 миллионов человек. В целях насильственной германизации захваченных территорий гитлеровцы выселили оттуда около 600 тысяч поляков, место которых должны были занять колонисты немецкой национальности. На роль этих колонистов Гитлер наметил сотни тысяч немцев, проживавших в Румынии, Латвии, Эстонии, Болгарии и некоторых других странах Европы. Такое решение созрело у Гитлера окончательно, по-видимому, в конце сентября 1939 года. Во всяком случае, по некоторым данным, посол Германии в буржуазной Эстонии Ганс Фровейн был именно тогда поставлен в известность о прибытии в Таллин и Пярну германских пароходов за переселенцами⁵³. Официально же вопрос о переселении немцев, проживавших национальными группами вне Германии, был впервые выдвинут Гитлером в речи перед депутатами рейхстага 6 октября 1939 г. Это намерение Гитлер обосновал демагогическими рассуждениями об укреплении мира. Ликвидация немецкого национального меньшинства в других странах должна была, по его заверению, уничтожить предпосылки к вооруженным конфликтам в Европе⁵⁴.

На следующий день после выступления Гитлера в рейхстаге министерство иностранных дел Германии обратилось к правительствам ряда стран, в том числе и Эстонии, с просьбой разрешить выезд всех лиц немецкой национальности и оказать им содействие при осуществлении переселения. В результате переговоров, проведенных по этому вопросу, Германия заключила в

⁵³ O. Angelus. Tuhande valitseja maa. Stokholm, 1956, стр. 12.

⁵⁴ «Völkischer Beobachter» Nr. 280, 1939 7. X.

1939—1941 годах ряд договоров, на основании которых было осуществлено переселение более чем 555 тысяч немцев⁵⁵. Призыв Гитлера к переселению был встречен с восторгом большинством немецких национальных групп в европейских странах. Имеются лишь данные о том, что немцы, проживавшие в Дании, отказались последовать «призыву фюрера» и предпочли остаться в Дании⁵⁶.

Каким же образом было осуществлено переселение немецкого национального меньшинства из Эстонии?

7 октября 1939 года германский посол в Эстонии довел до сведения буржуазного правительства план и пожелание Гитлера. Послушное фашистской Германии эстонское правительство ответило согласием и заявило о готовности оказать переселенцам всемерное содействие. Была также достигнута договоренность о создании смешанной германо-эстонской комиссии, которая должна была срочно выработать и согласовать условия переселения. С эстонской стороны комиссию возглавил бывший посол Эстонии в Польше И. Маркус, а с германской стороны — посол Германии в Эстонии Г. Фровейн⁵⁷. Интересно отметить, что Германия явно не придавала большого значения проходящим переговорам, ибо уже 8 октября, до начала переговоров, на таллинский рейд прибыли за переселенцами пароходы «Ольденбург» и «Утландсхёрн», а в Пярну пароход «Ортава» дождался переселенцев даже с 6 октября!

Германо-эстонская комиссия приступила к работе 9 октября. Для ускорения ее работы были созданы три подкомиссии. Одна из них занялась изучением общих экономических вопросов, другая — вопросами сельского хозяйства и третья — техническими вопросами самого переселения. Работа смешанной комиссии протекала без каких-либо осложнений и закончилась 15 октября подписанием протокола о переселении лиц немецкой национальности из Эстонии. Протокол состоял из пяти статей и содержал все основные положения, на которых должно было осуществиться переселение. В частности отмечалось, что правом на переселение обладают лица, которые, в соответствии с законодательством буржуазной Эстонии, занесены в списки культурного самоуправления немецкого национального меньшинства, или же лица, пере-

⁵⁵ K. Loesch, Die Umsiedlungsbewegung in Europa. Jahrbuch der Welt-politik 1942. Berlin, 1942, стр. 49 и 53. Германия заключила договоры о переселении групп немецкого национального меньшинства с Эстонией — 15 октября 1939 г.; с Италией — 21 октября 1939 г.; с Латвией — 30 октября 1939 г.; с СССР о переселении немцев из Западной Украины и Западной Белоруссии — 16 ноября 1939 г.; с СССР о переселении немцев из Бессарабии и Сев. Буковины — 5 сентября 1940 г.; с Румынией — 22 октября 1940 г.; с СССР о переселении оставшихся немцев из Прибалтики — 10 января 1941 г.; с Болгарией — 21 ноября 1941 г. (Примечание автора).

⁵⁶ «Uus Eesti», 1939, nr. 291, 25. X.

⁵⁷ «Uus Eesti», 1939, nr. 276, 10. X.

доставившие справку Министерства внутренних дел Эстонии о принадлежности к немецкой национальности. Для включения в списки переселенцев местные немцы должны были подавать соответствующие заявления. Дети в возрасте до 18 лет включались в списки на основании пожелания их родителей или опекунов. Составленные таким образом списки подлежали просмотру в германском посольстве, которое от имени своего правительства давало разрешение на переселение. После этого у переселенцев отбирались паспорта и другие документы, подтверждавшие их принадлежность к эстонскому гражданству, и выдавалось временное удостоверение, теперь уже обязывающее владельца выехать из Эстонии. Данная статья предусматривала также переселение из Эстонии душевнобольных и преступников немецкой национальности, отбывающих наказание в местах заключения.

Протокол определял порядок перевозки личного имущества и ликвидации частной собственности переселенцев на различного рода предприятия и земельные владения. В соответствии с протоколом переселенцы имели право вывезти из Эстонии в течение трех месяцев принадлежащие им предметы домашнего обихода. Предметы культуры и искусства можно было вывозить только с разрешения Министерства просвещения. Каждый переселенец мог при выезде иметь при себе 50 эстонских крон наличными деньгами и драгоценностей на сумму не выше 500 крон на каждого выезжающего старше 14 лет.

В целях постепенной ликвидации собственности лиц немецкой национальности на промышленные, транспортные, торговые и прочие предприятия, в соответствии с протоколом было намерено создать т. н. Немецкое доверительное управление (*Deutsche Freihandverwaltung*). Положение о правах и обязанностях этого управления надлежало рассмотреть и утвердить впоследствии. По замыслу это должно было быть учреждение германского государства и эстонское буржуазное правительство имело право иметь при нем только свое доверительное лицо. Что касается земельных владений прибалтийских немцев, то владельцы их могли сами реализовать эти владения до отъезда из Эстонии. Если же это им не удавалось сделать, то продажу их владений должно было произвести Министерство сельского хозяйства республики.

Протокол о переселении лиц немецкой национальности из Эстонии вступал в силу немедленно после его ратификации президентом республики⁵⁸.

Несмотря на то, что протокол был подписан 15 октября и ратифицирован президентом 16 октября, непосредственная подготовка к переселению лиц немецкой национальности началась сразу же

⁵⁸ «Uus Eesti», 1939, nr. 282, 16. X.

после достижения принципиального соглашения по этому вопросу между Эстонией и Германией. При этом местные немцы проявили исключительно высокую организованность. Буквально на следующий день после соглашения эстонского буржуазного правительства на переселение местных немцев для регистрации переселенцев и проведения ряда организационных и пропагандистских мероприятий была создана целая система переселенческих пунктов, охватывавших все города и поселки, где проживали немцы. В Таллине и Тарту кроме того были созданы переселенческие округа, районы и блоки. Так, например, Таллин был разбит на 17 округов⁵⁹, а Тарту на 5 районов⁶⁰. Руководителями переселенческих пунктов были, как правило, наиболее известные деятели многочисленных немецких организаций и представители известных фамилий остзейского дворянства. Среди них можно было встретить имена баронов Унгерн-Штернбергов, Буксхёвденов, Майделей, Сиверсов, Штакельбергов, Корфов и других.

Переселенческие округа, районы и пункты провели свою работу очень оперативно, в результате чего первые переселенцы могли погрузиться на ожидавшие их пароходы уже 17 октября. На следующий день 18 октября 1939 года первый пароход «Утландсхёрн» покинул Таллинский порт, имея на борту 464 переселенца, и взял курс к берегам Восточной Пруссии⁶¹. В последующие дни количество переселенцев, покидавших Эстонию, продолжало быстро расти и к 7 ноября достигло 11 500 человек⁶². Затем темп переселения несколько замедлился из-за суровой зимы. К 15 марта 1940 года Эстонию покинуло 12 111 лиц немецкой национальности⁶³, а к 18 мая 1940 года, когда истек продленный срок переселения, из Эстонии выехало 13 339 лиц немецкой национальности⁶⁴. В числе прибалтийских немцев, выехавших из Эстонии, были представители всех бывших известных родов остзейского дворянства, веками эксплуатировавших эстонский трудовой народ. Только до конца 1939 г. покинули гражданство буржуазной Эстонии 89 членов рода Штакельбергов, 75 — Майделей, 56 — Дэнов, 55 — цур Мюленов, 52 — Шиллингов, 40 — Буксхёвденов, 32 — Унгерн-Штернбергов, 30 — Глазенапов, 24 — Ренненкампов, 20 — Розенов и т. д.⁶⁵ Интересно добавить, что в качестве переселенцев из Эстонии выехало также 20 преступников немецкой национальности, отбывавших тюремное заключение, и 73 душевнобольных из психиатрических больниц⁶⁶. Подав-

⁵⁹ «Revalsche Zeitung», 1939, Nr. 233, 12. X.

⁶⁰ «Deutsche Zeitung», 1939, Nr. 231, 16. X.

⁶¹ «Päevaleht», 1939, nr. 303, 7. XI.

⁶² Sealsamas.

⁶³ «Päevaleht», 1940, nr. 73, 16. III.

⁶⁴ «Uus Eesti», 1940, nr. 134, 22. V.

⁶⁵ O. Angelus. Eestist Saksamaale ümberasunute nimestik. Tln., 1939.

⁶⁶ «Uus Eesti», 1940, nr. 11, 13. I.

ляющее большинство переселенцев выехало из Эстонии морским путем и только незначительное количество местных немцев использовало для этой цели железную дорогу. После завершения переселения в Эстонии осталось еще около трех тысяч немцев, которые пока не собирались выехать «по зову фюрера».

В ходе переселения происходила ликвидация многочисленных ведомств Культурного самоуправления немецкого национального меньшинства и других организаций. Так, например, 10 октября 1939 г. закончили работу немецкие школы⁶⁷, а деятельность самого Культурного самоуправления была завершена к 1 января 1940 года. 2 января приступила к работе ликвидационная комиссия, в состав которой входили также представители буржуазного правительства Эстонии⁶⁸. Комиссия завершила свою работу 25 сентября 1940 г., т. е. уже после восстановления в Эстонии Советской власти. Решением Народного Комиссариата финансов ЭССР от 11 ноября 1940 г. все имущество, принадлежавшее Культурному самоуправлению, было передано советским учреждениям⁶⁹.

В процессе переселения национальной группы немецкого меньшинства выявился ряд интересных подробностей. Прежде всего многие переселенцы пытались вывезти с собой большое количество культурных и прочих ценностей, по своей стоимости значительно превышавших установленные протоколом квоты. Так, таможенные власти были вынуждены оштрафовать переселенцев Х. Ротгермана и Ю. Дэна на сумму в 23 600 крон каждого за попытку контрабандным путем вывезти из Эстонии большое количество ценностей⁷⁰. Газеты сообщали также об оштрафовании 26 переселенцев на общую сумму в 51 668 крон за аналогичные нарушения⁷¹. В процессе таможенного досмотра удалось предотвратить вывоз из Эстонии ряда предметов и документов, имеющих огромную историческую ценность. В частности удалось предотвратить вывоз уникального документа, помеченного 1251 годом — письмо датского короля Абеля Сааремааскому епископу Герману по вопросам земельных владений⁷².

Заслуживает безусловно внимания и то обстоятельство, что совместно с лицами немецкой национальности в Германию попыталось выехать и не безуспешно, определенное количество представителей эстонской реакционной буржуазии. Интересно отметить, что первым переселенцем, вступившим 7 октября 1939 г. на немецкий пароход, был эстонский пастор из Хальяла Мартин Нурм. При этом названный служитель культа был уличен в попытке увезти в Германию контрабандным путем отнюдь не

⁶⁷ «Uus Eesti», 1939, nr. 277, 11. X.

⁶⁸ ЦГАОР ЭССР, ф. 85, оп. 5, ед. хр. 334, л. 1.

⁶⁹ Там же, л. 37.

⁷⁰ «Uus Eesti», 1940, nr. 12, 14. I.

⁷¹ «Uus Eesti», 1940, nr. 58, 1. III.

⁷² «Uus Eesti», 1940, nr. 104, 19. IV.

церковную реликвию, а настоящий боевой револьвер системы «Наган»⁷³. М. Нурм являлся известным коллаборационистом и еще в период немецкой оккупации Эстонии в 1918 году тесно сотрудничал с оккупационными властями. В числе переселенцев оказался и другой пастор эстонской национальности Г. Пярли, подвизавшийся в последнее время на должности мэра (городского головы) города Пайде, бывший начальник Пярнуско-Вильяндиского военного округа полковник Э. Курск и многие другие. Один журналист подсчитал, что к 17 февраля 1940 года из Эстонии выехало 7 человек, носивших чисто эстонскую фамилию «Саар», 4 человека, носивших фамилию «Соосаар», 3 человека, носивших фамилию «Раудсепп» и т. д.⁷⁴ Многие из переселенцев эстонской национальности являлись бывшими членами фашистской партии «вапсов», преследовавшейся правящей фашистской кликой Пятса. Многие переправлялись в Германию по заданию гитлеровской разведки и из них готовились «кадры» для будущего фашистского «самоуправления» в годы оккупации 1941—1944 гг. Были среди переселенцев эстонской национальности и лица, стремившиеся найти в Германии лучшие условия для работы. Переселение лиц эстонской национальности производилось, как правило, на основании поддельных документов, фабрикованных в Министерстве внутренних дел буржуазной Эстонии. Особую активность при изготовлении таких документов проявили ответственные сотрудники министерства А. Туулзе и О. Ангелус. Из них последний был в период фашистской оккупации в пресловутом «самоуправлении» директором по внутренним делам. Таким образом, можно предполагать, что Ангелус не без ведома гитлеровцев подбирал кандидатуры переселенцев эстонской национальности.

Переселявшиеся в Германию немцы оставляли в Эстонии крупные материальные ценности, в первую очередь много промышленных, торговых и прочих предприятий, а также земельных угодий. Неприглядная картина выявилась с земельными участками прибалтийских немцев. В соответствии с аграрной реформой, осуществленной эстонской буржуазией в первой половине двадцатых годов, бывшие помещики имели право сохранить за собой центральную усадьбу имения, размерами не более 50 га. Однако, когда бывшие помещики приступили к ликвидации своей земельной собственности в Эстонии, то оказалось, что их владения намного превышали эти размеры. Так, земельный участок барона Хунниуса в Хабая (Харьюский уезд) был равен 630 га, земельный участок помещика Бэра в Убья (Вирусский уезд) — 520 га. По 400 и более га были участки помещиков Бергмана, Дэна, Грауберга и некоторых других⁷⁵. Таким образом, многие

⁷³ «Uus Eesti», 1939, nr. 285, 19. X.

⁷⁴ «Uus Eesti», 1940, nr. 46, 17. II.

⁷⁵ «Uus Eesti», 1939, nr. 279, 13. X; nr. 283, 17. X.

земельные владения прибалтийских немцев представляли собой небольшие имения, воссозданные бывшими помещиками путем постепенной покупки хуторов эстонских крестьян при полном попустительстве буржуазных властей. Владельцы этих имений пользовались крупными займами и к моменту переселения прибалтийских немцев 190 принадлежавших им землевладений задолжали Эстонскому земельному банку 550 000 крон⁷⁶. Из принадлежавших немцам земельных владений 32 наиболее крупных было приобретено государством для создания там государственных имений, 4 было передано министерству просвещения для организации на их базе сельскохозяйственных учебных заведений, а остальные поступили в продажу⁷⁷.

Выше уже отмечалось, что для окончательной реализации промышленных, торговых и прочих предприятий, принадлежавших прибалтийским немцам, на основании Протокола о переселении надлежало создать «Немецкое доверительное управление». По замыслу это должно было быть германским ведомством при германском консульстве в Таллине. «Доверительное управление» обладало правом «... на основании законных полномочий управлять имуществом, которое ему передано на основании договоров, заключенных между республикой Эстонией и Германским государством, ликвидировать его, а также заботиться о долгах и обязательствах оставленных переселенцами⁷⁸. Руководителем этого управления был назначен германским правительством Гейнрих Воллерт, который бывал ранее в Эстонии и, якобы, знал местные условия⁷⁹.

Разработка и утверждение положения, на основании которого «Немецкое доверительное управление» должно было действовать на территории Эстонии, заняло много времени и его рассмотрение в буржуазном парламенте вызвало весьма острые дебаты. Некоторые депутаты справедливо усматривали в предоставлении «Доверительному управлению» больших прав ущемление суверенитета республики и очередную сделку фашистского правительства Пятса с гитлеровской Германией. Так, депутат Л. Метсланг, выступая при обсуждении проекта «Положения», прямо заявил, что по его мнению «... над столом переговоров витает вера и надежда на то, что если при решении этого вопроса немцам будут сделаны уступки, то в будущей мировой политике немцы могли бы выступить в нашу поддержку»⁸⁰. Другой депутат, О. Лыви, в своем выступлении разоблачал методы шантажа, с помощью которых Германия стремится принудить буржуазное правительство пойти

⁷⁶ «Uus Eesti», 1940, nr. 6, 8. I.

⁷⁷ «Uus Eesti», 1940, nr. 136, 24. X.

⁷⁸ «Uus Eesti», 1939, nr. 282, 16. X.

⁷⁹ «Uus Eesti», 1939, nr. 296, 30. X.

⁸⁰ Riigivolikogu stenograafilised aruanded. Tln., 1940, стр. 409.

на далеко идущие уступки. Он привел пример, что как раз в самый решающий момент переговоров гитлеровцы задержали в портах Германии эстонские пароходы с грузом, ценность которого достигала 5—6 миллионов крон⁸¹.

Несмотря на критические выступления некоторых депутатов, положение о «Немецком доверительном управлении» было принято в обеих палатах буржуазного парламента и немедленно вступило в силу. Против предложенного проекта голосовала только незначительная группа депутатов, представлявших трудящихся Эстонии. Выступив с обоснованием отрицательного отношения к законопроекту, депутат Н. Рууз заявил, что законопроект предусматривает передачу «Немецкому доверительному управлению» ценностей, созданных эстонским трудовым народом, не устанавливает сроков окончания деятельности управления и наносит Эстонии другой ущерб⁸².

Анализ утвержденного буржуазным парламентом положения о «Немецком доверительном управлении» показывает, что правительство Эстонии капитулировало перед требованиями гитлеровской Германии. В системе управления было занято свыше тысячи сотрудников — граждан Германии. Управлению предоставлялась возможность создавать свои агентуры в других городах Эстонии. Главной официальной задачей «Немецкого доверительного управления» являлось осуществление посреднических функций между переселявшимися лицами немецкой национальности, передавшими ему руководство своей собственностью государственными и хозяйственными органами эстонской республики. Спорные вопросы, которые при этом могли возникнуть, подлежали решению министра иностранных дел Эстонии и германского посла в Эстонии. Прерогативы доверительного лица эстонского правительтва при «Доверительном управлении» не были определены, что позволяло немецкому руководству по своему усмотрению определять круг вопросов, с которыми они считали возможным знакомить это доверительное лицо⁸³. В процессе деятельности «Немецкого доверительного управления» некоторые функции доверительного лица все же определялись. В частности, была достигнута договоренность, что в случае расхождения взглядов между управлением и доверительным лицом арбитром становилось Министерство экономики буржуазной Эстонии. Однако возможности возникновения таких расхождений были крайне незначительными. Буржуазное правительство назначило своим доверительным лицом к «Немецкому доверительному управлению» известного реакционного политического деятеля Яана Тееманта, который в последнее время занимался адвокат-

⁸¹ Riigivolikogu stenograafilised aruanded. Tln., 1940, стр. 420.

⁸² Там же, стр. 426.

⁸³ Riiginõukogu stenograafiliste aruannete lisad 1939/1940. I koosseis. Tln., 1940.

ской деятельностью и представлял интересы, главным образом, немецких фирм. Вряд ли можно было ожидать, что этот наемник немецкого капитала будет выступать против интересов своих подлинных хозяев! Но даже в тех, очень редких случаях, когда аппарат доверительного лица все же пытался настоять на своей точке зрения по какому-либо вопросу, министерство экономики незамедлительно принимало сторону «Немецкого доверительного управления» и решало спор в его пользу. Так, в марте 1940 года «Доверительное управление» стало добиваться назначения своего представителя к фирме Г. Д. Шмидта. Заместитель доверительного лица эстонского правительства Т. Кальбус возражал против этого, вполне резонно обосновывая свой отказ тем, что некоторые владельцы фирмы не собираются выехать из Эстонии и продолжают сами руководить своим предприятием. Однако министерство экономики, рассмотрев этот вопрос, сообщило 8 мая, что оно не имеет ничего против назначения управляющим фирмой Г. Д. Шмидта, представителя «Доверительного управления»⁸⁴.

Несмотря на то, что эстонское буржуазное правительство во всем шло навстречу пожеланиям гитлеровской Германии в вопросах, связанных с переселением лиц немецкой национальности, германское правительство потребовало в конце 1939 года пересмотра протокола о переселении, подписанного 15 октября. Свое требование германская сторона обосновывала тем, что при подписании протокола была допущена спешка и поэтому нельзя было предусмотреть все стороны вопроса. На самом же деле гитлеровская Германия добивалась от эстонского правительства дальнейших уступок, как для переселенцев, так и для «Доверительного управления». Эстонское правительство согласилось на переговоры о заключении дополнительного соглашения, хотя не могло не видеть, что за этим предложением кроется попытка еще больше ущемить интересы республики. Переговоры начались в конце 1939 года в Таллине, продолжались в начале 1940 года в Берлине и закончились там 6 апреля 1940 г. подписанием дополнительного соглашения к протоколу о переселении лиц немецкой национальности из Эстонии. Соглашение, носившее секретный характер, вступило в силу 22 апреля, после его ратификации президентом республики⁸⁵.

В соответствии с дополнительным соглашением и приложениями к нему секретными документами устанавливались новые, значительно продленные сроки реализации имущества и собственности переселенцев. Последним сроком реализации некоторого типа предприятий устанавливалось 31 декабря 1941 года. Изменение сроков ликвидации собственности переселенцев было вы-

⁸⁴ ЦГАОР ЭССР, ф. 1087, оп. 1, ед. хр. 2, л. л. 10, 11 и 12.

⁸⁵ Там же, ед. хр. 3, л. 2.

годным для гитлеровской Германии, но не могло не сказаться отрицательно на некоторые стороны экономики буржуазной Эстонии. Поэтому правительство Пятса-Улуотса решило скрыть от широкой общественности новую сделку с гитлеровской Германией. В этой связи заслуживает внимания следующая резолюция министра иностранных дел буржуазной Эстонии А. Пийпа на тексте приложения к дополнительному соглашению: «Совершенно секретно. Посол просит об этом никому не говорить, опасаясь, что в обратном случае будет нанесен ущерб ценам»⁸⁶.

В дополнительном соглашении предусматривался также порядок перечисления денежных средств, поступавших на счет «Доверительного управления». В частности намечалось, что эти перечисления будут осуществляться через организацию дополнительного вывоза в Германию эстонских товаров⁸⁷. Была достигнута договоренность и по вопросу о помещении средств «Немецкого доверительного управления» в эстонскую сланцевую и фосфоригную промышленность, что приводило к еще большему засилию германского капитала в экономике Эстонии. Что касается интересов непосредственно самих переселенцев, то по дополнительному соглашению были сняты ограничения с вывоза драгоценностей и теперь каждый покидающий Эстонию мог иметь при себе неограниченное количество драгоценных предметов. Правда, за вывоз этих драгоценностей приходилось платить в размере 15 процентов их стоимости. Разрешен был также вывоз любого оружия «не для военных целей» и прилагающейся к нему амуниции⁸⁸.

Как видно из дополнительного соглашения, германское правительство умело использовало «Доверительное управление» для закрепления своего влияния в Эстонии и для дальнейшего проникновения немецкого капитала в эстонскую промышленность. Явно не собирались гитлеровцы прекращать и идеологическое вмешательство в дела эстонского народа. Немецкие газеты, выходившие в буржуазной Эстонии, прекратили свое существование к концу 1939 года. Однако с согласия буржуазного правительства Эстонии с 1 июня 1940 года в Таллине начал выходить новый печатный орган на немецком языке под названием «Балтийская газета». В первом номере этой газеты сообщалось, что она ставит своей целью содействовать сближению всех трех прибалтийских республик при помощи немецкого языка⁸⁹. После переселения из Эстонии лиц немецкой национальности отпала необходимость для существования немецких культурных учреждений и все они были ликвидированы, в основном, к концу 1939

⁸⁶ ЦГАОР ЭССР, ф. 1087, оп. 1, ед. хр. 3, л. 28.

⁸⁷ Там же, л.л. 3 и 4.

⁸⁸ Там же, л. 32.

⁸⁹ «Ostsee-Zeitung», 1940, Nr. 1, I. VI.

года. Но одновременно с упразднением существовавших учреждений по инициативе руководящих кругов «Немецкого доверительного управления» началась подготовка к открытию в Таллине немецкого института культуры в помещении «Клуба черно-головых» и музея⁹⁰. По-видимому эти учреждения должны были стать центрами пропаганды «восточной политики» германского империализма в Эстонии.

Деятельность «Немецкого доверительного управления» продолжалась недолго. Гитлеровцам не удалось создать в Эстонии намеченного института культуры и музея. 21 июня 1940 года эстонский трудовой народ под руководством Коммунистической партии сверг фашистскую диктатуру и, спустя месяц, восстановил в республике Советскую власть. 6 августа Эстонская ССР была принята в состав СССР. Протокол о переселении немецкого национального меньшинства, подписанный 15 октября 1939 г., а также дополнительное соглашение к этому протоколу от 6 апреля 1940 года потеряли юридическую силу. В связи с тем, что в Эстонии находилось «Немецкое доверительное управление» с большим аппаратом, проживало еще около 3 тысяч лиц немецкой национальности, которые теперь изъявили желание переселиться, а также было много нерешенных вопросов, связанных с переселением немецкого национального меньшинства, возникла острая необходимость решить все эти вопросы. Поэтому в конце 1940 года в Риге начались переговоры между представителями Германии и СССР, которые завершились 10 января 1941 года подписанием «Соглашения об урегулировании взаимных имущественных претензий и о переселении оставшихся лиц немецкой национальности из республик Советской Прибалтики». В соответствии с этим соглашением немцы, проживавшие еще в Эстонии, могли в течение двух с половиной месяцев со дня подписания Соглашения переселиться. Одновременно в Москве состоялось подписание Соглашения об урегулировании взаимных имущественных претензий, связанных с этим переселением⁹¹.

Для практического осуществления окончательного переселения, на основании соглашения между правительствами СССР и Германии, в Таллине, Тарту, Нарве, Пярну и Курессаре (теперь Кингисеппе) были созданы специальные советско-германские смешанные комиссии. В результате в первом квартале 1941 года из Эстонии выехало еще около трех тысяч немцев, не пожелавших остаться в социалистическом государстве. Но, если в 1939—1940 гг. выходцам из Прибалтики была устроена торжественная встреча, то к переселенцам, прибывавшим на захваченную польскую территорию в 1941 г., отношение было совсем другое. Гитлеровцы рассматривали их как париев, заслуживающих серье-

⁹⁰ «Uus Eesti», 1939, nr. 325, 28. XI.

⁹¹ Внешняя политика СССР. Сборник документов, том IV, М., 1946. стр. 538.

езного наказания за то, что они не последовали в свое время «призыву фюрера» и тем самым отреклись, якобы, от всего немецкого⁹². Как и в 1939—1940 гг., так и при заключительном переселении лиц немецкой национальности под видом немцев из Эстонии выехало много эстонцев. Однако, если прежде переселение в Германию реакционно настроенных эстонцев было организовано фашистами из буржуазного министерства внутренних дел, то теперь выездку реакционной части эстонского населения содействовали прибалтийские немцы, работавшие в составе смешанных советско-германских комиссий.

С переселением немецкого национального меньшинства завершился определенный этап в истории эстонского народа. Являясь обособленной национальной группой, прибалтийские немцы всей своей экономической и политической деятельностью верно служили захватническим планам германского империализма в Восточной Европе. За малым исключением, прибалтийские немцы всегда представляли интересы эксплуататорских классов и никогда не проявляли стремлений найти общий язык с трудовым народом Эстонии. Переселение прибалтийских немцев было осуществлено на добровольных с их стороны началах, при инициативе со стороны гитлеровской Германии. При этом большинство переселенцев с энтузиазмом восприняло поставленную перед ними Гитлером задачу «освоения» захваченных Германией западных земель Польши. Однако, безусловно, одной из причин, побудивших прибалтийских немцев отказаться от выполнения «исторической миссии» в Прибалтике, явился страх перед возможными преобразованиями в Эстонии. Заключение советско-германского договора о ненападении от 23 августа 1939 года, а также последовавших за этим договоров о взаимопомощи между СССР и Эстонией (28 сентября 1939 г.), Латвией (5 октября 1939 г.) и Литвой (10 октября 1939 г.) в корне изменило обстановку в Прибалтике. Усиление борьбы эстонского трудового народа за установление подлинно дружественных отношений с Советским Союзом и постепенное назревание революционной ситуации в стране явились дополнительным толчком к ускорению переселения прибалтийских немцев.

Упорное нежелание встать на путь прогресса со всем эстонским трудовым народом проявилось и на примере тех немцев, которые первоначально не собирались покинуть Эстонию и отказаться от принадлежавшей им собственности. Но и они выехали из Эстонии после восстановления Советской власти, когда в стране были осуществлены первые социалистические преобразования.

Может возникнуть вопрос — имел ли Гитлер, наметив переселение прибалтийских немцев, другие цели, помимо освоения

⁹² H. v Rimscha. Zur Umsiedlung der Deutschen aus den baltischen Staaten während des zweiten Weltkrieges. — «Osteuropa», 2, 1961, стр. 134.

насиленно захваченных западных земель Польши? На этот вопрос пока нельзя дать окончательного ответа. Безусловно, переселение лиц немецкой национальности из ряда стран Европы, в том числе и из Прибалтийских республик, должно было дать гитлеровцам дополнительно десятки тысяч солдат для ведения новых агрессивных войн. Интересно отметить, что уже в период разбойничьего нападения на Польшу, т. е. еще до осуществления переселения, в рядах гитлеровской армии сражалось только в качестве офицеров около 500 прибалтийских немцев⁹³.

В какой-то мере переселение прибалтийских немцев должно было, по-видимому, скрыть от мировой общественности действительные намерения Гитлера относительно Прибалтики и создать ложное впечатление о том, будто Германия отказалась от аннексии Прибалтийских республик. В действительности же, как указывается выше, Гитлер никогда не терял интереса к Прибалтике. Переселив из Эстонии и Латвии большинство лиц немецкой национальности, он создал в этих республиках новую, более совершенную систему агентуры в лице «Доверительного управления» и усилил давление на местные фашистские правительства. Только подписание 10 января 1941 г. Соглашения между СССР и Германией о переселении оставшихся немцев из Прибалтики нанесло этой системе агентуры существенный удар и во многом расстроило планы Гитлера⁹⁴.

* *
*

Определенный интерес для исследования представляет дальнейшая судьба бывших прибалтийских немцев. Большинство переселенцев из Эстонии было размещено гитлеровцами на территории Познанского воеводства, переименованного ими в Вартегау, а также в самом городе Познани (Позен). Бывшие граждане буржуазной Эстонии поселились в квартирах поляков, изгнанных в спешном порядке из их родных мест. Значительная часть переселенцев занялась хозяйственной и административной деятельностью, была очень довольна своей судьбой и горела желанием поскорее «освоить» для фашистского райха новую территорию. О бодром настроении переселенцев убедительно свидетельствуют их письма, направленные вскоре после прибытия на новое место поселения, своим знакомым. Некоторые из этих писем были гитлеровцами опубликованы в специальных сборниках. Вот несколько кратких выдержек из них:

«Мы от всего сердца благодарны фюреру за то, что он вернул нас в великое немецкое государство. Мы постараемся отблагода-

⁹³ «Völkischer Beobachter», 1939, Nr. 336, 2. XII.

⁹⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. Том первый, М., 1960, стр. 254.

ритель фюрера и немецкий народ тем, что отдадим все силы, всю энергию для восстановления этой чудесной страны и превращения ее в цветущую провинцию Германии».

«Сегодня мой пасынок стал эсесовцем. Он пришел к нам страшно гордым. Мы вместе радовались и с волнением думали о нашем фюрере».

«Новая работа на новом месте и опять на германском внешнем форпосте на Востоке, там, где для нас, прибалтов, самое правильное место»⁹⁵.

Конечно, чиновники из пропагандистского аппарата Геббельса отобрали для сборника наиболее верноподданнические письма. Но у нас нет никакого основания считать, что «патриотический психоз», охвативший большинство бывших прибалтийских немцев в период их отъезда из Эстонии прошел, как только они прибыли к новому месту поселения. Скорее даже наоборот. Внимание, которым переселенцы были окружены, многочисленны приветственные речи гитлеровских чиновников и «богатые трофеи», доставшиеся переселенцам в оставленных поляками домах, еще больше содействовали стремлениям бывших прибалтийских немцев заслужить активной деятельностью похвалу Гитлера.

Прибалтийские теоретики империалистического остфоршунга сразу же по прибытии в насильно отторгнутые польские земли нашли для себя обширное поле деятельности на привычном идеологическом фронте. Большинство из них стало работать в только что созданном университете в Познани, а некоторые выходцы из Прибалтики были с распростертыми объятиями приняты в кенигсбергском «Экономическом институте по изучению восточных государств». Проживая на польских землях, бывшие прибалтийские немцы восстановили некоторые старые и создали новые организации, в том числе и сословные. Так, например, в 1941 году в Познани был издан «Союз попечения и изучения родов бывших прибалтийских рыцарств». („Verband für Sippenkunde und Sippenpflege der Angehörigen der ehemaligen Baltischen Ritterschaften“)⁹⁶.

После вероломного нападения гитлеровской Германии на СССР и временную оккупацию республик Советской Прибалтики, многие переселенцы из Эстонии, Латвии и Литвы надеялись, что их пошлют в созданный фашистскими захватчиками «Остланд». Однако на этот раз гитлеровцы решили обойтись без помощи бывших прибалтийских немцев, считая, что они в условиях оккупации не совсем пригодны для осуществления намеченных планов насильственной германизации Прибалтики. Вопрос этот был

⁹⁵ Baltenbriefe zur Rückkehr ins Reich. Bd. 2. Berlin-Leipzig, 1940, стр. 50, 60 и 64.

⁹⁶ W. v. Ungern-Sternberg. Geschichte der Baltischen Ritterschaften. Limburg a. d. Lahn, 1960, стр. 89.

предрешен еще до нападения фашистской Германии на СССР, когда гитлеровцы разрабатывали принципы оккупации и занимались комплектованием аппарата для будущих административных органов «Остланда». В частности, в т. н. Приложении к памятной записке № 2, содержащем предложения о персональном составе рейхскомиссариата на Востоке, помеченном 7 апреля 1941 г. и обнаруженном в архиве А. Розенберга, говорится по этому поводу: «Из психологических и исторических причин вырисовывается нецелесообразность передачи непосредственного политического руководства в Прибалтийских провинциях в руки балтов (т. е. прибалтийских немцев. — Я. Р.). Если можно согласиться с тем, что они лучше всех знают местные условия и владеют языками, то здесь могут сыграть плохую шутку столь многочисленные воспоминания и комплексы прошлого, что в целях достижения конечной политической цели нецелесообразно старым контрагентам эстонцев, латышей и литовцев позволить выступить непосредственно в качестве обладающих вновь политическим господством»⁹⁷. Руководствуясь этой установкой, гаулейтер т. н. Вартегау — Артур Грейзер уже в первые дни после нападения гитлеровской Германии на СССР прямо заявил в одном из выступлений, что выходцы из Прибалтики никуда больше переселены не будут и что им надлежит сосредоточить все внимание на освоении для Германии бывших польских земель⁹⁸. Поэтому, когда немецкие войска захватили Прибалтику, оккупационные органы были составлены, как правило, из коренных жителей самой Германии. Только отдельные выходцы из Прибалтики были использованы гитлеровцами в пресловутом «Остланде».

Бывшим прибалтийским немцам не удалось долго хозяйничать на захваченных гитлеровцами польских землях. Развивая мощное наступление, Советские войска в январе 1945 года вступили на территорию Западной Польши и заставили гитлеровцев быстро отступить с захваченных польских земель. Вместе с разбитыми фашистскими войсками бежали и бывшие прибалтийские немцы. К концу войны большинство из них осело в западных землях Германии, вошедших в состав оккупационных зон США, Великобритании и Франции. После создания в 1949 году в Западной Германии боннского реваншистского государства бывшие прибалтийские немцы быстро освоились с обстановкой и по традиции предоставили себя в распоряжение империалистических сил. В настоящее время многие выходцы из Прибалтики составляют один из передовых отрядов западногерманского империалистического остфоршунга, идеологически и организационно

⁹⁷ Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в трех томах. М., 1965, стр. 204—205.

⁹⁸ O. Angelus, ук. соч., стр. 18.

содействуя осуществлению реваншистской политики реакционных кругов ФРГ.

Однако было бы неправильно утверждать, что все бывшие прибалтийские немцы служат в настоящее время интересам западногерманского империализма и реваншизма. Некоторое количество переселенцев немецкой национальности из Эстонии, Латвии и Литвы проживает в Германской Демократической республике и вместе со всеми гражданами этой миролюбивой страны активно участвует в социалистическом строительстве. Бесусловно есть честные люди и среди бывших прибалтийских немцев, проживающих в Западной Германии.

Автор статьи не ставит перед собой задачу подробно осветить послевоенную историю переселенцев немецкой национальности из Прибалтики. Здесь уместно лишь коротко отметить деятельность наиболее реакционной части прибалтийских немцев, проживающих в ФРГ. Большинство из них составляет основу «научных кадров» ряда институтов остфоршунга и ведет активное «изучение» республик Советской Прибалтики. Наиболее последовательно эта работа ведется в «Прибалтийском исследовательском институте» в Беуэле на Рейне, а также в „Institutum Balticum“ в Кенигштэйне (Таунус). Значительное место вопросам Прибалтики уделено в планах работы «Совета имени И. Г. Гердера» и одноименного Института в Марбурге. Работой этого института в последние годы руководит бывший президент немецкого культурного самоуправления в буржуазной Эстонии — Гельмут Вейсс. Многие выходцы из Прибалтики работают в других аналогичных центрах распространения реваншизма и клеветы на страны социализма. К наиболее активным и заслуженным трубадурам германского империализма следует отнести профессора истории Кильского университета Георга фон Рауха. Этот бывший сотрудник тартуского «Института по научному исследованию родины» стал ныне одним из ведущих остфоршеров Западной Германии. Наряду с преподавательской работой Г. фон Раух участвует в руководстве Советом им. И. Г. Гердера в Марбурге, Восточной коллегией в Кельне и некоторыми другими учреждениями остфоршунга. Как бывший активный член национал-социалистской партии он пользуется большим доверием боннских кругов. Крупным «специалистом» по СССР и Прибалтике считается другой бывший фашистский деятель из Эстонии — Борис Мейсснер, автор ряда антикоммунистических работ и руководитель «Института по изучению марксизма-ленинизма» (И-та «советологии»). Преступная деятельность зондерфюрера Б. Мейсснера в рядах гитлеровской армии в годы Великой Отечественной войны была подробно освещена на процессе изменников Родины, состоявшемся в Ленинграде в конце 1970 г.⁹⁹ Не менее признанными

⁹⁹ «Правда» № 349, 16. XII, 1970. См. также: Н. Николаев. Карьера доктора Мейсснера. — «Звезда», 1971, № 11, стр. 151—159.

остфоршерами Западной Германии являются Арвед Таубе, Гельмут Шпеер, Эрик Томсон, Вильгельм Ленц и некоторые другие выходцы из Эстонии. Большое значение в сплочении всех бывших немцев из Эстонии и Латвии имеет реваншистское землячество прибалтийских немцев в Дармштадте, а также «Союз членов бывших прибалтийских рыцарств».

Следует отметить, что бывшие прибалтийские немцы, добровольно покинувшие Эстонию, ныне стремятся показать себя обиженными судьбой беженцами, мечтающими вернуться к себе «на родину» в Прибалтику. В этой связи заслуживает внимания их сотрудничество с реакционной верхушкой эстонской буржуазной эмиграции в ФРГ. Во имя общих антикоммунистических целей обе реваншистские группировки предали забвению прежние противоречия и выступают теперь единым фронтом за восстановление в Прибалтике власти капиталистов и помещиков, а также за включение Прибалтики в сферу влияния германского империализма. Центром такого реваншистского сотрудничества является «Прибалтийское общество в Германии» („Baltische Gesellschaft in Deutschland“). Деятельности этого общества бонские власти придают большое значение. В его работе, особенно в проведении годичных собраний, принимали участие многие министры и другие политические деятели ФРГ.

Таким образом история прибалтийских немцев не кончается переселением немецкого национального меньшинства, а находит свое продолжение в Западной Германии в наши дни. Конечно, выходцы из Прибалтики не представляют ныне из себя отдельной национальной или этнической группы. Большинство бывших жителей Эстонии и Латвии слились с местными населением. Однако в интересах германского империализма многие бывшие прибалтийские немцы до последнего времени широко используются там как наиболее реакционные силы в антикоммунистической деятельности против стран социализма.

В октябре 1969 г. в ФРГ было сформировано новое коалиционное правительство, в котором большинство составляют социал-демократы. Заключив договор с СССР и Польшей, это правительство проявило более реалистичное понимание изменений, происшедших на мировой арене после окончания второй мировой войны, и сделало первые шаги на пути к отказу от агрессивного курса внешней политики. Будущее покажет, хватит ли правительству В. Брандта желания и последовательности в завершении начатых перемен и поведут ли наметившиеся сдвиги во внешней политике ФРГ к упразднению реваншистских организаций, нацеленных против стран социализма. Но, независимо от дальнейших шагов правительства ФРГ, антикоммунистическая деятельность бывших прибалтийских немцев и эстонских буржуазных эмигрантов в Западной Германии обречена на провал. Советская Эстония твердо и окончательно встала на коммунисти-

ческий путь развития в братской семье народов СССР. Эстонский трудовой народ никогда не позволит реваншистам любого происхождения посягнуть на его свободу и независимость.

BALTI SAKSLASED EESTIST ÜMBERASUMISE EEL JA PÄEVIL (1934—1941)

J. Raid

Resümee

Artiklis antakse ülevaade nõukogude ajaloolaste poolt seni vähe käsitletud probleemist. Uurimuse koostamisel on kasutatud arhiivimaterjale ja rikkalikke saksa ning balti-saksa kirjanduse andmeid. Töö peaeesmärgiks on näidata balti sakslaste poliitilist tegevust nende Eestis elamise viimase 7—8 aasta jooksul. Autor annab lühiülevaate balti sakslaste ja saksa kapitali mõju suurenemisest Eesti majanduses, millega kaasnes Saksamaa mõju kasv ka kodanliku Eesti poliitilisele elule. Neis tingimustes hakkasid balti sakslased üha enam täitma saksa imperialismi agentuuri ülesandeid. Vaatamata kohalike natsionaal-sotsialistlike organisatsioonide sulgemisele kodanliku valitsuse poolt, jätkasid teised balti sakslaste ühingud ja liidud fašistlikku kihutustööd. Saksa imperialismi vallutusplaanide üheks tähtsamaks ideoloogiliseks keskuseks Eestis kujunes neil aastail Tartus tegutsenud nn. kodumaa teadusliku uurimise instituut, kelle ridadesse kuulusid niisugused tuntud balti saksa päritoluga reaktsioonilised ajaloolased nagu G. v. Rauch, H. Speer, W. Meder jt. Balti sakslaste organisatsioonide tegevus oli eeskätt suunatud fašistliku ideoloogia levitamisele oma rahvusgrupi liikmete seas, et valmistada neist ette teovõimelist ja veendunud «viiendat kolonni» hitlerliku Saksamaa jaoks.

Suurt tähelepanu on artiklis osutatud balti sakslaste lahkumisele Eestist 1939—1941. a. Autor jõuab järeldusele, et see ümberasumine oli üheks osaks hitlerliku Saksamaa plaanist likvideerida saksa vähemus-rahvusgrupid Euroopa riikides, et neid ära kasutada vallutatud piirkondade koloniseerimiseks. Artiklis on näidatud ka Saksamaa katsed säilitada, vaatamata balti sakslaste lahkumisele, oma mõju Eestis. Saksa imperialismi poliitika läbiviijaks kujunes nüüd nn. Saksa Usaldusvalitsus, mis lahkuvate sakslaste varanduse likvideerimise sildi all segas end Eesti majanduslikku ja poliitilisse ellu.

Artikli lõpposas on antud lühiülevaade endiste balti sakslaste tegevusest hitlerliku Saksamaa poolt vägivaldselt Poolalt eraldatud maa-aladel ja tänapäeval.

DIE DEUTSCHBALTEN VOR UND WÄHREND IHRER UMSIEDLUNG AUS ESTLAND (1934—1941)

J. Raid

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel wird ein Problem behandelt, das bisher von unseren Sowjethistorikern nur wenig beachtet worden ist. Der Verfasser hat bei seinen Forschungen reichhaltiges Archivmaterial benutzt und zahlreiche Angaben der deutschen und baltischdeutschen Literatur verarbeitet. Die Hauptaufgabe der Arbeit ist es, die politische Tätigkeit der Deutschbalten in den letzten 7—8 Jahren ihres Lebens in Estland darzulegen. Der Verfasser gibt dabei einen kurzen Überblick über den stetig wachsenden Einfluß der Deutschbalten und des deutschen Kapitals auf das wirtschaftliche Leben des Landes und zeigt, daß mit diesem Einfluß auch der verstärkte Einfluß Deutschlands auf das politische Leben des bürgerlichen Estland Hand in Hand ging. Unter diesen Bedingungen übernahmen die Deutschbalten immer mehr die Aufgaben einer Agentur des deutschen Imperialismus. Trotz des Verbots der örtlichen national-sozialistischen Organisationen seitens der bürgerlichen Regierung wurde die profaschistische Agitation von den anderen deutschbaltischen Vereinen fortgesetzt. Zu einem der bedeutendsten ideologischen Zentren für die Eroberungspläne des deutschen Imperialismus wurde in jener Zeit das in Tartu wirkende sog. Institut für wissenschaftliche Heimatforschung. An diesem Institut wirkten so bekannte reaktionäre Historiker deutschbaltischer Herkunft wie G. v. Rauch, H. Speer, W. Meder u. a. Die Tätigkeit der deutschbaltischen Organisationen richtete sich vor allem auf die Verbreitung der faschistischen Ideologie unter den in Estland ansässigen Deutschen, um sie als entschlossene und überzeugte «fünfte» Kolonne Hitlerdeutschlands einzusetzen.

Große Aufmerksamkeit wird im Artikel der Umsiedlung der Deutschbalten aus Estland in den Jahren 1939—1941 gewidmet. Der Verfasser zieht die Schlußfolgerung, daß diese Umsiedlung ein Teil des Planes Hitlerdeutschlands war, die deutschen Minderheiten in den europäischen Staaten zu liquidieren, um sie für die Kolonialisierung der eroberten Gebiete zu verwenden. Im Artikel wird auch auf Deutschlands Bestreben hingewiesen, trotz der Umsiedlung der Deutschen seinen Einfluß in Estland zu erhalten. Die Verwirklichung dieser Politik des deutschen Imperialismus übernahm die sog. «Deutsche Treuhandverwaltung», die unter dem Deckmantel, das Hab und Gut der umgesiedelten Deutschen zu liquidieren, sich in das wirtschaftliche und politische Leben Estlands einmischte,

Im Schlußteil des Artikels wird ein kurzer Überblick über die Tätigkeit der ehemaligen Deutschbalten während des Krieges auf den durch Hitlerdeutschland gewaltsam angeeigneten polnischen Gebieten und heutzutage in der Bundesrepublik gegeben.

TARTU EESTI PÖLLUMEESTE SELTSI VARASEMATEST NÄITUSTEST (KUNI 1905. A.)

A. Suur

NSV Liidu ajaloo kateeder

Eesti põllumeeste seltside tegevusvormid olid võrdlemisi piiratud — peeti kõnekoosolekuid, millele tavaliselt järgnesid arutlused, korraldati nn. väljasõiduistungeid seltsi liikmete taludesse, kus tutvuti majapidamisega, ja kolmanda enam levinud üritusena organiseeriti põllundust ja karjakasvatust eksponeerivaid näitusi. Talupoegade silmaringi laiendamisel kujunes viimaste tähtsus eriti suureks, sest tegemist oli laiu hulki haarava näitliku vahendiga. Ettekanded ja näitused kui eesti põllumeeste seltsidele kättesaadavamad tegevusliigid pidid andma väikemaapidajatele peaaegu kogu nende põlumajanduslike teadmiste pagasi, sest teatavasti alles 1914. a. sai teoks eestlaste ammune unistus — Eesti Aleksandri Põllutöökooli asutamine Põltsamaa lähedal Kõo mõisas. Põllumeeste seltside tegevuse algperioodil tuginesid eestlastest põlluharija teadmised isaisadelt saadud tarkusele ning vähestest põllumajandusliku sisuga brošüüridest ja ajakirjadest hantitud andmetele. Seda suurem tähtsus oli näitustel kui teadmiste populaarsel levitajal ja masse haaraval üritusel. Agronoomiliste õpetuste propageerimise kõrval kujunesid näitused eesti talupoja kasvava majanduslik-poliitilise mõjuvõimu ja organiseerimiskuse kinnitajaks: ka talupojad on võimelised oma majapidamist arendama.

Eriline koht kuulub Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi (edaspidi TEPS) näitustele, sest eesti põllumeeste seltsidest tegi tema esimesena nendega algust ja hiljem organiseeris neid oma tegevusa- ja vältel peaaegu lünkadeta. Edaspidi, kui näitusi korraldas juba enamik eesti seltsi, etendasid TEPS-i näitused juhtivat ja suunavat osa, kujunedes käesoleva sajandi alguseks kogu Eesti ala hõlmavateks üldisteks majandusnäitusteks ja võisteldes mõisnike iga-aastaste Tartu augustikuu näitustega. Ametlikes dokumentides hakati TEPS-i põllumajandusnäitusi alates 1901. a. nimetama üksnes eesti põllu- ja käsitöö näitusteks, jättes ära sõna «Jur-

jevi», mis samuti viitab nende tähtsusele kogu eesti keelepiiri ulatuses.

TEPS tegi näitustega algust 1876. a. Siit alates toimusid nad regulaarselt kogu vaadeldava perioodi jooksul, välja arvatud aastad 1881, 1883 ja 1894. Teistest vanematest eesti seltsidest organiseeris Viljandi EPS oma esimese näituse alles 1883. a., korraldades neid mõningate lünkadega kuni 1905. aastani ja samuti edaspidi. Kolmas, varakult tegutsemist alustanud selts — Pärnu EPS — jõudis esimese väljapanekuni 1877. a., millele järgnes seisak. Enam-vähem regulaarsed olid näitused ajavahemikus 1883—1893. Edaspidi soikus seltsi tegevus täielikult. Üsna varakult, 1884. a. alustas näituste korraldamist ka neljas elujõuline eesti põllumeeste selts — Põltsamaa EPS. Mõõdunud sajandi lõpukümneni viimastel aastatel hakkasid näitustega jõudu proovima sel perioodil hulgaliselt tekkinud väiksemad põllumeeste seltsid, nagu Võnnu, Vändra, Palamuse, Sangaste jt. Viimastel oli ainult kitsam kohalik tähtsus.

TEPS-i I näitus sai teoks 1876. a., mil seljataga oli juba kuus tegutsemisaastat. Liikmete arv ulatus 98-ni, eesotsas seisid sellised võimekad mehed nagu organisatsiooni president Mart Mitt — C. R. Jakobsoni kauaaegne võitluskaaslane; juhatuses tegutsesid veel T. Pekk, K. Märzin, O. Zastrov, J. Kunder jt.¹ Esimest korda tõusis eesti põllumajandusnäituse korraldamise küsimus TEPS-is üles juba 1872. a. Üksikasjalikumalt arutati seda kavatsust 3. V 1875 koosolekul, kus soovitati korraldada «elajate tundmise ja suguloomade soetamise» otstarbel kohalikke näitusi igas kihelkonnas.² 26. I 1876 kokkutulekul tegi M. Mitt konkreetse ettepaneku näituseks, kus oleksid esindatud meie maa paremad loomad ja käsitööd.

Vajadus talurahva põllumajandusnäituste järele oli tollal suur. Ehkki igal aastal toimusid Tartus mõisnike põllumajandusnäitused, kuhu võisid pääseda kõik soovijad, võtsid talupojad nendest osa väga vähesel määral. See oli ka arusaadav, sest väikemaapidajate valduses olev kohalik aborigeenne kari ei olnud suuteline konkureerima mõisnike hästi söödetud välismaiste tõuloomadega. Eestlastest talupojad võisid saada ainult eripreemiaid, mis olid ette nähtud talupoegade «elajatele». Mõeldamatu oli samuti esinemine Riias toimuvatel Balti kubermangude näitustel, ehkki 70-ndate aastate algul tegi «Eesti Postimees» selle heaks innukat selgitustööd. Ka näituste külastamine ei toonud palju kasu, sest kõikide eksponaatide tekstid ja selgituste andmine oli saksa keeles. Näituste ümberkorraldamisest, nii et nendest oleks tulu ka maa põliselanikkonnal, polnud aga saksa mõisnikud huvitatud. Nende

¹ ENSV RAKA, f. 1858, ппп. 1, s.-ü. 243, l. 26.

² Tartu näitusväli. Tartu, 1935, lk. 5.

arvates oli talupoegadele küllalt mõisnike põllumajanduslike organisatsioonide poolt spetsiaalselt «maarahva» jaoks mõeldud nn. laadanäitustest, mis korraldati suuremate laatade ajal ja kus talurahvale tehti «rahakingitusi» 2—5 rbl. ulatuses paremate omakasvatatud loomade eest. Peremeheks saanud või selle poole püüdlevat talupoega aga enam ei rahuldanud armuannid mõisnike käest. Eesmärgiks seati «eesti näitused», kus osavõtjate enamik pidi pärinema eestlastest väikepõllupidajate hulgast ja mis oleksid arvestanud talupoegade võimalusi ning propageerinud neile jõukohaseid eesrindlikke põllumajanduslikke õpetusi ja vahendeid.

Ohkond näituste korraldamiseks oli sellal üsna soodne, arvestades teatud opositsiooni Balti mõisnikkonna ja keskvõimu vahel. Pealegi polnud alates möödunud sajandi keskpaigast põllumajandus- ja loomakasvatuse näitused Venemaal enam uudiseks. Esimene, nn. loomanäitus korraldati Venemaa piirides 1843. a. Odessas, aasta hiljem toimus juba üldine põllumajandusnäitus Jaroslavl'i kubermangus Velikaja külas.³ Eriti laialdaselt levisid semstvõte ja põllumajanduslike ühingute näitused.

Valitsusorganid ei teinud TEPS-ile näituse loa ja auhindade hankimisel mingeid takistusi, ehkki sakslased olid hoiatanud, et säärane palve lükatakse ilmtingimata tagasi. Seda meenutab M. Mitt oma mälestustes, lisades, et loa saabumisel ka «sotsieteedi selts andis aurahasid, et sellisel viisil oma vastuseisu ära parandada»⁴.

Esimene TEPS-i näitus otsustati korraldada Nuustakul (Otepääl), sest Tartus ei leitud kohe sobivat platsi, samuti kardeti, et näitus ebaõnnestub mõisnike põllumajandusnäituse konkurentsi tõttu. Selline kohavalik pidi end õigustama ka juhul, kui ettevõtte lõpeb äpardumisega, sest väikeses maakohas leidis naeruvääris-tajaid vähem.

Ettevalmistuste käigus tehti kõige enne kindlaks auhindamise põhimõtted. Otsustati premeerida ainult neid loomi, kes vastavad kohalikele oludele ning kelle pidamiseks ja söötmiseks ei oleks rohkem tarvis, kui suudavad väikepõllumehed.⁵ Nõutavaks peeti eeskätt neid omadusi, mis meie tingimustes vääriskid edasiarendamist. Lehmadel pidi olema hea piimaand ja küllaltki suur kaal — seega ei orienteeritud otseselt ei liha- ega piimakarja pidamisele. Hobustel taheti arvestada kaalu, proportsionaalset kehaehitust ja lihastiku tugevust. Eelistõuge ei määratud ei veiste ega hobuste puhul. Leiti, et suurmaapidajate väljapanekute premeerimine aurahade ja esemetega ei ole otstarbekas, vaid neile antakse ainult kiituskirju, mis võivad olla esimese auhinna väär-

³ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 2, s.-ü. 283, l. 18.

⁴ M. Mitt. Elulugu. (Koopia.) Tartu Linnamuuseum, fp. 188, lk. 122.

⁵ A. Kruusberg. Materjalid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ajalooks. — «Eesti Kirjandus», 1926, nr. 4. lk. 209.

tuses. Selline otsus oli igati põhjendatud, sest talupoegade loomadel oli peaagu võimatu võistelda mõisates kasvatatavate Euroopa puhastverd tõuloomadega. Pealegi ei oleks arukas olnud ergutada talupoegi igas suhtes järgima mõisnikke, sest see oleks kaasa toonud esimeste laostumise.

Avaldati rida üleskutseid, kus propageeriti näitust ning tehti teatavaks osavõtu ja autasustamise tingimused. Rõhutati, et peamised auhinnad on ette nähtud loomadele, ehkki «põlluasjust saavad siis veel kõik, mis tuakse ja veidikesegi tähtjad on, vastu võetud: võid, juustud igal moodul, kõik viljad, mis Jumal meie põllul sigineda laseb, põlluriistad ja muud asjad, mis põllul ja majas ette puutuvad; aga nende pääle ei ole kindlat auhinda pantud ja saab nende pärast veel iseäranis nõuu peetud»⁶. Auhindadena nähti ette hõbe- ja pronksmedalid, kahehobuseadrad, võitegemise masinad ja kiituskirjad. Juba algusest peale hoolitses TEPS selle eest, et auhindamiskomisjonides oleksid kõigiti kompetentsed isikud. Nii moodustasid I näituse premeerimiskomisjoni veterinaar-magister K. Blumberg, Pilkuse mõisnik von Roth, Loosi mõisa rentnik Rosenpflanzler ja kaks taluomanikku — A. Laur Ropkast ja J. Kõiv Pühajärvelt.

I näitus toimus 19.—20. septembrini Otepää kiriku juures ja teda võib pidada õnnestunuks. Eksponeeriti 29 hobust, peamiselt sõiduhobused, 21 sarvloomat, 7 lammast, 6 siga ja mitmeid põllumajandussaadusi.⁷ Avakõne pidas seltsi president M. Mitt, kes võrdles näitust «täiskasvanute kooliga»⁸. Viimasel päeval toimus kontsert ja kõnega esines J. Hurt. Vihmast hoolimata tõusis külastajate arv 1400-ni. Auhindadena jagati välja 1 hõbe- ja 2 pronksmedalit, 3 suurt kahehobuseatrat, 3 väikest kahehobuseatrat, 8 kiituskirja ja 7 rahalist autasu. Märkimist väärib, et ainu-kest suurt hõbeauraha ei antud põllumajandus- või karjasaaduste eest, vaid selle pälvis Orava karjamõisa omaniku abikaasa A. Märzin poolvillaste ja linaste kangaste eest. Ühe pronksmedali sai näituse peamine organisatsioon M. Mitt oma põllutööriistade kogu eest, mis viitab sellele, et Mitil oli Võrumaal Tamme vallas Kiltrel eeskujulik majapidamine.

Ettevõttega jäid rahule korraldajad ja põhiliselt eestlastest koosnev vaatajaskond. Ka mõisnike häälekandjas «Baltische Wochenschrift» ilmus heatahtlik arvustus. Ajakirjas märgiti, et vaatamata väljapanekute vähesusele oli näituse tähtsus suur, mida tõendas vaatajate arvukus ja see «tõsidus, millega uut vastu võeti»⁹. Puhastulu ulatus kõigest 13 rublani.

⁶ «Eesti Postimees», 1876, nr. 32.

⁷ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 243, l. 41.

⁸ «Baltische Wochenschrift», 1876, Nr. 41.

⁹ Sealsamas, Nr. 39.

Hea algatus oli tehtud. Alustatud tuli jätkata, pannes pearõhu just selgitustööle rahva hulgas. Otepää näituse käigus ilmnis, et ürituse eesmärgist ei saadud veel õigesti aru. Arvati, et sinna tuleb tuua eeskätt haruldasi ja vigaseid loomi uurimiseks. I näitusel oligi eksponeeritud nelja sarvega oinas, nelja rattaga jalgratas jm. seesugust. Põhimõtete mittemõistmisest tingitult avaldas teiste hulgas pahameelt loomaomanik, kelle toodud pull oli küll puhast eesti tõugu, kuid supupulliks täiesti kõlbmatu.

Esimese näituse edu tiivustas seltsi juba järgmisel aastal uut näitust ette võtma. Väljapaneku kohaks valiti teist korda Otepää, et proovida, kas möödunud aastane ettevõtte on andnud mingisuguseid tulemusi. Ning tõepoolest, kui 1876. a. toodi kohale hulk eksponaate, mis eesmärkidele ei vastanud, siis 1877. a. seda enam ette ei tulnud. Nii olid puht sõiduhobused enamikus asendunud tööhobustega. Vaatajate arv näitas küll mõnevõrra tagasiminekut — kolmel näitusepäeval 10.—12. sept. käis väljakul 1300 inimest, kuid eksponaatide arv oli kasvanud.¹⁰ Enamik kariloomi pärines nagu esimeselgi näitusel ümbruskonnast, hobuseid ja esemeid oli ka kaugemalt. Mõisatest võtsid osa Pühajärve, Hellenurme ja Pilkuse. Eesti näituste algpäevil saatis TEPS-i juhtkond ümberkaudseile mõisnikele ettepanekud näitustest osavõtuks, et pakkuda võrdlust. Samuti oli nende valduses uusi põlütööriistu ja -masinaid, mille tundmaõppimine tuli talupoegadele kasuks. Nii ei talitanud mitte ainult Tartu selts, vaid ka teised vanimad põllumeeste ühingud. Tänu sellele leidis Otepää eksponaatide hulgas Schwartzi süsteemil töötav piimatalitus, mille seadis üles Pilkuse mõisnik von Roth ja mille kohta ta ise jagas seletusi. Seekord anti välja 24 auhinda. Peaaauhinnad — suured hõbeaurahad — said ardenni-eesti tõugu hobune ja lehm, kelle tõuna on märgitud «angli-vogtlandi». Pronksmedalid läksid segatõugu sõidutäkule ja suffolki orikale.

Siinkohal tuleks lühidalt rääkida tõuküsimuses levinud seisukohtadest vaadeldaval perioodil.

Veisekarja tõugude küsimus tõusis Baltimaadel teravalt pävakorrale seoses kapitalismi arenemisega, kui tekkis vajadus produktiivsete veiste järele. Juba möödunud sajandi I poolel hakkasid mõisnikud importima siinsetesse mõisatesse väga erinevaid välismaisi kultuuritõuge, mille tagajärjel kujunes mõisakarjade tõuline koosseis võrdlemisi kirjuks. Enamik nendest ei kohanevad siinsete oludega. Ka katsed kohaliku karja puhasaretuseks ei andnud mõisnike arvates küllaldasi tulemusi. 1840. a. paiku jõuti enam-vähem ühisele seisukohale, et tuleb aretada ainult ühte välismaist veisetõugu, milleks valiti äärširi kari.¹¹ Kuid ka vii-

¹⁰ A. Krusberg. Materjalid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ajalooks. — «Eesti Kirjandus», 1926, nr. 4, lk. 223.

¹¹ A. Mõlder. Eesti punane kari. Tartu, 1949, lk. 29.

mane ei osutunud sobivaks. Seejärel orienteeruti angli tõule, mille sobivust meie oludes on tõestanud aeg.

Vaatamata levima hakkavale angli-orientatsioonile valitses tõuküsimuses edasi teatav segadus. Nii oli näiteks 1871. a. Balti põllumajandusnäitusel Riias esindatud 31 veisetõugu.¹² Tõupul-lide ja vasikate ostmise teel hakkasid ka talupoegade karjade hulgas levima täiesti erinevat tõugu loomad. Sellest tingituna pakkusidki möödunud sajandi 70.—80-ndatel aastatel eesti põllu-majandusnäituste kariloomade osakonnad väga kirjut pilti. Et tõuküsimuses puudus mõisnike hulgas kindel seisukoht, ei võinud loota ühtsust ka talupoegade vaadetes. Seda kinnitavad TEPS-i näitused, kus umbes kümmeaasta aasta vältel premeeriti täiesti erinevate tõugude esindajaid. Seega ei suutnud eesti põllumajan-dusnäitused vähemalt esialgu olla juhiks ja teenäitajaks veiste tõuaretuses.

Kuid arvamuste erinevusest hoolimata oli eesti põllumeeste hulgas selgepulgulisi ja orienteerumisvõimelisi tegelasi. Eeskätt tuleb siin nimetada C. R. Jakobsoni, kes võttis seisukoha ka vei-setõugude suhtes. Ta oli taludes suure eluskaaluga breitenburgi veiste pidamise vastu, sest need ei ole ökonoomsed.¹³ Sobivaks pidas ta eesti maakarja ja angleid, ristates maatõugu lehmi angli pullidega. See Jakobsoni seisukoht aga ei leidnud eesti põllu-meeste seltside esimestel näitustel järgimist.

Mis puutub näitustel premeeritavatesse hobustesse, siis ka siin näeme peaaegu kuni möödunud sajandi lõpukümnendini pilti: autasustatute hulgas on eesti ja ardenni ning mitmete puhastõugude esindajad, kuid valdavas osas siiski erinevad segatõugu loomad (küll araabia-eesti, eesti-orlovi jt.). Ka siin oli suunaandjaks meie põllumajanduse isa C. R. Jakobson, kes pool-das eesti hobuse kasvatamist. Sellega astus ta välja akadeemik A. Middendorffi vastu, kelle juhatusel ristati Tori hobusekasvan-duses eesti hobust ardennidega. Oma seisukohtade propageerimi-sega tegi Jakobson algust juba 1870. a. ja kaitses neid visalt üle kümne aasta kuni oma surmani.¹⁴ Ehkki Jakobsoni vaated leidsid eesti põllumeeste hulgas poolehoidu, ei lõõnud nad meie põlluma-jandusnäitustel ometi kohe läbi. Tasapisi hakkasid nad ometi levima, nii et juba TEPS-i 1882. a. näitusel olid kõik premeeritud veised kas angli, eesti või angli-eesti tõugu. Seakasvatuse küsi-mustes võeti näitustel kohe algusest peale õige seisukoht, orien-teerudes inglise tõugude (bakširi ja suffolki) aretamisele. Seda tõendab ka TEPS-i II näitus.

¹² A. M ö l d e r. Eesti punase veisetõu aretus. Tln., 1966. lk. 16.

¹³ A. P u n g. C. R. Jakobson loomakasvatusteaduse arendajana ja popula-riseerijana. — Teadusliku juubelikonverentsi ettekannete materjale 28. veebruaril 1969. a. Tartu, 1969, lk. 26.

¹⁴ A. K ä b i n. C. R. Jakobson kui eesti põllumeeste juht. Tln., 1933, lk. 87.

Majanduslikus mõttes lõppes II näitus seltsile 125-rublase puudujäägiga.

Samal aastal toimus Pärnus Pärnu EPS-i I näitus, mis samuti kulges üldjoontes edukalt. Ka siin eksponeeriti Schwartzi meetodil töötavat piimatalitust, mis kuulus Jakobsonile ja toodi Kurgjalt.¹⁵ Ette jõuti selles mõttes Tartu seltsist, et müü hulgas autasustati ka eestikeelsete diplomitega, mis olid valmistatud kunstnik J. Köleri kulul tema kavandite järgi. Neid sai kohe välja jagada. Ministeeriumi auhinnad aga anti omanikule üle alles hiljem, kui premeerimisaruanne oli ministeeriumi jõudnud.

TEPS-i III näitus (1878. a. 14.—15. sept.) korraldati samuti väljaspool Tartut, jätkates juba algatatud rändnäitusi. Seekord valiti asukohaks Põltsamaa, ehkki see kuulus Viljandi EPS-i tööpiirkonda. Seepärast paluti Viljandi sõsarseltsilt luba, mis saadi. Nagu eelmiste «väljanäituste» puhul, tuli ka seekord peaarõhk panna selgitustööle, sest arusaamine näituste tarbest ja kasust oli endiselt visa levima. Eksponaatide hulk jäi põhiliselt samaks: 36 hobust, 12 «karielajat», 2 siga, 3 numbrit võid, 6 põllumehelt vili, 1 õlleprüulilt õlu ja 14 käsitööliselt 55 eset.¹⁶ Mõnevõrra väiksemaks osutus külastajate hulk — umb. 1000 inimest.¹⁷ Uuendustest olgu märgitud, et iga jaoskonna juurde määrati asjatundlik isik, kes jagas seletusi ja vastas küsimustele. Püüti levitada seisukohti karjakasvatuse kasust, viljapuude kasvatamisest ja piimatalituste sisseseadmisest. Milliseks kujunes loomade osakond, seda on kõnesoleva ja ka järgnenud näituste puhul raske öelda, sest arhiividokumentides pole andmeid säilinud. Ka autasustatud loomade kohta on teated üsna kasinad. Tavaline oli, et märgiti: auhind antud kõrvi mära või 4-aastase kimli eest. «Baltische Wochenschrifti» arvamus kujunes seekord üsnagi kurvaks: «Väljapandud kariloomadest on kõige parem mitte rääkida, sest kahest võrdlemisi viletsa kehaehitusega pullist ja kaheksast lehmast ei ole midagi rohkem öelda, kui et nende väljapanijad teenisid ära ainult seltsi tänu, sest nad ei olnud hoolinud ei kuludest ega vaevast, et ellu kutsuda kariloomade näitust.»¹⁸ Arvustus ei pruugi olla päris objektiivne, sest just selle näituse kohta on teada, et eksponeeritud neli «siitmaa lehma» andsid aastas piima 1018—1213 toobini (1 toop = 1,123 liitrit), mis ületas kohalikku maatõugu lehmade keskmise piimahulga ja lähenes angli tõugu lehmade toodangule.¹⁹ «Sakalagi» hinnang oli hoo-

¹⁵ M. Laarmann, 1870—1925. Jooni Pärnu Põllumeeste Seltsi minevikust. Pärnu, 1925, lk. 12.

¹⁶ «Sakala» Lisaleht, 1879, nr. 8.

¹⁷ A. Kruusberg. Materjalid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ajalooks. — «Eesti Kirjandus», Tartu, 1926, nr. 4. lk. 269.

¹⁸ «Baltische Wochenschrift», 1878, Nr. 39.

¹⁹ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 273, l. 6.

pis teistsugune: «... karielajatest paistsid silma paar Ida-friisi ja Breitenburgi veist.» Kuid nende soetamise eest ajaleht hoiatas, sest sellised lehmad «vajavad häid karjamaid ja niite, seepärast peavad väikepõllumehed ettevaatlikud olema, kas nende heinamaad seda lubavad»²⁰. Ka teised nendel aastatel korraldatud näitused ei saanud kiidelda kariloomade poolest, välja arvatud muudugi mõisnike väljapanekud. 1878. a. organiseeriti Pihkva Põllumajandusliku Seltsi I näitus, mille kohta samuti kirjutati, et üheski osakonnas ei leidunud midagi eriti silmapaistvat.²¹

TEPS-i IV näitus korraldati jällegi Põltsamaal 15.—17. sept. 1879. Tähelepanuväärseid uuendusi ei olnud, välja arvatud asjaolu, et esmakordselt eksponeeriti põllumajandusmasinaid, kusjuures neid näidati ka tegevuses. Väljapanijaks oli kaupmees E. Friedrich Tartust. Seni polnud ükski TEPS-i näitus toonud nimetamisväärset rahalist kasu, mõnel juhul oli tegemist isegi puudujääkidega. Vaatamata sellele jätkati kord alustatu elluviimist. Seltsi kassahoidja V. Eisenschmidt ütles: «Kui meie kopikaid loeme, siis on meie kapital kahanenud, kuid ta kasvas kasu võrra, mis tõi näitus; sellega andsime ta kõrge protsendi peale, mis meie järeletulijad ära näevad.»²²

Et kogu Kagu-Eesti elanikkonda harjutada näitusel käima, valiti viienda, 1880. aasta näituse asukohaks Mustvee. Aeg oli varajasem kui eelmistel kordadel — 10.—12. juunini, sest siis toimus Mustvees laat ja uue kiriku sisseõnnistamine, mida tuli ära kasutada. Mustveele jäi valik peatuma, sest loodeti osavõttu Virumaa põllupidajate poolt, kes olid tuntud «heade eesti sugu hobuste poolest»²³. Ka nõustus kohalik vallavalitsus lahkesti platsi andma ja sinna kuure ehitama. Üheks näituse eesmärgiks seati eesti maatõugu hobuste (klepperite) laiem tutvustamine. Seetõttu ilmus ajalehtedes mitmeid vastavasisulisi üleskutseid. J. Kõrvi artiklis, mis avaldati «Sakala» Lisalehes, kiideti eesti hobuste omadusi, rõhutades, et nad on «tööle ja vaevale raudsed vastu pidama... sugutamiseks ja põllupidamiseks... meie maal sündsad»²⁴. Kõigil säilinud andmetel ei saavutanud näitus loodetud efekti. Kohale oli küll toodud 34 hobust, kuid tõuomadustelt ei ületanud nad eelmiste aastate taset. Veiste arv jäi enam kui tagasihoidlikuks — 9. Rohkesti oli aga käsitöid — 203 numbrit, millele lisandus veel 60 vabrikutööd. Külastajate arv näitas võrreldes kõigi eelmistega järsku tõusu, ulatudes 2000 piiresse.

²⁰ «Sakala» Lisaleht, 1879, nr. 8.

²¹ «Baltische Wochenschrift», 1878, Nr. 40.

²² A. K r u u s b e r g. Materjalid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ajalooks. — «Eesti Kirjandus», 1926, nr. 5, lk. 225.

²³ «Tartu Eesti Seitung», 1880, nr. 18.

²⁴ «Sakala» Lisaleht, 1880, nr. 16.

1881. aastal TEPS näitust ei organiseerinud. 1882. a. peeti see jällegi Mustvees. Sel korral selgitas Rakvere loomaarst M. Treumann auhindamise põhimõtteid. Märkida tuleks korraldava komisjoni otsust anda kõrgemad auhinnad esimeses järjekorras tööhobustele ja alles seejärel sõiduhobustele. Niisuguse korralduse vastuvõtmisel lähtuti väikepõllupidajate huvidest, järgimata pimesi mõisnike näituste eeskju. 1882. a. näitus osutus erandiks ka selle poolest, et kõik auhinnatud veised olid eesti, angli või eesti-angli tõugu. Järelikult hakati jõudma arusaamisele, et karjakasvatuse aluseks on kindel tõug, mida parandatakse ja aretatakse. Näitusega jäadi rahule ja ka «Sakala» kirjutas: «Kõik oli korras, auus, mõistlik ja ilus.»²⁵

1883. a. tegi TEPS katse saada luba järjekordseks näituseks Tartus. Kogemusi lisanud ettevalmistusperiood oli läbitud ja et kõik senised näitused olid õnnestunud, võis ka nüüd loota edule ning tulla juba otse «sakste» silma alla. Palvekirjale vastati eitavalt: Tartus korraldab näitusi Liivimaa Uldkasulik ja Majanduslik Selts (mõisnike organisatsioon), ühes ja samas linnas ei ole vajadust kaheks samalaadseks ürituseks. See põhjendus oli formaalne ja äraütlemise taga seisis tegelikult mõisnikud, kes kartsid konkurentsi. Mõisnike nn. saksa näitused ei andnud eesti talupoegadele mingit kasu ega õpetust, sest seletusi jagati saksa keeles. Samas küsimuses avaldas «Eesti Postimees» juba 1882. a. kirja, kus võrdlemisi teravas toonis päriti, miks eestlasi üldse kutsutakse neile «saksa näitustele», kus nad alati on olnud viienda ratsaks vankri all ja hädavaevalt sallitud nii eksponentide kui ka küllastajate osas. Avalikus järelepärimises öeldi: «Eestlane võis üksnes pärani suuga vaadata, kui näitusel tahtis olla.»²⁶ Esitati resolootne otsus, et kui tahetakse ka maa pärisrahva osavõttu, tuleb täita kolm nõudmist: 1) toimkonnas olgu sakslaste kõrval ka eestlased, 2) seletused toimugu eesti keeles ja 3) müügil olgu eestikeelsed programmid. Niikaua kui neid kolme tingimust ei täideta, «niikaua peame osavõtmist koguni võimatuks». Selliseid märkusi Tartu augustikuu näituste kohta ilmus ajalehe veergudel üsna sageli, kuid mõisnikud ei suvatsenud midagi ette võtta, et keelebarjääri kõrvaldada ja näituste kasutegurit kohaliku rahva huvides suurendada. Veel 1898. a. kirjutas «Olevik» ironiliselt: «Jurjevi saksa näitus läks ka tänavu nii nagu ennegi: herraste perekonnad näitavad ja näevad endid ja peavad oma loomalaata, kodanikud otsivad ja leiavad auhindasid oma äri edendamiseks ning «maarahvas» maksab pühapäeval kõik kulud ära. See kulukandja on herraste ringkondades seesama, mis veiderdaja tsirkuses — naerutegija.»²⁷ Seega oli vajadus eesti näi-

²⁵ «Sakala», 1882, nr. 18.

²⁶ «Eesti Postimees», 1882, nr. 15.

²⁷ «Olevik», 1898, nr. 36.

tuste järele suur. Samuti oleks olnud loogiline, et TEPS oleks korraldanud oma näitused seltsi asukohas Tartus — Lõuna-Eesti suurimas linnas ja majanduskeskuses.

Äraütlemisega viivitamine arvatavasti saigi põhjuseks, miks 1883. aastal näitus jäi pidamata.

Et Tartus ei olnud näitus võimalik, siis valiti 1884. a. asukohaks Rõngu. Seda järgmistel põhjustel. Rõngu ümbruses elasid mitmed seltsi aktiivsed tegelased, nagu J. Grünfeldt ja H. Huik, kes võtsid enda peale platsi ettevalmistamisega seotud kohustused. Ka andis Suure-Rõngu vallavalitsus kasutada kohtumaja platsi. Samuti võis loota osavõttu eeskujuks sobivate eksponaatidega Rõngu mõisnikult v. Anrepilt, kes sellepärast valiti näituse aupresidendiks. Tema jäigi osavõtnutest seekord ainukeseks mõisnikuks. Ülejäänud 86 eksponenti olid «talupoja seisusest», jagunedes järgmiselt: 81 Tartu, 4 Viljandi ja 1 Võru maakonnast.²⁸ Olulise muudatusena toodi käesoleval näitusel sisse põhimõtte, et auhindamisel tuleb arvesse võtta ka loomade vanust. Senine hindamissüsteem oli selle tingimuse jätnud kahe silma vahele, mille tagajärjel hinnati liiga noori (alla 3 aasta vanuseid) pulle. Need premeeritud tõupullid võeti taludes kohe kasutusele, mis oli aga viga, sest liiga noored pullid teatavasti ei anna täisväärtuslikke järglasi. Ka tuleks märkida, et käsitöid hakkasid viimastel näitustel hindama juba naised ise. Veel 1879. aastal tegid seda mehed.

1885. a. jäadi uuesti peatuma Rõngul. Olulisi uuendusi ei toimunud. 1886. a. valiti asukohaks Nõo, kus näitus kujunes põhiliselt niisama suureks kui eelmised. Väljas oli 36 hobust, 14 veist, 7 numbrit karja- ja majapidamise saadusi, üldse kokku 184 numbrit.²⁹ Võrdlusena võib märkida, et samal aastal Pärnu EPS-i poolt korraldatud näitusel demonstreeriti ainult 18 hobust, veiseid umbes niisama palju, esemete üldarv jäi aga ligi poolesaja võrra väiksemaks.³⁰

Oluliseks kujunes aasta 1887, mil suudeti teoks teha ammune kavatsus ja näitus üle tuua Tartusse. Peale mõningate erandite hakkasid need nüüd järjekindlalt toimuma Tartus. Läbi käidud oli vaevarikas kogemuste omandamise etapp. Esimene periood kujunes küllaltki pikaks, haarates 11 aastat. See oli rändnäituste aeg, kus peamist ülesannet nähti rahva «äratamises» ja talle «väljanäituste» vajalikkuse selgestegemises. Et siin tuli veel viimastel aastatel barjääre murda, näitavad faktid seletustöö tegemise kohta «kurja silma» vastu, sest talupojad kartsid näitustel loomade «ärakaemist». Selgitati, kui otstarbetu on loomi näituste ajaks nuumata. Korduvalt tehti ajalehtedes ja koosolekutel juttu

²⁸ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 274, l. 12.

²⁹ «Valgus», 1886, nr. 31.

³⁰ «Virulane», 1886, nr. 33.

arvamusest, nagu oleks näitustel esinemine rentnikele kahjulik. Levinud oli kartus, et niipea, kui mõisnik osavõtust teada saab, tõstab ta renti. Sellekohane «Sakala» Lisalehe artikkel näitab, et kui isand tahab renti tõsta, siis teeb ta seda niikuinii, ilma et hakkaks vaeva nägema ja järele uurima, kas rentnik võtab näitustest osa või ei.³¹ Pearõhk pandi siiski põhieesmärkide arusaadavaks tegemisele — millist kasu toovad põllupidajatele premeeritud lehmad ja lambad. Selleks kasutati laialdaselt ajalehti. Peaaegu kõik TEPS-i näitused algasid tookordsete presidentide kõnedega, kus valgustati ürituse lähemaid ja kaugemaid tulusid. 1884. a. näituse avakõnes püüdis esimees J. Tülk selgeks teha, et eestlased võivad oma elujärge parandada ainult «seeläbi, et meie teistelt, kes seda paremini mõistavad, õpime ... seesugused avalikud õpetuse kohad on väljanäitused ... Jaksame meie kenamat käsitööd teha ja oma põldu paremini harida, seda enam kasvab ka meie vara ja meie tähtsus».³² Kõneleja viitas siin sellele, et majanduslik tugevne mine ja sõltumatus mõisnikest aitab kätte võita poliitilist võrdõiguslikkust. Ka ajalehe «Virulane» anonüümne juhtkiri rõhutas, et näituste kaudu hakkab kasvama rahva vara, ühes varaga suurenevad ta tähtsus, vaimuharidus ja õigused. Sageli ei paista see üldine kasu kohe silma. Kuid alati ei maksa silmapilkselt tulemust silmas pidada, vaid just kauget, mille juurde viib vaearikas ja pikaldane töö.³³ Esimese etapi saavutuste hulka kuulub ka kindlate seisukohtade väljakujunemine veiste hindamisel ja premeerimisel. Just näitused etendasid küllaltki suurt osa selles, et talukarjad hakkasid möödunud sajandi lõpul oma tõuliselt kuuluvuselt muutuma võrdlemisi ühtlasteks, arenedes Liivimaa Eesti alal angli tõu tüübiliseks punaseks piimakarjaks.

Rändnäituste periood tähistas veel koostööd mõisnikega. Nii saatis TEPS nagu teisedki eesti seltsid kõikide näituste eel kohalikele mõisnikele üleskutsed-osavõtupalved. Esiialgu osutus see vajalikuks, sest mõisa tööriistad ja karjad pakkusid head eeskuju ja võrdlusmaterjali. Koostöö ei kujunenud siiski määravaks ja kuigi ulatuslikuks, sest tavaliselt esines igal näitusel kõigest paar mõisnikku. Seesugused maarahva üritused ei pakkunud neile mingit huvi, samuti olid mõisnikud kaugel talupoegade omakasupüüdmatus abistamisest. Seepärast pidi M. Mitt 1879. a. avakõnes nentima, et ta lootis näha väike- ja suurpõllumeeste koostööd, kuid eksis.³⁴ 1887. a. Tartu eesti näitusest ei võtnud osa enam ükski mõisnik. Näituste ületoomisega Tartusse oli valitsema harjunud ülemkihile esitatud otsene väljakutse majanduslikuks võistluseks.

³¹ «Sakala» Lisaleht, 1879, nr. 8.

³² «Virulane», 1884, nr. 28.

³³ «Virulane», 1884, nr. 23.

³⁴ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 243, l. 75.

Ehkki TEPS-i näitused ei suutnud pakkuda nimetamisväärtset konkurentsi saksa augustikuu näitustele, oli ometi selge, et tulevikus on nad selleks võimelised. Nii mõistsid näituste ületoomist Tartusse ka Liivimaa mõisnikud ja sellest olid tingitud kõik nende püüded takistada Tartu muutumist püsivaks eesti väljapanekute asukohaks. Tartu-loa saamine polnud seltsi juhatusel kerge. 1883. a. oli palvele eitavalt vastatud. Ka 1887. a. ütles ministeerium esialgu ära, sest luba oli palutud juuni lõpuks. Valitsusorganite arvates osutus tähtaeg liiga lähedaseks saksa näitusele. Nüüd tegi selts ettepaneku lubada näitus korraldada juuni algul, niisugusel juhul ei sega see sakslasi. Tähtaeg ei olnud kõige sobivam, sest ta langes kibedale põllutööajale ja pealegi valmivad sügisviljad hiljem. Kuid muud väljapääsu polnud. Seekord enam takistusi ei tehtud ja luba saabus. Algasid askeldusterohked eeltööd, sest nüüd oli tähtis kõike võimalikult hästi korraldada. Nagu tavaliselt, avaldati ajalehtedes teadaanded näituse toimumise ja osavõtu tingimuste kohta. Muretseti jagamisele tulevad auhinnad. Osa nendest annetas, nagu varasematelgi näitustel, põllutöö ja riigimaade ministeerium. Jaotusinstruktsioonis rõhutati, et valitsuse autasusid võib anda ainult kariloomade, põllutöösaaduste ja -riistade eest (käsitööd siia ei kuulunud). 3 hõbe- ja 6 pronks-, nn. Blankenhageni medalit (Liivimaa Uldkasuliku ja Majandusliku Seltsi ühe algataja ja rajaja P. H. Blankenhageni järgi, kelle kujutis oli aurahadel) ostis TEPS 36 rbl. eest nimetatud ühingu. ³⁵ Autasude hulka kuulusid veel kiituskirjad, kuldsõrmused ja -medaljonid. Viimastega premeerimist Venemaal ei praktiseeritud, välja arvatud Balti kubermangud. Näitus toimus 6.—8. juunini maalermeister G. Sachsi aias, mis asus Eesti Kirjameeste Seltsi kõrval Jaama tänavas. Oma suuruselt ja ulatuselt jäid väljapanekud eelmiste aastate tasemele. Nii oli kohale toodud 37 hobust, kariloomade osakonda esindasid 3 pulli ja 4 lehma. ³⁶ Võrdluseks olgu märgitud, et mõned kuud hiljem asetleidnud saksa näitusel rõõmustasid külastajate silmi 138 hobust ja 159 veist. ³⁷ Seega oldi konkurentsist alles kaugel, kuid fakt ise, et eesti näitus oli samuti ülikoolilinna jõudnud, tähistas suurt sammu edasi. Oluline hüpe tehti masinate ja põllutööriistade osakonnas, nende arv ulatus 48-ni. Eksponeeriti atru, sahku, teravilja külvikuid jt. Püüti eksponeerida talupoegadele kättesaadavamaid odavahinnalisi tööriistu. Karjakasvatuse osatähtsuse tõusu märgina võib võtta piimasaaduste hulga pidevat suurenemist. Eriti kehtib see või kohta. «Baltische Wochenschrifti» arvamuse järgi oli enamikul võinumbritel hea väljanägemine ja meeldiv lõhn ning ainult mõni üksik

³⁵ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 273, l. 118.

³⁶ Samas, s.-ü. 274, l. 38.

³⁷ «Valgus», 1887, nr. 38.

näidis osutus värvuselt hallikaks.³⁸ Esmakordselt sai käesoleval näitusel teoks kunstiosakond nimetuse all «kunstmaalimine». Ehkki esialgu ei vastanud selle sisu pretensioonikale kunstiosakonna nimetusele, oli see ometi tähendusväärne samm. Real järgnenud aastatel ei sisaldanud kõnealune osakond midagi mainimisväärses, elustudes alles 1898. aastal, mil ta muutus esimestele eesti kunstnikele esinemiskohaks. Möödunud sajandi lõpust alates kohatame TEPS-i näitustel mitmeid pärastpoole tuntuks saanud kunstnike nimesid. Siit peale hakkasid ka need kujunevad kunstiosakonnad kaasa aitama kunsti populariseerimisele, levitamisele ja rahva kunstimeele kasvatamisele. Esimene spetsiaalne kunstinäitus toimus teatavasti alles 1903. a. Tallinnas A. Laikmaa korraldusel.³⁹

Kui veiste tõuküsimuses kujunesid eesti seltsides ja näitustel 80-ndate aastate algul enam-vähem kindlad seisukohad, siis ei saa seda öelda hobuste kohta. Kõnesoleval ja järgmistel näitustel kippusid ikkagi esimesed kohad minema sõiduhobustele, kelles oli araabia või orlovi verd, vaatamata komitee mitmekordsetele otsustele premeerida esimeses järjekorras kodumaiseid tööhobuseid.

1887. a. näituse vaatajaskond ulatus 2500-ni, ületades kõik varasemad. Esimest eesti põllumajandusnäitust Tartus võis lugeda tookordsetes tingimustes kõigiti õnnestunuks. Seda nentisid isegi kohalikud saksa ajalehed. Mõnevõrra napp oli ainult kariloomade osakond. Ministeeriumile saadetud aruandes põhjendati veiste vähest talvise viletsa söödaga, mistõttu omanikud ei julgenud kõhnu loomi näitusele tuua.⁴⁰ Ainukese puudusena märkis ajaleht «Virulane», et soovida jättis õigekirjale mitte vastav eesti keel näituse sedelitel, mis olevat olnud «natuke võeras eesti keel»⁴¹. See tulenes sellest, et kirjutajateks olid esemete omanikud.

Järgmine näitus toimus 4.—6. juunini 1888. a. teist korda Tartus. Sellel aastal oli oluliseks erinevuseks esimese spetsiaalse lina- ja aiandusosakonna organiseerimine. Vajadus linakasvatuse väljapanekute järele kerkis päevakorrale linahindade pideva languse tõttu, mis oli tingitud puuvillasaaduste konkurentsisist. Vaatamata lina külvipindade osatähtsuse mõningale vähenemisele ja sellest saadavate tulude kahanemisele jäi lina XIX saj. lõpul ja XX saj. algul Lõuna-Eesti talupoegadele peamiseks müügikaubaks. Siit tulenes ka põllumeeste üha suurenev mure selle kultuuri pärast. Loogiliseks tulemuseks oli linajaoskonna ellukutsumine. 1888. ja 1889. a. piirduti eriosakondadega. Need ei õnnestunud just kõige paremini, sest linu toodi vähe kohale, vastavad seletused ja nõu-

³⁸ «Baltische Wochenschrift», 1887, Nr. 25.

³⁹ Eesti NSV ajalugu II, Tln., 1963, lk. 650.

⁴⁰ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 273, l. 118.

⁴¹ «Virulane», 1887, nr. 25.

anded puudusid täielikult. Viimast olulist puudujääki märkis ka eesti ajakirjandus.⁴² 1890. a. aga sai teoks iseseisev linanäitus, mis toimus peanäitusest lahus. Ta korraldati Tartus 14.—15. oktoobri «Bürgermusse» suveruumides ja kulges märksa edukalt. Eksponeeriti 68 numbrit linaproove, linaharimisriistu, 11 numbrit lõngu ja nõore ning 1 seemnet väljapanek.⁴³ Ka 1892. ja 1893. a. organiseeriti iseseisvad linanäitused. Juba esimesel nõuti väljapanekute õpetlikkuse suurendamise eesmärgil, et iga eksponent peab esitama 1 puuda töödeldud linu, 10 naela seemneid ja mõned peod tooreid, leotamata ning ropsimata linu. Sellega taheti välja selgitada, kust said alguse vead lina töötlemisel. Põlupidajate ergutamiseks jagati aurahade kõrval ka rohkesti rahapreemiaid 3—10 rbl. ulatuses. Siiski pidi žürii konstateerima, et vaatamata hoolikale eeltööle kahanes eksponentide arv ja eksponaatides võis märgata ainult vähest paremust. Põhjust nähti selles, et laiemale rahvale on mõistetamatu eri näitustest saadav kasu.⁴⁴

Mis puutub 1889. a. üldnäituse, siis kujunes 80-ndate aastate lõpul ja 90-ndate aastate algul välja teatav ebaproportsionaalsus eksponaatide ja preemiade arvu vahel. Viimaseid jagati liiga rohkelt, mis tõi kaasa auhindade tähtsuse vähenemise. Nii premeeriti näitusele toodud 6 tükust 5, 10 märast 7, 11 sarvloomast 8, 7 numbrist seebist 3.⁴⁵ Kindlasti polnud siin tegemist väljapanekute headusega, vaid auhindade ilmse rohkusega. Sellele viitavad ka mitmed ajalehtede artiklid. See oli nimetatud perioodil eesti näituste üldine viga, mis pärastpoole parandati.

Ehkki omal ajal oli visalt taotletud luba näitusi Tartus pidada ja see ka kätte võideldud, laskis seltsi tookordne president maaomõõtja J. Tülk järgmised näitused korraldada väljaspool Tartut. Mis oli põhjuseks, pole teada, sest dokumentides ei ole sellekohaseid andmeid säilinud. Nii peeti 1890. a. näitus Valgas, millele jäädgi peatuma hea raudteeühenduse pärast ja ümberkaudsete lätlaste kaasatõmbamise lootuses. Enamik auhindu rändas eestlastele, arvatavasti oli osavõtjaid Läti aladelt siiski vähe. Küllastajate hulk osutus rõõmstavalt arvukaks — 3 päeva jooksul 6500 inimest.⁴⁶ 1891. a. näitus toimus Mustvees, 1892. a. korraldati ainult eelnimetatud lina- ja seemnenäitus. 1893. a. valiti asukohaks jällegi Valga, kus näitus Riia ajalehe «Düna-Zeitung» järgi kujunes eestlaste ja lätlaste vaheliseks võistluseks, eriti aga naiste käsitöö aladel. Kaalukauss kaldunud põhjapoolsete naabrite kasuks. Võrreldes varasemate väljapanekutega äratas seekord eri-

⁴² «Olevik», 1888, nr. 25.

⁴³ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s. ü. 274, l. 71.

⁴⁴ «Baltische Wochenschrift», 1892, Nr. 6.

⁴⁵ «Olevik», 1889, nr. 13.

⁴⁶ «Eesti Postimees», 1890, nr. 24.

list tähelepanu sulgloomade jaoskond, kus 10 isikut olid esitanud 29 lindu, nende hulgas mitmeid pärilkanade ja tuvide eksemplare.

1894. a. jäeti juba traditsiooniks kujunenud näitus pidamata, «sest kuskil ei olnud seda soovi nii suurel määral avaldatud, et sellest oleks näha olnud, et selts ilma kahju kandmata seda talitust võiks ette võtta»⁴⁷. Võib öelda, et ajavahemik 1883—1895, mil presidendina tegutses J. Tülk, tähistas seltsi elus üldist tagasiminekut. Osaliselt oli see tingitud J. Tülgi isikust, teisest küljest oli ajajärk 80-ndate aastate lõpul eesti põllumeeste seltsides võrdlemisi väheviljakas — ka nendes kajastus rahvusliku liikumise langus. Pidevalt vähenes liikmete arv, kõikudes paarikümne piires. Tegevus peaaegu soikus. Koosolekutel, kus kohal oli tavaliselt 5—8 liiget, kas arutati pikalt ja laialt organisatsioonilisi küsimusi, mis kõik lõppesid tulutult, või kuulati peamiselt Tülgi igavaid ettekandeid. Ainuke, mida suurte ponnistustega suudeti jätkata, oli näituse korraldamine. Kuid ka siin ilmsid tagasimineku märgid, ehkki Tülk oli teinud oma peaülesandeks põllutööst kirjutamise ja näituste toimepanemise.⁴⁸ Nii viidi viimased uuesti Tartust välja, samuti ei leia me nende korraldamises kuigi palju uut. Mõnevõrra suurenes ainult maht ja ulatus.

1895. a. lõpul valiti seltsi presidendiks Keeri mõisnik Hans Wühner, abiks taluomanik J. Grünfeldt Rõngust. Tundub, et hakkasid puhuma uuemad ning vabamad tuuled. Näitus otsustati uuesti Tartusse tuua ja sellest ajast jäigi ta ülikoolilinna (otsus tehti veel Tülgi ajal). Plats leiti Vaksali tänavas kaupmees Lippingu õuel. Kaaluti veel kord läbi ja kinnitati auhindamise põhimõtted. Suure hõbeauraha pidi nüüd saama «kõige parem mära tööhobuste jaoskonnast», ja kui sellist ei leidu, siis täkk samast osakonnast. Ministeeriumi väike hõbeauraha otsustati anda parimale eesti tõugu lehmale, ka II auhind pidi minema eeskätt maatõugu lehmale. Oigeks ei saa lugeda otsust, mis puudutab medallite määramist suitsutatud liha või vorsti eest, ja piimasaaduste äramärkimist ainult kiituskirjade ja kuldsõrmustega. Ilmselt pidas veel paika arvamus, nagu oleksid piim ja või ainult perenaiste väike lisasissetulekuallikas, millega võib tegelda, kuid mis pole oluline. Rohkete auhindade andmine toiduosakonnale tõi kaasa selle kujunemise võrdlemisi rikkalikuks. Hulgaliselt oli väljas mahu, sissetehtud herneid jm. hoidiseid, seeni, vähke, korpe, heeringaid ja mitmeid teisi «uudissööke». Põllutöö ja riigimaade ministeeriumile saadetud palvekirjast ilmneb, et seekord tegigi selts endale peaülesandeks õpetada väikepõllupidajaid oma toidulauda rikastama. Oigustusena märgiti, et selles talus, kus paremini toitutakse, olevat ka teenijad hoolikamad.⁴⁹ Siit peale hakka-

⁴⁷ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 1, l. 6.

⁴⁸ A. Kruusberg. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt. Tartu, 1926, lk. 19.

⁴⁹ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 245, l. 7.

sid TEPS-i näitustel toiduosakonnad pidevalt suurenema ja täienema. Toiduvalmistamise kursuste ja ajakirjanduses ilmuvate õpetuste kõrval etendasid eesti näitused olulist osa uute, linnaliste toitude levitamises ja talurahva toidulaua mitmekesistamises.

Järgmine, 1896. aasta näitus peeti Jaama tänavas G. Sachsi aias, seal, kus ta kord, 1887. aastal oli juba toimunud. Kasutati ka kõrval asuvat Eesti Kirjameeste Seltsi maja ja krunti. Seltsi kulul ehitati Sachsi aeda rida kuure ja lihtsaid varjualuseid. Mõisnikust president H. Wühner riskis küsida suurpõllumeeste näituse ruume, kuid talle öeldi ära.⁵⁰ Vastuses rõhutati, et kahe näituse korraldamine Tartus ei ole õige, pealegi ei ühti väike- ja suurpõllumeeste premeerimispõhimõtted ja et viimane ei saa esimest kontrollida, siis ei pea mõisnikud eesti näitust sellisel kujul üldse soovitavaks.

Seekordsel näitusel pandi pearõhk heade piimalehmade propageerimisele. TEPS-i aktivisti Mihkel Martna ettepanekul kutsuti veiste hindamise kohta seletusi andma veterinaariainstituudi professor K. Raupach. Omaduste väljaselgitamiseks otsustati loom jagada mõttelisteks osadeks, mida hinnati eraldi. Punktide liitmisel saadi summa, mis määras veise asukoha auhinnatavate reas. Protokollides on säilinud katkeid, mis lubavad oletada, et sellist põhimõtet rakendati juba 1890. aastal. 1896. a. uuendustest märkigem veel niidumasinade katsetamist Jaama mõisa väljadel. Ka austas esmakordselt oma kohalolekuga talumeeste põllumajandusnäitust Liivimaa kuberner.

On andmeid, et juba 1895. aastal hakati mõtteid mõlgutama ühisest väikepõllumeeste seltside üleüldisest näitusest. Ettepanek tuli Sangaste Põllumeeste Seltsilt ja saadeti seisukohavõtmiseks TEPS-ile. Esialgu vastati sealt eitavalt, põhjendades äraütlemist enneaegsusega ja ebasobivate oludega. Kogu Eesti territooriumi haarava näituse organiseerimisest loobuti. Üsna varsti jõuti aga teistsuguste koostöö vormideni, mis aitasid kaasa Tartu seltsi näituste kujunemisele üle-eestilisteks ja asendasid puuduvat kesknäitust.

1898. aastal toimus vaadeldava seltsi näituste ajaloos oluline pööre kvantiteedis ja kvaliteedis. Presidendiks valiti «Postimehe» toimetaja Jaan Tõnisson, kes oskas seltsi soikujäänud tegevust elustada ja uusi liikmeid kaasa tõmmata. Näitusekomitee esimehena asus ta ka tooma uuendusi näitustesse. Esmakordselt jõuti näituste nimekirjade trükkimiseni (programme avaldati juba varem). Tänu eksponaatide nimekirjade olemasolule saab teha järeldusi, millist karja esitati TEPS-i näitustel möödunud sajandi lõpu- ja käesoleva sajandi algusaastail (vt. tabel lõpus). Seni oli see raskendatud täpsete andmete puudumise tõttu.

⁵⁰ ENSV RAKA, f. 1858, nim. l., s.-ü. I, l. 38.

Vaadelgem 1898. a. väljapanekuid mõnevõrra lähemalt. Kokku oli näitusel 90 looma, millele lisandus umbes 200 muud eksponaati. Järjekordselt korrigeeriti premeerimise juhendeid. Otsustati mitte autasustada üle 10 aasta vanuseid märasid ega lehma, kes on üle 5 korra poeginud, sest vanaduse tundemärgid varjutavad tõutunnused. Erilist rangust nõuti isasloomade hindamisel. Küllaltki rikkalikuks kujunes väljapanekute poolest seemnete jaoskond, mida tõstsid esile ka mitmed eesti ajalehed. Teraviljadele olid nüüd juurde tulnud õuna- ja teiste viljapuude seemned, nende kasvatamist propageeriti vastavate kirjelduste ja tabelite kaudu. Laialdase huvi osaliseks said metspuude väljapanekud, mis andsid ülevaate ümberkaudsete metsnike tegevusest. Tavalisest rohkem tõmbas endale tähelepanu kunstiosakond, mis kandis pikka «maailmese- ja joonistuse, nikerduse, kujurajumise, trüki- ja muud tööd» nimetust. Esmakordselt tegi põllumeeste seltside näitustel kaasa Mart Pukits, kes sellal töötas joonestajana H. Laakmanni kivitrükikojas. Ta esines mitmete puulõike- ja joonistustöödega, mille eest sai pronksauraha. Siit peale kohtame pidevalt tema nime TEPS-i näitustel. Hinnatav on ka seltsi püüe luua põllumajandusliku kirjanduse osakonda, mida seekord esindasid käsikirjad, taluhoonete plaanid, ajakirja «Põllumees» aastakäigud ning «Põllumehe Kalender» 1897. ja 1898. a.

Tartu eesti põllunduse ja karjakasvatuse näitused võtsid ikka enam ja enam tööstusnäituste ilme, sest puhtpõllumajanduslike väljapanekute kõrvale tulid sellest sfäärist hoopis kaugel asuvad esemed ja tööriistad. Nimetagem siin jalgrattaid, muusikariistu, katusepappi, õmblusmasinaid, mööblit, «Viini ja Pariisi moodu järele» valmistatud rõivaid ja palju muud seesugust. Küllastajate arvu kohta puuduvad täpsed andmed, teada on, et ainuüksi ühel päeval tõusis küllastajate hulk 2000-ni.⁵¹

Medaleid annetasid seekord peale ministeeriumi Riigi Hobusekasvatuse Peavalitsus, Kaukaasia, Poltaava ja Moskva põllumeeste seltsid. Üldse andsid 1898. a. näituse jaoks auhindu ja sularaaha 21 asutust, organisatsiooni ja eraisikut. Rohkesti rakendati rahalist autasustamist. Preemiade suurus kõikus 3–25 rublani. 3-rublased autasud olid tegelikult küll tühised, pealegi ei tohtinud ülevenemaaliste eeskirjade järgi autasud olla alla 5 rbl., kuid siin lähtuti just rahva hulgast tulnud soovidest. Rahaliste preemiade suurendamiseks peeti näituse eel näitemüük, mis andis ligi 300 rbl. läiendavat sissetulekut.

1898. a. võime täheldada uue etapi algust. Läbitud oli II ajajärk, mida peamiste saavutustena kroonivad Tartu-näituste pidamise õiguse kättevõitmine ja alguse tegemine erinäitustega (linnaäitused); kasvas ka näituste ulatus. Uut kuigi palju juurde ei

⁵¹ «Linda», 1898, nr. 27.

tulnud. Alanud, III periood ületas varasemad nii uute joonte kui ka laiahaardelisuse poolest. Tartu eesti näitused omandasid nüüd üle-eestilise tähtsuse ja hakkasid mitmel alal konkureerima saksa augustikuu näitustega. Tõuke andsid laialdased ja hästi läbimõeldud ettevalmistused. Juba 12. VII 1898 esitas esimees Jaan Tõnisson peakoosolekule rea kirjalikke ettepanekuid näituste ilme parandamiseks. 1898. aasta näituseks ei jõutud neid kõiki veel rakendada. 26. IX koololekul lisati mitmeid olulisi täiendusi. Tähtsaim oli alatise näituseväljaku omandamise nõue, sest viimati kasutatud plats kui Sachsi eraomand oli ebapüsiv ega võimaldanud sinna kapitaalsete ehitiste püstitamist. Otsustati kiiremas korras seltsile oma plats muretseda. Teise olulise muudatusena kavandati 1899. a. näituse ületoomine augustikuisse. Julgust saadi oletusest, et Liivimaa mõisnikud jätavad seekord oma iga-aastase näituse pidamata seoses ettevalmistatava IV üleüldise Läänemere kubermangude näitusega. Ehkki see ei vastanud tõele, andis ministereium ometi loa. Võimalus vahetuks võrdluseks õhutas nüüd omakorda seltsi liikmeskonda hoolt kandma ürituse täieliku õnnestumise eest. Järjekordselt korraldati näitemüük, mille tulud läksid rahalisteks preemiatega, kusjuures talupidajaid taheti autastada esimeses järjekorras rahaliselt, äripidajatele ja vabrikantidele aga anda medalid. Huvitav on siinkohal veel märkida, et see oli esimene TEPS-i näitus, kus puhvetis ei leidunud alkohoolseid jooke. Selles küsimuses oli koosolekutel mitmel korral vaidlus puhkenud. Enamik liikmeid pooldas alkoholita kauplemist, kuid kardeti, et veini ja viina ärajätmine mõnevõrra vähendab küllastajaskonda ja seetõttu kahaneb samuti seltsi sissetulek. Määravaks kujunes J. Tõnissoni seisukoht — näitusi peetakse rahva üleüldise kasu pärast ja sellest lähtudes tuleb ka alkoholist näituseplatsil loobuda.⁵² 1899. a. näituse tulemuste kohta on seltsi protokolliraamatus öeldud, et «näitus oma suuruse poolest endiste aastate näitustest kaugelt üle käis»⁵³. Sellest räägivad ka järgmised arvud: karjakasvatuse jaoskonnas eksponeeriti 78 numbrit, piimatalituse osakonnas 51 numbrit, hobuseid esitati 159 jne. Auhindu jagati välja 298 ja nende määramisest võttis osa üle 70 asjatundja. Kõnesid peeti eriti suurele kuulajaskonnale. Esinesid Liivimaa karjakasvatuse instruktor von Sievers Rannust, mõisavalitseja Lillak Sürgaverest, vilja- ja kartuliseemnete parandamisest rääkis krahv Fr. Berg Sangastest, viljapuude sortidest ülemaednik J. Tõnisson (Jaan Tõnissoni vend) Tsarskoje Seloost ja mitmed teised. Võrreldes eelmise aastaga oli kasvanud kirjanodusosakonna tähtsus, kus eksponeeriti Tartu kaupmehe R. Villmanni meiereiplaanide kogu, mitmeid käsikirju, nagu ministeer-

⁵² ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 1, l. 131.

⁵³ Samas, l. 143.

riumi koolmeistri J. Fr. Meyeri töö «Meerikkad taimed ja nende kasvatamine» jt.⁵⁴ Kunstiosakonnas võis jällegi näha M. Pukitsa nime. Tema oli ka ainuke sellel näitusel esinejatest, kes hiljem tuntuks sai, teised jäidki väljapaistmatuteks asjaarmastajateks.

Seekordse näituse kulud ulatusid peaaegu 1500 rublani, mis sissetulekutega enam-vähem tasakaalustusid. Kogu puhastulu aga moodustas ainult paarkümmend rubla. Igatahes TEPS-i kohta ei ole maksvad tookordse ajakirjanduse etteheited, et eesti põllumeeste seltsid korraldavad «väljanäitusi» eeskätt oma rahaliste sissetulekute suurendamiseks.

Ka 1900. aastal otsustati luba paluda augustikuuks. Kuni 1899. aastani praktiseeritud juunikuu oli liiga varajane, sest osa põlluvilju valmis alles augustiks. Loa andmisega aga viivitati. Ministeeriumile tegi ettepaneku TEPS-i näituse edasilükkamiseks septembris Liivimaa Põllumajanduse ja Tööstuse Edendamise Selts koos Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsiga, kelle kauaegseks monopoliks olid Tartu augustikuu näitused. Enda õigustamiseks pidi TEPS saatma ministeeriumi üksikasjalise põhjenduse, kus võrreldi 1898. ja 1899. a. näituste tulemusi.⁵⁵ Esimesel juhul toimus näitus juunis, teisel augustis. Andmetest selgub, et eksponaatide arvu poolest ületas augustikuu ettevõtte juunikuuse peaaegu kolmekordselt, sest, aeg osutus põllupidajatele sobivaks. Kirjas püüti tõendada, et väike- ja suurpõllupidajate näitused ei sega teineteist. Nii oli mõisnike põllumajandusnäituse eksponaatide arv 1899. aastaks suurenenud võrreldes 1898. aastaga, vaatamata TEPS-i näituse konkurentsile. Ka külastajaid oli rohkem nii talupoegade kui ka mõisnike näitusel. Oienduses rõhutati veel, et kahest nädalast mõlema ürituse vaheajana piisab, et Tartu publikul tekiks huvi uue põllumajandusnäituse vastu. Eitada ei püütud suur- ja väikepõllupidajate näituste konkurentsi võimalikkust. Selle kohta öeldi palvekirjas, et niisugune näitus on täiesti loomulik ja jääb püsima ka juhul, kui eesti näitused toimuvad juunis. Ilmselt selle hästi argumenteeritud kirja mõjul anti eestlastele luba pidada oma näitus 5.—7. augustini (mõisnike tähtajaks jäi 25.—28. aug.). Ehkki luba saabus hilja, alles 15. mail, ei suutnud see näituse korraldamist oluliselt mõjustada. Vaatamata jaatava otsuse puudumisele olid laialdased ettevalmistused alanud varakult, juba 1899. a. sügisel. Asukohaks valiti «Põllumehe» toimetaja H. Laasi aed psühhiaatrikliiniku kõrval Puiestee tänavas, sest oma väljaku omandamiseni polnud veel jõutud. Seekord jõuti muretseda oma medalid. Kavandite autoriks oli Tartu kunstnik R. v. zur Mühlen. Et medalid taheti teha hästi ilusad, saadeti

⁵⁴ Nimekiri Jurjevi Eesti Põllumeeste Seltsi poolt 1899. a. Jurjevis (Tartus) korraldatud põllutöö, karjakasvatuse, aiapidamise, mesilastepidamise ja käsitöö näitusele toodud loomade ja asjade kohta, Jurjev, 1899.

⁵⁵ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 286, l. 16.

järelepärimised Baieri Kuninglikule Mündiametile ja Saksi Raha-
pajale. Lõppkokkuvõttes saadi nad siiski Peterburi rahapajast,
sest Saksa mündikojad ei võtnud tellimust vastu. Esialgse plaani
järgi pidi aurahade tekst olema ainult eestikeelne, kuid seda ei
kinnitatud ja nii lisati ka venekeelne. Medali aversil on kujutatud
rahvariides neidu koduloomadega, taamal kündjat, äärel — seltsi
nimetus, tagaküljel sepikoda, mis peab sümboliseerima käsitöö
edu ja õitsengut, ning tekst «Töö ja hoole eest». Oma aurahade
tellimist põhjustas premeeritavate arvu järsk suurenemine, nii et
ministeeriumi ja teiste seltside annetustest ei jätkunud. Sellel näi-
tusel oli kavas välja jagada 27 hõbe- ja 46 pronksauraha, 25 mujalt
saadetud kiituskirja ning vastavalt vajadusele veel TEPS-i enda
aukirju. Seltsi rahaliste preemiate suurus kokku ulatus 300 rub-
lani, millele lisandus 50 rbl. Tartu linnaameti poolt ja 35 rbl. era-
isikutelt ning üks hõbekell, üks sõrmus ja 10 noort õunapuud.⁵⁶

Rikkalik auhindade kogu saadi enam-vähem realiseerida, sest
kõigis kümnes väljakuulutatud jaoskonnas kujunes näitus eksponaatiderohkeks. Seekord seati sisse järgmised osakonnad: 1) kodu-
loomad ja linnud, 2) karjakasvatuse saadused ja piimatalituse
riistad, 3) põllutõõsaadused, 4) aiapidamine ja metsakasvatus, 5)
mesilastepidamine, 6) kalakasvatus ja -püük (esmakordselt eri
jaoskonnana), 7) põllutööriistad ja nende parandus, 8) käsitööd,
9) kodused käsitööd ja 10) tuletõrjeabinõud (samuti esmakord-
selt). 1900. aastal jõuti Tartus võidukündmise organiseerimiseni
(Pärnu EPS tegi sellega veel C. R. Jakobsoni eluajal algust). See
toimus oma hobustega, ühe- ja kahehobuseadrad anti seltsi poolt.
Esimesele kohale tulnud premeeriti 15 rubla suuruse aupalgaga,
mis polnud tühine summa. Olgu näiteks märgitud, et odavam
vabrikuake maksis tollal 15—20 rbl., täisvillase riide küünar
2 rbl. Tähelepanuväärsuseks oli ka prof. K. Happichi poolt esita-
tud kapitais «bakteriologia präparatisid, millede najal bakteriate
mõju piimatalituse kohta ära võib näha»⁵⁷. See väljapanek teenis
piimandusalaste teadmiste propageerimise ja praktikasse juuru-
tamise eesmärki. K. Happichi kui väljapaistva teadlase osavõtt
näitusest oli TEPS-ile tunnustuseks. Ka mõisnike privileegiks
jäänud kalakasvatus hakkas tungima talumeeste põllumajandus-
näitustele ja siitkaudu praktikasse. Tuntud kalakasvataja J. Paul-
meister Põlulast eksponeeris kogu endakasvatatud elusaid lõhe-
kalu ning vastavasisulist kirjandust tiikide plaanide ja tabelite
näol. Põllumajanduslike tööriistade ja masinate väljapanek ületas
eelmised näitused nii eksponaatide kui ka müügiks mõeldud ese-
mete poolest. Konkureerisid Saksa, Ameerika ja kohaliku (Riia,
Peterburi, Tallinna, Tartu jt.) päritoluga riistad. Hobuseid oli

⁵⁶ «Linda», 1900, nr. 30, lk. 495.

⁵⁷ ENSV RAKA, I. 1858, nim. I, s.-ü. 286, I. 134.

seekord näitusel 76, kelle võrdlemisel rakendati uut, 5. V 1900 väljaantud hobuste hindamise juhendit. Vaatluse alla võeti a) tõug või tõutunnused, b) kehaehitus ja c) liikumine. Neid arvestati 5 palli süsteemis, pallide liitmine andis lõpptulemuse. Soovitati toimetada täpseid mõõtmisi. Kõige kõrgemini tuli hinnata puhtatõulisi loomi, siis kohaliku tõu ja kõige vähemväärtuslikuna mitmesuguste segatõugude esindajaid. Nimetatud määrus aitas teha lõpu senisele segadusele hobuste premeerimisel.

Jätkati kõnede pidamise kommet, millega oli juba varem algust tehtud. Esinejateks püüti seekord valida hästi autoriteetseid ja tunnustatud teadlasi ning põllumehi-praktikuid.

Peaaegu terve aasta väldanud ettevalmistustöö kandis head vilja, näitus õnnestus kõigiti. Ministriumile saadetud aruandes rõhutas TEPS osavõtu elavust, mille olevat tinginud näituste vastamine kohaliku elanikkonna huvidele.⁵⁸ Ehkki tulemuste ja ka järeelkajadega võidi rahule jääda, ei piirdunud seltsi aktiivsem osa ainult positiivse fikseerimisega, vaid püüdis leida ka puudujääke. Juba 8. X koosolekul esines esimees J. Tõnisson TEPS-i näituste üksikasjaliku analüüsiga, kus ta jõudis järeldusele, et need pole siiski küllaldaselt edasi arenenud.⁵⁹ Seisaku on põhjustanud ikka veel napp selgitustöö, mistõttu näitusi peetakse vähe kasulikeks. Samuti on kahjulikult mõjunud nende pidamine iga kord ise ajal ja kohal. Kolmanda negatiivse põhjusena rõhutati asjaolu, et näitusi on hakanud korraldama peaaegu kõik eesti põllumeeste seltsid, mis viib küll nende arvu suurenemisele, kuid sageli vähendab näituste sisukust. Otsustati kiiremas korras osta seltsile oma plats ja alustada tasapisi töid Tartu näituste kujundamisel üle-eestilisteks. Esimeseks sammuks sellel teel pidi olema ülemaalse naiste käsitööde osakonna organiseerimine järgmisel näitusel. Ilmselt ei suudetud seda korraldada, sest 1901. a. näituse programmis me niisugust osakonda ei leia, küll on aga jaoskond «Eesti muistne käsitöö». Ehkki viimane ei kujunenud üle-eestiliseks, oli ta küllaltki rikkalik, jagunedes järgmisteks osakondadeks: 1) vanad eesti rahvariided ja nende valmistamiseks vajalikud tööriistad, 2) eesti laadi puutööd, 3) eesti rauatööd, 4) eesti põllutööriistad, 5) vanad eesti mõõdud ja arvamise abinõud. Kokku saadi 76 numbrit, ja kui juurde arvata numismaatika väljapanek, moodustas see kõik kokku väikese muuseumi. Eksponeentideks osutusid üksikisikud, ainuke kollektiivne väljapanek tuli Eesti Üliõpilaste Seltsilt. Sellega püüti omalt poolt levitada eesti demokraatliku intelligentsi algatatud mõtet, et on vaja koguda ja säilitada meie rahva kultuuri ja eluolu peegeldavaid materjale. Suurema hoo omandas vanavara kogumine 1903. a., mil Münchenist saabus kodumaale kunstnik Kr. Raud, kes hakkas kogumise

⁵⁸ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1. s.-ü. 245, l. 33.

⁵⁹ Sealsamas, s.-ü. 1, l. 168 jj.

kasuks eriti innukalt tööd tegema. Eesti Rahva Muuseumi asutamise mõte sai teoks alles mõnevõrra hiljem, 1909. aastal. Vähesel määral muutus sisutihedamaks ka kunstiosakond. M. Pukits, kes sellal õppis Leipzigi Kunstide Akadeemias, esitas «21 puulõike pilti 9 papptahvli peal». Pärastiselt Peterburi kunstikooli õpilaselt J. Öunmannilt olid väljas mõned õlimaaliid. Enamik töid jäi siiski diletantismi tasemele. Saavutusena tuleb märkida mitmesuguste näitlike põllumajanduslike õppevahendite ärvalist kasvu. Nimetagem siin pärastise tuntud põllumajandusteadlase Aleksander Eisenschmidtigi kogu, mis koosnes 33 loomasöödaks sobivast kuivatatud taimest papptahvlihel. Talupidaja J. Mikkel Mäksalt esitas väetatud ja väetamata heinamaa proove kastides. «Põllumehe» toimetaja ja katsepõllupidaja H. Laas eksponeeris samuti heinamaaproove nende mitmes kultiveerimise astmes. See kõik näitas seltsi ja ärksamate põllumeeste püüdu propageerida arenevale karjakasvatusele vajaliku söödabaasi tugevdamist. Ka mitmed vastavasialised kõned näitusel, nagu O. Danieli «Mis meie heinamaade parandamisel iseäranis oleks silmas pidada» ja «Sookuivatuse tööd» ning M. Treumanni «Missugused nähtavad tagajärjed on loomade mitmesugusel toitmisel», teenisid sama eesmärki. Kõnesolev näitus ulatus Lõuna-Eestist palju kaugemale. Enamik loomi oli muidugi kohale toodud lähemašt ümburusest, käsitööd aga Valjalast, Alutagusest, Jõhvist ja mujalt. Kaupmeeste ja töösturite tooteid oli saabunud isegi Lõuna-Venemaalt, rääkimata Moskvast, Riist ja Peterburist. Eesti näituste kasvavat populaarsust ja korraldajate head ettevalmistustööd tõendavad mitmed annetused, mis jagati välja preemiadena. Wirkhausi kaubamaja Tartus loovutas auhinnaks hekslimasina ja kahehobuseadra, E. Zehderi masinavabrik Riist oli saatnud käsirehepekumasinana. Ka eesti ettevõtjad ei jäänud kõrvale. Eeskuju püüdsid siin anda Söödi raamatukauplus ja «Postimehe» toimeus. Üldse saadi auhindu ja preemiaid 24 organisatsioonilt ja üksikisikult.⁶⁰ Nende määramisel tegutses juba 127 inimest. Organiseerijate tähelepanust räägib ka ligi 200 aukirja andmine pärast näitust nendele, kes seal tegutsesid või muidu tema õnnestumisele kaasa aitasid.

See oli esimene TEPS-i näitus, mis korraldati tolleaegsetes oludes küllaltki avaral Viljandi, Näituse ja Tööstuse tänavaga piirneval väljakul ja mis mõni aeg hiljem läks ostu teel täielikult seltsi valdusse (tegemist on siin nn. vana näituseplatsiga, uus valmis alles 1935. a.). 1901. a. näituse ajaks ei jõutud väljakut täielikult veel töökorda seada, olemas olid aga juba peahoone, mitmed paviljonid ja muusikakoda. 1902. a. alguse taksatsiooni järgi oli kogu kompleks hinnatud 11 250 rublaga.⁶¹ See polnud

⁶⁰ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 293, l. 64.

⁶¹ Samas, s.-ü. 297, l. 40.

seltsile, mille liikmete arv ulatus ainult saja piiresse, muidugi väike summa. Järelejäänud dokumentidest ilmneb, et tarvilik raha saadi seltsi liikmete (J. Tõnisson, V. Lehnbaum, K. Sööt jt.) allkirjadega vekslite eest. Ka hoonete rajamine platsile nõudis suurte rahaliste raskuste ületamist. Jäädi võlgu materjalide, nagu näit. katusepapi eest, mis suudeti tasuda alles mitmekordse meeldetuletuse peale.

1902. a. jõuti esimese ülemaalse jaoskonna moodustamiseni, kus eksponeeriti sepa- ja metallitöid. Seoses vabrikutööstuse kasvuga hakkas see varem paljudes peredes tasapisi harrastatav kodukäsitöö liik ikka enam ja enam taanduma. Tema elustamiseks oligi mõeldud kogu Eestit haarava osakonna loomine. Uut, üldist osakonda tuleb lugeda selle näituse kõige iseloomulikumaks jooneks ja suuremaks saavutuseks, sest see oli juba kaalukas tõend, et TEPS-i näitused on kohaliku ürituse piiridest väljunud ja ülemaalisteks kujunenud. Sellise mooduse teel hakkas eestlastel tekkima oma kesknäitus. Tookordsed kitsad olud ei võimaldanud selleks valida kiiremini eesmärgile viivaid teid. Suuremate kesknäituste mõju oli kohalike näituste kasutegurist laialdasem. Rääkimata nende tähtsusest agronoomiliste teadmiste levitamisel kujunesid näitused ka kohaks, kus arenev kapitalistide klass püüdis leida uut turgu, s. o. ostjaskonda. Töösturite ja kaupmeeste poolt suurel hulgal kohaletoiemetatud masinad ja tööriistad teenisid eeskätt just seda eesmärki.

Üldse oli 1902. a. näitusel 18 jaoskonda. Vaadeldaval perioodil jäigi see kõige suuremaks, edaspidi osakondade arv vähenes.⁶² Näituse ulatuslikkusest kõnelevad järgmised arvud. Ainuüksi hobuste eest jagati välja 68 auhinda, kariloomade eest 31, karjakasvatussaaduste eest 27, põllu- ja aiatöösaaduste eest 16 auhinda.⁶³ Aupalkasid annetasid seekord 16 organisatsiooni: Mogiljovi, Rostovi (Doni ääres) põllumeeste seltsid, Peterburi Põllumeeste Ühisus ja paljud teised. Peeti 9 kõnet. Selgitustööd näituse kasuks tehti 3000 eesti-, vene- ja saksakeelse eeskava, 6000 kuulutuse ja 2400 ülesandmislehe kaudu, mis jagati välja 134 isikule levitamiseks 54 kohas (vt. kaart). Näituse tegevusraadius kujunes mõnevõrra laiemaks, kui seda nähtub antud skeemilt, sest kuulutusi ja kutseid osavõtuks läkitati kõikidele eesti põllumeeste seltsidele, mis enam-vähem ühtlaselt paiknesid üle kogu maa. Ka on teada, et mõnedele vallavolikogudele saadeti eeskavasid. Kaart näitab ainult TEPS-i otseseid aktiviste. Väikeseformaadilisi lendlehti levitati nädala jooksul Tartu turul ja käidavamates kohtades, näiteks Kivisillal. Peterburi raudteevalitsusele saadeti palvekiri, kus senistele kogemustele toetudes paluti näituse ajaks käiku

⁶² ENSV RAKA, f. 1868, nim. 1, s.-ü. 302, l. 6.

⁶³ Sealsamas, s-ü. 229, l. 59.

panna lisaronge; et aga selleks luba ei saadud, lepiti täiendavate vagunitega. Kännivõistlusi laiendati ja töötati välja üksikasjalik võistlusmäärustik. Künd toimus ühe- ja kahesahaliste atradega, ühe ja kahe hobusega. Jälgiti, et vao sügavus ei ületaks 8 tolli ning sügavuse ja laiuse vahekord oleks 2:3. Uuriti adra käigu kindlust ja mätta ümberpöörämist. Nõuti sellist kündmist, et pärast saaks vesi vagudesse valguda. Lisaks ülalnimetatule rakendati hindamisel veel teisi printsiipe.

Ka veiste võrdlemises toodi sisse oluline täiendus — esmakordselt jagati lehmad ja pullid tõtunnuste põhjal alagruppidesse. Omavahel konkureerisid ainult ühte tõugu loomad. Range hindamise tõendiks on asjaolu, et peaauhind loomade eest — 50 rbl. raha ja hõbemedal — jäeti sobiva eksponaadi puudumisel välja andmata ja jaotati väiksemateks osadeks. Erilist tähelepanu pöörati kogudele, mille moodustasid vähemalt 3 looma ühe väljapanija poolt. Selliselt püüti talupidajaid suunata kogu oma karja sihipärasele aretamisele, mitte aga üksikute väljapaistvate eksemplaride müretsemisele. Väiketalupoegade karjakasvatuse edusammudest räägivad karjasaaduste ja piimatalituse riistade osakonnas väljajagatud 4 hõbe- ja 6 pronksmedalit. Eksponeeriti 4 sorti võid: nn. köögi-, hapu- ja rõösakoorevõi ning pariisi või, viimast valmistati kuumendatud koorest (praegu tehakse samal menetlusel vologda võid).

Üksikasjalikumalt tuleks veel rääkida TEPS-i viimastest näitustest käsitletaval perioodil, sest just sellal omandasid nad mitmeid uusi jooni, saades oma lõpliku kuju ja jõudes tänapäeva tasemele. Edasine eesti näituste areng oli võrratult kergem ja lihtsam, sest talupoegade tardumus ja sajanditepikkusest rõhumisest tingitud mahajäämus oli murtud.

1903. a. näituse ettevalmistamisel suunati peaarhitekt tema muutmisele üle-eestiliseks ja seda mitte ainult vastavast jaoskonnast osavõtmise kaudu, vaid teiste põllumeeste seltside aktiivse kaasatõmbamisega nimetatud jaoskonna väljapanekute organiseerimisele. Sama aasta aprillis saadetigi laiali ringkiri, kus selgitati ülemaalse osakonna tähtsust ja eesmärki. Üleskutses rõhutati: «Viimaste aastate jooksul on Eesti põllu- ja käsitöö-näitus meie ülikoolilinnas nii jõudsalt edenenud, et tema juba üle terve kodumaa osavõtmist leiab, kuid korraldamise vaeva ja kulud on kandnud ainult Tartu selts.» Üritusele tuleks aga anda teine suund. Seni on väikesed piirkondlikud näitused püüdnud eeskava poolest olla võimalikult üldised, kuid paljud väljakuulutatud jaoskonnad kujunevad puudulikuks. Väljapääsu nähti kohalikel näitustel väiksema arvu osakondade moodustamises, mistõttu nad saaksid täielikumad ja tooksid rahvale enam kasu. Ühtlasi peaks mõnel suuremal näitusel olema ülemaaline osakond, mis iga aastaga muutuks. Selliselt omandaks ta iseenesest väikese kesknäituse piirjooned. Tõendati, et praegusel silmapilgul on selline moodus

ainuke õige tee, sest veel pole tulnud aeg, mil eesti põllumeeste seltsid võiksid korraldada üldise kesknäituse. Vastava osakonna loomist saaksid seltsid kahel viisil toetada — määrates omalt poolt näitusele auhindu ja äratades oma tööpiirkonnas osavõtmissoovi. Organisatsioon, kes annetab vähemalt 25 rbl. auhinnaks, saab õiguse määrata ühe auhinnamõistja. Ulalpool tsiteeritud üleskutsest oli kasu: rahalisi tasusid 25 rbl. ulatuses saatsid Kambja, Vastseliina, Sangaste selts, Kavilda andis 15 rbl., Rasina selts 5 rbl.⁶⁴ Aurahasid ja kiituskirju annetasid Viljandi, Halliste ja Ambla selts. Paljud kehvemad ühingud, nagu Saaremaa EPS, teatasid, et nad küll aineliselt toetada ei saa, kuid olid igati nõus oma piirkonnas selgitus- ja kihutustööd tegema.⁶⁵ Ülemaaliseks osakonnaks kuulutati seekord piimatalitus ja seakasvatus, sest «piimakarja kasvatus kujuneb tulevikus meie rahva majapidamises kõige tähtsamaks tööharuks»⁶⁶. Viimasega kaasneb seakasvatus. Ka avati Tartus 1902. a. sigade tapamaja, millega seoses loodeti seapidamisest soodsat tuluallikat ümberkaudsele talunikele. Et näituse kasutegurit suurendada, püstitati näituseväljakule näitlik eeskujulik sealaut ja piimatalituse hoone. Laudas oli mitu latrit, kusjuures igaüks kujundati isemoodi, et demonstreerida nende odavust ja otstarbekust. Sellele lisandusid sealautade plaanid. Tartus tegutsevate Wirkhausi ja Sanderi kaubamajade abiga seati näitusel sisse «täielik kogu-piimatalitus, et tegelikult näidata, kuidas paljude talukohtade piimasaadusi üheskoos ümber muuta»⁶⁷. Eelnev kinnitab, et ettevalmistusi tehti läbimõeldult. Ka väljapanekud demonstreerivad kavatsuste õnnestumist. Nii kujunes koorelahutajate allosakond võrdlemisi rikkalikuks, kus üksteist püüdsid üle trumbata Rootsi aktsiaseltsi «Separaator» koorelahutajad «Alfa-Laval», mille võimsus varieerus 35—570 toobini tunnis, ja «Svea» ning «Kurier» (40—125 toopi tunnis). Mehhanisme näidati tegevuses. Muidugi peeti ka vastavasisulisel kõnesid: «Kuidas piimatalitust sisse seada» ja «Piimatalituste ühisuste tähtsusest Eesti rahva majapidamises» (H. Schulzenberg ning Jaan Tõnisson). Ettekanded ja väljapanekud olid suunatud eesti piimakooperatiivide asutamise propageerimisele, sest just tollal tõusis teravalt üles piima realiseerimise küsimus. Mõisnike asutatud piimaühistud ei võtnud sageli vastu talude piima, ja kui võtsid, siis ainult suurtelt taludelt, või siis maksti äärmiselt madalat hinda, mis ei stimuleerinud piimakarja pidamist. Ainsaks väljapääsuks oli oma piimakooperatiivide asutamine. Seda mõtet püüti levitada põllumeeste seltside koosolekutel ja näitustel.

⁶⁴ «Postimees», 1903, nr. 186.

⁶⁵ ENSV RAKA, I. 1858, nim. I, s.-ü. 309, l. 13.

⁶⁶ Sealsamas, s.-ü. 306, l. 1.

⁶⁷ «Postimees», 1903, nr. 186.

Igati andis suurnäituse mõõtmed välja põllutöomasinate jaoskond: ainuüksi viljapeksumasinaid eksponeeriti 22 (hinnad 250—1800 rublani), rääkimata atradest, äketest, niidu- ja tuulamismasinastest. Rikkalikumaks olid muutunud ka väetiste väljapanekud, siin leidis Saraatovi ja Peterburi kondijahu, 4 sorti superfosfaati, toomasjahu, kaalisoola ja kainiiti. Linnukasvatuse eksponaatide kohta öeldi TEPS-i aruandes Rahandusministeeriumi kaubanduse ja manufaktuuri osakonnale, et seni oli see talumajapidamise üks mahajäänudmaid harusid, mis nüüd hakkab ikka rohkem ja rohkem arenema.⁶⁸ Nimetatud osakonnas olid valdavad itaalia tõugu kanad ja pekingi pardid. Veiste võrdlemise kergendamiseks oli eeskavades juurde lisatud, millal loom on sündinud, millal poeginud, segatõugu loomadel märgiti ka vanemate tõug. Rangelt nõuti hindamisel üksikasjalisi mõõtmisi ja auhinnatud loomade pildistamist. Maalimis- ja joonistustööde osakonnas võis peale M. Pukitsa nime kohata veel teisigi, mis on meie kunstiajalukku läinud. Nimetagem Gustav Mootset, kes esitas kogu joonistusi: «Nõmm», «Kevade alustus», «Udune hommik», «Hämarik», «Mets», «Parka ja Amuur» ja «Fr. R. Kreutzwald». Peterburi joonistuskooli õpilaselt Jakob Ounmannilt pärises 5 õlipilti, M. Pukitsalt oli seekord 3 värvilist puulõiget ja kogu sulejoonistusi-raamatu-illustratsioone. P. Höflinger Valgast oli näitusele toonud rea klaasist tarbeasju, ilustatud graveeringutega. Nendele lisandus mitmed luust preesid ja rinnanõelad, konnakarpidest valmistatud iluasjad, merevaik- ja mosaiiktööd, mida võib klassifitseerida kui tarbekunsti esemeid, kuid mille väärtus ilmselt ei küündinud üle asjaarmastajate taseme.

Üldse oli TEPS-i 1903. a. näitusel loomi 252, nende hulgas 159 hobust ja 51 karilooma. Esemeid — 689 numbrit. Preemiaid nähti ette 366, nendest kuldaurahasid 3 (seltsi enda omad, maksumusega à 90 rbl.), hõbemedaleid 49, pronksmedaleid 63, kiituskirju 171, väärtasju 21 (umb. 300 rbl. väärtuses), sularaha 1260 rbl. Kui aurahade ja kiituskirjade hind juurde arvata, jagas selts auhindadena välja ligi 2000 rbl. Näituse külastamine kujunes enam kui elavaks, ulatudes 16 864 inimeseni. Sissetulek küündis 5000 rublani, ja kui kulud maha võtta, jäi puhaskasu umb. 1000 rubla. See oli esimene TEPS-i näitus, mis tõi seltsile nimetamisväärselt kasu. Eksponaatide arvult jõuti juba üsna lähedale mõisnike näitustele, näit. 1902. a. Tallinnas peetud Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi näitusel oli hobuseid umbes niisama palju.⁶⁹

Näituse tõusmisest üldkultuurilise ürituse tasemeni räägib ka asjaolu, et õhtul püüti publiku vaimu harida. Laupäeval ja pühapäeval toimusid «Bürgermusse» saalis laulja Aino Tamme kont-

⁶⁸ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 309, l. 292.

⁶⁹ «Baltische Wochenschrift», 1902, Nr. 26.

serdid, «Vanemuise» aias, «Taaras», «Karskuse Sõbras» ja «Ugawnias» näitemängud, kontserdid ja udupiltide näitamine.

Ka 1904. aasta näitus kulges edukalt ja samadel põhimõtetel kui eelmise aasta oma. Märkigem ainult tähtsamaid erinevusi. Seekord kuulutati ülemaalseks osakonnaks kodukäsitöö, millega tihedalt liitus eesti laadi käsitöö. Viimasesse tuli vastu võtta «... töösid, mis vana Eesti laadi kannavad. Neist töödest peavad vaatajad meie rahva algupäralist maitsetundma õppima ja sündsat eeskuju võtma. Iseäranis tähtis on see, et meie oma vana Eesti värvisid ja nende kokkukõla hästi tundma saame. Tungivalt tuleb soovida, et pääle vanade Eesti käsitööde ka niisuguseid uuemaid töösid ja asju näitusele toodaks, mis vanade eeskuju ehk mustrite järele valmistatud ja maitse harimiseks väga tähtsad on»⁷⁰. Et väljapanekuid kodukäsitöö osakonnas hästi huvitavaks muuta, esinesid seal veel «elavad kujud» eesti kodust: neiu kangastelgedega, kõlakuduja, ketrajad ja kaasitaja. Soomest deponeeriti eeskujuks 35 käsitöoeset. Näituse ajal, 8. augustil toimusid läbirääkimised kodukäsitöö muuseumi asutamise küsimuses. Milliseid arvamusi seal väljendati, ei ole kahjuks teada. Laialdane agitatsioon tõi kohale paljugi huvitavat ja läks rahvale südamesse, millest annavad tunnistust mitmed näituse toimkonnale saadetud kirjad. Uhes öeldakse, et kirjikirjutajat pilkab tema abikaasa näitusele kippumise pärast, kus ta võivat sattuda sakste naeru alla, kuid talle annab julgustust teadmine, et tegemist on eesti näitusega, kus «ei ole vaja häbeneneda. Olen ju minagi Eesti noorik, Eesti hella eide laps»⁷¹. Kartused, et «ülemaalse kodukäsitöö osas on rohkem lubatud, kui näidata on võimalik», ei õigustanud ennast.⁷² Osakonna õnnestumisele aitasid kaasa eesti haritlased. Nii on teada, et premeeritute hulgas oli kunstnik A. Laikmaa, Kr. Raua, Eesti Üliõpilaste Seltsi ja Alatskivi Laenuraamatukogu vanade asjade kollektsioonid. Kodukäsitööd eksponeeriva osakonna kuulutamiselega ülemaalseks osakonnaks tegid eesti progressiivsed ringkonnad katse päästa hävimisele määratud rikkalikku ainelist murrakunsti, sest kapitalistlike suhete areng oli kaasa toonud murrangu talurahva eluolus. Hakkasid kaduma või põhjalikumalt muutuma vanad eluviisid, tavad ja toekspidamised ning samuti riietus, elamud, sisustus jm. Polnud muidugi mõtet läbikäidud etappi täielikult elustada. Taheti rahvale selgeks teha ja levitada põhimõtteid, mille rakendamisel säiliks endine, ehkki uuemas, kaasaegsemas vormis. Ilmselt ulatuvad eesti kaasaegse etnograafia algmed tagasi just sellesse perioodi.

1904. a. tuli juurde ka kaks uut osakonda — loomakasvatuse korraldus, kus vaadeldi loomade söötmist, tervishoidu, lautade

⁷⁰ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 319, l. 20.

⁷¹ Sealsamas, l. 105.

⁷² Sealsamas, l. 173.

plaane ja kirjeldusi, ning karjasaaduste osakond. Viimane jagunes 3 alaliigiks: 1) liha alalhoidmine — soolamine, suitsutamine, 2) liha tarvitamine — vorstid, verikäkid ja 3) kõrvalsaadused — vill, seep, küünlad, liim.

Sisukamaks olid muutunud ka kunstialased väljapanekud. Joonistustega esines Voldemar Päts, «kolm kasti kujusid» saatis Peterburist Juhan Weizenberg. Nende hulgas olid Fr. R. Kreutzwaldi marmor- ja väike kipskuju ja J. W. Jannseni büst. Kunstnik nõustus nimetatud tööde kohta tellimusi vastu võtma. A. Laikmaa eksponeeris pastelli «Eesti- neiü Hiiumaa rahvariides» (praegu tuntud kui «Lääne neiü»). Seega võime öelda, et juba enne iseisva kunstinäituse teokssaamist TEPS-i näituse raamides 1906. a. andsid nn. kunstkäsitööde jaoskonnad küllaltki olulise panuse rahva kunstimeele arendamisse, ühtlasi pakkusid nad võimalusi meie tärkavale kunstnikkonnale oma tööde eksponeerimiseks. Tänu nendele eeltöödele saigi võimalikuks eesti kunstielu suurürituse — eesti kunsti ülevaatenäituse mõte, mis esmakordselt tehti teoks TEPS-i näitusel 1906. a. Ta korraldati 12.—20. augustini Eesti Üliõpilaste Seltsi ruumides ja äratas elavat huvi.

Kokkuvõttes kinnitab TEPS-i materjal eesti põllumeeste seltside kohta, et nendesse seltsidesse kogunenud talurahva näol on tegemist tekkiva ning organiseeruva külakodanlusega ja tema üritustega. Tõsi küll, sageli püüti neile anda kogu rahvast hõlmava ettevõtte silt, näidates neid kui eestlaste ühiseid ettevõtmisi, mis viib saksa mõjudest vabanemisele ja toob kasu eranditult kõigile eestlastele. Artiklis «Narodnikluse majanduslik sisu» märgib V. I. Lenin: «Alati ja kõikjal on kodanlus esinenud iganevad seisuslike raamide ja teiste keskaegsete institutsioonide vastu kogu «rahva» nimel, kelle hulgas klassivastuolud olid veel välja arenemata, ja tal oli nii Lääne-Euroopas kui ka Venemaal õigus, sest arvustatavad institutsioonid ängistasid tööpoolest kõiki.»⁷³ Ehkki põllumeeste seltsides tegutses eeskätt maakodanlus, tuleb nende tegevusele näituste organiseerijana anda positiivne hinnang. Eeltoodud materjal näitab kujukalt, et ajavahemikus 1876—1904 toimus näituste ilmes, haardes ja korralduses suur murrang. Usna tagasihoidlikust algatusest kasvas välja meie maa põllumajandusliku kutsehariduse edasiviimises vägagi olulist osa etendanud üritus, mis konkureeris mõisnike näitustega, äratades ka vastasleeris lugupidavat suhtumist. Populaarse vormi tõttu tungisid näituste kaudu levitatavad teadmised ka selliste talupoegadele, kes raamatuid ei lugenud ja koosolekutele ei käinud. TEPS-i põllunduse ja karjakasvatuse näitused tungisid isegi temast kaugel asuvasse sfääridesse, nagu kunst, rääkimata laialdastest tööstuse väljapanekutest, mis on põllumajandusele märksa lähemal. Kõike seda ei saavutatud mitte korraga ja mitte kõik ei kul-

⁷³ V. I. L e n i n, Teosed, I kd., Tln., 1960, lk. 382—383.

genud vigade ja komistusteta. Kuid näitused arenesid tõususuunas, muutudes sajandivahetusel peaaegu kogu Eesti territooriumi hõlmavaks ettevõtmiseks, millesse olid kaasa tõmmatud sobiva tegetsemisvormi leidnud külakodanlus, esimesi samme astuv ja konsolideeruv linnakodanlus, kes otsis kontakti laialdasemat tagamaad omava külakodanlusega, ja kujunev eesti kodanlik haritlaskond. Ehkki näitustest saadav kasu tuli suures osas arvesse kui jõuka talurahva kasu, väärib ka see positiivset hinnangut, sest vaadeldaval perioodil oli kapitalismi ja tema poolt sünnitatud kodanluse areng progressiivne nähtus. Just jõukas talurahvas oli see, kes mõisnike järel andis tarbimiseks enamiku toodetavast põllumajanduslikust koguproduktist, sest tema kätte hakkasid koonduma maa ja tootmisvahendid. Uusi teadmisi omandas muidugi kogu talurahvas, ehkki keskmikud ja kehvikud said neid kapitali ja vahendite puudumisel kasutada märksa piiratumalt. Näituste reklaamimisel ja läbiviimisel jäi muidugi püsima põhimõte, et tegemist on üldrahvaliku üritusega, mis toob kasu kogu eesti talurahvale. «Nad räägivad töötavast talurahvast, sulgedes silmad selle tõestatud, läbiuuritud, kalkuleeritud, kirjeldatud ja läbimälutud tõsiasja ees, et selle töötava talurahva hulgas on meil praegu juba kindlasti ülekaalus maakodanlus, et jõukas talurahvas, kel on kahtlematult õigus töötava talurahva nimetusele, ei tule ometi toime ilma sulaste palkamiseta ja hoiab juba praegu oma käes üle poole talurahva tootlikest jõududest.»⁷⁴ Need V. I. Lenini sõnad on rakendatavad ka antud olukorra hindamisel.

Näituse korraldamise aeg	Veiste üld-arv	Näitusel esitatud veiste arv							
		angli tõugu		hollandi-friisi tõugu		kohalikkude tõugu		segatõugu	
		kokku	%	kokku	%	kokku	%	kokku	%
1898	34	17	50	2	5,8	2	5,8	13	38,4
1899	55	21	38,2	7	12,7	4	7,3	23	41,8
1900	40	17	42,5	6	15	—	—	17	42,5
1901	66	33	50	7	10,5	2	3,0	24	36,5
1902	76	14	18,4	22	28,9	5	6,6	35	46,1
1903	60	20	33,3	7	11,7	6	10	27	45
1904	107	28	26,2	14	13,1	4	3,7	61	57,0

Märkus. Mõisnike poolt eksponeeritud loomi pole arvestatud, samuti on välja jäetud veised või kogud, kus tõug on märkimata ja seda pole õnnestunud kindlaks teha (arvesse tulnud näituste puhul esineb see mõnel üksikul korral).

Nagu tabelist nähtub, esitati sajandivahetusel TEPS-i näitustel umbes 40% ulatuses angli karja. See lubab väita, et talumajapidamises oli välja kujunenud kindel suund angli tõu aretamisele; anglite osatähtsus on isegi mõnevõrra suurem, sest enamikul segatõugu loomadest oli üks vanematest angel.

⁷⁴ V. I. L e n i n, Teosed, VIII kd., Tln., 1952, lk. 65—66.

Kapitalismi tõusuperioodil, mil nii kodanlus kui ka proletaariat astusid alles esimesi samme, tuleb näituste puhul arvesse veel üks oluline aspekt. Võrdlemisi töömahukatena haarasid nad kaasa laiu hulki, sealjuures mitmesuguseid ühiskonnakihte. Näituste külgetõmbejõud oli seda suurem, et neid propageeriti kui «eesti üritusi» vastukaaluks mõisnike samalaadsetele ettevõtmistele. Rahvusliku liikumise perioodil omandavad ka sellised puhtmajanduslikud sammud laiema kõlajõu, kui nad oleksid ette võetud teistsugustes tingimustes. Näitused harjutasid rahvahulki organiseerimistegevusega ning kasvasid neis iseteadvust ja usku oma võimetusse.

Objektiivselt soodustasid näitused kapitalismi arenemist, sest nad olid suunatud feodaalsete igandite, samuti rutiini ületamisele põllumajanduses.

О РАНИХ ВЫСТАВКАХ ТАРТУСКОГО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ОБЩЕСТВА (ДО 1905 ГОДА)

А. Суур

Резюме

Формы деятельности эстонских сельскохозяйственных обществ были сравнительно немногочисленны: устраивались собрания с выступлениями ораторов, за которыми обычно следовали прения, проводились т. н. выездные заседания на хуторах членов общества, где собравшиеся знакомились с хозяйством, а в качестве третьего мероприятия, получившего более широкое распространение, организовывались сельскохозяйственные и животноводческие выставки. Последние приобрели особенно большое значение в деле расширения кругозора крестьян, так как здесь мы имеем дело с эффективным средством воздействия на широкие массы. Наряду с пропагандой агрономических знаний выставки являлись также показателями роста хозяйственно-политического влияния и организаторских навыков эстонского крестьянства, причем последние ярко свидетельствовали о том, что и крестьяне способны развивать свое хозяйство.

Из эстонских сельскохозяйственных обществ выставки стало ранее всего устраивать Тартуское эстонское сельскохозяйственное общество. На протяжении последних десятилетий минувшего века выставки, организуемые именно этим обществом, хотя в то время их устраивали почти все эстонские сельскохозяйствен-

ные общества, стали общезстонскими хозяйственными выставками, которые успешно конкурировали с аналогичными мероприятиями немецких помещиков. Свою первую сельскохозяйственную и животноводческую выставку Тартуское эстонское сельскохозяйственное общество провело в 1876 году. После этого они происходили ежегодно, за исключением 1881, 1883 и 1894 годов. За это время существенно изменились облик и масштабы этих выставок. Первые, а именно 1876—1887 годы можно охарактеризовать как период передвижных выставок, так как они проводились за пределами постоянного местонахождения общества — города Тарту, который являлся одновременно крупнейшим городом эстонской части Лифляндии. Они происходили в небольших населенных пунктах: Отепя, Рыngu, Мустве, Нью и др. Таким образом, организаторы выставок стремились охватить ими возможно большую территорию и более широкие массы и научить крестьян понимать пользу этих мероприятий. Главной задачей в то время было «пробуждение» народа и привлечение его к участию в выставках. В этой области была проделана большая работа. На первом этапе в известной мере наблюдается сотрудничество с помещиками. Сближения с помещиками добивалась часть более зажиточных членов общества. Однако к концу столетия это сближение прервалось, так как помещики не были заинтересованы в поддержке хозяйственных мероприятий крестьян, которые стали для них серьезными конкурентами. С 1887 года лишь некоторые выставки проводились в Тарту; а с 1895 года Тарту становится местом устройства выставок Тартуского сельскохозяйственного общества. Перенесение выставок в Тарту натолкнулось на трудности, так как этому противодействовали помещики. В 1888 году была проведена первая специальная выставка — льноводства. Они происходили и в последующие годы.

На выставках Тартуского эстонского сельскохозяйственного общества пропагандировались новые, передовые знания по агрономии, агротехнические приемы, современная сельскохозяйственная техника, определялись принципы развития мелкого земледелия. Особенно важным было распространение идеи о необходимости разведения одной определенной, а именно ангельской породы скота. Верность этой идеи подтвердила история. При распространении знаний организаторы выставок исходили из того, что полезно для мелкого земледельца, и не подражали помещикам вслепую. На рубеже двух столетий, путем создания секций по всей стране и привлечения к делу других эстонских сельскохозяйственных обществ, выставки Тартуского общества приняли общезстонский характер. Этому содействовало также приобретение постоянной выставочной площади в 1901 году. Экспонаты стали поступать из самых отдаленных уголков Эстонии. Что касается купцов и промышленников, то они присылали на выставки свои товары из самых различных частей

царской России, уже не говоря о Риге, Москве и Петербурге. В этот период чисто сельскохозяйственные выставки Тартуского общества стали обширными хозяйственными выставками, где экспонировались самые разнообразные товары широкого потребления и ремесленные изделия. Было открыто художественное отделение, где представители развивающегося эстонского искусства имели возможность выставлять свои работы. На выставках пропагандировались новые виды пищи и здоровый режим питания, делались попытки оживить старинные приемы ремесленного производства, уделялось внимание красоте и яркости народной одежды; создавались отделы, отражающие прежний быт эстонцев. Выставки Тартуского общества, несомненно, сыграли и свою роль в углублении понимания необходимости сохранять национальную материальную культуру. Повсеместное собрание изделий материальной культуры среди народа привело к созданию Эстонского народного музея. Регулярными стали также экспонаты сельскохозяйственной литературы и рукописей, показывались в действии машины и инструменты, на выставочной площади были сооружены показательные хозяйственные постройки, организовывались соревнования по пахоте. На каждой выставке проводились определенные циклы лекций, к чтению которых приглашались лучшие специалисты. С каждым годом увеличивалось число посетителей и количество экспонатов. Если на первой выставке Тартуского общества экспонировалось 80 предметов (из них животных — 63) и ее посетило 1400 человек, то, например, на выставке 1903 года число экспонатов достигало почти 1000 (из них только животных насчитывалось 252), а посетителей было 168 000 человек. Полезный коэффициент выставок еще более возрастал в силу того, что их посещали эстонские крестьяне, у которых не было никакого агрономического образования. Облаченные в популярную форму знания, распространяемые посредством выставок, усваивались и наиболее отсталыми крестьянами, которые книг не читали и собраний не посещали.

Выставки представляли собой мероприятия, в которые были вовлечены сельская буржуазия, нашедшая пригодную форму деятельности, делающая первые шаги и консолидирующаяся городская буржуазия, которая искала контакта с сельской буржуазией, за которой в то время шли более широкие крестьянские массы, и формирующаяся эстонская буржуазная интеллигенция. Хотя выгода от выставок приходилась в значительной мере на долю зажиточного крестьянства, следует все же дать выставкам положительную оценку; так как в рассматриваемый период развитие капитализма и буржуазии представляло собой прогрессивное явление. Если не считать помещиков, то именно зажиточное крестьянство было тем слоем населения, который давал большую часть сельскохозяйственной валовой продукции, ибо в его руках стали сосредоточиваться земля и орудия произ-

водства. Новые знания приобретались, конечно, всем крестьянством, но середняки и беднота, из-за отсутствия капитала, могли пользоваться ими лишь в гораздо ограниченном объеме. В рассматриваемый период, когда эстонская буржуазия и пролетариат делали лишь свои первые шаги, необходимо в отношении выставок учесть одно важное обстоятельство. Дело в том, что организация выставок представляла собой трудоёмкое мероприятие, к которому привлекались люди из различных слоев населения.

Создание возможно более широкой базы явилось положительным фактом, ибо это позволяло народным массам приобрести опыт действий, воспитывало в них чувство самосознания и вселяло веру в свои способности.

Притягательная сила вышерассмотренных выставок возрастала в силу того обстоятельства, что они происходили в период национального движения и пропагандировались как «эстонские начинания», противостоящие аналогичным мероприятием помещиков. С объективной точки зрения эти выставки привели к углублению экономической борьбы против помещиков.

В итоге можно сказать, что выставки, организуемые эстонскими сельскохозяйственными обществами, представляли собой прогрессивное явление, направленное на преодоление рутинной и отсталой сельскохозяйственной техники эпохи феодализма, и содействовали более быстрому развитию капитализма в сельском хозяйстве.

ÜBER DIE AUSSTELLUNGEN DER TARTUER ESTNISCHEN LANDWIRTSCHAFTLICHEN GESELLSCHAFT (DORPATER ESTNISCHER LANDWIRTSCHAFTLICHER VEREIN) BIS 1905

A. Suur

Zusammenfassung

Die Arbeitsformen der estnischen landwirtschaftlichen Vereine waren ziemlich beschränkt — man führte Versammlungen durch (denen gewöhnlich Besprechungen folgten), man veranstaltete die sog. Ausflugssitzungen in die Gehöfte der Mitglieder, wo man sich mit der Wirtschaft bekannt machte. Und die dritte Form der sich mehr verbreiteten Veranstaltungen — man organisierte die Ausstellungen der Landwirtschaft u. Viehzucht. In Erweiterung des Gesichtskreises der Bauern war deren Bedeutung besonders groß. Neben der Propagierung der landwirtschaftlichen Kenntnisse gestalteten sich die Ausstellungen zum Kennzeichen der

wachsenden ökonomisch-politischen Wirkungskraft und des organisatorischen Könnens der estnischen Bauern, sie waren ein eindrucksvolles Beispiel dafür, daß auch die Bauern imstande sind, ihre Wirtschaft zu entwickeln.

Als erster organisierte diese Ausstellungen die Tartuer Estnische Landwirtschaftliche Gesellschaft. Ende des vorigen Jahrhunderts (obwohl in der Zeit fast alle estnischen landwirtschaftlichen Gesellschaften Ausstellungen organisierten) gestalteten sich gerade die von dieser Gesellschaft organisierten Ausstellungen zu den allgemeinen Wirtschaftsausstellungen, die ganz Estland umfaßten und die erfolgreich mit den Ausstellungen der deutschen Gutbesitzer konkurrierten.

Die Estnische Landwirtschaftliche Gesellschaft in Tartu veranstaltete ihre erste Ausstellung der Landwirtschaft und Viehzucht im Jahre 1876. Danach fanden sie alljährlich statt, außer 1881, 1883, 1894. In dieser Zeit änderte sich wesentlich das Gepräge und der Umfang der Ausstellungen. Die Anfangsjahre 1876—1887 kann man als Periode der Wanderausstellungen bezeichnen, denn sie wurden außerhalb des ständigen Standortes der Gesellschaft — Tartu — durchgeführt. Die Ausstellungen fanden meist in kleineren Ortschaften statt: in Otepää, Rõngu, Mustvee, Nõo und anderswo. So war man beabsichtigt, ein möglichst großes Territorium und möglichst viele Menschen zu umfassen, um den Bauern die Nützlichkeit der Ausstellungen klarzumachen. Die Hauptaufgabe dieses Zeitabschnittes war das «Aufwecken» und Mitreißen des Volkes. Auf diesem Gebiet wurde viel geleistet. In der ersten Etappe kann man gewisse Zusammenarbeit mit den deutschen Gutsbesitzern beobachten. Ende des Jahrhunderts stockte das, denn die Gutbesitzer waren nicht an der Unterstützung der wirtschaftlichen Unternehmen der Bauern interessiert, da diese mit ihnen selbst zu konkurrieren begannen.

Seit 1887 fanden manche Ausstellungen schon in Tartu statt; seit 1895 wurde Tartu zum Durchführungsort der Ausstellungen, die Stadt, wo auch die zentralen Ausstellungen der Gutbesitzer des estnischen Teils Livland stattfanden. Die Übertragung der Ausstellungen nach Tartu war nicht leicht, denn man hatte mit dem Widerstand der Gutbesitzer zu tun. 1898 wurde die erste spezielle Ausstellung veranstaltet — eine Flachsausstellung. Sie fanden auch in den folgenden Jahren statt.

In den Ausstellungen der Tartuer Estnischen Landwirtschaftlichen Gesellschaft wurden neue fortschrittliche agronomische Kenntnisse, agrotechnische Verfahren, zeitgenössische landwirtschaftliche Maschinen propagiert, man legte die Grundprinzipien der Entwicklung des Kleinackerbaus fest.

Besonders wichtig ist die Verbreitung des Standpunktes über die Notwendigkeit der Zucht einer bestimmten Viehrasse — der Angler. Die Richtigkeit dieses Standpunktes ist von der geschicht-

lichen Entwicklung bewiesen worden. Beim Verbreiten der Kenntnisse ging man vom Grundprinzip aus — das, was den Kleinwirtschaften nützlich ist —, und man ahmte nicht blindlings den Gutbesitzern nach. Um die Wende des Jahrhunderts gestalteten sich die Ausstellungen der Tartuer Estnischen Landwirtschaftlichen Gesellschaft durch die Bildung der allgemeinen Abteilungen und durch das Mitreißen der anderen estnischen Bauerngesellschaften zu den allestnischen Ausstellungen. Es war auch wichtig, daß man 1901 ein ständiges Ausstellungsgelände erhielt. Die Gegenstände kamen aus den entferntesten Ecken und Enden des estnischen Territoriums. Was die Kaufleute und Industriellen anbetrifft, so schickten sie aus den verschiedensten Teilen Rußlands ihre Waren in die Ausstellungen, geschweige schon von den Firmen in Riga, Moskau, Petersburg. In dieser Periode gestalteten sich die Ausstellungen der Gesellschaft von den rein landwirtschaftlichen Veranstaltungen zu umfassenden Wirtschaftsausstellungen, wo die verschiedenartigsten Konsumgüter und Handarbeiten exponiert wurden. Man führte eine Kunstabteilung ein, wo die sich entwickelnde Künstlergesellschaft die Möglichkeit für die Ausstellung ihrer Werke fand. Man propagierte neue Speisen und gesunde Ernährungsweise, man versuchte die altertümlichen Verfahren der Handarbeit wieder ins Leben zu rufen, man lenkte das Augenmerk auf die Schönheit und Farbenfülle der Volkstrachten, man gestaltete die frühere Lebensweise widerspielgelinden Abteilungen. Ohne Zweifel haben die Ausstellungen der Gesellschaft ihren Anteil in Vertiefung des Verständnisses für Notwendigkeit der Erhaltung der nationalen materiellen Kultur. Dank dem sich unter dem Volke verbreitenden allgemeinen Sammeln der Altertümer konnte man später den Gedanken des Gründungs des Museums des Estnischen Volkes in die Tat umsetzen. Regulär wurden auch die Ausstellungen der landwirtschaftlichen Literatur und Manuskripte, man zeigte die arbeitenden Maschinen und Werkzeuge, auf dem Ausstellungsgelände wurden anschauliche Wirtschaftsgebäude gebaut, man organisierte Pflügerwettspiele. In jeder Ausstellung wurde von den besten Spezialisten eine bestimmte Vorlesungsreihe durchgeführt. Wenn in der ersten Ausstellung der Gesellschaft rund 80 Gegenstände exponiert wurden (darunter 63 Rinder) und die Ausstellung 1400 Besucher hatte, so z. B. 1903 reichte die Anzahl der Exponate fast bis 1000 (darunter allein Rinder 252); Besucher gab es 168 000. Der Nutzeffekt war aber desto größer, denn es handelte sich um diejenige estnische Bauern, die keine landwirtschaftliche Ausbildung hatten. Wegen ihrer gemeinverständlichen Form fanden die in den Ausstellungen verbreitenden Kenntnisse den Weg auch bis zu den zurückgebliebenen Bauern, die keine Bücher lasen und an keiner Versammlung teilnahmen.

Es handelte sich um ein Unternehmen, wodurch die geeignete

Handlungsform gefundene Dorfbourgeoisie, ihre ersten Schritte machende, sich konsolidierende und mit der Dorfbourgeoisie Verbindung suchende Stadtbourgeoisie und die sich gestaltende estnische bürgerliche Intelligenz mitgerissen wurden. Obwohl die wohlhabenden Bauern davon den größten Nutzen zogen, muß man diese Ausstellungen als positiv einschätzen, denn in dieser Periode war die Entwicklung des Kapitalismus und des Bürgertums eine progressive Erscheinung. Außer den Gutsbesitzern waren gerade die wohlhabenden Bauern diejenigen, die den größten Teil von der landwirtschaftlichen Gesamtproduktion gaben, denn in ihre Hände konzentrierte sich das Land und die Produktionsmittel. Neue Kenntnisse erwarb natürlich die ganze Bauernschaft, obwohl die Mittelbauern und -Besitzlose (Kleinbauern) diese Kenntnisse viel weniger anwenden konnten, da sie kein Kapital hatten.

In dieser Periode, als sowohl das estnische Bürgertum als auch das Proletariat ihre ersten Schritte machte, muß man noch einen Aspekt berücksichtigen. Nämlich war die Organisation der Ausstellungen ein den großen Arbeitsaufwand erforderes Unternehmen, woran die aus den verschiedensten Schichten stammenden Menschen teilnahmen. So eine umfangreiche Basis war sehr gut, denn das gab den Massen Erfahrungen und erzog in ihnen Selbstbewußtsein und Glauben an ihre Kräfte.

Die Anziehungskraft der Ausstellungen war desto größer, da sie in der Periode nationaler Bewegung stattfanden und als «estnische Unternehmen» propagiert werden, im Gegenteil zu den ähnlichen Vorhaben der Gutbesitzer. Objektiv führten die Ausstellungen auch zur Vertiefung des wirtschaftlichen Kampfes gegen die deutschen Gutbesitzer.

Zusammenfassend könnte man die Ausstellungen als positiv einschätzen. Sie waren zur Überwindung der feudalen, konservativen und zurückgebliebenen landwirtschaftlichen Technik gerichtet und trugen zur schnellen Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft bei.

ПЕРЕХОД ОТ ТРЁХПОЛЯ К ПЛОДОСМЕНУ В ЭСТЛЯНДСКОМ ПОМЕЩИЧЬЕМ ХОЗЯЙСТВЕ

В. Файнштейн

Кафедра политической экономии

Для буржуазных историков сдвиг в системе прибалтийского помещичьего земледелия от трёхполя к плодосмену, осуществление которого отмечается со второй четверти XIX в., остался по существу незамеченным. Так, А. Тобин усматривал в Лифляндии в 1820—30 гг. лишь замену простого трёхполя усовершенствованным, при котором, «оставаясь при прежнем разделении пашни, помещики стали засеивать паровое поле плодами», а также выгонное хозяйство, которое он считал плодосменным лишь по названию, ибо в таком севообороте «пашня в продолжении нескольких лет употребляется под посев зернового хлеба или других плодов, а затем несколько лет служит для посева травы и выгоном для скота.»¹

Эстонский буржуазный историк Ю. Вазар утверждал, что до отмены барщины в 1860-х гг. настоящие многопольные севообороты в помещичьих имениях на территории Эстонии представляли «редкостное исключение» и что в этот период преобладала «система улучшенного трёхполя», при которой в рамках трёхполя паровое поле делилось на 2—5 частей, куда высевались клевер, картофель, лён и другие культуры.²

С указанной точкой зрения нельзя согласиться. Она не только противоречит фактическому положению, но и притупляет остроту конфликта между производительными силами и производственными отношениями в эстляндском помещичьем хозяйстве во вторую четверть XIX в.

В советский период система земледелия эстляндского помещичьего хозяйства 2-ой четверти XIX в. специально не изучалась. Но сложившаяся по этому вопросу точка зрения до сих пор не опровергнута. В частности, принято считать, что в Эстонии, как и в Латвии плодосмен получил большое распространение на

¹ А. Тобин. Лифляндское аграрное законодательство в 19 столетии, т. I. Рига, 1900, стр. 414.

² Eesti majandusajalugu, I. Tartu, 1937, lk. 405—406.

мызных полях лишь в 40—70 гг. Мы не беремся судить о положении в Латвии и южной Эстонии. Однако, как будет показано ниже, наряду с деформацией трёхполья под воздействием новых культур во второй четверти XIX в. в эстляндских помещичьих имениях происходило сравнительно быстрое внедрение многопольных севооборотов с клевером, клеверными пастбищами и картофелем.

Общезвестно тормозящее воздействие трёхпольной системы земледелия на распространение новых культур. Привыкшие к рутинной трёхпольной системе помещики стремились и новые культуры «помещать в ту же рамку трёхполья». ³ При этом, не желая сокращать зерновых посевов, помещики часто пытались новые культуры (картофель, клевер) высевать на части парового клина.

Такое положение существовало и в эстляндских имениях в 1-ой четверти XIX в. Бобовые, картофель, клевер, лён и вика высевались в то время преимущественно на яровом клину, хотя иногда зерновыми культурами занималась также часть парового поля. Вместе с тем в отдельных имениях и на подмызках распространение новых культур, заимствование иностранного и местного сельскохозяйственного опыта привело помещиков к освоению многопольных севооборотов. Всего, по данным топографических описаний и некоторых литературных источников, к 1827 г. многопольные севообороты обнаружены лишь в 9 имениях и на ряде подмызков. ⁴

Четырёхполье обнаружено в имениях Паасвере и Селли Симунаского прихода Вирумаа и в имении Туттомяги Карузеского прихода Ляэнемаа, причем в Селли с 1828 г. предполагалось ввести 9-польный севооборот в соответствии с «национальными принципами».

Пятиполье с картофелем использовалось в имении Роосна Ляэне-Нигулаского прихода, семиполье с одним полем под картофелем — в имении Селикюла и десятиполье с одним полем под картофелем, а также с посевом бобовых, льна и клевера — в имении Кирымяэ того же прихода, многопольный севооборот применялся также в имении Курисоо Мадизеского прихода Ярвамаа. Кроме того, многопольные севообороты применялись на подмызках Трийги-Ууэмыйза Вяйке-Маарьяского прихода Вирумаа, Сако, Арро и Ныммкюла имения Пеннинги Харью-Яниского прихода, на двух подмызках имения Куру Амблаского прихода Ярвамаа ⁵ и т. д.

В имении Кохила Хагериского прихода Харьюмаа применялся

³ А. В. Советов. О системах земледелия. СПб., 1867, стр. 159, 173.

⁴ ЦГИА ЭССР, ф. 30, оп. 406, д. 1162, лл. 247, 259, 221—234.

⁵ Там же, л. 182; ф. 29, оп. 8, д. 51, лл. 22—26, 79, 277, 294; ф. 1356, оп. 1, д. 2, лл. 7, 58.

12-польный севооборот, в имении Пийрсалу Кулламаского прихода Ляэнемаа — правильное десятиполье⁶, в имении Самма Виру-Нигулаского прихода — правильный 11-польный севооборот⁷.

По данным топографических описаний к 1826/27 гг. в отдельных районах картофель нашел широкое распространение в полевой культуре эстляндских имений. Чаще всего его высаживали на яровом поле или создавали четвертое поле.

На мызных полях Харьюмаа картофель к этому времени имел еще весьма редкое распространение, несколько шире, но в небольших размерах, он высаживался на мызных полях западной части уезда. Весьма и весьма редкое его распространение отмечается в Вирумаа. Шире, но также в небольших размерах, он был распространен на материковой части Ляэнемаа. И наибольшее распространение он имел в Ярвамаа, особенно в южной части этого уезда. Если в прибрежной части Вирумаа посадки картофеля на мызных полях с 1820 по 1826 г. выросли с 455 до 847 бочек, то в южной части Ярвамаа — соответственно с 638 до 2256 бочек.⁸

Даже в тех имениях, где картофель высаживался, под него отводилось, как правило, не более 2—5% пашни. Исходя из нормы посадки картофеля, принятой в имении Самма (7 бочек на 1 тундримаа пашни), в имении Раазику Харью-Яаниского прихода картофель в 1826 г. занимал 15 тундримаа из 564, т. е. 2,6% посевной площади, в имении Райкюла Раплаского прихода — 21 тундримаа из 482, т. е. 4,3%, в имении Ярваканди того же прихода — 10 тундримаа из 306, т. е. 3,2%, в имении Харми Козеского прихода — 11 тундримаа из 315 (3,5%), в имении Кивидепяэ Ридалаского прихода Ляэнемаа — 21 тундримаа из 600, т. е. 3,5% пашни, в имении Вынну того же прихода — 14 из 870, т. е. 1,6%⁹. Наряду с этим в единичных имениях отмечаются и более крупные площади под картофелем: в имениях Рийзипере Ниссиского прихода — 28 тундримаа из 230, т. е. 12,2% посевной площади, Аровалла Юриского прихода — 18 из 84 тундримаа или 21,4%, Ору Козеского прихода, где в 1827 г., а может быть и раньше, был внедрен плодосмен, — 37 из 210 тундримаа или 17,6%¹⁰ и т. д.¹¹

⁶ ЦГИА ЭССР, ф. 30, оп. 406, д. 1162, лл. 197—199.

⁷ Там же.

⁸ ЦГИА ЭССР, ф. 30, оп. 406, д. 1162, лл. 3, 44—45; ф. 29, оп. 8, д. 51, л. 2.

⁹ ЦГИА ЭССР, ф. 30, оп. 406, д. 1162; ф. 29, оп. 8, д. 51.

¹⁰ Там же.

¹¹ Вполне возможно, что удельный вес картофеля в рассматриваемое время был еще ниже. 7 бочек картофеля на 1 тундримаа пашни — это очень низкая норма высадки. В 1860-е годы на хозяйственную полудесятину (1600 кв. саж.) обычно высаживалось по 15 бочек картофеля или 11—12 бочек на 1 тундримаа. Не исключено, что и в 1820-е годы часть имений применяла более высокую норму посадки. В таком случае площади под картофелем могли быть на 35—49% меньше.

В целом же для 1-ой четверти XIX в. была характерна трехпольная система земледелия, деформированная распространением картофеля, клевера, вики, бобовых. Картофель подрывал существование трехполя. Но к концу 1-ой четверти XIX в. оно продолжало еще господствовать (см. табл. 1). Как правило, 2/3 посевных площадей отводились под зерновые и 1/3 под пар.

Но к 1839 г. во многих имениях Эстляндии, особенно в центральной наиболее плодородной части губернии, мы можем констатировать совершенно иное распределение мызных посевных площадей. При резко выросшей мызной запашке нередко под зерновыми оставлялось лишь 25—50—63% всех посевных площадей, а в части имений, напротив, под зерновые отводилось до 70—85% пашни (см. табл. 1).

На первый взгляд может показаться, что изменения в структуре мызных посевных площадей связаны с оставлением части пашни под залежь, перелог или так называемые «овсяные» или «соломенные» земли в тех имениях, которые испытывали острый недостаток в пастбищах, удобрениях или барщинной рабочей силе, и с использованием, при сохранении трехполя, занятых паров в тех имениях, где имелся избыток барщинной рабочей силы. Оба эти явления, безусловно, имели место.¹³

Но рассмотрение структуры мызных посевных площадей с одновременным выявлением применяемых севооборотов показывает, что одной из главных причин коренных изменений в структуре посевных площадей во вторую четверть XIX в. был переход к многопольной плодосменно-выгонной системе земледелия. Так, в имении Кохила Хагериского прихода Харьюмаа еще до 1825 г. под зерновыми находилось лишь 53,3% всей площади. Но это свидетельствовало не о высоком проценте залежи и перелога, а о переходе к использованию многопольного севооборота. По данным владельца имения Хр. Бреверна здесь применялся следующий 12-польный севооборот: 1) пар, 2) рожь, 3,4) клевер, 5—7) клеверное пастбище, 8) картофель, 9) ячмень, 10) пар, 11) рожь, 12) овес и бобовые.¹⁴ В имении Пийрсалу Кулламааского прихода Ляэнемаа также ранее 1825 г. под зерновыми находилось 63,3% пашни, причем здесь применялся правильный десятипольный севооборот. В имении Ору Козеского прихода Харьюмаа, где в 1827 г. была учреждена племенная овчарня Эстляндского дворянства, уже к 1830 г. зерновые занимали 40% всех посевных

¹³ А. Hueck. Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnissen in Ehst-, Liv- und Curland. Leipzig, 1845, S. 81. По данным анкеты 1846 г. в имении Ульви Виру-Нигулаского прихода при сохранившемся трехполе 36,2% пашни не засеивалось и использовалось под пастбище (ЦГИА ЭССР, ф. 854, оп. 1, д. 1335, л. 77^а), в имении Пранди при плодосмене 21,6% пашни было оставлено под перелог, используемый в качестве пастбища (ИМ АН ЭССР, ф. 13, оп. 1, д. 13, л. 1.).

¹⁴ Наблюдения по сельскому хозяйству, сделанные до 1825 г. Г. Х. фон Бреверном в имении его Койль. — «Земледельческая газета», 1836, стр. 388.

площадей, а позднее — 32,2%. В имении использовались два севооборота: на основных полях до 1830 г. 10-полье — 1) унавоженный пар, 2) рожь, 3, 4) клевер, 5) картофель, 6) ячмень, 7) наполовину унавоженный пар, 8) рожь, 9) бобовые и кормовой горох с овсом, 10) ячмень. С 1830 г. число полей было увеличено до 12, причем на десяти полях ротация оставалась прежней, а на 11-ом и 12-ом участках возделывался белый клевер с тимофеевкой. В пастбищном запольном севообороте применялась следующая ротация: 1) пар, 2) рожь, 3) овес с подсевом белого клевера, 4—8) выгон для скота.¹⁵

На одном из подмызков имения Куру Амблаского прихода Ярвамаа в 1826 г. лишь 44,4% пашни оставалось под зерновыми. Здесь применялся севооборот плодосменного типа: 1) пар, 2) рожь, 3—4) клевер, 5) картофель, 6) ячмень, 7) пар, 8) рожь или пшеница, 9) овес или вика.¹⁶ В 1833 г. лишь 40—50% пашни оставлялось под зерновыми и на основных полях имения Куру. Уже с 1828 г. здесь был введен правильный 10-польный севооборот: 1) пар, 2) рожь, 3—4) клевер, 5) озимая или яровая пшеница и картофель, 6) ячмень, 7) пар, 8) рожь, 9) лен, бобовые, ячмень, 10) овес.¹⁷ В имении Самма Виру-Нигулаского прихода уже к 1827 г. под зерновые отводилось лишь 45,5% пашни. При этом в имении использовался правильный 11-польный севооборот: три поля отводилось под рожь, два — под ячмень, одно — под бобовые и лен, одно — под картофель, одно. — под вику, два — под клевер, одно — под пар.¹⁸ В имении Ууемыйза Хаапсалуского прихода в 1833 г. под зерновыми оставалось лишь 44,2% пашни, ибо с этого времени на основных полях имения был введен 14-польный севооборот, а на внешних полях — 11-полье. Под клевер здесь отводилось 8,3% пашни, под картофель — 8,3%, под полевые пастбища — 19,2% и под пар — 20%.¹⁹

На подмызке Трийги-Ууемыйза Вяйке-Маарьяского прихода Вирумаа в 1826/27 гг. под зерновые отводилось лишь 50% пашни, ибо здесь применялся 8-польный севооборот: 1) картофель, 2) ячмень, 3—4) клевер, 5) рожь, 6) вика, 7) рожь, 8) овес.²⁰ Паров здесь не оставлялось. Рожь высевалась по лучшим предшественникам — клеверному полупару или по вике.

В имении Куйе Ярва-Яаниского прихода в 1830-е гг. зерновые занимали лишь 33—50% всей площади. Объясняется это переходом имения к использованию многопольных севооборотов. В 1830-е гг. здесь применялись три севооборота: девятиполье с высоким удельным весом картофеля, (1) картофель, 2) ячмень,

¹⁵ «Земледельческая газета», 1835, стр. 274.

¹⁶ ЦГИА ЭССР, ф. 1356, оп. 1, д. 2, стр. 7.

¹⁷ Там же, стр. 93.

¹⁸ ЦГИА ЭССР, ф. 30, оп. 406, д. 1162, лл. 197—199.

¹⁹ ЦГИА ЭССР, ф. 2486, оп. 1, д. 1595, л. 72.

²⁰ ЦГИА ЭССР, ф. 30, оп. 406, д. 1162, л. 277.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Пандлере	1826 1839	177 400	60 50	58 50	59 300	67 25						3-п. м.
Энту (Анту)	1826 1839	270 550	90 105	90 125	90 320	67 41,8	2			2		3-п. м.
Коону	1826 1839	185 800	60 100	66 200	59 500	67 37,5	1	10—15				3-п. м.
Нымме	1826 1839	48 49	16 16	16 16	16 17	67 67	2 лофа					3-п. 3-п.
Приход Виру-Яагули												
Пьдула	1826	390	130	130	130	67				13		3-п. м.
подмызок Тээрфелд	1826 1839	450	150	150	150	67			2 поля			3-п. м.
Ваэюла	1826 1839	375 520	120 133	125 133	130 254	67 51,2	6					3-п. м.
Кюти	1826	537	175	180	182	67	15	40				3-п.
Кюти, Мерекюла и												
Купна	1839	1050	250	250	550	47,6						м.
Роэла	1826 1839	750 1000	250 230	250 230	250 540	67 46	3					3-п. м.
Кулина	1826 1839	203 250	65 84	68 84	70 82	67 67	5					3-п. 3-п.
Вооре	1826 1839	225 300	85 75	68 75	72 150	68 50	2					3-п. м.
Ярвамаа												
Приход Амбла												
Янеда	1797 1826 1839	162 335 350	110 110	115 140	100 110	67 71,5	2					3-п. 3-п.
Йоотма	1797 1826 1839	90 117 190	40 45	39 45	38 100	67 47,4	1					3-п. 3-п. м.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Тапа	1797 1826 1839	330 586 680	200 140	196 200	190 340	67 50	10					3-П. 3-П. М.
Каркузе	1797 1826 1839	200 270 310	90 95	90 110	90 105	67 67	1					3-П. 3-П. 3-П.
Моэ	1797 1826 1839	375 270 300	90 100	90 150	90 50	67 83,3	4					3-П. 3-П. 3-П.
Ервайые	1797 1826 1839	180 210 195	70 65	70 100	70 30	67 84,6						3-П. 3-П. 3-П.
Уденкюла	1797 1826 1839	105 138 250	46 60	46 60	46 130	67 48	[+]	[+]	[2 поля]	[1 поле]		3-П. 3-П. М.
Куру	1797 1826 1839	210 255 370	85 90	84 90	85 190	67 48,7	2 [+]	[+]	[2 поля]	[1 поле]		3-П. 3-П. М.
Нымкюла	1797 1826 1839	120 225 270	75 85	76 100	74 85	67 68,5	3					3-П. 3-П. 3-П.
Роосна	1797 1826 1839	414 540 600	180 200	180 200	180 200	67 67	10					3-П. 3-П. 3-П.
Кяравсте	1797 1826 1839	300 290 460	95 115	95 115	100 230	65,5 50						3-П. 3-П. М.
Кукевере	1797 1826 1839	210 225 320	80 80	75 80	70 160	69 50						3-П. 3-П. М.

3) клевер, 4) лен, 5) картофель, 6) ячмень, 7) картофель, 8) занятый кормовым горохом полупар, 9) рожь), восьмиполье с двухгодичным клевером и двумя паровыми полями и трехполье.²¹

В имении Альбу в 1842 г. из 173 десятин пашни 86 десятин (т. е. 50%) было под зерновыми, 27 десятин под картофелем (15,6%) и 60 десятин (около 34%) под красным и белым клевером.²² Здесь, несомненно, применялся также плодосменный севооборот.

Всего к началу 1850-х гг. около 1/7 площади мызных пахотных земель Эстляндии отводилось под клевер, 2/7 под пар, 2/7 под озимые и 2/7 под яровые.²³ Из приведенных примеров видно, что уменьшение удельного веса зерновых в структуре эстляндских мызных посевных площадей очень часто было связано во вторую четверть XIX в. с переходом от трехполья к многопольным севооборотам с большими площадями под клевером и полевыми пастбищами.

Косвенным показателем массового распространения плодосмена может служить ухудшение на протяжении 1-ой половины XIX в. в несколько раз соотношения между площадью мызной пашни и лугов в наиболее развитых центральных районах Эстляндии²⁴ и уменьшение объемов винокуренного производства (см. табл. 2).

Т а б л и ц а 2²⁵

Годы	Среднегодовое производство водки (в тыс. ведер)	Индекс объема винокуренного производства
1796—1799	614	100
1800—1804	544	88,6
1805—1810	430	70
1812—1820	515	83,8
1822—1830	574	93,4

Не вызывает сомнения, что значительное расширение мызных пахотных земель при резком ухудшении соотношения между пахотными землями и сенокосами и уменьшении объема винокуренного производства, предполагая неизменную трехпольную систему земледелия, оказалось бы просто невозможным.

²¹ «Земледельческая газета», 1838, стр. 59—61.

²² ИМ АН ЭССР, ф. 19, оп. 1, д. 77, л. 7.

²³ Материалы для хозяйственной статистики России, издаваемые ИВЭО, кн. 1, СПб., 1853, стр. 181.

²⁴ V. Fainštein. Talumaade mõisastamisest Eestimaa kubermangus XIX sajandi teisel veerandil. — Ajaloo järskudel radadel. Тln., 1966, lk. 135.

²⁵ O. Ibius. Alkohooli ja alkohoolsete jookide tootmise ajalugu Eestis. Машинопись. Tartu, 1959, lk. 185, 300.

Низкий удельный вес зерновых в структуре посевных площадей имений отмечал в 1856 г. во время агрономического путешествия в Прибалтику крупнейший знаток сельского хозяйства России И. А. Стебут, которому, как указывает В. И. Ленин, «в вопросах фактических нельзя отказать в авторитетности». ²⁶

По свидетельству Стебута, в прибалтийских имениях на основных полях часто встречались следующие севообороты: ²⁷

1. 1) удобр. пар	2. 1) удобр. пар	3. 1) удобр. пар
2) рожь с клевером	2) рожь с клевером	2) рожь
3—4) клевер	3) клевер	3) ячмень
5) яровые	4) картофель	4) клевер
6) удобр. пар	5) яровые	5) картофель
7) озимые	6) удобр. пар	6) яровая пшеница
8) яровые	7) рожь	7) ячмень
	8) яровые	

и в запольных севооборотах (на так называемых внешних полях, предназначенных главным образом для обеспечения скота кормами):

4. 1) удобр. пар	5. 1) пар
2) рожь	2) рожь
3—4) клевер	3) клевер
5—6) выгон	4—7) выгон
7) горох	8) овес с горохом
8) ячмень	9) овес
9) удобр. пар	
10) рожь	
11) яровые	

Зерновые к незерновым в этих севооборотах относятся как I — 50:50, II — 50:50, III — 57:42,3, IV — 36:54, V — 33:67.

Еще более низкий удельный вес зерновых предусматривался таксационным регламентом Эстляндской дворянской кредитной кассы 1866 г. ²⁸:

для земель I и II классов — 40:60, 50:50;
 для земель III и IV классов — 50:50;
 для земель V и VI классов — 25:75.

Таким образом, общая тенденция развития системы земледелия эстляндских помещичьих имений сводилась к умень-

²⁶ В. И. Ленин, ПСС, т. 3, стр. 170.

²⁷ И. А. Стебут. Отчет об агрономическом путешествии в Остзейские губернии летом 1856 г. — ЖМГИ, 1857 — 3, ч. 64, СПб., 1857, стр. 166.

²⁸ Einleitung zum projectierten Taxations-Reglement. Reval, 1866, S. 20—25.

шению удельного веса зерновых и к переходу к многопольным севооборотам выгонно-плодосменного и плодосменного типов.

Приведенные данные (вопреки мнению буржуазных историков) показывают, что плодосмен на помещичьих полях Эстляндии в 1830—1860-е гг., во-первых, отнюдь не являлся каким-то редкостным исключением как утверждает Ю. Вазар и, во-вторых, отличался относительной правильностью. Злаковые в этих севооборотах довольно правильно чередовались с клевером и картофелем. Почти повсеместное использование чистых паров вполне оправдывалось агрономическими требованиями. Включение в севооборот многолетнего клевера и клеверных пастбищ вытекало из недостаточной кормовой базы, овцеводческого направления хозяйства и нехватки пастбищ, удобрений и барщинной рабочей силы. С точки зрения агрономической при нехватке кормов трехлетний клевер в северо-западной зоне вполне себя оправдывал.²⁹

По своему типу севообороты с высоким удельным весом клевера и клеверных пастбищ сближаются с плодосменом. Как указывал академик Д. И. Прянишников, плодосменный тип севооборота не следует понимать слишком педантично, так как вопрос об однолетнем и двухлетнем пользовании клевером (как и вопрос о парах) может в разных районах и при различных социальных условиях находить разное решение.³⁰

Совершенно неправильно представлять себе положение таким образом, будто ломка трёхполья во всех случаях осуществляется одинаково медленно, путем одного лишь органического перерастания трёхполья в многопольные севообороты под воздействием новых культур. Если в 1826—1827 гг. клевер был внедрен в полевую культуру считанных эстляндских имений, то к 1839 г., по данным президента Эстляндского сельскохозяйственного общества О. фон Грюневальда, клевер получил распространение уже в 180 имениях и пасторитах из 616.³¹ В большинстве случаев клевер внедрялся на поля в системе многопольного севооборота,³² ибо клевер не выносит слишком частого возвращения на одно и то же место.

²⁹ И. А. Стебут. Избранные сочинения, т. 1. М., 1956, стр. 750, 753.

³⁰ Д. И. Прянишников. Травополье и агрохимия. — Об удобрении полей и севооборотах. Избранные статьи. М., 1962, стр. 19, 14—15.

³¹ O. v. Grünwaldt. Ueber die nothwendigste und folgereichste Melioration unserer Grundstücke — Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft, N. R. 2. Bd., 2. H. Dorpat, 1839, S. 40.

³² Наряду с этим в первое время практиковался высеv клевера на паровом поле при трёхполье, причем после одного укоса он распахивался и в августе по клеверному полунару высеvалась рожь. Благодаря этому отдельные помещики сильно выигрывали в кормах и получали сравнительно высокие урожаи ржи, ибо клеверный полунар, обогащая почву, является наилучшим предшественником для озимых. Особенно широко посевы клевера в паровом клину трёхполья практиковались в Лифляндии, в частности, в Вильяндимаа (Livl. Jahrbücher, 5. Bd., 3. H. Dorpat u. Moskau, 1842, S. 578—579.

К началу 1840 г., по заявлению хорошо знакомого с положением в Эстляндии владельца имения Куру К. Майделя, одна треть всех имений перешла на плодосмен,³³ а к 1845 г. многопольные севообороты применялись уже примерно в 250 или в 43,4% эстляндских имений, из которых в 110 содержались мериносы³⁴.

Мы проанализировали материалы анкеты 1839 г., частично сохранившиеся в фонде Эстляндского дворянства, и пришли к выводу, что данные К. Майделя и А. Хука о распространении плодосмена заслуживают доверия. Такой темп распространения плодосмена нельзя, конечно, признать медленным. Создается впечатление, что переход к плодосмену осуществлялся в Эстляндии быстрее и путем более радикальной ломки трехполья, чем в ливляндских имениях. В значительной мере это объясняется тем, что из всех прибалтийских губерний наибольшее развитие мериносовое овцеводство приобрело в эстляндском помещицком хозяйстве.³⁵

В ускоренном распространении плодосмена на мызных полях во 2-ую четверть XIX в. нет ничего удивительного. Оно объясняется не мнимой «культурой» и высоким уровнем сельскохозяйственных знаний эстляндских помещиков, а объективной экономической обстановкой, принудительно заставлявшей помещиков осуществлять рационализацию сельскохозяйственного производства и, в частности, совершенствовать систему земледелия.

В связи с окончанием наполеоновских войн и увеличением производительности сельского хозяйства Европы, а также вследствие взаимосвязанности цен на западно-европейском и русском рынках в 1810—1820-е годы рыночная конъюнктура резко ухудшилась. К 1820-м гг. ряд стран, в том числе Франция, Англия, Германия, Швеция, Норвегия, Испания, Португалия, вообще прекратили ввоз хлеба из-за границы.³⁶

Особенно сильно ухудшились возможности сбыта основного вида товарной продукции эстляндских имений — водки — в связи с расширением производства водки помещиками ряда великорусских губерний. Если в начале XIX в. из Эстляндии и Ливонии в Петербург поставлялось до 2 млн. ведер водки в год, то в 1823 году в Петербург, Псков и другие русские города было доставлено всего лишь 300 000 ведер, а из внутренних губерний России — 1641 800 ведер.³⁷

³³ ЦГИА ЭССР, ф. 1356, оп. 1, д. 4, л. 45.

³⁴ A. Hueck, Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig, 1845, S. 147.

³⁵ «Земледельческая газета», 1835, стр. 273; 1836, стр. 259.

³⁶ [A. Loevis of Menar] Ansichten über die Ursachen und die wahrscheinliche Dauer der Wohlfeilheit... — Livl. Jahrbücher..., 1. Bd., 2. St. Dorpat, 1825, S. 113—145, 218.

³⁷ Там же, стр. 170.

Высокая товарность эстляндских помещичьих имений неоднократно отмечалась в литературе. В конце XVIII в. товарная доля зерновых достигала в Эстляндии 22,5% валового сбора зерна помещичьего и крестьянского хозяйства.³⁸ В 1810-м году, по исчислениям И. Д. Ковальченко, товарность земледелия составляла в Эстляндии 13,5% от валового и 16,7% от чистого сбора хлебов, произведенных как в мызном, так и в крестьянском хозяйстве. В 1800—1810 гг. по товарности Эстляндия превосходила такие развитые земледельческие губернии, как Курская, Симбирская, Саратовская, Екатеринославская, а также Тульская.³⁹

При высокой товарности и еще более высокой задолженности помещиков отсутствие достаточно емкого рынка сбыта создало серьезные трудности для эстляндского помещичьего хозяйства.

Еще большему падению цен на водку и хлеб способствовало резкое повышение доли помещичьего хлеба в общей массе русского товарного хлеба в конце 1810-х — начале 1820-х гг.⁴⁰ и первый европейский кризис перепроизводства, приведший к уменьшению сельскохозяйственного вывоза из России в Европу примерно на 25%⁴¹ и обостривший, таким образом, конкуренцию на внутрирусском рынке.

Как товаропроизводители, хозяйствующие в худших почвенных условиях, эстляндские помещики испытывали при этом сильную конкуренцию дешевого русского хлеба.

Второй причиной резкого ухудшения экономического положения эстляндских помещиков было общее расстройство русского денежного обращения. Как известно, ко второй четверти XIX в. курс ассигнационного рубля упал до 25—27 коп. сер. За неоплаченные долги, полученные в банковских ассигнациях, эстляндские помещики должны были уплачивать в 3—4 раза большую номинальную сумму, тогда как товарное сельскохозяйственное производство принудило на 50—65% меньше доходов, чем в начале XIX в. В результате сильно возросла задолженность эстляндских помещиков.

Движением цен на европейском и внутрирусском рынках в 1810—1820 гг. (см. табл. 3 о динамике цен на рижском рынке) подрывались именно те условия, которые в последней трети XVIII в. вызвали сдвиг в отраслевой структуре эстляндского помещичьего хозяйства, превратив винокурение и мясной откорм

³⁸ J. Konks. Feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. Tartu, 1960. lk. 48.

³⁹ И. Д. Ковальченко. О товарности земледелия в России в 1-ой половине XIX в. — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1963, Вильнюс, 1964, стр. 479.

⁴⁰ Там же, стр. 486.

⁴¹ С. Г. Струмилин. Очерки экономической истории России. М., 1960, стр. 414—415.

скота в материальную основу резкого расширения мызной за­паш­ки и обогащения помещиков.

Т а б л и ц а 3⁴²

Динамика цен на рижском рынке

Годы	1 ласт ржи		1 бочка водки		1 ласт овса	
	руб. сер.	1801—1805гг. =100	руб. сер.	1801—1805гг. =100	руб. сер.	1801—1805гг. =100
1761—70	37,5	39	7,7	48	24 1/3	33,5
1771—75	53,8	56	8,9	57	30	41,4
1776—80	33	34	7	44	27	37,2
1781—85	45	47	8	51	30	41,4
1786—90	74	77	13,2	84	44	60,7
1791—95	63,5	66	11,7	75	47,5	65,5
1796—1800	66	69	13,1	83	49 1/3	60,8
1801—05	95	100	15,6	100	72,5	100
1806—10	100	105	17,5	112	82	113
1811—15	59	62	10,3	66	40	55,1
1816—20	86	91	12	77	67	92,4
1821—25	51	54	8	51	41,25	56,9
1826—29	45,25	48	5,5	35	39,5	54,4

Из таблицы видно, что если до 1810 г. цены на зерно и водку постоянно росли, то с этого времени проявляется противоположная тенденция. С 1815 г. цены на водку стали падать быстрее, чем цены на рожь. К 1826—29 гг. цены за бочку водки упали до 35% по сравнению с уровнем 1801—1805 гг., а цены на рожь — до 48%. Изменение рыночной конъюнктуры привело к тому, что цены на водку на казенном русском рынке, куда поступала львиная доля мызной водки, упали ниже стоимости сырья, из которого изготовлялась водка. Так, в 1816—20 гг. средняя рыночная цена ржи, необходимой для изготовления бочки водки, составляла 10 руб. 75 коп. серебром, а казенная цена бочки водки — 10 руб. 02 коп., в 1821—1825 гг. сырье можно было реализовать на рынке в среднем за 6 руб. 36 коп., а за бочку водки казна и винные откупщики уплачивали в среднем 5 руб. 48 коп.⁴³

Элементарный расчет убеждал помещиков в том, что при столь низких ценах на водку выгоднее скармливать зерно скоту или продавать его на рынке в натуральном виде.⁴⁴ Но, несмотря

⁴² Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands, gesammelt von Heinrich von Hagemeister. I. T. Riga, 1836, S. 26.

⁴³ O. Ibius. Piiritustööstuse põllumajanduslikust tähtsusest Eestis XVIII sajandil. — ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. VIII köide, 1959, lk. 48.

⁴⁴ Chr. v. Brevern. Erfahrungen und Ansichten in landwirtschaftlicher Hinsicht. 2. H. Reval, 1830. S. 100. ЦГИА ЭССР, ф. 30, оп. 406, д. 1162, л. 46; ф. 1356, оп. 1, д. 2, стр. 25—26.

на это, большинство помещиков не могло отказаться от малопродуктивного винокуренного производства, ибо сильно выросшие посевные площади требовали большого количества удобрений, и в структуре кормов главное место занимала барда.⁴⁵

При бедности и запущенности естественных кормовых угодий и высокой задолженности землевладельцев отказ от винокурения означал бы экономический крах для большинства эстляндских помещиков.

В этом нетрудно убедиться на основе следующих данных.

При трехпольной системе земледелия во второй половине XVIII и в первой половине XIX в. считалось, что при хорошем удобрении каждый лифляндский лофштелле (0,37 га) удобряемого пара должен получать ежегодно по 50 возов навоза⁴⁶ или каждый гектар удабриваемого пара — по 35—43 тонны навоза (при этом ежегодно должно была унавоживаться половина пара).⁴⁷ В случае отказа от винокурения и сбыте зерна на рынке в натуральном виде за счет соломы и мякины, используемых как корм и в качестве подстилочного материала, можно было получить не более 40% необходимой массы навоза, а остальной навоз следовало получать главным образом за счет лугового сена.⁴⁸

⁴⁵ На протяжении всего стойлового периода главным и почти единственным кормом для крупного рогатого скота в имениях являлась мякина, запаренная бардой (A. W. Hupel. *Oeconomisches Handbuch* . . . , 2 Theil, S. 400). На откорм быка местной породы в сутки затрачивалась обычно барда, получаемая от переработки 17 с лишним литров зерна, а при откорме украинских быков — 20—21 литр зерна A. W. Hupel. *Oeconomisches Handbuch* . . . 2. Theil, s. 394—395; Uexküll. *Wie sollen die Wirtschaften unserer Landgüter einst ohne Branntweinbrennereien bestehen?* — *Livl. Jahrbücher* . . . N. R., 1. Bd., 2. H. Dorpat, 1838, S. 30—31.

⁴⁶ Оценка стоимости удобрения в хозяйстве. — ЖМГИ, ч. XV. СПб, 1845, стр. 308—309; G. E. Pönigkau. *Das Düngerwesen für die Ostseeprovinzen*. Riga, 1861, S. 4. По Фишеру в середине XVIII в. на один лифляндский лофштелле следовало иметь по 100 крестьянских возов навоза, согласно другим авторам — по 50 возов или по одному возу на 6—8 квадратных шагов (A. W. Hupel. *Oeconomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren*. 2. Theil. Riga, 1796, S. 14).

⁴⁷ Эта доза удобрений (7 с лишним тонн навоза на 1 га в год) не является слишком высокой, но и то она применялась весьма редко. Даже в период наибольшего развития винокурения очень редко навоза хватало для удобрения всего парового поля. Положение считалось хорошим уже в том случае, если навоза хватало для удобрения половины парового поля. Нередко же поля в имениях унавоживались полностью не за 6, а лишь за 9—12 лет. Урожайность в этих случаях была низкой. Поэтому наряду с навозом для удобрения полей использовали золу, прудовый ил, применялся метод окисления почвы и т. д. (A. W. Hupel. *Oeconomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren* . . . 2. T. Riga, 1796, S. 16—25.)

⁴⁸ В среднем 19,5 возов навоза из необходимых 50 на 1 лифляндский лофштелле давали кормовые и подстилочные материалы, а остальные 30,5 возов следовало получать за счет скармливания сена скоту (ЖМГИ, ч. XV, СПб, 1845, стр. 308—309).

Для этого на каждую десятину пашни, исходя из потребности земли в фосфоре, надо было иметь по 115—190 пудов сена.⁴⁹

Как видно из таблицы 4, несмотря на значительные площади под лугами и сенокосами, ввиду крайне низкой продуктивности, луга в конце XVIII в. обеспечивали резко расширившиеся мызные поля навозом в среднем лишь на 17—34%, за исключением Ляэнемаа.

Таким образом, обеспеченность мызных полей луговым сеном была крайне низкой. В этих условиях в структуре кормов чрезвычайно важную роль играли отходы винокуренного производства.

Поскольку винокурение являлось самым крупным источником мызных доходов, а отходы винокуренного производства представляли важнейшую составную часть мызной кормовой базы, то резкий упадок цен на водку нанес сильнейший удар экономическому положению прибалтийских помещиков. По мнению одного из современников, в результате упадка цен и неблагоприятного денежного курса в 1810—20 гг. ливляндские помещики потеряли около 75% своего «капитала» и оказались в крупных долгах перед кредитной кассой и частными лицами.⁵⁰ Не лучшим было положение в Эстляндии. Еще в период высокой рыночной конъюнктуры вследствие паразитического, роскошного образа жизни задолженность местных помещиков кредитной кассе составляла по данным 1810 г. 2 млн. 804 тыс. руб. серебром и 3 млн. 79 тыс. банковскими ассигнациями. В то же время суммарная задолженность помещиков ростовщическому капиталу достигала 5 млн. 917 тыс. руб. (большой частью серебром).⁵¹ Таким образом, помещичьи имения были обременены долгами более чем на 60% их оценки в соответствии с таксационным регламентом Эстляндской кредитной кассы.

Упадок цен на водку и зерно в 1810—20 гг. резко увеличил задолженность местных помещиков. В мемориале на имя министра финансов Эстляндская кредитная касса в 1822 году указывала,

⁴⁹ Einleitung zum projectirten Taxationsreglement. Reval, 1866, S. 7. При урожайности сам-4 на каждую десятину пашни требовалось иметь 116 пудов сена. При урожайности сам-5 — 154, при урожайности сам-6 — 193 пуда сена. Таксационный регламент Эстляндской дворянской кредитной кассы исходил из предположения, что для поддержания плодородия на каждый фирлофштелле пашни (1600 кв. саж.) в имениях, реализующих большую часть зерна на рынке, должно приходиться по 100 пудов сена или по 150 пудов на десятину (Einleitung..., S. 7). Приведенная норма близка к отечественным и иностранным расчетам, ориентирующимся на трехполье. По расчету А. Советова для Горьгорецкого сельскохозяйственного института, здесь на каждую десятину пашни должно было приходиться по 127 пудов сена (А. Советов. О системах земледелия, стр. 181).

⁵⁰ J a n n a u. Betrachtung der gegenwärtigen agronomischen Verhältnisse in Livland. Februar 1846. — ЦГИА ЭССР, ф. 1388, он. 1, д. 466.

⁵¹ J. K o n k s. Op. eit., lk. 104.

Таблица 4⁵²

Уезды, приходы	Число обследованных имений	Соотношение между пашней и лугами	Площадь пашни в бочках высева	Укос сена в копнах по 5,1 пуда	Укос сена в пудах	Количество пудов сена в расчете на одну бочку высева зерновых, включая паровое поле
Я р в а м а а						
Амбла	27	1 : 1,65	5108	12528	63893	12,5
Пеетри	17	1 : 1,7	4468	13720	69972	15,6
Анна	3	1 : 3,4	800	3800	19380	24,2
Мадисе	7	1 : 1,9	2345	7400	37740	16,5
Козру	14	1 : 1,9	4505	12378	63128	15,7
Тюри	12	1 : 2,4	2748	12370	63087	22,9
Яани	10	1 : 1,57	2640	6998	35690	13,5
Х а р ь ю м а а						
Кейла	27	1 : 1,96	6003	26800	136680	22,7
Хагери	17	1 : 2,4	3784	18350	93585	24,9
Рапла	17	1 : 2,2	5191	25680	130968	25,2
Козе	15	1 : 2,7	5025	23350	119085	23,65
Юри	10	1 : 2,38	2828	11800	60180	21,2
Йыелехтме	6	1 : 1,93	2034	10700	54570	26,8
Яани	9	1 : 2,3	3080	11580	59058	19,17
Юуру	20	1 : 1,8	4615	13765	70202	15,21

что суммарная задолженность эстляндских помещиков составляла к этому времени 35 млн. руб. банковскими ассигнациями.⁵³

Приведенные цифры вряд ли завышены. Одни лишь ссуды, выданные помещикам из Эстляндской кредитной кассы, составляли в 1827 г. 6 млн. 99 тыс. руб. серебром и 3 млн. 901 тыс. руб. банковскими ассигнациями,⁵⁴ т. е., исходя из тогдашнего курса (3 руб. 70 коп. банковскими ассигнациями за 1 руб. серебром), — 26 млн. 468 тыс. руб. банковскими ассигнациями.

Свидетельством резко ухудшившегося экономического положения помещиков является тот факт, что всего лишь за пять лет, с 1820 по 1824 гг., в связи с неуплатой процентов в кредитную кассу было наложено запрещение на 36 эстляндских имений.⁵⁵

Несмотря на даровой труд барщинников и меры финансового попровительства со стороны правительства, часть помещиков настолько погрязла в долгах, что один неурожайный год мог привести их к банкротству. Если не произойдет чего-то неожидан-

⁵² ЦГИА ЭССР, ф. 30, оп. 406, д. 1141.

⁵³ N. Stackelberg. Der bankmässige organisierte Kredit in Estland, Helsingfors, 1911, S. 95.

⁵⁴ Там же, стр. 268.

⁵⁵ ЦГИА ЭССР, ф. 2840, оп. 1, д. 11, стр. 11—62.

ного, — указывал в 1830 г. прекрасно знакомый с положением в Эстляндии владелец имения Кохила Хр. Бреверн, — численность имений, попавших под секвестр, ужасно возрастет.⁵⁶

Нет ничего удивительного в том, что в такой обстановке эстляндские помещики вынуждены были лихорадочно искать путей выхода из экономических трудностей. Поиски эти велись в самых разнообразных направлениях.

Благодаря новым 5-процентным займам на сумму 800 тыс. руб., полученным в 1825—26 гг. от Петербургского дома Людвига Штиглица и К°, с 1827 г. плата за дворянский земельный кредит была уменьшена с 7 до 6 — 6,75%⁵⁷.

Другим направлениям преодоления трудностей было совершенствование винокуренной техники, за счет чего из того же количества сырья со временем стали выкуривать в полтора раза больше водки, экономя при этом 2/3 топлива⁵⁸.

Главным же средством преодоления серьезных экономических затруднений было изменение направления специализации части эстляндских имений⁵⁹, выразившееся в широком распространении новой высокотоварной и доходной отрасли мызного хозяйства — мериносового овцеводства, и максимальное увеличение массы товарной продукции путем предельного расширения мызной запашки на базе трехполья, частичного использования занятых паров и сравнительно быстрого перехода к многопольным севооборотам плодосменного типа с клевером, полевыми пастбищами и картофелем.

Эти меры означали новый крупный сдвиг эстляндского помещичьего хозяйства в сторону торгового земледелия⁶⁰ и в то же время представляли собой важнейший фактор углубления разложения эстляндской мызно-барщинной системы хозяйства и подготовки материальных условий, необходимых для формирования капиталистических производственных отношений в помещичьем хозяйстве.

Серьезные экономические затруднения заставили помещиков мыслить в известной мере экономическими категориями. Как известно, издержки производства являются специфической категорией капиталистического способа производства. Но исторически эта категория нередко используется ещё до установления капиталистических производственных отношений, будучи заимствован-

⁵⁶ Chr. v. Brevern. Op. cit. 2. H. S. 105—106.

⁵⁷ N. Stackelberg. Op. cit., S. 97—98, 149.

⁵⁸ O. Ibius. Piiritusetööstuse..., lk. 47; O. Ibius. Alkoholi..., lk. 312—318.

⁵⁹ V. Tarmisto. Mõningatest põllumajanduse spetsialiseerimise ja paiknemise küsimustest Eestis kapitalismi tingimustes (kuni 1914. a.). — Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat, 1967, Tln., 1957, lk. 186.

⁶⁰ V. Tarmisto. Op. cit.

ной простым товаропроизводителем или феодалом из практики буржуазного общества.

Однако дело не только в простом заимствовании. В условиях неблагоприятной рыночной конъюнктуры и сильной задолженности помещиков сама экономическая обстановка, сама необходимость оплаты процентов за ипотечный кредит и погашения долгов частным кредиторам, наличие известных издержек производства в мызном хозяйстве (необходимость авансирования части денежной выручки на восстановление отдельных элементов производства — ежегодная закупка бычков, ремонт и совершенствование винокурен, затраты на выдачу семенных и хлебных ссуд крестьянам, на восстановление их живого и мертвого инвентаря) заставляли эстляндских помещиков, несмотря на сохранение барщины, сопоставлять валовую выручку с денежными расходами и, в частности, считаться с действительными или воображаемыми издержками производства.

Именно такая картина наблюдалась во 2-ой четверти XIX в. В обстановке усилившихся экономических затруднений отдельные помещики не только начали осуществлять расчеты рентабельности мызного хозяйства, исходя из категорий капиталистического производства, но и предавали их всеобщей гласности, ратуя за феодальную рационализацию мызного производства. Так, один из эстляндских учеников А. Тэера, владелец имения Кохила Христоф Бреверн опубликовал расчеты, согласно которым зерновое винокурение в его имении при учете всех издержек производства, включающих амортизацию винокуренного оборудования, рыночную цену на сырье, расходы на рабочую силу, дрова и т. д., уже в течение многих лет являлось убыточным. Согласно этим калькуляциям, в 1829 г. Бреверн на винокурении ежедневно «терял» по 8 руб. 70 коп. или 1740 руб. в год (при этом он еще не учитывал 5% с оборотного капитала винокурни)⁶¹.

Хр. Бреверн рекомендовал всем помещикам произвести аналогичные расчеты, учитывая все, в том числе и воображаемые производственные затраты, в частности стоимость рабочей силы, ибо, хотя барщинная рабочая сила и не оплачивается, но она что-то стоит и может быть использована в других целях, например, крестьян можно перевести на продуктовую или денежную ренту.⁶²

В 1837 г. Юкскуль-Гюльденбанд опубликовал расчеты рентабельности винокуренного производства и откорма быков в его имении Самма. Учитывая все издержки производства и стоимость барды, он пришел к выводу об убыточности этих основных отраслей мызного производства. Расчет убыточности, — писал

⁶¹ Chr. v. Brevern. Erfahrungen und Ansichten in landwirtschaftlicher Hinsicht. 2. H. Dorpat, 1830, S. 74—83.

⁶² Ch. v. Brevern. Op. cit., S. 83.

Юкскюль, — должен побудить помещиков не к сокращению объема винокуренного производства и откорма быков, а «к более выгодной организации наших хозяйств, чем это большей частью имеет место в настоящее время». ⁶³

В 1840-х гг. в местной немецкой и русской печати публиковались расчеты издержек производства водки, барды и навоза ⁶⁴

В громадном большинстве эстляндских имений расчеты, рентабельности мызного производства, конечно, не осуществлялись. Как отмечал секретарь Лифляндского общепольного экономического общества В. фон Ген, «владельцы имений вообще в таком положении, что они еще и не думают о правильном счетоводстве. Только отдельные счета, или, лучше сказать, записки, часто даже весьма неполные, ведутся хозяевами по некоторым отраслям, например, по приему и выдаче денег, по винокурне, по счету хлеба, довольствуются уже тем, если в конце года при заключении счетов доход согласуется с расходом, инвентарь не уменьшился и все работы исполнены следующими от крестьян рабочими днями и мызными лошадьми» ⁶⁵. Но те расчеты, которые осуществлялись отдельными помещиками, и те выводы, к которым они приходили относительно необходимости реорганизации и изменения специализации помещичьего хозяйства, в обстановке серьезных экономических трудностей становились достоянием широких кругов эстляндских помещиков.

Об этом лучше всего свидетельствует быстрота распространения тонкорунного овцеводства и связанного с ним плодосмена в Эстляндии. Достоинства плодосмена помещики видели в том, что он позволял без ущерба для культуры полей ограничить или совсем прекратить все более становящееся бездоходным винокуренное производство ⁶⁶, а также в возможности значительного расширения мызной запашки и увеличения товарной продукции имений при неизменном или даже уменьшающемся бюджете барщинной рабочей силы.

Кризис 1820-х гг. заставил помещиков более энергично внедрять клевер и картофель в полевую культуру. Заимствование опыта Тэера, Коппе и других немецких и английских агрономов, с трудами которых помещики были знакомы благодаря деятельности Лифляндского общепольного экономического общества, а также распространение картофеля и клевера требовали отказа от трехполья и внедрения многопольного севооборота. К этому времени отдельные помещики (такие, как Христоф Бревен и фон

⁶³ U e x k ü l l. Wie sollen die Wirtschaften . . . , S. 33.

⁶⁴ Оценка стоимости удобрения в хозяйстве — ЖМГИ, ч. XV. 1845, раздел II, стр. 309—310.

⁶⁵ Там же, стр. 314.

⁶⁶ Chr. Brevern. Erfahrungen und Ansichten . . . , 2. H., S. 74.

цур Мюлен, владелец имения Пийрсалу) успели приобрести ценный опыт по внедрению многополья с клевером и картофелем в местных почвенно-климатических условиях.

Начало кампании в пользу существенной перестройки хозяйственной системы помещичьих имений было положено в 1825 г. опубликованием для всеобщего сведения писем Христофа Бреверна президенту Лифляндского общепольного экономического общества К. Бруйнинггу и предводителю Эстляндского дворянства Унгерн-Штернбергу.⁶⁷

В целях увеличения сильно пошатнувшихся мызных доходов Бреверн, основываясь на собственном практическом опыте, предлагал план дальнейшего развития системы прибалтийских помещичьих хозяйств посредством 1) введения тонкорунного овцеводства, 2) еще большего увеличения посевных площадей, 3) введения на увеличенных площадях многопольных севооборотов с картофелем и клевером и отведения части полей под искусственные пастбища, 4) использования картофеля в качестве сырья для винокуренного производства.⁶⁸ Выгоды новой хозяйственной системы Бреверн видел в том, что картофеля, полученного с одного из 12 полей пропагандируемого им севооборота, будет достаточно для сохранения доходов от винокурения на уровне старого трехпольного хозяйства, тогда как доход от овчарни и выросшие урожаи зерновых явятся «чистой прибылью» помещика.⁶⁹

Внедрение новой хозяйственной системы Бреверн ни в коей мере не связывал с ликвидацией или каким-либо существенным преобразованием феодальных производственных отношений. За исключением некоторых агрономических новшеств,⁷⁰ опыт Х. Бреверна представлял собой не что иное, как практическое осуществление в условиях Эстляндии учения А. Тэера о «рациональной системе ведения хозяйства.»

Предложения Хр. Бреверна встретили горячую поддержку руководящих деятелей Лифляндского общепольного экономического общества. «Книжечка господина фон Бреверна представляет для нас ценный кладезь поучительнейшего опыта, который даже эмпирика сможет убедить в том, что при господствующей в настоящее время конъюнктуре во многих местах могла бы существовать лучшая полевая система, чем 3-польная, и что похожие на пустыню пастбища и лесистые земли могли бы быть ис-

⁶⁷ Oekonomisch-gemeinnützige Beilage zum Ostsee-Provinzen-Blatt. 1825, Nr. 2, 4.

⁶⁸ Там же; С h r. v. B r e v e r n. Erfahrungen und Ansichten. . ., I Н., S. 5, 6.

⁶⁹ С h r. v. B r e v e r n. Erfahrungen . . ., I. Н., S. 6.

⁷⁰ Большое значение в условиях Эстонии имел опыт Бреверна по осеннему севу клевера по ржи и посадке картофеля по клеверу. («Земледельческая газета», 1836, стр. 388).

пользованы лучше, чем это происходит повсюду в настоящее время», — писал в 1826 г. Ренненкамф.⁷¹

Вместе с тем, эти предложения натолкнулись на серьезное сопротивление значительной части помещиков. Тот же Ренненкамф указывал, что в менее благоприятных условиях (имение Кохла располагало хорошими землями) при 12-полье трудно ожидать хорошего урожая с тех полей, которые 2 года были под клевером, а затем 3 года служили пастбищем.⁷²

Подавляющее большинство помещиков было резко настроено против предлагаемых новшеств. По свидетельству владельца имения Куйе Г. Иксюля, «приверженцы прежней трехпольной системы издевались и насмехались над неопытной молодежью, захотевшею на полях своих разводить вместо хлеба траву и, решительно отвергая это нововведение, предсказывали неминуемое в несколько лет разорение безрассудным новичкам, решившимся ввести в нашем отечестве такие иностранные вымыслы, противные всем истари принятым правилам».⁷³

Помещиков пугали известные первоначальные издержки, связанные с внедрением многополья.⁷⁴ Самое же главное — интеллектуальный уровень привыкших к барщине и рутинной трехпольной системе помещиков, уровень их сельскохозяйственных знаний был настолько низким, что в первое время многопольная система земледелия была встречена глухой стеной недоброжелательства.

Распространению плодосмена в наибольшей мере способствовало развитие меринсового овцеводства. Само по себе тонкорунное овцеводство является экстенсивной отраслью хозяйства, не оказывающей при достаточной кормовой базе серьезного воздействия на сложившуюся систему земледелия. В имениях, где достаточно сухих пастбищ и лугов, — указывал агроном Министерства финансов Штейгер, — можно завести овчарню даже при трехпольном хозяйстве, постепенно переходя затем к многополью.⁷⁵

Однако в условиях Прибалтики, при неудовлетворительной кормовой базе помещичьего хозяйства, тонкорунному овцеводству суждено было сыграть важную роль в отказе от трехпольной системы земледелия и в переходе к многополью.

В результате резкого увеличения мызной запашки и уменьшения урожаев луговых трав во 2-ой четверти XIX в. в наиболее

⁷¹ Oeconomisch-gemeinnützige Beilage zum Ostseeprovinzen-Blatte Nr. 1 den 23. Februar 1826, S. 1.

⁷² Там же, стр. 1.

⁷³ Г. Иксюль. Опытные замечания о введении плодосменного многопольного хозяйства. — «Земледельческая газета», 1832, стр. 57.

⁷⁴ В. Энгельгардт. Практическое изложение введения плодосменно-многопольного хозяйства с показанием полученной от сего способа пользы. — «Земледельческая газета», 1834, стр. 89.

⁷⁵ «Земледельческая газета», 1836, стр. 259.

развитых районах Эстляндии исчезла необходимая пропорция между полями и кормовыми угодьями. Сохранившиеся луга и пастбища отличались плохим качеством кормов и низкой урожайностью. Местного лугового сена по количеству и качеству было совершенно недостаточно для удовлетворительного содержания тонкорунных овец.

В этих условиях внедрение овцеводства потребовало совершенствования кормовой базы. Кроме сена с сухих лугов, в кормовой рацион мериносов в течение продолжительного в Эстонии стойлового периода помещики вынуждены были ввести клевер, тимофеевку, картофель и мякину с бардой, разведенной в воде. В течение летнего периода наиболее пригодными для тонкорунных овец являлись искусственные пастбища, засеваемые клевером и другими кормовыми травами.⁷⁶

Таким образом, мериносовое овцеводство вызвало внедрение на помещичьих полях клевера. Поскольку же клевер требует постоянной перемены почвы, распространение клевера привело к разрушению трёхполья и применению ротаций, в которых ему наряду с картофелем было обеспечено прочное место.

Как указывал В. И. Ленин, «интенсификация земледелия... есть не случайное, не местное, не эпизодическое, а общее явление всех цивилизованных стран».⁷⁷ Но в каждом ярко выраженном районе, в каждый исторический период процесс интенсификации земледельческого производства имеет свои особенности.

Интенсификация эстляндского помещичьего хозяйства, обусловленная в первую очередь падением цен на основную товарную продукцию имений и задолженностью помещиков, осуществлялась в чисто земледельческом районе в специфических условиях безраздельного господства отработочной системы хозяйства и узкой барщинной производственной основы имений.

Интенсификация осуществлялась в районе сравнительно бедного естественного плодородия земель, отличающихся в западной и северной части значительной каменистостью. Такие земли требовали постоянного и усиленного удобрения. Между тем, естественная кормовая база имений была крайне ограниченной: луга и сенокосы, особенно в наиболее развитых товарных районах (в восточной и центральной Эстляндии — в Вирумаа и Ярвамаа), по площади и главным образом по урожайности не соответствовали площади пашни.

Наряду с отрицательными для интенсификации эстляндского помещичьего хозяйства факторами имелся и ряд благоприятных условий: 1) близость к петербургскому и западноевропейскому рынкам позволяла быстро реагировать на рыночную конъюнкту-

⁷⁶ «Земледельческая газета», 1835, стр. 259.

⁷⁷ В. И. Ленин. ПСС, т. 27, стр. 167—168.

ру и специализировать сельское хозяйство в соответствующем направлении; 2) знакомство помещиков, благодаря деятельности Лифляндского, а позднее и Эстляндского сельскохозяйственных обществ и Дерптского университета, а также тесных связей помещиков со странами Западной Европы (прежде всего Германией) и Петербургом, с достижениями западноевропейского и русского сельского хозяйства, позволяли заимствовать передовой научный опыт; 3) расположение Эстляндии в зоне достаточного увлажнения и отзывчивости почв на удобрения создавало объективные условия для интенсификации земледелия.

Под воздействием закона стоимости и под угрозой разорения эстляндские помещики вынуждены были считаться с совокупностью экономических отношений и вносить изменения в исконную рутину мызного земледельческого хозяйства. При этом направление и методы интенсификации помещичьего хозяйства вытекали из настоятельной необходимости быстрого повышения доходности имений, предопределялись господством барщинной системы хозяйства и узостью кормовой базы.

В поисках нового направления специализации эстляндских имений помещики должны были исходить из объективной обстановки, из учета международной торговли конъюнктуры, местных социально-экономических и прородных условий, реальных, земельных, материальных и трудовых ресурсов. Обстановка эта в целом была весьма неблагоприятной. Тщательный учет международной рыночной конъюнктуры показывал,⁷⁸ что конкуренция с русской водкой в условиях низких цен невозможна, что в ближайшее время хотя и можно надеяться на повышение цен на зерновые, однако развитие лишь этой отрасли не дает значительного экономического эффекта, что более выгодным в этих условиях является возделывание льна, красного и белого клевера на семена и производство шерсти, содержащих в единице веса наибольшую стоимость и проявляющих в рыночных ценах наибольшую устойчивость.

Из внутренних условий на выбор направления специализации помещичьего хозяйства наибольшее воздействие оказали следующие четыре фактора: 1) крайне узкая производственная основа эстляндских помещичьих имений, являвшаяся прямым результатом господства барщинно-крепостнической системы хозяйства, тесно связанной с внешним рынком; 2) низкое естественное плодородие почв и чрезмерная увлажненность, требующие расширения кормовой базы и проведения мелиоративных работ; 3) наличие больших площадей малоурожайных пастбищ, лугов и сенокосов, пригодных для значительного расширения пашни в

⁷⁸ [Loevis of Menar.] Ansichten über die Ursachen und die wahrscheinliche Dauer der Wohlfeilheit... — Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. 1. Bd., 2. St. Dorpat, 1825. S. 113 ff. Chr. v. Brevern. Erfahrungen und Ansichten..., 1 H., S. 7—8, 2. H., S. 50—55, 92—105.

ряде районов губернии; 4) бедность в капиталах и высокая задолженность эстляндских помещиков.

В условиях эстляндской мызно-барщинной системы хозяйства мериносовое овцеводство и переход к плодосмену в наибольшей мере соответствовали целям помещиков и объективной социально-экономической и естественно-природной обстановке. При высоком уровне цен на шерсть тонкорунное овцеводство, казалось бы, надолго обеспечивало высокие доходы. (Позднее выяснилось, что это предположение помещиков было несостоятельным.) Плодосмен с высоким удельным весом клевера, полевых пастбищ и картофеля расширял кормовую базу и обеспечивал винокурни сырьем. Одновременно он позволял очень медленно изменять внутренний строй помещичьего хозяйства и при том же числе барщинников резко увеличить объем земледельческого производства.

Вынужденный характер мер по интенсификации и усложнению мызного производства во второй четверти XIX в. прекрасно видели и понимали современники. В сомнениях и неуверенности, — писал профессор Дерптского университета А. Хук, — новшества часто вводятся лишь из нужды, очень редко при точном знании дела, и часто от них отказываются, получив вместо прибыли убытки.⁷⁹ Тонкорунное овцеводство, — писал в отчете за 1843 г. лифляндский губернатор, — «не плод расцветания промышленности, а вынужденное усиление, чтобы не допустить до совершенного упадка расстроившиеся доходы сельского хозяйства. . .»⁸⁰ В отчете за 1842 г. лифляндский губернатор указывал, что «помещик старается упадок цен вознаградить произведением большего количества продуктов, отчего необходимо увеличивается пространство пахотной земли каждого земледельца ко вреду тщательного ее обрабатывания. Вследствие этого, не взирая на все старания помещиков, благосостояние их в последние десятилетия до того упало вообще в Остзейских губерниях, что только учреждение провинциальных банков предохранило здешнее дворянство от совершенного разорения. Посему увеличившаяся в Лифляндской губернии деятельность мызных правлений относительно сельского хозяйства не есть благодетельное следствие видов на значительные выгоды и действительного расцветания промышленности, а только насильственное напряжение, вынужденное крайней необходимостью».⁸¹

Особенно отчетливо вынужденный характер мер дворянской интенсификации производства виден при сопоставлении объемов мызного расширенного производства и агротехнических

⁷⁹ А. Н у е с к. Darstellung . . . , S. 208.

⁸⁰ ЦГИА ЭССР, ф. 291, оп. 1, д. 7246, л. 599.

⁸¹ ЦГИА ЭССР, ф. 291, оп. 1, д. 7246, л. 344.

требований плодосмена с количественной и качественной характеристикой барщинной производственной основы, на которой продолжали базироваться эстляндские имения.

Экономические трудности и подрыв винокурения заставляли помещиков ускоренными темпами внедрять плодосмен. Но необходимость и возможности перехода на новую систему земледелия в различных частях Эстляндии были различны. Они зависели от экономических и природных условий производства и условий сбыта в различных районах губернии.

Наибольшую необходимость в переходе к плодосмену испытывали имения, расположенные в глубинных районах губернии. В условиях суженного рынка они испытывали большие затруднения в сбыте товарной продукции и раньше других искали выхода в изменении направления специализации хозяйства, во внедрении многополья и переработке сырых продуктов в шерсть.

Напротив, близость городов в известной мере ослабляла экономические трудности. Пригородным имениям был обеспечен рынок сбыта традиционной товарной продукции (водки, скота, зерна), а, с другой стороны, такие имения имели возможность отчасти устранять теневые стороны трехполья посредством ввоза недостающих удобрений из городов, почтовых станций и корчем, сосредоточенных в городах и их окрестностях.

На географии перехода к плодосмену сильно отразились природно-почвенные условия. Связанное с плодосменом мериновое овцеводство требовало сухих и высоких пастбищ. Ввиду запущенности естественных кормовых угодий, с мериновым овцеводством в условиях Эстляндии был тесно связан плодосмен, а клевер и картофель, являющиеся основными культурами плодосмена, требуют более глубоких почв, клевер не переносит повышенной кислотности. Переход к плодосмену требовал, наконец, резкого расширения посевных площадей. В многопольных севооборотах, ставших обычными в эстляндских имениях, многолетние травы, полевые пастбища и пар занимали до 50—75% пашни.

При этом помещики стремились сохранить прежние объемы зернового хозяйства. Поэтому переход к плодосмену обычно сопровождался очень сильным увеличением площади мызных полей на 25—50—100%. Однако не всюду массивы свободных земель имелись. Многие помещики в связи с переходом к плодосмену распахивали часть пастбищ и сенокосов и присоединяли часть крестьянских земель, примыкающих к мызным полям, переводя крестьян на отдаленные, худшие земли. Всего за вторую четверть XIX в. помещиками были присоединены к мызам земли прибли-

зительно 8—10% крестьянских хозяйств, существовавших в Эстляндии в 1805 г.⁸²

Но такой шаг был связан с уменьшением ресурсов барщинной рабочей силы и поэтому не все помещики могли на него решиться. Особенно большие трудности на пути резкого расширения мызной запашки и внедрения плодосмена отмечались в восточной части Вирумаа, в некоторых северных районах губернии и в Ляэнемаа,⁸³ ибо в Алутагузе и во многих районах Ляэнемаа слишком много лесов и болот, в восточной Эстляндии — слишком высока закисленность почв, а в западной — повышенная каменистость.

Важнейшими условиями перехода к плодосмену являлись достаточные ресурсы барщинной рабочей силы и минимальные размеры капитала. Переход к плодосменно-выгонным севооборотам сокращал трудовые затраты на единицу площади. Но в связи со значительным расширением полей суммарная потребность в рабочей силе нередко увеличивалась.

Переход к плодосмену, таким образом, с одной стороны, сопровождался увеличением потребностей в барщинной рабочей силе, а, с другой, в связи с расширением мызной пашни за счет уничтожения части крестьянских хозяйств, вел к сужению барщинной производственной основы эстляндских имений. Недостаток барщинной рабочей силы становился в этих условиях еще большим препятствием для расширения мызного земледельческого производства.

Уже винокурение и связанный с ним откорм быков требовали от помещиков авансирования известных денежных средств на поддержание и возобновление процесса производства (затраты на покупку оборудования для винокурен составляли 2—6 тыс. руб., кроме того, требовались затраты на ремонт винокуреного оборудования и ежегодную закупку бычков, предназначенных для откорма. Переход к плодосмену и связанному с ним тонкорунному овцеводству еще больше увеличил производственные потребности помещиков в деньгах. Тонкорунное овцеводство явилось первой формой производственного капитала в эстляндских помещичьих хозяйствах, ибо с самого начала эта отрасль была связана с издержками капитала на оплату иностранных и местных овчаров, на покупку мериносов, строительство овчарен, обмер и передел полей, приобретение семян клевера, а также гипса для связанного с тонкокорунным овцеводством плодосмена.

⁸² V. Fainstein. Op. cit. lk. 142—144.

⁸³ Осмотрев в 1833 г. именно Кирияэ Ляэне-Нигулаского прихода, представитель Эстляндской кредитной кассы заявил, что трехполье здесь «всегда должно сохраняться, т. к. помимо трех полей, нет больше земли для расширения запашки» (ЦГИА ЭССР, ф. 2486, оп. 1, д. 1595, л. 72).

«Все методы, указывает К. Маркс, — при помощи которых в земледелии, с одной стороны, затраты на заработную плату и средства труда распределяются равномернее в течение года, с другой стороны, сокращается время оборота, как, например, при культуре разнородных продуктов, делающей возможным разновременные жатвы в течение одного и того же года — все эти методы требуют увеличения вложенного в производство оборотного капитала, расходуемого на заработную плату, удобрение, семена и пр. Так происходит при переходе от трехпольного хозяйства с паром к плодосменному без пара».⁸⁴

Во второй половине 20-х гг. эстляндским помещикам приходилось выписывать мериносов из Германии, уплачивая крупные суммы за покупку и прогон овец. Поэтому вначале тонкорунным овцеводством могли заниматься только состоятельные помещики, ибо лишь они могли приобрести разом несколько сот овец.⁸⁵

Позднее благодаря мерам правительственного покровительства в Эстляндии и Лифляндии за счет казны были созданы дворянские племенные овчарни и цены на мериносов несколько снизились. И все же в 1830-е гг. лишь для приобретения стада мериносов надо было затратить несколько тысяч рублей. Например, в имение Альбу Мадизеского прихода Ярвамаа в 1832—35 гг. было закуплено мериносов на общую сумму 13 453 руб.⁸⁶

Если учесть густую сеть долговых обязательств помещиков перед кредитной кассой и частными кредиторами, то размеры капитала, необходимого для закупки овец и перехода к плодосмену, представляются значительными.⁸⁷

В начальный период распространение многополья было связано в значительной степени с тонкорунным овцеводством, а в 1840—60-е гг. — главным образом с разведением крупного рогатого скота. Поэтому данные о динамике развития мериносового овцеводства в значительной мере характеризуют темп распространения плодосмена.

С 1832 по 1840 г. число овчарен в Эстляндии выросло с 34 до 116. В 1840—41 гг. мериносы разводились в 146 эстляндских имениях и их общая численность достигла 73 820 голов (в 1839 г. их поголовье достигало 81 тысячи). В отдельные годы до 29—37%

⁸⁴ К. Маркс. Капитал, т. II, стр. 239—240.

⁸⁵ Г. фон Гагемейстер. О племенной овчарне в Лифляндии и о успехах овцеводства в сей стране. — «Земледельческая газета», 1834, стр. 377.

⁸⁶ В 1832 г. из Оруской дворянской овчарни было куплено мериносов на 1930 руб., в 1833 г. — на 2198 руб., в том же 1833 г. из-за границы было куплено овец на 5204 руб. и в 1835 г. — на 5121 руб. банковскими ассигнациями (ИМ АН ЭССР, ф. 19, оп. 1, д. 42, л. 4).

⁸⁷ Годовой чистый доход имения Альбу в 1828—29 гг. составил 17 519 руб. банковскими ассигнациями. Таким образом, чистого дохода имения за один год было достаточно, чтобы купить всех овец. Но в то же время у имения были большие долги перед кредитной кассой и частными кредиторами.

эстляндских имений (168 имений из 575) разводили меринсов.⁸⁸ Как уже отмечалось, к 1845 г. многопольные севообороты применялись в 250 эстляндских имениях из 575, т. е. в 43,4% всех имений.

Известное представление о географии систем земледелия в Эстляндии в первый период перехода к плодосмену даёт табл. 5, составленная по данным дворянской анкеты 1839 г.

Поскольку в таблицу включены сведения лишь по 48,5% всех имений и некоторые приходы ею не отражены, таблица не претендует на полный и детальный охват всей территории Эстляндии. Кроме того, таблица, по-видимому, несколько преувеличивает изменения в системе земледелия, т. к. в число имений, предположительно перешедших на плодосмен, частично могут входить и те имения, где низкий удельный вес зерновых связан с оставлением значительной части пашни под паром, перелогом и «овсяными полями».

Как видно из таблицы, в переходе на плодосмен впереди шли наиболее плодородные районы Эстляндии: Ярвамааский (до 42,4% имений перешло на плодосмен) и Вирумааский (до 41,8%) уезды. При этом темп перехода зависел прежде всего от направления специализации помещичьих хозяйств, от почвенных и экономических условий производства. По плодородию и условиям земледельческого производства наилучшими в северной Эстонии являются районы Пандивере, большая часть Ярвамаа и юго-западная часть Вирумаа. Наиболее типичны для этого подрайона дерново-карбонатные, выщелоченные и слабо оподзоленные умеренно-каменистые почвы со сравнительно мощным гумусовым горизонтом. Бедность фосфора и калия здесь возмещается развитой почвенной структурой и интенсивными биологическими процессами, способствующими переходу питательных веществ почвы в удобоусвояемую форму.⁸⁹

Относительное плодородие послужило причиной ранней высокой распаханности земель этого подрайона. По данным топографического описания, соотношение между пашней и лугами в материковой части Вирумаа в 1826 г. составляло 290:240 (кв. верст), в том числе в приходе Симунa — 103:96, Яаагупи — 79:69, Вьяке-Маарья 108:85.⁹¹

В связи с упадком винокурения помещичьим хозяйствам этого подрайона грозил наибольший недостаток в кормах, и поэтому вместо винокурения они старались побыстрее создать новую кормовую базу. Судя по таблице, уже к 1839 г. до 100% обследо-

⁸⁸ К. Гук. Краткие сведения об овцеводстве в Эстляндской губернии. Материалы для хозяйственной статистики России, собранные ИВЭО, т. 1, СПб., 1853, стр. 212.

⁸⁹ А. Лиллемаа. Почвенные районы ЭССР. — Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s. Тпн. 1950.

⁹¹ ЦГИА ЭССР, ф. 30, оп. 406, д. 1162, л. 162 об., 163.

Таблица 5.

Уезды, приходы	Число обследованных домохозяйств	Число		Процент		Число	Процент		Число	Процент
		3	4	5	6		7	8		
Я р в а м а и	2	3	4	5	6	7	8			
Приход Амбла	17	7	41,1	6	35,4	4	23,5			
Ярва-Ялни	7	3	42,9	4	57,1	—	—			
Мадисе	6	6	100	—	—	—	—			
Коору	7	6	85,7	—	—	—	—			
Петтри	12	5	41,6	—	—	—	—			
Пайде и Анне	4	1	25	—	—	—	—			
Тюри	13	—	—	10	76,9	3	23,1			
Итого по Ярвамаи	66	28	42,4	20	30,3	12	18,3			
В и р у м а а										
Ильви и Ййзаку	12	3	25	8	66,7	1	8,3			
Лютнузе	4	—	—	2	50	2	50			
Вайвара	7	—	—	4	57,1	3	42,9			
Хальяла	14	7	50	7	50	—	—			
Раквере	11	5	45,5	3	27,25	3	27,25			
Кадрниа	17	3	17,6	13	76,5	1	5,9			

34 В подавляющем большинстве случаев этой группы зерновые составляли 25—55% посевных площадей. В сводку не включены те имения, по которым отсутствуют сведения для выяснения системы земледелия; напротив, включены данные об одном и яровом клее, но отсутствуют сведения об объеме посева посева площадей или приводятся лишь зерновые посевы

1	2	3	4	5	6	7	8
Ягули	6	4	66,7	2	33,3		
Вайке-Марья	10	3	80	2	20		
Виру-Нигула	11	5	45,4	6	54,6		
Симона	6	6	100				
Итого по Вирумэа	98	41	41,8	47	47,9	10	10,3
Харьюмаа							
Харен	10	2	20	2	20	6	60
Харью-Яани	7	3	42,9	4	57,1		
Юуру	15	9	60	4	26,6	2	13,4
Козе	8	4	50	2	25	2	25
Куусалу	6	6		6	100		
Ысьлехтме	3	2		2	67	1	33
Юри	8	2		2	25	6	75
Рапла	7	3	42,8	2	28,6	2	28,6
Итого по Харьюмаа	114	21	32,8	24	37,5	19	29,7
Лянемэа							
Хачила-Варбла	11	3	27,3	3	27,3	5	45,4
Кирбла-Лихула	5			4	80	1	20
Кулламаа	8			7	87,5	1	12,5
Маргна	6	1	16,6	4	66,8	1	16,6
Михкли	5			5	100		
Марьямаа	12			7	58,3	5	41,7
Вигала	2			1	50	1	50
Итого по Лянемэа	49	4	8,2	31	63,3	14	28,5
Итого по Эстляндии	277	94	34	128	46,2	55	19,8

ванных имений перешли на плодосмен в Симунаском и Мадизеском приходах, до 85,7% приходе Коэру, 80% в приходе Вяйке-Маарья и 66,7% в приходе Яагупи.

Неблагоприятное соотношение между пашней и сенокосами (1:1) существовало ко 2-ой четверти XIX в. также в прибрежной части Вирумаа.⁹² Здесь в трех из четырех приходов к 1839 г. до половины имений перешло на многопольные севообороты.

Напротив, в тех районах, где естественных кормовых угодий оставалось много, а земель, пригодных для расширения пашни, мало, например, в Ляэнемаа, многопольная система земледелия начала распространяться позднее. К 1839 г. в Ляэнемаа на многополье перешло не более 8,2% имений.

Как видно из таблицы, поздно начал осуществляться переход к плодосмену также в восточной части Вирумаа. Еще в середине 30-х гг. вблизи Нарвы и в 40—50 км к западу не было ни одного имения, в котором была бы введена многопольная система земледелия.⁹³ Правда, на отдельных участках здесь уже культивировались клевер, вика и картофель. Но крупные размеры винокуренного производства и близость к Нарве и Петербургу, куда сбывалась основная масса водки и откормленных быков, в значительной степени ослабляли отрицательные последствия падения цен на водку. Как указывают современники, в 30-е гг. винокурение и откорм волов оставались здесь весьма доходными отраслями.⁹⁴ «Легкость, с какой сбываются сельскохозяйственные продукты немногих имеющих здесь вообще имений, привлекательные цены на них в последние годы и близость рынка еще не дали почувствовать здесь необходимость в другом способе ведения хозяйства».⁹⁵ Крупными потребителями товарной продукции восточно-вирумааских имений были Нарва и расположенные недалеко от неё промышленные предприятия. Лишь одно из них, расположенное в двух с половиной километрах от Нарвы, потребляло в год тысячу бочек спирта.⁹⁶ Много зерна, муки, солода, овса, сена и соломы потреблял город и концентрирующее мясное направление хозяйства было свойственно восточно-вирумааским имениям и позднее. «В восточной Эстляндии, поблизости С.-Петербурга и Нарвы, — указывал К. Хук, — виноку-

⁹² ЦГИА ЭССР, ф. 30, оп. 406, л. 1162, л. 2.

⁹³ F. Dickhof, Einiges über die Landwirtschaft im östlichen Esthlande — Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. 9. Bd., 3. St. Dorpat, 1835, S. 297.

⁹⁴ Там же, стр. 299.

⁹⁵ Там же, стр. 292.

⁹⁶ Там же, стр. 290—291.

рение и откармливание скота на убой выгоднее разведения меринсов, и потому их совсем не держат». ⁹⁷

Сохранению традиционной специализации способствовали также долгосрочные обязательства восточно-вирумааских помещиков на поставку вина казне. ⁹⁸ Поэтому в 1820 годы, несмотря на низкую доходность винокуренного производства, восточно-вирумааские помещики продолжали винокуренный промысел. Если по Эстляндии в целом в связи с упадком цен на водку число действующих винокурен с 1810 по 1820 гг. сократилось на 13,1%, то в Вирумаа — лишь на 5,6%. ⁹⁹ Сохранению трёхполья и традиционного винокуренного направления хозяйства способствовало и то обстоятельство, что в болотистой восточной части Вирумаа было мало земель, пригодных для разведения меринсов. Поэтому меринсы здесь разводились лишь в двух имениях. ¹⁰⁰

Сведения таблицы о распространении плодосмена подтверждаются и литературными источниками. Прямые указания о переходе на плодосмен ряда имений Вирумаа ранее 1835 г. мы находим в цитированной уже статье пастора Ф. Дикгофа. К этому времени регулярный многопольный севооборот с картофелем и клевером был введён в имениях Мязэтага, Эдизе, Кукрузе, Иллука, Сомпяэ (приход Йыхви), имениях Ухе и Теревере (приход Иизаку). Многие имения в то время готовились перейти на плодосмен, и недалеко то время, — писал Ф. Дикгоф, — когда в Йыхвиском приходе не найдется трёхполья на мызных землях. Как правило, многополье здесь вводилось в соответствии с советами Х. Бреверна, но полевые пастбища в ротацию не включались, т. к. меринсов местные помещики почти не держали. Наиболее типичным здесь был следующий севооборот: 1) сильно удобренный пар, 2) рожь с подсевом клевера, 3) загипсованный клевер, 4) клевер, 5) картофель, 6) ячмень, 7) удобренный пар, 8) рожь, 9) яровые. ¹⁰¹

По данным профессора А. Хука, к середине 1840 гг. в переходе к плодосмену дальше всех продвинулась Ярвамаа, а на второе место вышла Харьюмаа. В Вирумаа многополье было распространено тем слабее, чем ближе к Нарве и болотам Алутагузе были расположены мызы. В Ляэнемаа новая система земледелия лишь возникала. ¹⁰²

⁹⁷ К. Гук. Краткие сведения об овцеводстве в Эстляндии. Материалы для хозяйственной статистики России, издаваемые ИВЭО, кн. I. СПб., 1853, стр. 211.

⁹⁸ O. G b i u s. Alkoholi tootmise ajalugu Eestis, lk. 295.

⁹⁹ Там же, стр. 294.

¹⁰⁰ F. D i c k h o f. Op. cit., S. 298.

¹⁰¹ Там же, стр. 297—298.

¹⁰² A. H u e c k. Darstellung..., S. 147.

Районом наибольшего распространения плодосмена была центральная, наиболее плодородная часть Эстляндии, где сильнее всего было развито тонкорунное овцеводство. Именно здесь, на границе между зоной льноводства в южной части Эстонии и сформировавшейся позднее зоной картофелеводства (на севере),¹⁰³ сильнее всего было развито мериносовое овцеводство особенно в приходах Симуна и Вяйке-Маарья в Вирумаа, Коэру, Пеетри и Амбла (Ярвамаа), Козе, Рапла и Юуру (Харьюмаа). Лишь к 1850-ым гг. в небольших масштабах мериносовое овцеводство начало распространяться и в Ляэнемаа.¹⁰⁴ В восточной Эстляндии крайними пунктами разведения мериносов являлись имения Самма Виру-Нигулаского прихода, Идавере и Раквере Хальялаского прихода, Кюти и Роэла Яагупиского прихода, Мууга и Паасвере Симунаского прихода.¹⁰⁵ От Вяйке-Маарьяского прихода до Вильянди — указывает А. Хук, — клевер возделывался очень широко, причем нередко культивировался даже в тех имениях, которые не разводили мериносов.¹⁰⁶

Наибольшее распространение в 1825—40-е гг. в эстляндских имениях, специализировавшихся на мериносовом овцеводстве, имел 12-польный севооборот, рекомендованный Х. Бреверном или севообороты аналогичного типа с меньшим числом полей и без полевых пастбищ, но, по крайней мере, с 2—3 полями под клевером и двумя полями под паром.

Таксационный регламент Эстляндской дворянской кредитной кассы в качестве типичных и «обычных повсюду в более крупных хозяйствах» отмечал в 1866 г. следующие севообороты: для лучших земель 1-го и 2-го класса: 1) пар, 2) пшеница, 3) клевер, 4, 5) клеверное пастбище, 6) картофель и вико-овсяная смесь или кормовой горох, 7) ячмень, 8) пар, 9) рожь, 10) кормовой горох, 11) овес.

Для средних по качеству земель 3-го и 4-го класса: 1) пар, 2) рожь, 3,4) клевер, 5,6) клеверные пастбища, 7) ячмень, 8) картофель или вико-овсяная смесь или кормовой горох, 9) пар, 10) рожь, 11) горох, 12) овес.

Для земель 5-го класса: 1) пар, 2) рожь, 3, 4) тимофеевка, 5, 6, 7) пастбища, 8) овес, 9) пар, 10) рожь, 11) картофель или кормовой горох, 12) овес; — и для земель 6-го класса: 1) пар, 2) рожь, 3) тимофеевка, 4—7) пастбища, 8) овес.

Из приведенных данных видно, что, по агрономическим воззрениям того времени, на лучших землях под паром, травами и пастбищами должно было находиться до 45% всей посевной площади, на средних землях — 50%, на землях 5-го класса — до 60% и на худших землях — до 75%. При сохранившемся ви-

¹⁰³ V. Tarmisto. Op. cit., lk. 195.

¹⁰⁴ К. Гук. Краткие сведения об овцеводстве, стр. 211.

¹⁰⁵ Там же, стр. 212.

¹⁰⁶ A. Hüeck. Darstellung ..., S. 221.

нокуреном направлении в восточно-вирумааских имениях, наряду с трехпольем, широкое распространение приобрела следующая 8-польная ротация, призванная обеспечить винокурни сырьем: ¹⁰⁷ 1) пар, 2) рожь, 3) клевер, 4) картофель, 5) ячмень, 6) пар, 7) рожь, 8) овес.

Принимая во внимание направление специализации помещичьих хозяйств, по господствующей системе мызного земледелия Эстляндию второй четверти XIX в. можно разделить на следующие три основных района: 1) центральная Эстляндия (Ярвамаа, восточная часть Харьумаа и юго-западная часть Вирумаа) — район развитого мызного тонкорунного овцеводства с преобладанием севооборотов с высоким удельным весом клевера и полевых пастбищ; 2) восточная часть Вирумаа с преобладанием севооборотов, органически связанных с винокурением и картофелеводством, и 3) западная Эстляндия (Ляэнемаа и западная часть Харьумаа) и Алутагузе с наибольшим сохранением трёхполья.

Во 2-ой четверти XIX в. специализация сельского хозяйства Эстонии находилась еще на начальной стадии развития, ¹⁰⁸ а применение различных ротаций не всегда было научно обоснованным и во многом являлось данью подражания. Но и в 1850—60-е гг. указанное районирование систем земледелия в помещичьих хозяйствах в основном сохранилось.

Экстенсивные плодосменные севообороты центральной Эстляндии и Лифляндии с большим удельным весом чистых паров, кормовых трав, полевых пастбищ нашли теоретическое обоснование в трудах местных дворянских сельскохозяйственных авторитетов. Проф. Дерптского университета Фр. Шмальц в 1836 г. отмечал, что при обычном в Прибалтике трехпольном зерновом хозяйстве и барщинной системе эксплуатации помещикам не хватало населения, т. е. рабочая сила не находилась в правильном соотношении с наличной площадью пахотных земель. Поэтому возможности к расширению посевных площадей были очень ограничены. До последнего времени, — указывал Шмальц, — в Прибалтике не знали, как иным образом использовать земли, для которых при зерновом производстве не хватало рабочей силы. ¹⁰⁹ При сохранении трехполья и обработке полей с помощью крестьянского рабочего скота отсутствовали перспективы значительного расширения посевных площадей. Но местные помещики могут более чем удвоить посевные площади и вполне обойтись

¹⁰⁷ N. Wilcken. Unsere ländliche Arbeiterfrage. — Baltische Monatschrift, 6. Bd. Riga, 1862, S. 394.

¹⁰⁸ В. Тармисто. Сельскохозяйственная специализация и с. х. районы в Эстонии (досоветский период). Дисс. на соискание уч. степени канд. географических наук. Таллин-Ленинград, 1952, стр. 104—195 (хранится в Фундаментальной библиотеке ЛГУ).

¹⁰⁹ Fr. Schmalz. Auch der Waldbau darf nicht vernachlässigt werden, wenn Ackerbau, Tierzucht und Fabriken gedeihen und auf eine hohe Stufe gebracht werden sollen. Dorpat, 1836, S. 9.

наличной барщинной рабочей силой, если они не будут обрабатывать поля ежегодно, как это делалось при чисто зерновом направлении хозяйства, и если значительную часть посевных площадей, засеянных клевером и травами, они оставят необработанной и используют в качестве пастбищ.¹¹⁰ Лишь за счет чередования культур и пастбищ соответственно местным условиям можно будет получать более высокие урожаи хлебов. С другой стороны, новая система позволит увеличить поголовье скота, поднять тем самым плодородие почвы и гарантировать, таким образом, более высокие и надежные урожаи.¹¹¹

Возобладавшая в мызных хозяйствах центральных районов Эстляндии многопольная система земледелия с высоким удельным весом кормовых трав, полевых пастбищ и выгонов явилась, таким образом, результатом приспособления товарного помещичьего хозяйства к изменившимся рыночным условиям, с одной стороны, и феодальным отношениям производства, с другой: «Устройство многолетних пастбищ и относительно очень небольшой посев зерновых в наших крупных хозяйствах, — писал в 1862 г. постоянный секретарь Лифляндского общепольного экономического общества К. Хен, — соответствует, конечно, господствующему в настоящее время недостатку в рабочей силе.»¹¹² Следует подчеркнуть, что здесь имеется в виду недостаток в барщинной рабочей силе. В действительности в деревне имел место не недостаток в рабочей силе, а феодальное перенаселение. Однако при феодальном способе получения рабочей силы при низкой производительности барщинного труда помещикам далеко не всегда хватало рабочей силы, и избираемые ими севообороты по мере возможности приспособлялись к балансу барщинной рабочей силы и недостаточному производству органических удобрений.

Как видно из приведенных воззрений помещичьих авторитетов, многопольные севообороты конструировались целиком и полностью, исходя из традиционных норм барщинных повинностей, выросших на базе чисто зернового производства. Еще в 1845 г. постоянный секретарь Лифляндского общепольного экономического общества К. Хен отмечал, что в глазах помещиков хорошо поставленным считается такое хозяйство, в котором помещику не приходится прибегать к наемной рабочей силе.¹¹³ Таким образом, объективные требования, предъявляемые новыми сельскохозяйственными культурами, помещики старались скомпенсировать с даровым присвоением неоплаченного крестьянского труда и рутинной технической вооруженностью крестьян-

¹¹⁰ Fr. Schmalz. Auch der Waldbau darf nicht vernachlässigt werden, wenn Ackerbau, Tierzucht und Fabriken gedeihen und auf eine hohe Stufe gebracht werden sollen. Dorpat, 1836, S. 18.

¹¹¹ Там же, стр. 19.

¹¹² Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. Bd. 15, H. 1, S. 48.

¹¹³ ЖМГИ, ч. 15. 1845, стр. 308.

ского хозяйства. Поэтому между объективными требованиями, выдвигаемыми новыми сельскохозяйственными культурами, и их чередованием, и устаревшими производственными отношениями, сроками получения рабочей силы, качеством и технической вооруженностью этой рабочей силы, сложились острейшие противоречия.

Только на короткое время — в 1825—1840-х гг. и позднее лишь в отдельные годы — тонкорунное овцеводство обеспечивало помещикам сравнительно высокие доходы. Но уже в 1840/41 гг. цены на шерсть уменьшились на 20—25%. Мериносое овцеводство превратилось в бездоходную отрасль. Поэтому помещики вынуждены были продавать овец мясникам за бесценок.¹¹⁴

В связи с упадком цен на шерсть и параллельным ростом цен на зерновые, водку, лен и мясо (см. табл. 7) с 1840 по 1849 гг. число овчарен в Эстляндской губернии сократилось со 116 до 80, а поголовье овец с 73 820 голов до 55 951 головы в 1846 г., после чего опять начался медленный рост количества овец и в 1853 г. был достигнут уровень 1840/41 гг. Однако число овчарен выросло к этому времени лишь до 94.¹¹⁵

В 1840-е и последующие годы под влиянием конкуренции более дешевой английской колониальной и южнорусской шерсти, а также вследствие роста цен на зерно, спирт, лен и мясо, эстляндские помещики вынуждены были отказаться от тонкорунного овцеводства как одной из основных отраслей мызного хозяйства.¹¹⁶

Более медленными темпами переход к плодосмену продолжался в 1840—60-е гг. На этой основе продолжался и процесс углубления противоречий эстляндской мызно-барщинной системы хозяйства.

По данным официальной статистики, к 1863 г. на плодосмене находилось 75% всех имений, в том числе многопольем с травосеянием и полевыми пастбищами, включенными в севооборот, пользовались 32,65% всех эстляндских имений. Распространение различных систем земледелия выглядело в эстляндских имениях следующим образом (см. табл. 8, в процентах к общему числу имений).¹¹⁷

Таким образом, если до 1845 г. на плодосмен перешло около

¹¹⁴ «Земледельческая газета», 1846, № 21, стр. 173.

¹¹⁵ Fünfter Bericht des Estländischen landwirtschaftlichen Vereins... S. 17.

¹¹⁶ F. Sauks. Lambakasvatlussaaduste turustamine XIX sajandil Eestija Liivimaal. — Ajalooline Ajakiri, 1938, lk. 130. Г. П. Строд. Мериносое овцеводство в Латвии в первой половине XIX в. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Киев, 1962, стр. 384—385.

¹¹⁷ Die landwirtschaftliche Statistik von Ehstland im Jahre 1867, nach Kirchspielen zusammengestellt. Reval. 1871, S. 58.

Таблица 7

Годы	Рожь ¹¹⁸	Ячмень	Овес	Шерсть ¹¹⁹ (за пуд в руб. сер.)	Годы	Водка ¹²⁰ (за бочку, поставляе- мую казне и винным откупщи- кам) в р. сер.
	(за четверть в руб. серебром)					
1825—29	3,28	3,04	2,01		1826—30	7,81
1830—34	4,10	3,42	1,87			
1835—39	5,08	4,28	2,62			
1840—44	5,26	4,48	2,83	22,07	1841—45	9,25
1845—49	5,57	5,15	2,74	20,97	1846—50	9,22
1850—53				21,75	1850—55	9,20
					1856—60	10,20

Таблица 8

Уезды	Трехполье	Плodosмен	Плodosмен	
			с травосея- нием	с травосея- нием и поле- выми пастби- щами в сево- обороте.
Харьюмаа	25,59	74,41	50,31	24,1
Вирумаа	17,9	82,1	40,34	41,76
Ярвамаа	7,76	92,24	37,31	54,93
Ляэнемаа	44,18	55,82	39,2	16,51
Эстляндия	25,06	74,94	42,29	32,65

43% всех эстляндских помещичьих хозяйств, то за последующие 18 лет — 31,5% мыз. Замедление темпов перехода к плodosмeну объясняется двумя основными причинами. Во-первых, в тех мызах, которые позднее начали осуществлять переход к плodosмeну, объективные условия для такого перехода были менее благоприятными. Во-вторых, изменившаяся рыночная конъюнктура не требовала столь быстрых изменений в системе земледелия. Законодательный запрет барщины заставил в 1860—70-е г. и

¹¹⁸ Икскуль. Сведения о сельском хозяйстве Эстляндской губернии. Материалы для хозяйственной статистики России, издаваемые ИВЭО, кн. 1. СПб, 1853, стр. 176.

¹¹⁹ Гук. Краткие сведения об овцеводстве в Эстляндии. Материалы для хозяйственной статистики России, кн. 1, стр. 220; Fünfter Bericht des Estländischen landwirtschaftlichen Vereins..., S. 17.

¹²⁰ O. Ibius. Piiritusetõstuse põllumajanduslikust tähtsusest Eestis..., lk. 48.

оставшиеся имения ускорить переход к плодосмену. Переход на капиталистические рельсы заставил, кроме того, интенсифицировать севообороты.

*
*
*

В связи с распространением плодосмена не могли не развиться острые противоречия между элементами производительных сил, воплощёнными в крестьянском и помещичьем хозяйствах, между основными секторами мызно-барщинной системы хозяйства, а также между новыми производительными силами помещичьего хозяйства и устаревшими производственными отношениями.

Новые для Эстляндии культуры — клевер и картофель — не только разрушали трехпольную систему земледелия, но и предъявляли принципиально новые требования к важнейшим операциям земледельческого труда. Как указывает крупнейший русский агроном А. Советов, в противоположность к злаковому трехполью плодосменное хозяйство с травосеянием «... выходит из обыкновенной земледельческой колеи, вводит в полеводство новые растения, которые требуют другой обработки земли, другой сноровки при посеве, уборке, вообще изменяют прежний образ хозяйства».¹²¹

Основу принципиально новых требований, предъявляемых к земледельческим операциям, создавало существенно иное строение корневой системы клевера и картофеля. Если корневая система злаковых расстилается в верхнем горизонте почвы и не требует поэтому глубокого пахотного слоя, то хорошо развитая корневая система клевера, состоящая из главного (стержневого) корня и боковых корней, идет отвесно вниз, проникая при благоприятных условиях в почву на глубину до 1,5—2,5 и более метров, снабжая растения пищей также из подпочвы.¹²² Глубокий пахотный слой необходим и для картофеля (для свободного развития клубней.)

Поэтому картофель и клевер требуют тщательно обработанной и глубоко вспаханной почвы. «... Если хорошая обработка земли, — указывает А. Советов, — составляет одно не из последних условий урожайности всякого культурного растения, то для клевера после качества грунта самое первое и необходимое

¹²¹ А. Советов. О развитии кормовых трав на полях. СПб., 1869, стр. 22.

¹²² П. А. Сергеев, С. С. Шенн, А. М. Константинов, А. И. Герасимова, О. М. Миняева, Б. В. Федосеев. Клевер. Изд. второе, исправленное и дополненное. М., 1963, стр. 31, 34; А. Советов. Ук. соч., стр. 34—35, 64, 80—81.

дело — глубокая и тщательная вспашка полей. При той глубине, на которую обыкновенно пахут сохами — в 2—2½ вершка — клевер лучше не сеять. При вспашке на такую глубину могут родиться рожь, овес, пшеница, но не клевер.»¹²³ Для получения высоких урожаев всех культур севооборота, в том числе клевера и картофеля, вспашку необходимо проводить на глубину не менее 20—22 см.¹²⁴

Необходимость тщательной и глубокой вспашки полей под покровную культуру для клевера и под предшественники картофеля была хорошо известна и эстляндским помещикам. Красный клевер, — писал в 1834—36 гг. К. Т. Майдель, владелец им. Куру и один из крупных сельскохозяйственных авторитетов Прибалтики, — требует глубокой, хорошо обработанной и сильно унавоженной песчано-глинистой почвы, содержащей достаточное количество извести.¹²⁵ Земля под картофель должна глубоко вспахиваться, очищаться от сорняков, разрыхляться и сильно унавоживаться.¹²⁶

Уже нет никаких сомнений, — указывалось в одном из популярных агрономических пособий эстляндских помещиков, — что для получения высоких урожаев нужна основательная обработка почвы и углубление пахотного слоя. При обилии органических удобрений и тщательной обработке почвы автор пособия К. Мюллер рекомендовал пахать на глубину до 12—15 дюймов, т. е. до 30—40 см, а при недостатке навоза — до 15 см.¹²⁷

Повышенные требования к тяглу и земледельческим орудиям предъявляла также другая операция, связанная с возделыванием клевера: распашка клеверищ. Посевы клевера создают прочный, с трудом поддающийся вспашке, рыхлению и крошению дерн.¹²⁸ И хотя многолетний клевер, к которому часто прибегали помещики ввиду нехватки рабочей силы и пастбищ, позволяет осуществить некоторое сбережение рабочей силы, поскольку он не требует ежегодной вспашки и боронования полей, однако единовременные затраты усилий по взмету дернины после клевера резко возрастают. «Взмет клеверного жнивья, — указывает А. Сове-

¹²³ А. Советов. Ук. соч., стр. 80.

¹²⁴ П. А. Сергеев и др. Ук. соч., стр. 75. Ту же цифру (4—5 вершков) называют А. Советов. Ук. соч., стр. 81; и И. А. Стебут: Обеспечение скота кормовыми средствами в северной и на рубеже северной и средней полос России. М., 1871, стр. 8.

¹²⁵ К. Г. Майдель. О приуготовлении пашни. — «Земледельческая газета», 1836, стр. 283.

¹²⁶ К. Г. Майдель. Ук. соч. — «Земледельческая газета», 1835, стр. 493.

¹²⁷ С. Е. Müller. Practisches Handbuch des Ackerbaues, vorzugsweise für die Ostseeländer Rußlands, 3. Auflage. Reval, 1869, S. 37, 39.

¹²⁸ Прочность пласта объясняется тем, что клевер пронизывает почву густой корневой системой и накапливает в пахотном слое огромное количество корневых остатков, составляющих по весу более половины урожая клеверного сена (П. А. Сергеев и др. Клевер, стр. 36).

тов, — особенно на глинистых землях, затруднителен. Разрывать длинные и перепутанные корни клевера сохами почти невозможно. Для этой цели хозяйство должно иметь плуги». ¹²⁹

Замены крестьянской сохи поворотным плугом требовала и другая технологическая операция, связанная с распашкой клеверищ: необходимость оборачивания пласта дернины одновременно с его рыхлением. Эта операция особенно важна, ибо с ее помощью достигается прекращение жизнедеятельности травянистой растительности. ¹³⁰

Несовместимость клевера с барщиной производственной основой прибалтийских помещичьих имений проявилась уже при первых опытах внедрения клевера в культуру помещичьих хозяйств еще в конце XVIII в.

В 1797 г. вормаский пастор (Курляндия) Ф. И. Клапмейер указывал, что попыткам курляндских помещиков и пасторов культивировать клевер в широких масштабах по методу Шубарта препятствовали крестьянская соха, барщинная эксплуатация и местный климат. ¹³¹

Соха, в которую запряжена слабая крестьянская лошадь, не переворачивает дернину и не обеспечивает ее измельчения. Внедрение корнеплодов и клевера, — как справедливо считал автор, — требовало отмены барщины и использования усовершенствованных сельскохозяйственных орудий, мызного рабочего скота и наемной рабочей силы. ¹³² Но поскольку существующие феодально-крепостнические условия нельзя было быстро и легко изменить, «нам не остается ничего иного, — писал Ф. И. Клапмейер, — как по мере возможности приспособить к этим условиям несомненные улучшения в экономии, а, где можно, отказаться от улучшений». ¹³³

Именно господство феодально-барщинных производственных отношений было той силой, которая воспрепятствовала внедрению клевера и картофеля в культуру помещичьих полей в XVIII — начале XIX вв.

Само по себе формальное освобождение эстляндских крестьян от крепостной зависимости не могло, конечно, изменить характера существующих производительных сил и производственных отношений. Но неблагоприятная рыночная конъюнктура 1810—20 гг. и особенно первый западноевропейский кризис перепроизводства 1825 г. заставили помещиков внедрять пло-

¹²⁹ А. Советов. О развитии..., стр. 81.

¹³⁰ Земледелие. 2-ое издание. М., 1958, стр. 176.

¹³¹ F. J. Klappmeyer. Vom Kleebau und von der Verbindung desselben mit dem Getreidebau mit Rücksicht auf die Landwirtschaft in Kurland und Lief-land I. T. Riga und Leipzig, 1797, S. 50.

¹³² Там же, стр. VIII—XII.

¹³³ Там же, стр. IX.

досменные севообороты, несмотря на полное несоответствие требований агротехники новых культур барщинной производственной основе эстляндских помещичьих имений.

Одна из наиболее характерных особенностей аграрного развития Эстляндии во второй четверти XIX в. состоит именно в том, что помещики старались внедрить новые культуры и новую систему земледелия при сохранении устаревших феодальных производственных отношений. Отсюда, с одной стороны, относительно слабая эффективность внедрения плодосмена, а, с другой, ухудшение положения крестьянского хозяйства. Соха, в которую запрягался слабый крестьянский рабочий скот, не переворачивала дернину и не обеспечивала ее измельчения. Клевер, особенно многолетний, широко использовавшийся помещиками ввиду недостатка рабочей силы, был сущим бедствием для крестьянского рабочего скота и орудий труда. При новой системе земледелия крестьянские барщинники не в состоянии были справиться с дневными нормами, особенно на распашке клеверищ, и вместо одного барщинного дня нередко должны были работать два.

Как указывает прекрасно знакомый с состоянием прибалтийского сельского хозяйства профессор Дерптского университета А. Хук, «... возделывание клевера несравненно глубже, чем это сделало возделывание картофеля и винокурение с откормом скота, вторглось в существовавшие до сих пор отношения старого сельского хозяйства».¹³⁴ Чем шире и энергичней распространялся клевер на мызных полях, тем отчетливей становилась объективная необходимость полного преобразования земледельческой техники и устаревших производственных отношений, ибо в этой отрасли земледелия раньше и больше, чем в какой-либо иной, проявилось противоречие между отдельными элементами производительных сил и между производительными силами и феодальными производственными отношениями в целом.

К выводу о необходимости усовершенствованных орудий для вспашки клеверного пастбища отдельные помещики пришли уже после первых опытов культивирования клевера в эстляндских имениях. Клеверное поле, — указывал Христоф Бреверн, — служившее два года в качестве сенокоса, еще три года в качестве пастбища, даёт, особенно на сырой земле, крепкий дёрн. Для вспашки такого пастбища Бреверн рекомендовал самое позднее в августе использовать байлейский плуг, затем через несколько недель основательно пройти по полю железной бороной, после чего во второй раз вспахать, оставив поле на зиму непроборованным с тем, чтобы сделать это с помощью железной бороны весной. Перед посадкой картофеля такое поле еще раз рекомендовалось вспахать и пробороновать.¹³⁵

¹³⁴ А. Hueck, Darstellung..., S. 220.

¹³⁵ Chr. v. Brevern, Erfahrungen und Ansichten..., H. 1, S. 27—28.

К таким же выводам пришел и владелец им. Пийрсалу (Ляэ-немаа) фон цур Мюлен. Он указывал, что при отсутствии байлейского плуга осенняя вспашка двухлетнего клевера с помощью обычной крестьянской сохи оказывалась в Пийрсалу невозможной. Двухлетний и однолетний клевер с осени оставался невспаханым. Вспашка проводилась весной с помощью обычных крестьянских орудий.¹³⁶

После того, как многопольная система земледелия была освоена мызными хозяйствами, выяснилось, что на равной площади (особенно при использовании усовершенствованных орудий) выгонно-плодосменные севообороты по сравнению с трехпольем приводят к экономии рабочего времени. Но при этом имело место перераспределение рабочего времени в пользу весенних полевых работ. Так, семиполье и восьмиполье с одним полем под клевером увеличивали объем весенних полевых работ на 17—20% по сравнению с трехпольем.¹³⁷

Весной крестьянский рабочий скот, как правило, был очень ослаблен зимней бескормицей. Увеличение объема весенних полевых работ способствовало поэтому ухудшению положения крестьянского хозяйства. Как указывал А. Хук, вспашка двухлетнего клеверища губит крестьянскую соху и крестьянских лошадей. Поэтому необходимо обрабатывать клеверное поле либо с помощью байлейского плуга и мызного рабочего скота, либо использовать однолетний клевер вместо двухлетнего.¹³⁸

Таким образом, переход от трехполья к плодосмену объективно требовал сдвига в технике земледелия и производственных отношениях. Однако в действительности этот сдвиг осуществлялся крайне медленно. Начальный этап перехода к плодосмену осуществлялся в целом в рамках сохранения феодально-барщинной системы хозяйства и не сопровождался, за крайне редкими исключениями, одновременным преобразованием земледельческой техники.

Еще в 1840-50-е гг., несмотря на значительный прогресс в распространении плодосмена, чаще всего используемым орудием обработки мызных полей оставалась обычная крестьянская соха. Как указывал автор «Статистики и географии Эстляндской губернии» Ф. Поссарт, «... употребляемые в Эстляндии сельскохозяйственные орудия очень просты, большей частью еще несовершенны, грубы и имеют недостатки даже у дворян, ибо поставляет их барщинник, и лишь кое-где, как, например, в им. Вигала, пользуются лучшими орудиями, остающимися, однако, все еще

¹³⁶ Von zur Mühlen. Einige landwirtschaftliche Erfahrungen. — Livl. Jahrbücher..., Bd. 1, St. 4, S. 451.

¹³⁷ H. v. Rehlinger. Der Fruchtwechsel oder die Mehrfelderwirtschaft Rublands, Mitau und Leipzig, 1844, S. 39—42.

¹³⁸ A. Hueck. Darstellung..., S. 224.

несовершенными ввиду недостатка технических знаний и споровки». ¹³⁹

Поссарт отмечает, что в западной Эстонии крестьяне продолжали пользоваться простейшим видом сохи — так называемым «свиным рылом». Вместе с тем кое-где уже применялся байлейский плуг. ¹⁴⁰ Массовому распространению усовершенствованных сельскохозяйственных орудий в Эстляндии препятствовали не только устаревшие производственные отношения, но и состояние полей — их повышенная каменистость. Поэтому использование усовершенствованных земледельческих орудий сопровождалось их частой ломкой. В этих условиях помещики нередко предпочитали пользоваться орудиями труда барщинников, чем тратиться и терять капиталы на земледельческие орудия.

Шверцкий или брабантский плуг с конца 1840-х гг. можно было встретить, главным образом, лишь в батрачных хозяйствах ¹⁴¹, составлявших 5—6% эстляндских имений. В большинстве же имений усовершенствованные орудия частично использовались лишь на взмете клеверищ, но и эта операция очень часто осуществлялась крестьянским инвентарем. Даже в конце 60-х гг. не во всех имениях для распашки клеверищ употреблялись железные плуги. В остзейских губерниях, — писал А. Советов, — сохи несколько не совершеннее велико- и белорусских, однако там везде сеют клевер и плугами пашут не во всех поместьях. ¹⁴²

В имении Пирсалу по меньшей мере в 1823—26 гг. для взмета клеверищ использовались крестьянские сохи. В имении Авандусе шверцкий плуг получил применение лишь с 1851 года. ¹⁴³ В имении Ванамыйза Хальялаского прихода Вирумаа взмет клеверищ в 1840-е годы проводился как мызным, так и крестьянским инвентарем. ¹⁴⁴ В имении Муналаске Ниссиского прихода Харьюмаа уже в 1840-е годы применялась смешанная система ведения хозяйства, но еще в 1846 году здесь имелось лишь два иностранных плуга, ¹⁴⁵ хотя под полевыми пастбищами, включенными в севооборот, и под клевером находилось 62,5% пашни. ¹⁴⁶ В хорошо поставленных имениях Самма и Малла Виру-Нигулаского прихода в конце 40-х годов барщинные контракты пре-

¹³⁹ P. A. F. K. Possart, *Statistik und Geographie des Gouvernements Esthland*. Stuttgart, 1846, S. 49.

¹⁴⁰ P. A. F. K. Possart, *Op. cit.* S. 49.

¹⁴¹ ЦГИАЛ, ф. 398, д. 4844, л. 89; д. 4012, л. 23; д. 4514, л. 73. [Отчеты президента Эстляндского сельскохозяйственного общества Л. Кайзерлинга о деятельности общества].

¹⁴² А. Советов. О разведении кормовых трав..., стр. 81.

¹⁴³ C. E. Müller, *Practisches Handbuch...*, S. 402.

¹⁴⁴ ЦГИА ЭССР, ф. 1328, оп. 1, д. 36.

¹⁴⁵ C. F. Hueck, *Das Gut Munnalas...*, S. 177.

¹⁴⁶ ЦГИА ЭССР, ф. 854, оп. 1, д. 1326, лл. 47—48.

дусматривали урочные работы на вспашке клеверищ с помощью крестьянского рабочего скота и инвентаря.¹⁴⁷

В условиях, порожденных противоречиями развития, несоответствие плодосмена возможностям барщинной производственной основы эстляндских помещичьих имений являлось одним из важных факторов упадка крестьянского хозяйства и разложения эстляндской мызно-барщинной системы хозяйства.

Переход к плодосмену означал, что барщинная производственная основа эстляндских имений перестала соответствовать достигнутой ступени развития элементов производительных сил, представленных собственно мызным хозяйством. Таким образом, переход к использованию усовершенствованных орудий и наемного труда объективно был необходимым и неизбежным. Как указывал В. И. Ленин, «... переход к эксплуатации наемных рабочих обуславливается не только расширением площади хозяйства при старой технической основе его, — так бывает только при экстенсивном, примитивном хозяйстве, — но и повышением данной техники, превращением ее из старой в новую, приложением к той же площади земли добавочного капитала в виде, например, новых машин или искусственных удобрений или увеличения и улучшения скота и т. д.»¹⁴⁸

Несоответствие плодосмена возможностям барщинной производственной основы имений явилось важнейшим фактором обострения противоречий эстляндской мызно-барщинной системы хозяйства. Новая система земледелия порождала объективную тенденцию к обзаведению мызным тяглом и усовершенствованными земледельческими орудиями.

Над однообразной зерновой культурой трехполья многопольные севообороты плодосменного типа имели не только агрономические, но и серьезные экономические преимущества, позволявшие значительно повысить производительность труда благодаря известному сокращению трудовых издержек на единицу площади и более равномерному приложению труда на протяжении рабочего периода.

В сочетании с мериновым овцеводством и усовершенствованным винокурением переход к плодосмену усиливал необходимость в капиталовложениях, превращая капитал в важнейшую предпосылку земледельческого производства.¹⁴⁹ «Любое производство, — указывал К. Маркс, — имеет свои предпосылки и условия, которые образуют собою его моменты.»¹⁵⁰ Сначала эти условия выступают как естественно выросшие, а в самом процес-

¹⁴⁷ ЦГИА ЭССР, ф. 882, оп. 1, д. 31, л. 33; д. 40, лл. 11—13.

¹⁴⁸ В. И. Ленин. ПСС, т. 27, стр. 192.

¹⁴⁹ К. Маркс. Капитал, т. II, стр. 239—240.

¹⁵⁰ К. Маркс. К критике политической экономии. Госполитиздат, 1951, стр. 209.

се производства из естественно выросших они превращаются в исторические. Втянутость эстляндского помещичьего хозяйства в рыночные отношения и внутреннее преобразование помещичьего хозяйства под воздействием закона стоимости, в частности, серьезные сдвиги в системе земледелия, создали к середине XIX в. основные материальные предпосылки для перехода от феодальной и капиталистической системе ведения помещичьего хозяйства.

* * *

Статья давно уже была сдана в редакцию, когда на книжных полках появилась новая работа, автор которой Ю. Кахк оспаривает сделанный мною в кандидатской диссертации вывод о значительных изменениях в системе земледелия эстляндского помещичьего хозяйства во второй четверти XIX в. В изменении структуры посевных площадей эстляндских помещичьих имений с 1826 по 1839 г. он видит проявление признаков развития одной лишь «сложной трехпольной системы»,¹⁵¹ говорит о полном сохранении в эстляндском помещичьем хозяйстве и в 1840-е гг. экстенсивной трехпольной системы.¹⁵² При этом он интерпретирует публикуемую в настоящей статье таблицу 1 таким образом, будто в отношении приводимых здесь имений автору удалось обнаружить все данные о структуре посевов. А так как незерновые представлены в таблице очень скудно (кстати, в своей книге Ю. Кахк воспроизводит эти данные еще меньше), Ю. Кахк делает вывод, что «все практизирование с многопольным хозяйством состояло собственно лишь в том, что высевалось немного гороха, бобов и чечевицы».¹⁵³

В действительности в отношении имений, представленных в таблице 1, автор вовсе не располагает полными сведениями о посевах всех культур. Таблица приведена лишь в качестве примера для характеристики перемен, происшедших с 1826 по 1839 год главным образом в соотношении площадей под зерновыми культурами, с одной стороны, и незерновыми и паром, с другой. Лишь в отдельных случаях в основном за 1826 г. помещики сообщали некоторые сведения и о незерновых культурах. В таблице они воспроизводятся. Но это не значит, что только этими культурами, только в указанных количествах незерновые были представлены во всех имениях в 1826 и особенно в 1839 гг. В этом случае пришлось бы сделать ошибочный вывод будто с 1826 по 1839 г. в большинстве имений произошел сдвиг к чисто зерновому хозяйству. На самом деле (и в этом убеждают, в

¹⁵¹ J. Kahk, Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland (Das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts). Verlag «Eesti Raamat», Tln., 1969, S. 47—48.

¹⁵² Там же, стр. 50.

¹⁵³ Там же, стр. 47.

частности, данные по имениям Уденкюла и Куру, заимствованные из других источников и приводимые в таблице 1 в скобках), такие изменения в структуре мызных посевов очень часто означали переход к многопольным севооборотам выгодно-плодосменного и плодосменного типа.

Приводимые данные топографических сведений и анкет 1826 и 1839 гг. сами по себе об эволюции системы земледелия ничего определенного еще не говорят и могут в равной мере толковаться как в пользу нашего взгляда, так и в пользу гипотезы о продолжающемся господстве «сложного трехполья», расширенных паров или «овсяных полей». Однако сопоставление приводимых данных с безусловно достоверными и общеизвестными фактами массового распространения мериносового овцеводства, «невероятно быстрого распространения клевера»¹⁵⁴ и, наконец, с прямыми многочисленными указаниями источников о внедрении многопольных севооборотов (А. Хук указывает, что к 1845 г. трехполье сохранилось в половине прибалтийских имений, причем быстрее всего переход к многополью осуществлялся в Эстляндии)¹⁵⁵ позволяют сделать вывод, что со второй четверти XIX в. действительно начался радикальный переход к многополью. Кстати, этот вывод согласуется с правильным, на наш взгляд, мнением Ю. Кахка, что периодом перехода к регулярному плодосмену следует считать время, когда клевер вводился в ротацию.¹⁵⁶

Что касается сведений о структуре мызных и крестьянских полей Вильяндиского и Тартуского уездов, с помощью которых Ю. Кахк обосновывает неизменность системы земледелия в 1820—40 гг., то, на наш взгляд, этими данными трудно что-либо доказать, ибо они усреднены в масштабах до 13—14 церковных приходов и за ними могут скрываться самые разнообразные явления.

В завершение следует сказать, что наш тезис об ускоренном распространении во второй четверти XIX в. многопольных севооборотов с клевером, клеверными пастбищами и картофелем в эстляндских имениях вовсе не противоречит общепризнанному мнению, что в развитии системы земледелия прибалтийские губернии прошли тот же путь мучительно трудных бесплановых попыток внедрения новых культур в рамках трехполья, какой прошли и западноевропейские страны. Но во второй четверти XIX в., наряду с этим наблюдаются и описанные новые явления внедрения многополья.

¹⁵⁴ Это свидетельство президента Эстляндского сельскохозяйственного общества О. фон Грюневальда хорошо известно и Ю. Кахку (см. указ. произведение Ю. Кахка, стр. 37—38)

¹⁵⁵ A. H u e c k. Darstellung . . . , S. 230, 144, 147—148.

¹⁵⁶ J. Kahk. Указ. произведение, стр. 45.

ÜLEMINEK KOLMEVÄLJASÜSTEEMILT VILJAVAHELDUSSÜSTEEMILE EESTIMAA MÕISAMAJANDUSES

V. Fainštein

Resümee

Artiklis on vaatluse alla võetud muutused Eestimaa mõisate külvipinna struktuuris XIX saj. II veerandil, viljavaheldussüsteemile ülemineku liikumapanevad jõud, selle ülemineku poolt tekitatud vastuolud ning viljavaheldussüsteemi leviku geograafia.

Autor jõuab järeldusele, et vastupidi kodanliku historigraafia arvamustele algas üleminek kolmeväljasüsteemilt viljavaheldussüsteemile Eestimaa mõisamajanduses juba 1820. aastate teisel poolel ja 1830. aastail. See protsess kulges küllaltki kiires tempos: 1840. aastate keskpaiku oli viljavaheldussüsteemile üle läinud juba kuni 43% Eestimaa mõisatest, 1863. aastaks aga 75%.

Viljavaheldussüsteemi kiire levik ei seletu mitte Eestimaa mõisnike kujuteldava «kultuursuse» ja nende põllumajanduslaste teadmiste kõrge tasemega, vaid objektiivse majandusliku olukorraga (vilja- ja eriti viinahindade langusega, mõisate söödabaasi kitsusega, assignaatrubla kursi langusega ja mõisnike suure võlgnevusega), mis sundis mõisnikke täiustama põlluharimissüsteemi ja intensiivistama põllumajanduslikku tootmist.

Viljavaheldussüsteemile üleminekul olid esirinnas need mõisad, mis asusid Eestimaa kõige viljakamatel aladel (Järvamaal ja Virumaa edelaosas), tunnetasid kõige teravamalt põllumaa ja heinamaade vahelise normaalse proportsiooni rikkumist ja kogesid suurimaid raskusi kaubatoodangu realiseerimisel. Läänemaal ja Virumaa idaosas levis viljavaheldussüsteem aeglasemalt.

Viljavaheldussüsteemi levimine viis vastuolude tekkimisele talumajanduse tootlike jõudude ja uute kultuuride agrotehniliste nõuete vahel (kartul ja eriti ristikhein nõudsid senisest sügavamat ja korralikumat kündi, mitmeaastase ristikheina üleskündmiseks oli vaja tugevamaid tööloomi ja täiustatud põllutööriistu, viljavaheldussüsteem nõudis kevadiste põllutööde mahu suurendamist, sel ajal aga olid talupoegade tööloomad söötade vähesuse tõttu nõrgad). Üleminek viljavaheldussüsteemile lõi objektiivse vajaduse talupoegade elus- ja eluta inventari asendamiseks täiuslikumaga. Kuid feodaalse maaomandi püsimine lubas mõisnikel juurutada uut põlluharimissüsteemi vananenud tootmisuhete säilimise juures.

Viljavaheldussüsteemi mittevastavus teoorjusliku tootmisbaasi võimalustele oli sel kombel Eestimaa teoorjusliku mõisamajandussüsteemi vastuolude teravnemise üks tähtsamaid fakte.

Samal ajal lōi ũleminēk viljavaheldussũsteemile materiaalsed eel-
dused ũleminēkuks mōisamajanduse feodaalselt sũsteemilt kapita-
listlikule sũsteemile.

DER ÜBERGANG VOM DREIFELDERSYSTEM ZUM FRUCHTWECHSEL IN DER ESTLÄNDISCHEN GUTSWIRTSCHAFT

V. Fainstein

Zusammenfassung

Im Artikel werden Veränderungen in der Struktur von Anbauflächen der estländischen Gutswirtschaften, Triebkräfte des Überganges zum Fruchtwechsellsystem, Geographie der Verbreitung und die durch den Übergang zum Fruchtwechsellsystem hervorgerufenen Widersprüche betrachtet.

Der Autor kommt zum Entschluß, daß der Übergang der estländischen Gutswirtschaften zum Fruchtwechsellsystem im Gegensatz zu den Meinungen der bürgerlichen Historiographie schon in der zweiten Hälfte der 20er und in den 30er Jahren des vorigen Jahrhunderts begonnen hat und in ziemlichraschem Tempo verfllossen ist. Gegen die Mitte der 40er Jahre sind zum Fruchtwechsel etwa 43% und zum Jahre 1863 — 75% aller estländischen Güter übergegangen.

Die beschleunigte Verbreitung des Fruchtwechsels wird nicht durch die angebliche «Kultur» und hohe Stufe der landwirtschaftlichen Kenntnisse der estländischen Gutsbesitzer, sondern durch die objektiven ökonomischen Verhältnisse (Sinken der Preise von Korn und Branntwein in den Jahren 1810—1830. Enge der gutherrlichen Futterbasis, Sinken des Kurses des Assignatrubels, Verschuldung der Gutsbesitzer) erklärt, welche die Grundbesitzer nötigten, das Ackerbausystem zu vervollständigen und den landwirtschaftlichen Betrieb zu intensivieren.

Am schleunigsten verbreitete sich das Fruchtwechsellsystem in den fruchtbarsten Bezirken des Gouvernements (in Järvamaa und in dem südwestlichen Teile von Virumaa), die am schärfsten die Verletzung des Normalverhältnisses zwischen den Acker- und die größten Schwierigkeiten im Absatz von Waren empfanden. In Läänemaa und im östlichen Teile von Wirumaa verbreitete sich das Fruchtwechsellsystem langsamer.

Die Verbreitung des Fruchtwechsellsystems führte zur Entstehung von Widersprüchen zwischen den Produktivkräften der bäuerlichen Wirtschaft und den agrotechnischen Forderungen neuer Kulturen (die Kartoffel und besonders der Klee forderten eine tiefere und sorgfältigere Aufackerung, das Aufpflügen des

mehnjährigen Klees einen kräftigeren Anspann und vervollkommnete Ackergeräte, der Fruchtwechsel vermehrte Frühlingsfeldarbeiten, wenn das bäuerliche Arbeitsvieh durch den Futtermangel schwach wurde).

Der Übergang zum Fruchtwechselfsystem schuf die objektive Notwendigkeit, das bäuerliche lebende und tote Inventar durch ein vervollkommnetes zu ersetzen. Die Erhaltung des Monopols des feudalen Grundbesitzes erlaubte aber den Großgrundbesitzern das neue Ackerbausystem unter Beibehaltung der veralteten Produktionsverhältnisse einzubürgern.

Das Mißverhältnis von Fruchtwechsel und gutsherrlichen Frohnsystem war also einer der wichtigsten Faktoren der Vertiefung von Widersprüchen im estländischen gutsherrlichen Wirtschaftssystem. Gleichzeitig schuf der Fruchtwechsel die materiellen Voraussetzungen zum Übergang vom feudalen zum kapitalistischen System der Gutswirtschaft.

XVII SAJANDI EESTI TALURAHVAKÜSIMUSE KÄSITLEMISEST KODANLIKU EESTI AJALOOTEADUSES (1920—1940)

V. Hatto
NSV Liidu ajaloo kateeder

Rootsi võimu aja uurimisele pöörati kodanliku Eesti ajaloo-
teaduses suurt tähelepanu. Selleks olid oma põhjused. Üheks põh-
juseks, mis aitab mõista elavat huvi kõige Rootsiiga seotu vastu,
oli see, et Soome¹ ja Taani² kõrval peeti ka Rootsit eeskujuks
kodanliku Eesti riikliku elu korraldamisel.

Teiseks põhjuseks, millega on seletatav XVII sajandi küllaltki
intensiivne uurimine, oli see, et kodanliku Eesti majandusliku
sõltuvusega teistest riikidest kaasnes poliitilise sõltuvuse kasv ka
Rootsist, mis vajutas oma pitseri ajaloouurimisele. Kodanlikku
Eestit — NSV Liidu naaberriiki — kasutati rahvusvahelise impe-
rialismi poolt sõjalise platsdarmina ettevalmistatava intervent-
siooni jaoks esimese sotsialistliku riigi vastu. Eesti kodanlus, sõl-
tudes imperialistlikest riikidest, vihates ja ühtlasi kartes Nõu-
kogude riiki, oli oma välispoliitika kindlaksmääramisel Nõuko-
gude Liidu suhtes imperialistidega ühel nõul.³

Hinnates üle mere siduvat osa, rõhutati Balti mere äärsete ri-
kide ühise ülesandena Balti mere kaitsmise vajadust,⁴ milles juh-
tiv osa pidi kuuluma Rootsile.⁵ Vajadust selleks põhjendati
«punase ohu» suurenemisega idast, mis tingivat tihedama sõjalise
koostöö.⁶

Rootsi võimu perioodi uurimise kodanlikus Eestis ajavahemi-
kus 1920—1940 võib tinglikult jaotada kahte etappi: kahekümnen-

¹ H. Moosberg. Eesti-NSV historiograafiast II. Tartu, 1966, lk. 5.

² R. Antons. Agraarsuhted kodanlikus Eestis. Tln., 1957, lk. 184.

³ A. Raadik. Kodanliku Eesti sõltuvusest imperialistlikest suurriikidest.
Tln., 1957, lk. 5.

⁴ J. Tõnisson. Eesti—Rootsi kultuurilised sidemed minevikus ja nende
kujunemise võimalused tulevikus. — Eesti ja Rootsi 1929. Tln., 1929, lk. 36;
E. Kant. Estland och Baltoskandia. Tartu, 1935, lk. 102.

⁵ E. Kant. Estland och ..., lk. 103.

⁶ Skandinaavia ja Balti riikide poliitiline koostöö. — «Vaba Maa», 1929.
nr. 195, lk. 5.

dad aastad kuni 1928. aastani, kahekümnendate aastate lõpp ja kolmekümnendad aastad kuni 1940. aastani.

Esimest perioodi iseloomustab ajaloolaste kaadri vähesus ja ajalooalaste tööde vähesus ning pealiskaudsus.⁷

XVII sajandi kohta ei ilmu ühtki märkimisväärset eriuurimust. Üldkäsitluses domineerivad suurel määral V. Reimani Rootsi võimu aega ebateaduslikult ülistavad seisukohad.

Teise etapi algust võib seostada 1928. aastaga. Sel ajal ilmuvad esimesed uurimused antud perioodi kohta. Autoreiks on kodanlikus Eestis ajalooalase hariduse saanud eesti ajaloolased. Uurimustest on nimetamisväärsemaks J. Vasara töö mõisate reduktsiooni kohta.⁸ See paistab tolle aja madalatasemelise teadusliku uurimise juures silma hea analüüsi, suhteliselt objektiivse käsitluse ja ulatuslikuma allikate kasutamise poolest, olles üheks esimeseks tööks, millega pandi alus XVII sajandi teaduslikumale käsitlemisele Eesti ajalooteaduses. 1929. a. ilmus H. Sepa sulest uurimus talupoegade kaitse kohta XVII sajandi lõpul.⁹ Käsitletaval perioodil ilmunud eriuurimustest on nimetamisväärsemad veel O. Liivi Alutaguse asustust kirjeldav töö,¹⁰ kus peamiselt käsitletakse Rootsi võimu perioodi. Lisaks eelnevale ilmusid O. Liivi sulest tööd Eesti ja Rootsi¹¹ ning Eesti ja Soome¹² kaubanduslike suhete kohta. Eelmainitu põhjal võib juba tähele panna tema mitmekülgset huvi Rootsi võimu vastu. See jätkub kolmekümnendail aastail, mil O. Liivist kujunes välja üks XVII sajandi uurimise juhtivamaid ajaloolasi.

1931. aastal asutati Akadeemiline Rootsi-Eesti Selts, mille ülesandeks oli «edendada esmajoones Rootsi olude, Rootsisse ja Eestisse ühiselt puutuvate küsimuste teaduslikku uurimist, samuti kaasa aidata rootsi keele praktilise oskuse levimisele Eestis»¹³. 1934. a. hakkas ilmuma seltsi aastaraamat «Svio-Estonica»,¹⁴ kus ennekõike avaldati töid XVII sajandi kohta. Ajalooalaste küsimuste esiplaanil olemist põhjendati sellega, «et enamik eesti aja-

⁷ R. Kleis. Kavatsusi eestikeelse ajalookirjanduse soetamiseks. — «Ajalooline Ajakiri», 1929, nr. 1, lk. 55.

⁸ J. Vasar. Mõisate reduktsiooni küsimus 1681. a. Liivi maapäeval. — «Ajalooline Ajakiri», 1928, nr. 2—3.

⁹ H. Sepp. Talupoegade kaitse rootsi aja lõpul, eriti Liivimaal. — «Ajalooline Ajakiri», 1925, nr. 2—4.

¹⁰ O. Liiv. Vene asustusest Alutagusel kuni XVIII sajandi esimese veerandini, Tartu, 1928.

¹¹ O. Liiv. Eesti suhted Rootsiiga kaubanduslikul alal. — Eesti ja Rootsi 1929. Tln., 1929.

¹² O. Liiv. Iseloomustusi Tallinna—Soome vahelisele kaubandusele peamiselt XVII sajandi lõpul ja Eesti koloniidest Soomes. — «Ajalooline Ajakiri», 1929, nr. 1.

¹³ Varia. — «Ajalooline Ajakiri», 1937, nr. 1., lk. 44.

¹⁴ Eessõna. — Svio-Estonica 1934, Tartu, 1934, lk. 5.

loolasi on asetanud eriti Rootsi ajastu vähem või rohkem enda pideva tähelepanu ja uurimise energia fookusse»¹⁵.

Antud perioodil, nagu seda märgib L. Loone,¹⁶ suurenes ajaloolaste arv ja avarus temaatika. Kasvas uurimuste ulatus, süvenes spetsialiseerumine. Toetudes laienevale XVII sajandi uurimisele, hakati üha kriitilisemalt suhtuma reimanlikku «vanasse heasse Rootsi aega». J. Vasara, O. Liivi, H. Sepa kõrval hakkasid XVII sajandi probleemidega enam tegelema E. Blumfeldt, E. Tender, A. Soom. Nimetatud ajaloolaste kõrval tegelesid nende küsimustega ka paljud mitteajaloolased: usuteadlased J. Kõpp, O. Sild; juristid A. Perandi, J. Uluots; Tartu ülikooli pedagoogikaproffessor P. Põld, bibliograaf Fr. Puksoo jt.

J. Vasara antud perioodi töödest on kõige märkimisväärsemaks reduktsiooni käsitlev doktoriväitekirj, mis ilmus ka eraldi raamatuna.¹⁷ Selles töös lükkab autor ümber mitmeid ebaõigeid, peamiselt balti-saksa ajalooteaduses valitsenud vaateid, rikastades reduktsiooni ümber peetava võitluse käsitlust uute seisukohatadega.

Erinevalt J. Vasarast, kes piirdus peamiselt reduktsiooni ja XVII sajandi Tartu ülikooli ajaloo uurimisega, püüdis O. Liiv Rootsi võimu perioodi valgustada mitmekülgsemalt. Üheks tema ulatuslikumaks tööks oli eriuurimus suure nälja kohta XVII sajandi lõpul,¹⁸ millega on seotud mitmed lühemad uurimused samal teemal.

O. Liiv pööras suurt tähelepanu ka majandusprobleemidele, avaldades töid, milles käsitleb üldisemalt majandusküsimusi kogu Rootsi võimu perioodi vältel,¹⁹ aga samuti on uurinud ka kitsamalt XVII sajandi lõpu majandust.²⁰

Kultuuri kohta ilmunud O. Liivi töödest on märkimisväärsemad tema monograafia rahvakooli ajaloo kohta XVII sajandi lõpul²¹ ja sama perioodi Eesti kultuuri üldisemaid küsimusi tutvustav artikkel.²²

E. Blumfeldti peatähelepanu oli pööratud Gustav II Adolphi tegevusele, mille kohta ilmus tema populaarses stiilis monograafia.²³

¹⁵ «Ajalooline Ajakiri», 1937, nr. 1, lk. 44.

¹⁶ L. Loone. Den svenska tiden i estnisk historieforskning 1934—1938. — Svio-Estonica 1938. Tartu, 1938, lk. 239.

¹⁷ J. Vasara. Die grosse livländische Güterreduktion. Tartu, 1931.

¹⁸ O. Liiv. Suur näljaag Eestis 1695—1697. Tartu, 1938.

¹⁹ O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts. Tartu, 1935.

²⁰ O. Liiv. Eesti majandus rootsi ajal. — Eesti majandusajalugu I. Tartu, 1937.

²¹ O. Liiv. Lisandid Eesti rahvakooli ajaloole XVII sajandi lõpul. Tartu, 1934.

²² O. Liiv. Eesti kultuuriline ilme rootsi aja lõpul. — «Sõdur», 1935, nr. 27—28.

²³ E. Blumfeldt. Gustav II Adolf «Lõvi Põhjamaadelt». Tartu, 1936.

Tegeldes põhjalikumalt Rootsi võimu aja probleemidega ning tutvudes uute allikatega, avardusid ühtlasi teadmised selle perioodi kohta. Suhtudes kriitiliselt Rootsi võimu perioodi uurimise eelnevasse pärandisse, muutusid selgemaks ka ülesanded, mida tuli lahendada kodanliku Eesti ajaloolastel.

Kodanliku diktatuuri perioodi ajalooteaduse keskse ülesandena rõhutati eesti rahva ajaloo uurimise tähtsust.²⁴ See kehtis ka Rootsi võimu perioodi suhtes ja tähendas ennekõike talurahva ajaloo tegelemist. Oli ju agrarimajanduslikus Eestis olnud alati peamiseks tootjaks talupoeg, kelle osatähtsus kodanliku Eesti majanduses tolleaegse valitsuse poliitika tõttu kasvas. Et keskseks antud perioodi uurimisel olid talurahvaprobleemid, seda rõhutab ka E. Blumfeldt ja toob esile, et ennekõike on leidnud tähelepanu «agraar-, asustus-, kultuur- ja majandusajaloolised probleemid, kus keskseks teguriks oli eesti talurahvas»²⁵.

Enne kui asuda XVII sajandi talurahva ajaloo käsitlemisele, märkigem, et kuigi tuleb hinnatavaks pidada kodanliku Eesti ajalooteaduse head tahet uurida eesti rahva ajalugu, ei tehtud seda siiski kuigi palju. Põhjuseks oli ebaõige lähenemine rahva ajalool. Mitte mõistes, et «isik oma iseloomuga on ühiskondliku arenemise «teguriks» ainult seal, ainult siis ja ainult niivõrd, kus, kui ja kuivõrd tal seda lubavad ühiskondlikud suhted»,²⁶ hinnati üle üksikisiku osa ajaloos, pidades arengus määravaks nende ideid, tegusid. Alahinnati töötava rahva osa, ei mõistetud, et rahvas on jõud, kes loob kõik materiaalsed väärtused, on otsustavaks ja peamiseks tootlikuks jõuks. K. Marx märkis, et «kõige võimsamaks tootlikuks jõuks on revolutsiooniline klass ise»²⁷. Sama on rõhutanud ka Lenin, öeldes: «Kogu inimkonna esimene tootlik jõud on tööline, töötaja.»²⁸

Käesoleva kirjutise eesmärgiks on näidata kodanlikus Eestis ilmunud ajaloolaste tööde põhjal talurahva elust Rootsi võimu perioodil, millest oli tingitud ühele küsimusele suurema tähelepanu pööramine kui teisele ja kuidas seda põhjendati. Samuti püüab käesolevate ridade autor näidata, milliseid allikaid kasutati, millised seisukohad valitsesid talurahvaküsimuses, kuidas neid hinnata meie ajalooteaduse seisukohalt — mida pidada hin-

²⁴ H. Kruus. Arkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele. — «Ajalooline Ajakiri», 1930, nr. 3, lk. 136; H. Kruus. Eesti kihelkondade ajaloo koostamisest. — «Ajalooline Ajakiri», 1930, nr. 1/2, lk. 118; J. Uluots. Eesti õigusajaloo senisest uurimisest ja tuleviku ülesandeist. — «Ajalooline Ajakiri», 1930, nr. 2, lk. 98.

²⁵ E. Blumfeldt. Den svenska tiden i estnisk historieforskning. — Sviostonica 1934. Tartu, 1934, lk. 138.

²⁶ G. Плеханов. Isiku osa küsimusest ajaloos. Tln., 1946, lk. 28.

²⁷ К. Маркс. Нищета философии. — К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 4, стр. 184.

²⁸ V. I. Lenin. Kõne rahva petmisest vabaduse ja võrdsuse loosungitega 19. mail 1919. a. — Teosed. 29. kd. Tln., 1954, lk. 334—335.

natavaks ja mida, vastupidi, mittevastuvõetavaks. Viimase osas tuleb märkida, et käesolevas töös ei ole kõigile kodanliku Eesti ajalooteaduse seisukohtadele talurahvaküsimuses saadud anda konkreetset hinnangut. Põhjuseks on see, et nõukogude ajalooteaduses ei ole veel ilmunud vastavaid eriuurimusi, mis seda võimaldaksid. Siiski peab käesolevate ridade autor vajalikuks tutvustada ka neid vaateid, et tulevikus vastavate eriuurimuste ilmudes oleks eelnevalt sellele tähelepanu juhitud. Kuna talupoegade elu käsitlevate küsimuste ring Rootsi võimu perioodi kohta oli kodanliku Eesti ajalooteaduses küllaltki ulatuslik, siis selle paremaks jälgimiseks on antud töö jaotatud osadeks.

Talurahva majanduslikust olukorrast

Marksism-leninism õpetab, et inimühiskonna arengus on määravaks majanduslikud suhted, mis on aluseks kõigile teistele suhetele. Kuigi kodanliku Eesti ajalooteaduses ei puudu väited, et majandusest oleneb suurel määral maa poliitiline ja kultuuriline areng, peeti majanduslike küsimustega tegelemist alusetult siiski teisejärguliseks poliitilise ajaloo kõrval.²⁹ Sellegipoolest püüti, nagu seda näitab L. Loone,³⁰ tegeleda ka majandusajaloo uurimisega. Huvi majanduse vastu põhjendati «Eesti majandusajaloo» esimese osa eessõnas järgmiselt: «Et ülevaatliselt mõista oleviku olukorda ja õigemaid võimalusi näha tuleviku teede rajamiseks, peame tundma õppima neid mõjusid, mis annavad endid meile tänapäeval tunda minevikus valitsenud olukordade tulemusena. See on ajaloo ja selle uurimise aktuaalsemaid momente ja eriti on see kehtiv majandusliku arenemise suhtes.»³¹

Kodanliku Eesti uurijaist tegelesid Rootsi võimu perioodi majanduslike probleemidega kõige nimetamisväärsemalt A. Soom, olles mitmete Narva kaubandust käsitlevate tööde autoriks, ja O. Liiv. Lisaks eespool nimetatud töödele ilmusid O. Liivi sulest veel uurimused «Maakaubandusest ja ülesostust Eestis rootsi aja lõpul»,³² «Der wirtschaftliche Niedergang Tallinn im Jahre 1697»³³ jt.

Vaadeldes neid probleeme, mida kodanliku Eesti ajaloolased käsitlesid majanduslikena, võib täheldada killustatust ja süstematist, ning majanduse mõiste jäi ebamääraseks. Et ei tunnustatud tootlikke jõude kui ühiskondliku progressi põhikriteeriumi,

²⁹ Arvustused. A. Soom. Eesti majandusajalugu I. — «Ajalooline Ajakiri», 1937, nr. 3, lk. 132.

³⁰ L. Loone. Den svenska tiden i estnisk historieforskning 1934—1938. — Svio-Estonica 1938. Tartu, 1938, lk. 239.

³¹ Eessõna. Eesti majandusajalugu I. Tartu, 1937, lk. 5.

³² «Ajalooline Ajakiri», 1934, nr. 1.

³³ Tartu, 1936.

kui majanduse arengu kõige revolutsioonilisemat komponenti,³⁴ puudus ühine alus majandusajalooliste teemade valikul. Erinevate autorite puhul analüüsitavate majanduslike küsimuste ring on erinev, sõltudes ilmselt autori soovist ja tema käsutuses olevate materjalide iseloomust. Nii on J. Vasara poolt kirjutatud «Eesti rahva ajaloo» teises osas majanduslikud küsimused ennekõike need, mis on seotud Rootsi kuningate majanduslike reformidega. Samast aspektist on käsitletud Rootsi aja majandust ka E. Blumfeldt «Eesti ajaloo» kolmandas köites. Samal ajal aga elatusalasad käsitletakse F. Linnuse poolt samas teoses lühidalt seoses ainelise kultuuriga. Kultuuriga on seostatud elatusalad samuti G. Ränga kirjutatud peatükis «Jooni eesti rahvuskultuurist Poola ja Rootsi ajal» «Eesti rahva ajaloo» teises köites.

«Eesti majandusajaloos» I on O. Liiv käsitletud Rootsi võimu aja ühe majandusliku küsimusena muuhulgas ka talupoegade õiguslikku seisundit. Kuigi talupoegade õiguslik olukord on lahutamatult seotud majanduslikuga, ei kuulu see siiski mitte puhtmajanduslike küsimuste ringi, vaid on tootmissuhetel baseeruva ühiskonna majanduslikust baasist tuleneva pealisehituse üks osa. «Iga antud epohhi ühiskonna majanduslik struktuur,» kirjutas F. Engels, «moodustab tolle reaalse aluse, mis lõpuks seletab niihästi õiguslike ja poliitiliste institutsioonide kogu pealisehituse kui ka iga ajaloojärgu religioossed, filosoofilised ja muud vaated.»³⁵

Eesti kodanlike majandusajalooliste tööde kohta võib veel märkida, et neile on iseloomulik käsitlemise ühekülgsus ja ajaline piiratus. Peatähelepanu pöörati kaubanduslikele küsimustele XVII sajandi lõpul. See ei olnud juhuslik. Majanduse osas tuntu suurt huvi ennekõike selle vastu, kuidas Eesti alad Rootsi viljaaidana Rootsit viljaga varustasid. Et XVII sajandi lõpul üha enam allutati siinne tootmine Rootsi riigi huvidele, millega kaanes kontrolli suurenemine majanduse ja eriti kaubanduse üle seoses Läänemere transiitkaubanduse vähenemisega, siis on peamine tähelepanu suunatud XVII sajandi lõpu kaubandusele.

Veel üht põhjust, millest oli tingitud selline ühekülgsus, võib iseloomustada H. Sepa sõnadega järgmiselt: «... XVII sajandi lõpuks oli põllumajanduslik tootmine nii juhtimiselt, organisatsiooniliselt, töönormidelt, tootmise suunal ja seoselt maailmaturuga saanud võrdlemisi kindla ilme. On siis ka loomulik, et see aeg pakub tervikuna uurimisele hoopis tänuväärsema ala kui desorganisaatsiooniajastud, millest terviklikuma pildi saamist ras-

³⁴ V. I. Lenin. Lõppsõna ettekandele toiduainete andmise kohustuse asendamisest naturaalmaksuga 15. märtsil (1921). — Teosed. 32. kd. Tln., 1955, lk. 213; V. I. Lenin. Sotsiaaldemokraatia agraarprogramm 1905.—1907. aastal toimunud esimeses Vene revolutsioonis. — Teosed. 13. kd. Tln., 1953, lk. 215.

³⁵ F. Engels. Anti-Dühring. Tln., 1952, lk. 24.

kendab juba organisatsiooni ja stabiilsemate vormide puudumine, kõnelemata veel ainese lünklikkusest.»³⁶

Maailmaturu all (eelnev H. Sepa tsitaat) mõeldi nii H. Sepa kui ka teiste tolaeagsete uurijate poolt Lääne-Euroopa turgu. Lähtudes kodanlikust ajaloo uurimise metoodikast, mitte mõistes majanduse arengu üldisi objektiivseid seaduspärasusi, hinnates üle Eesti majanduse looduslikest tingimustest tulenevat omapära,³⁷ ei seostatud siinset majandust kuigi palju muu maailma majandusega. Ignoreerides vanade majanduslike suhete tunnustamist Eesti ja Vene vahel, mis elavnesid XVII sajandil,³⁸ rõhutati ühekülgselt Eesti majanduse seost Lääne-Euroopaga, eriti teraviljakaubanduse osas.³⁹

Eesti majanduse arengut oluliselt mõjutanud sündmuseks, mis samuti võimaldas kodanliku Eesti ajaloolastel esile tuua siinse majanduse seost Euroopaga, ennekõike Rootsiaga, oli mõisate reduktsioon. A. R. Cederberg nimetab seda majanduslikuks revolutsiooniks.⁴⁰ Juba kahekümnendate aastate algul, kui Rootsi võimu aja uurimise osas polnud veel kuigi palju ära tehtud, rõhutati reduktsiooni uurimise vajadust, mille põhjendusena toodi esile, et «Läänemeremaade majandusajaloos moodustab suur reduktsioon kuningas Karl XI ajal ühe kõige tähtsama peatüki»⁴¹.

Karl XI valitsemisaja ja reduktsiooni peamiseks uurijaks oli J. Vasar. Tema peatähelepanu objektiks, nagu see oli omane ka balti-saksa ajaloolle, oli Rootsi kuningavõimu ja siinse aadli vaheline võitlus. Sellele on pühendatud mahukas töö «Die grosse livländische Güterreduktion» alapealkirjaga «Die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678—1684».

Asudes reduktsiooni käsitlema, püüti eelnevalt kriitiliselt läbi töötada varasemad reduktsiooni kohta ilmunud tööd. Balti-saksa ajaloolaste käsitluses toodi puudusena esile reduktsiooni vaatlemist peamiselt sellest aspektist, kas Karl XI oli õigus teostada

³⁶ Arvustused. H. Sepp, O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts. — «Ajalooline Ajakiri», 1937, nr. 1, lk. 41.

³⁷ Eesti majandusajalugu I. Tartu, 1937, lk. 154, 257 (O. Liiv).

³⁸ H. Piirimäe. Vene-Rootsi majanduslikud suhted ja Narva kaubandus a. 1661—1700. Kandidaadidissertatsioon. Tartu, 1962, lk. 8—9; X. A. Пийримяэ. Торговые отношения России со Швецией и другими странами Европы по материалам Нарвского ввоза в 1661—1700 гг. — Skandinaavia kogumik VII. Tln., 1963, lk. 82.

³⁹ Eesti majandusajalugu I, lk. 257 (O. Liiv).

⁴⁰ A. R. Cederberg. Tähtis uurimisülesanne. — «Ajalooline Ajakiri», 1922, nr. 1, lk. 3.

⁴¹ Sealsamas.

reduktsiooni või ei, ja rahulduti enamasti eitava vastusega.⁴² Kriitiliselt suhtuti samuti rootsi ajaloolastesse, kellele heideti ette reduktsiooni vähest uurimist.⁴³ Et vältida eelkäijate puudusi ja uurimisel ühekülgset, püstitati uued ülesanded: välja selgitada, kui otstarbekas oli aadli visa vastupanu⁴⁴ ning millised olid reduktsiooni majanduslikud tagajärjed riigile ja rahvamajandusele.⁴⁵

Nagu see on omane kodanliku Eesti ajalooteadusele tervikuna, ei ole ka reduktsiooni osas leidnud märkimisväärset käsitlemist selle mõju talurahva majanduslikule olukorrale. Eelmainitud töös ei puuduta J. Vasar talurahvaküsimust. Selle kohta on tema sulest ilmunud ainult paar lühemat kirjutist ja vastav osa «Eesti rahva ajaloo» II, kus vaadeldakse peamiselt riigimõisate talupoegade olukorda Liivimaal.

Hinnangud seoses reduktsiooni mõjuga talupoegade majanduslikule olukorrale võime tinglikult jaotada järgmiselt.

Esiteks need, kus antud küsimusega enam tegeldes õigesti märgiti talupoegade olukorra üldist halvenemist.⁴⁶ Siia kuulub ennekõike J. Vasar. Rõhutades põhjendatult,⁴⁷ et reduktsiooni peamiseks ülesandeks oli riigikassa täitmise,⁴⁸ näitab autor, et talupoegade majanduslik olukord halvenes. Ta põhjendab seda maksude kasvuga seoses adramaade arvu tõusuga, rendisummade väljakalkuleerimise puuduliku aluse, rentnike ahnuse ja riigi vähese kontrolliga.⁴⁹

Ka O. Liiv⁵⁰ ja E. Blumfeldt⁵¹ olid seisukohal, et reduktsioon tõi talupoegadele oodatud majandusliku kasu asemel kahju. Mõeldud on siin ennekõike kroonumõisate talupoegi Liivimaal, kus reduktsioon oli kõige ulatuslikum.⁵² Selline J. Vasara, O. Liivi ja E. Blumfeldti vaade ei olnud uus kodanliku Eesti ajalooteaduses. Juba M. J. Eisen avaldab «Eestimaa ajaloo» teises osas (1920. a.) arvamust, et reduktsioon parandas vähe talupo-

⁴² J. Vasar. Rootsi aja senisest uurimisest ja edaspidistest uurimisülesannetest, eriti Liivimaa suhtes. — «Ajalooline Ajakiri», 1930, nr. 1/2, lk. 29.

⁴³ J. Vasar. Mõisatereduktsiooni küsimus 1681. a. Liivi maapäeval. — «Ajalooline Ajakiri», 1928, nr. 2, lk. 65.

⁴⁴ J. Vasar. Rootsi aja senisest... — «Ajalooline Ajakiri», 1930, nr. 1/2, lk. 29.

⁴⁵ Sealsamas. A. R. Cederberg. Tähtis uurimisülesanne. — «Ajalooline Ajakiri», 1922, nr. 1, lk. 4.

⁴⁶ История Эстонской ССР, ч. I. Таллин, 1961, стр. 431—432 (Э. Эпик).

⁴⁷ Sealsamas, lk. 430.

⁴⁸ J. Vasar. Die grosse livländische Güterreduktion. Tartu, 1931, S. 116.

⁴⁹ J. Vasar. Liivimaa talurahva olukorrast suure reduktsiooni ajal. — «Ajalooline Ajakiri», 1930, nr. 3, lk. 162; Eesti rahva ajalugu II, lk. 996.

⁵⁰ O. Liiv. Eestimaa talunike palve- ja kaebekiri kuningas Karl XI-le 1684. a. — «Ajalooline Ajakiri», 1929, nr. 3, lk. 156—157.

⁵¹ Läänemaa. Tartu, 1938, lk. 292.

⁵² H. Lig. Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI—XVII sajandil. Tln., 1963, lk. 7.

gade olukorda.⁵³ Kuigi J. Vasar, O. Liiv ja E. Blumfeldt tundsid M. J. Eiseniga võrreldes enam reduktsiooni majanduslikku külge, ei suutnud nad anda ülevaadet selle mõjust talupoegade majanduslikule olukorrale kogu maa ulatuses. Piirduti ainult üksikute faktidega peamiselt Liivimaa riigimõisate talupoegade osas. Milline oli reduktsiooni majanduslik mõju talupoegade olukorrale mujal, eriti eramõisates, selle kohta on avaldatud peamiselt ainult oletuslikku laadi arvamusi.

H. Sepp on teise arvamuse liigi esindajaks, millele on iseloomulik väide, et reduktsioon siiski parandas talupoegade majanduslikku olukorda. Nagu V. Reimangi,⁵⁴ põhjendab ta seda pealiskaudselt, tuues esile peamiselt talupoegade maksude kindlaksmääramist.⁵⁵ Selline H. Sepa ebaõige arvamus on mõistetav, kui lisada, et pärit on see kahekümnendate aastate keskelt, mil Rootsi võimu perioodi kohta domineerisid peamiselt V. Reimani ebateaduslikud seisukohad, mille mõju ka käesoleval juhul on ilmne.

Kuna tegeldi vaid pealiskaudselt reduktsiooni mõju uurimisega talupoegade majanduslikule olukorrale, ei uuritud ka kuigi põhjalikult talurahva majandusliku elu teisi külgi. Talupojale läheneti kui maksude maksjale, ilma et oleks laiemat huvi tuntud selle vastu, kuidas talupoeg maksude kõrval tuli toime enda elatamisega, millise arengu tegid läbi tema tööriistad, töövõtted jm. Sellega on suurel määral põhjendatav talupoegade elatusalade vähene käsitlemine. Võrreldes «iseseisvuseelse» perioodiga ei ole selles osas juurde antud kuigi palju uut. Elatusaladega tegeldakse nii kodanliku Eesti kui ka Läti ajalooteaduses nagu muu seas ja piirduakse tavaliselt napi etnograafilise kirjeldusega.

Ehkki põhjendatult märgiti, et põllumajandus oli Rootsi valitsuse peamiseks sissetulekuallikaks,⁵⁶ elanikkonna enamiku põhiliseks elatusalaks, siinse teraviljakaubanduse aluseks,⁵⁷ Rootsi viljalaoks,⁵⁸ mille eest Rootsi valitsus püüdis hoolt kanda,⁵⁹ ei peetud selle arengutaset õigusega kõrgeks.⁶⁰ Rõhutati põllunduse ekstensiivset iseloomu,⁶¹ selle arendamise ühekülgsust peamiselt

⁵³ M. J. Eisen. Eestimaa ajalugu II. Tartu, 1920, lk. 129.

⁵⁴ V. Reiman. Eesti ajalugu. Tartu, 1920, lk. 93—94.

⁵⁵ Tartumaa. Tartu, 1925, lk. 89—90.

⁵⁶ O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts. Tartu, 1935, S. 304.

⁵⁷ O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts. Tartu, 1935, S. 52.

⁵⁸ Eesti majandusajalugu I, lk. 216 (O. Liiv).

⁵⁹ O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage... S. 52.

⁶⁰ Eesti majandusajalugu I, lk. 215 (O. Liiv); H. Sepp. Põllumajanduse teoreetiline käsitus Liivimaal XVII ja XVIII sajandil. — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX—XI 1933/34. Tartu, 1934, lk. 204.

⁶¹ O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage... S. 52, 54, 304; Eesti majandusajalugu I, lk. 215 (O. Liiv); O. Liiv. Eesti kultuuriline ilme rootsi aja lõpul. — «Sõdur», 1935, nr. 27—28, lk. 656.

teravilja (rukki) kui peamise väljaveoartikli kasvatamise suunas.⁶² Rõhutati ka alepõllunduse üldist domineerimist,⁶³ millega XVII sajandi algul kaasnes kütise kasutamine Soome eeskujul,⁶⁴ mis H. Sepa õige arvamuse põhjal⁶⁵ XVII sajandi teisel poolel tiheneva rahvastiku, riigi ja mõisa võimu vahelesegamise ning metsade vähenemise tõttu hakkas oma senist tähtsust kaotama.⁶⁶ Põllutööriistade osas tuuakse esile nende primitiivsust,⁶⁷ põldude väetamise alal karjakasvatuse madalast tasemest tulenevat väetisenappust.⁶⁸ O. Liivi arvates oli see mõisates iseloomulikum kui taludes,⁶⁹ kuigi ta näitab, et mõisates polnud karjakasvatust sugugi nii madalal tasemel, kui üldiselt arvati.⁷⁰ Vähesese väetamise tõttu peetakse ka saake tagasihoidlikeks.⁷¹

Kuigi Rootsi võimu perioodi põllumajanduse kui talupoegade peamise elatusala käsitluse üldsuunad olid õiged, tuleb siiski märkida, et nii mõnigi seisukoht on osutunud ebaõigeks. H. Ligi näitab veenvalt, et kodanliku Eesti ajalooteaduses levinud Soome etnograafilt I. Manniselt ülevõetud vaade, nagu oleks kütisetegemine Eestisse tulnud XVII sajandi esimesel poolel Soome eeskujul, ei ole õige. H. Ligi märgib, et kuigi termin «kütis» ilmus allikaisse alles XVII sajandil, võib sama nähtuse kohta juba varem korduvalt leida andmeid allikais «loomise» nime all.⁷² Kriitiliselt suhtub H. Ligi ka kütise Soome päritolusse, tuues esile, et kütisepõletamisest on Soomes teateid alles alates XVII sajandi keskpaigast, kuigi ta teise nimetuse all esines ka siin juba varem.⁷³ Näidates, et kütisepõletamine kasvas välja aletegemisest hõreda metsaga maal, jõuab H. Ligi järeldusele, et kütis on kohaliku päritoluga, välja arenenud alest, mida kohati veel XVII sajandi lõpul Lõuna-Eestis tunti mitte ale, vaid kütise nime all.⁷⁴

Kütiseprobleemi lahendamise kõrval on H. Ligi poolt leidnud täpsustamist veel O. Liivi väide mõisapõldude vähesemast väeta-

⁶² O. Liiv. Eesti kultuuriline ilme..., lk. 656; O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage..., S. 168; Eesti ajalugu III, lk. 298—300 (F. Linnus).

⁶³ Eesti rahva ajalugu II, 1176 (G. Ränk); Eesti ajalugu III, lk. 296 (F. Linnus).

⁶⁴ Eesti rahva ajalugu II, lk. 1176 (G. Ränk).

⁶⁵ H. Ligi. Põllumajanduslik maakasutus..., lk. 73—74.

⁶⁶ H. Sepp. Eesti metsade majanduslikust osast minevikus. — Eesti Metsanduse Aastaraamat VII, Tartu, 1936, lk. 577.

⁶⁷ Eesti majandusajalugu I, lk. 214—215 (O. Liiv).

⁶⁸ Sealsamas; Eesti ajalugu III, lk. 298 (F. Linnus).

⁶⁹ O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage... lk. 114—115.

⁷⁰ Sealsamas, lk. 304.

⁷¹ Eesti ajalugu III, lk. 298 (F. Linnus); Eesti majandusajalugu I, lk. 215 (O. Liiv).

⁷² H. Ligi. Põllumajanduslik maakasutus..., lk. 76—78.

⁷³ Sealsamas, lk. 78.

⁷⁴ Sealsamas, lk. 79.

misest talupõldudega võrreldes. Suhtudes kriitiliselt O. Liivi mõt-teavaldusse, kelle arvamus oli küll õige, kuid kes ei toonud ühtki fakti oma väite kinnituseks,⁷⁵ näitab H. Ligi usaldusväärsete fak-tide põhjal, et disproportsioon põlispõldude suuruse ja kariloo-made arvu vahel oli madalate viljasaakide tähtsaimaks põhju-seks Eestis mõisates.⁷⁶ Kuigi H. Ligi peab loomade pidamistingi-musi taludes halvemaks kui mõisates, jõuab ta järeldusele, et talupõllud said XVII sajandil tublisti rohkem väetist kui mõisa-põllud.⁷⁷ H. Ligi põhjendab seda järgmiselt. Talumajandis pidi valitsema teatav tašakaal külvipinna suuruse ja loomade arvu vahel. Talupoeg ei saanud laiendada oma põlde enne, kui tal oli selleks piisavalt veeloomi. Seetõttu toimus talumajandis külvipinna laiendamine ja sel ajal praktiliselt ainsa põlluväetise — sõnniku — hulga suurenemine paratamatult teataval määral kooskõlasta-tult. Mõisates oli aga lugu teistsugune. Mõisapõlde hariti talu-poja elus- ja eluta inventariga. Seetõttu ei tarvitsenud mõisapõl-dude laiendamisega kaasneda loomade arvu suurenemine ega sõnnikukoguse kasv.⁷⁸

Muudest talupoegade elatusaladest on enam huvi tuntud kau-banduse vastu. Esiplaanil on ka siin Rootsi valitsuse kaubandus-poliitika, võitlus linnade, mõisa, riigivõimu, väliskaupmeeste vahel eesõiguse pärast talupoegadega kauplemiseks. Talupoegadega kaubanduse suundadena peale Eesti alade mainitakse Soomet,⁷⁹ kellega oldi suure vastastikuse usalduse vahekorras.⁸⁰ Eri-list ettevõtlikkust märgitakse saarlaste puhul, kelle kohta A. Soom⁸¹ ja E. Blumfeldt⁸² väidavad, et sageli tehti suurt julg-ust nõudvaid kaubaretki Kuramaale ja Ojamaale. Tagasihoidlikumalt kui Soomega konstateeritakse kaubanduslike suhete olemasolu ka Venemaaga,⁸³ mida O. Liiv⁸⁴ peab piiriäärsetel aladel põhjendatult⁸⁵ kohati väga tihedaks.

⁷⁵ H. L i g i. Põllumajanduslik maakasutus ... lk. 44.

⁷⁶ Sealsamas, lk. 46—47.

⁷⁷ Sealsamas, lk. 48.

⁷⁸ Sealsamas, lk. 49—50.

⁷⁹ Eesti rahva ajalugu II, lk. 1071—1072 (H. Sepp); O. Liiv. Maakaubandusest ja ülesostust Eestis rootsi aja lõpul. — «Ajalooline Ajakiri», 1934, nr. 1, lk. 12; A. Soom. Linnade võitlus maakaubanduse vastu Eestis ja Ingerimaal XVII sajandi esimesel poolel. — «Ajalooline Ajakiri», 1937, nr. 2, lk. 70; O. Liiv. Iseloomustisi Tallinna-Soome vahelisele kaubandusele peamiselt XVII sajandi lõpul ja Eesti koloniidest Soomes. — «Ajalooline Ajakiri», 1929, nr. 1, lk. 3—4.

⁸⁰ O. Liiv. Iseloomustisi... — «Ajalooline Ajakiri», 1929, nr. 1, lk. 3—4.

⁸¹ A. Soom. Dokument Saaremaa kaubandusoludest rootsi ajal. — «Ajalooline Ajakiri», 1932, nr. 3, lk. 167; Eesti ajalugu III, lk. 254.

⁸² Saaremaa. Tartu, 1934, lk. 308.

⁸³ E. Tender. Tartu linna majandusest XVII sajandi lõpul. — «Linnad ja Alevid», 1933, nr. 6, lk. 85.

⁸⁴ O. Liiv. Maakaubandusest ja ... — «Ajalooline Ajakiri», 1934, nr. 1, lk. 11—12.

⁸⁵ История Эстонской ССР, ч. I, стр.420 (Э. Эпик).

Seades esiplaanile võitluse talupoegadega kauplemisõiguse pärast, ei püütud kuigi palju näidata kaubanduse kui elatusallika osa talurahva majanduslikus elus. O. Liiv, pidades silmas ennekoike «hoolsaid» talupoegi, kes tema sõnade järgi oskasid end maksma panna kaubanduslikul alal,⁸⁶ hindas üle kaubanduse osatähtsust talurahva elatusallikana. Ta väidab, et vaatamata oma ajuti teravalt spekulatiivsele iseloomule, oli talupoegade kaubandus maa majandusliku jõukuse tõusu oluliseks põhjuseks.⁸⁷

Maakaubanduse arengut pidurdavate teguritena ei tooda esile mitte niivõrd talupoegade majanduslikku viletsust kui muid põhjusi. Üheks neist peetakse põhjendatult Rootsi valitsuse mitmesuguseid keelde. Samuti mainitakse, et kuigi Rootsi võimu ajal püüti parandada olukorda kaalude, mõõtude ja rahaühikute ühtlustamisel,⁸⁸ jäi kaubanduse arengut takistavaks kaalude ja mõõtude mitmekesisus,⁸⁹ ning rahaolude korraldamatus.⁹⁰

Teisi talupoegade elatusalasad on käsitletud väga vähe. Napi etnograafilise kirjelduse põhjal võib siiski järeldada, et kalasuse osatähtsus ei olnud suur, eriti sisemaal.⁹¹ Jahinduse osas märgitakse selle elatusala tähtsuse pidevat vähenemist valitsuse keeldude tõttu;⁹² mesinduse kohta väidab selle ala hea tundja F. Linnus, et toimus tugev tagasimine.⁹³ Aiandust elatusallikana peetakse vaadeldaval perioodil veel tühiseks.⁹⁴

Võrreldes elatusaladega on märksa enam tähelepanu pööratud talurahva feodaalsete koormiste küsimusele. Suurem huvi talupoegade kohustuste vastu on tingitud majanduse uurimise ühest põhiaspektist — kuidas siinsed alad tulid toime Rootsi viljaga varustamisega.

Talupoegade koormised jaotatakse õigesti riigi, mõisa ja kiriku omadeks.⁹⁵ Käsitlust iseloomustab süsteemitus, lünklikkus, pealiskaudsus, mida märgib ka A. Perandi, tuues esile, et ei ole antud võrdlevat pilti talupoegade majanduslike koormiste järkjärgulise suurenemise kohta. Autor põhjendab seda allikate —

⁸⁶ O. Liiv. Maakaubandusest ja ... — «Ajalooline Ajakiri», 1934, nr. 1, lk. 9—10.

⁸⁷ Sealsamas, lk. 16.

⁸⁸ O. Liiv. Eesti suhted Rootsiiga kaubanduslikul alal. — Eesti ja Rootsi 1929. Tallinn, 1929, lk. 128.

⁸⁹ Eesti majandusajalugu I, lk. 541 (E. Tender).

⁹⁰ Eesti ajalugu III, lk. 274 (E. Tender).

⁹¹ Sealsamas, lk. 301 (F. Linnus).

⁹² Eesti majandusajalugu I, lk. 302 (E. Tender); O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage, S. 61.

⁹³ F. Linnus. Eesti vanem mesindus. Tartu, 1939, lk. 194—195; F. Linnus. Baltimaade orduaegsest mesindusest. — «Ajalooline Ajakiri», 1936, nr. 1, lk. 9—10.

⁹⁴ O. Liiv. Eesti kultuuriline ilme... — «Sõdur», 1935, nr. 27—28, lk. 656—657.

⁹⁵ Eesti majandusajalugu I, lk. 202 (O. Liiv).

vakuraamatute — lünklikkusega, kus on kasutatud erinevaid mõõtühikuid, mis raskendab uurimist.⁹⁶ Talurahva koormistest on rohkem uuritud peamisi riigimakse — 1630. a. Eestimaal sisseseatud väike- ja veskitolli ning samal aastal Liivimaal kehtestatud statsiooni e. majutusmaksu, mis kasvas välja endistest erakordseist sõjamaksudest ja muutus regulaarseks.⁹⁷ Nende riigimaksude sisseseadmist põhjendatakse sissetulekute saamise vajadusega eriti maakaitse heaks, sõjaväe ülalpidamiseks.⁹⁸

Kuigi kodanliku Eesti ajaloolased ka Rootsi võimu aja osas pöörasid peatähelepanu faktilise materjali kirjeldamisele ja tegelesid vähem üldistuste tegemisega, püüti siiski hinnata riigimaksude raskust talupoegade seisukohalt. Nii näiteks peab J. Vasar väike- ja veskitolli Eestimaal raskeks.⁹⁹ Veelgi raskemaks peavad O. Liiv¹⁰⁰ ja J. Vasar¹⁰¹ statsiooni Liivimaal, mida J. Vasara arvamus järgi (rootsi ajaloolaselt R. Liljedahlilt ülevõetud seisukoht) talupoegadelt armutult sisse nõuti.¹⁰²

Teistest riiklikest kohustustest, mida on analüüsitud pealiskaudsemalt, peetakse raskeks ratsateenistust, mis Põhjasõja ajal kahekordistus, küüdimaksu, palgiraha e. kindlustusmaksu, postiteedekohustusi jm.¹⁰³

Mis puutub talurahva feodaalrenti, siis ei või väita, et seda küsimust oleks vähe uuritud, aga samal ajal ei saa uurimist pidada ammendavaks, kuna seda iseloomustab suurel määral kohalik iseloom. Nii on mõisakohustuste vastu enam huvi tuntud koguteose «Eesti» raames ilmunud ülevaadetes maakondade viisi, mille puhul tuleb märkida, et nende teoste käsitlust, mis eriti kehtib kahekümnendail aastail ilmunute kohta, iseloomustab väga populaarne, vähe teaduslikkusele pretenderiv iseloom. Samal ajal tuleb aga siiski pidada hinnatavaks väljaselgitatud faktide arvu suurenemist, mis sageli toetuvad arhiivimaterjalidele.

Põhjalikum, antud küsimust kogu maa ulatuses üldistav uurimus aga puudub. Pealiskaudselt on tegeldud sellega ka «Eesti rahva ajaloos» II ja «Eesti ajaloos» III.

⁹⁶ A. Perandi. Märkmeid talurahva õigusliku ja majandusliku seisundi kohta Liivimaal Rootsi valitsusaja ajal. — «Ajalooline Ajakiri», 1931, nr. 4. lk. 205—206.

⁹⁷ Eesti majandusajalugu I, lk. 186 (O. Liiv).

⁹⁸ Eesti rahva ajalugu II, lk. 882 (J. Vasar); Eesti ajalugu III, lk. 138—139 (E. Blumfeldt).

⁹⁹ Eesti rahva ajalugu II, lk. 879—880, 890—891.

¹⁰⁰ Eesti majandusajalugu I, lk. 186—187.

¹⁰¹ J. Vasar. Suur uudisteos meie maa kohta Gustav II Adolphi ajastul. — «Ajalooline Ajakiri», 1933, nr. 2, lk. 106—107.

¹⁰² Sealsamas, lk. 103; Eesti rahva ajalugu II, lk. 882.

¹⁰³ O. Liiv. Postinduse osa Eesti ajaloos. — Eesti-Rootsi posti juubelalbum 1636—1936, Tallinn, 1936, lk. 26; Eesti majandusajalugu I, lk. 187 (O. Liiv); J. Kõpp. Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu, 1937, lk. 89; Valgamaa, lk. 173 (R. Kenkmaa).

Talupoegade maksude käsitlust mõisa heaks iseloomustab samuti peamiselt kirjeldav iseloom, kus tavaliselt allikatena on kasutatud vakuraamatuid. Vaatamata sellele, et ollakse tagasihoidlik üldistuste osas ja hinnangu andmises, võib konstateerida, et talupoegade mitmekesiseid makse mõisale peeti õigusega raskeks.¹⁰⁴

Oigustatult peeti üle jõu käivaks mõisale tehtavat tegu,¹⁰⁵ mille pidevat tõusu põhjendatakse sellega, et sõdade, nälja ja haiguste tõttu oli vähenenud talupoegade-teoliste arv, järjest kasvavad mõisapõllud aga vajasisid enam töökäsi.¹⁰⁶ J. Vasara õige arvamus, et XVII sajandi jooksul oli teokoormiste kasv suurem kui muude kohustuste kasv ja et erinevais kohtades oli teo suurus erinev, ühinesid O. Liiv¹⁰⁷ ja E. Blumfeldt.¹⁰⁸

Riigi ja mõisa kõrval tuli talupoegadel tasuda ka mitmesuguseid kirikumakse, mille suuruse kohta on mõningaid andmeid seoses kohaliku ajalooaga, kogu maa osas antud küsimust üldistavad andmed aga puuduvad. Mainitakse, et kiriku heaks kantavad koormised olid mitmesugused, eri kohtades erinevad ja korratult tasutavad.¹⁰⁹

Eelneva põhjal võib järeldada, et talupoegade maksud XVII sajandi jooksul märgatavalt tõusid. Kuna uus läbitöötatud faktiline materjal maksude osas oli vähene ja ei võimaldanud uusi ulatuslikke üldistusi teha, siis kasutati peamiselt kodanliku Läti ajaloolase A. Svabe ja balti-saksa ajaloolase A. v. Tobieni kokkuvõtvaid arvulisi andmeid,¹¹⁰ millele toetudes erinevad autorid jõudsid eri järeldustele. Nii väidab O. Liiv, et XVII sajandi lõpul tuli igal talul riigile ja mõisale ära anda umbes 50–80% oma tuludest. Sellest läks umbes $\frac{1}{5}$ riigile ja $\frac{4}{5}$ mõisale (viimasele Liivimaal teo näol umbes 50% ja maksudena 30%).¹¹¹ Samal seisukohal on üldiselt ka E. Blumfeldt.¹¹² J. Vasar, kes toetub samuti A. Svabe ja A. v. Tobieni andmetele, toob esile, et talupoegadel tuli Rootsi võimu aja lõpul riigile ja mõisale anda 40–50% oma sissetulekust.¹¹³

¹⁰⁴ Eesti ajalugu III, lk. 169–170 (E. Blumfeldt).

¹⁰⁵ История Эстонской ССР, ч. I, стр. 399 (Э. Эпик).

¹⁰⁶ Eesti rahva ajalugu II, lk. 744–746 (J. Vasar); Läänemaa, Tartu, 1938, lk. 291–292 (E. Blumfeldt).

¹⁰⁷ Eesti majandusajalugu I, lk. 202, 220.

¹⁰⁸ Eesti ajalugu III, lk. 134, 170.

¹⁰⁹ A. Horn. Karuse kihelkond säilinud kirikuvisitatsiooniprotokollide valgustusel. Mag.-dis. Tartu, 1934, lk. 93–94; O. Liiv. Rõuge oludest suure nälja ajal. — «Eesti Kirjandus», 1932, nr. 10, lk. 519; Eesti majandusajalugu, lk. 202 (O. Liiv); Valgamaa, lk. 174 (R. Kenkmaa). J. К о р р. Laiuse kihelkonna ajalugu, lk. 116–117.

¹¹⁰ O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage..., S. 101; Eesti rahva ajalugu II, lk. 1004 (J. Vasar).

¹¹¹ Eesti majandusajalugu I, lk. 202.

¹¹² Läänemaa, lk. 292.

¹¹³ Eesti rahva ajalugu II, lk. 1005–1006.

Võrreldes eelnevalt esitatud arvulisi andmeid meie ajalooteaduse andmetega, võib öelda, et kõige lähemale tõele jõudis O. Liiv, kelle andmed osutusid enam-vähem õigeks.¹¹⁴

Sündmuseks, mis siinset järjest raskemaks muutuvat majanduslikku olukorda katastroofiliselt halvendas, oli suur nälg aastail 1695—1697. Suure näljaga seotud küsimustega tegeles kodanliku Eesti ajaloolastest kõige enam O. Liiv. Ta avaldas lühemaid töid ja monograafilise uurimuse «Suur näljaaeg Eestis 1695—1697».

Varasemates käsitlustes piirduti peamiselt Kelchi kroonika andmetega. Ainult S. Schartau, R. Winkler, M. Hodja ja mõned teised, nagu seda toovad esile O. Liiv¹¹⁵ ja A. Soom,¹¹⁶ on puuduliku allikaine põhjal püüdnud lühidalt näidata olukorda näljaajal. Hinnatavaks O. Liivi puhul on see, et ta oma töös lähtus mitte niivõrd eelnevate uurijate seisukohtadest, vaid ennekõike uutest arhiivimaterjalidest. Arvukalt esile tuues uusi faktilisi andmeid, tutvustab autor oma uurimuse «Suur näljaaeg Eestis 1695—1697» lisas 355 näljaajast pärinevat dokumenti, väljavõtteid kroonikatest, ajaloolise traditsiooni kogudest, mis on jagatud viieteistkümnesse peatükki.

O. Liiv, rõhutades õigesti kroonuvõimude abi aeglust ja vähesust,¹¹⁷ näitab suurt nälga kui ühte kõige traagilisemat perioodi eesti rahva elus. Kuigi autori antud etappi käsitlevatele töödele on omane peamiselt fakte kirjeldav iseloom, on märkimisväärne see, et ta uutele allikatele toetudes püüab täpsustada oma eelkäijate seisukohti. Nii näiteks suhtub O. Liiv kriitiliselt Kelchi kroonika, rootsi ajaloolase S. Schartau jt. arvulistesse andmetesse seoses nälja ajal hukkunute arvuga. Ta jõudis järeldusele, et umbkaudu oli see arv 70 000—75 000, s. o. 20% ehk $\frac{1}{5}$ rahvastiku üldarvust,¹¹⁸ mida peavad õigeks ka nõukogude ajaloolased.¹¹⁹

Eelnevast nähtub, et talupoegade majanduslikku olukorda pidasid kodanliku Eesti ajaloolased õigustatult raskeks. Elatusallikad, eriti peamine neist — põllumajandus —, ei suutnud rahuldada talupoegade vajadusi. Maksud ja teokohustus olid koormavad. Reduktsioon kiirendas majandusliku olukorra halvemist, mis muutus katastroofiliseks 1695.—1697. a. nälja tagajär-

¹¹⁴ История Эстонской ССР, ч. I, стр. 401 (Э. Эпик).

¹¹⁵ O. Liiv. Linnad ja maarahvastik Eestis suure näljaaja kriisikuudel. — Kultuuri ja teaduse teilt. Tartu, 1932, lk. 80; O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695—1697. Tartu, 1938, lk. 9.

¹¹⁶ Arvustused. A. Soom. O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695—1697. Tartu, 1938. — «Ajalooline Ajakiri», 1938, nr. 4, lk. 183.

¹¹⁷ O. Liiv. Suur näljaaeg..., lk. 52, 55.

¹¹⁸ Sealsamas, lk. 78.

¹¹⁹ Х. Палли. К вопросу об экономическом положении Эстонии в первой половине Северной войны (1700—1710). — Скандинавский сборник, XI. Талли, 1966, стр. 49.

jel. Sellise raske majandusliku olukorra kirjeldamisega on vastuolus balti-saksa uurijailt A. Richterilt, A. Gernetilt, A. Transehe-Roseneckilt, rootsi ajaloolaselt S. Schartault ja kodanliku Läti ajaloolaselt A. Švabelt ebakriitiliselt ülevõetud väide, et Rootsi võimu perioodil valitšes siiski rahuldav jõukus.¹²⁰ Seda kas ainult mainitakse konstateerivalt, ilma et esile toodaks, milles see väljendus, või tehakse erinevate autorite poolt erinevast aspektist lähtudes. Nii näiteks J. Vasara arvamus järgi avaldus talupoegade jõukus selles, et neil oli kohati suuri varandusi, et talupojad, eriti Liivimaal, ostsid end sageli teotööst vabaks.¹²¹ O. Liiv ei eita, et osa talupoegi elas õige viletsas olukorras, seades selle sõltuvusse ennekõike asustuse tihedusest, kuid seda väidab ta üpris tagasihoidlikult, toonitades üldist jõukust.¹²²

Üldine jõukus O. Liivi arvates väljendus selles, et talupoegade loomade arv tõusis, riietus muutus sarnasemaks mõisaametnike ja isegi rentnike omaga, et talupoegadel oli palju kuld- ja hõbeasju, et jõukamate salved olid hea lõikuse puhul vilja, riideid jms. täis.¹²³ Üheks jõukuse tunnuseks peab O. Liiv veel talupoegade suuri kulunudvaid pulmi, mis tema arvates ei näita mitte ainult jõukust, vaid ka teatavat ükskõiksust tagavara kogumise suhtes ja lootust mõisa peale häda korral.¹²⁴ Eriti jõukaks peab O. Liiv linna maa-alal elavaid talupoegi, kes suutsid anda linnakodanikele ja teistele võlgu.¹²⁵

Mis puutub jõukuse allikate selgitamisse, siis seda püüavad teha ainult üksikud. Nii seletab J. Vasar seda mitte riigivõimu abiga, vaid eestlaste endi julge väljaastumisega oma õiguste kaitseks, mis ei võimaldanud mõisal kõiki talupoegade tulusid oma valdusse saada.¹²⁶ O. Liiv peab Tallinna linnale kuuluval maa-alal elavate talupoegade suurema jõukuse põhjuseks seda, et linnatalupoegade olukord oli märksa parem aadli- ja kroonumõisate talupoegade omast, sest neid ei rõhutatud sel määral andamite ja mitmesuguste muude kohustustega ja toetati linna poolt häda ajal mõjukamalt kui teisi talupoegi.¹²⁷ Üheks linnatalupoegade suu-

¹²⁰ O. Liiv. Maakaubandusest ja... — «Ajalooline Ajakiri», 1934, nr. 1, lk. 9.

¹²¹ Eesti rahva ajalugu II, lk. 960—963, 970.

¹²² O. Liiv. Eesti kultuuriline ilme... — «Sõdur», 1935, nr. 27—28, lk. 658; Eesti majandusajalugu I, lk. 191—192, 257; O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage... S. 100—101, O. Liiv, Maakaubandusest ja... — «Ajalooline Ajakiri», 1934, nr. 1, lk. 9—10.

¹²³ O. Liiv. Virumaa Põhjasõja eel. — «Sõdur», 1936, nr. 37—39, lk. 939—940.

¹²⁴ O. Liiv. Eesti kultuuriline ilme.... — «Sõdur», 1935, nr. 27—28, lk. 658.

¹²⁵ O. Liiv. Eestlus Tallinnas rootsi aja lõpul. — «Ajalooline Ajakiri», 1936, nr. 1, lk. 23.

¹²⁶ Eesti rahva ajalugu II, lk. 961—962.

¹²⁷ O. Liiv. Eestlus Tallinnas.... — «Ajalooline Ajakiri», 1936, nr. 1, lk. 22—23.

rema jõukuse põhjuseks peab O. Liiv veel parema kauplemise võimalust linnaga selle läheduse tõttu.¹²⁸ Rahva üldise majandusliku jõukuse tõusu ühe põhjusena ja seda eriti XVII sajandi lõpul toob O. Liiv esile veel valitsevat rahu.¹²⁹

Hinnates kodanliku Eesti ajaloolaste käsitlust talupoegade jõukusest võib väita, et see on vastuolus nende endi poolt kirjeldatud talupoegade raskete maksudega, majanduslikult raske olukorraga. Sellist vastuolu võib seletada mitmeti. Kõigepealt see, et talurahva osas ei osatud lähtuda diferentseerumisest kui objektiivsest protsessist, mille käigus talupoegade enamik vaesus. Peeti silmas ainult jõukaid, tehes nende põhjal eksliku järelduse talurahva enamiku kohta. Samuti on see seletatav Rootsi võimude teatava idealiseerimise püüdega ja sellega, et kodanliku Eesti ajaloolastel oli raskusi suuremate õigete üldistuste tegemisel, kuna ei mõistatud ajaloo objektiivsete arenguseaduste osa, mis nõukogude ajaloolastele on üldise suuna kättenäitajaks, kergendades tegelikkusele vastavate järeldusteni jõudmist. Seda arvamust kinnitab fakt, et ennekõike oli raskusi sel juhul, kui oli vaja käsitleda ajaliselt suuremat perioodi, mil on eriti oluline tunda vastavat objektiivset tendentsi. Samal ajal aga üldistused, mis on seotud lühema ajaga või hõlmavad teatud kitsast maa-ala, ei erine sageli oluliselt meie ajalooteaduse seisukohtadest. Näitena võib tuua O. Liivi, kelle arvamus Tallinna maa-alal elavate talupoegade suurema jõukuse osas on õige,¹³⁰ kuid samal ajal ei saa pidada põhjendatuks vaadet, nagu oleks kogu Eestimaa talurahva enamik XVII sajandil muutunud pidevalt jõukamaks, sest sellele perioodile on iseloomulik mitte niivõrd üldise jõukuse tõus, kui võrd suure osa talurahva majanduslik laostumine.¹³¹

Kodanliku Eesti ajalooteadus, seades majanduse arengu suures määral sõltuvusse asustuse tihedusest,¹³² pööras märkimisväärset tähelepanu asustusajaloo uurimisele. Peale majanduse parema valgustamise vajaduse peeti asustuse uurimist vajalikuks veel muudel põhjustel, mis oleksid järgmised:

P. Johansen märkis õigesti, et asustusajalooga tuleb tegelda juba sellepärast, et teiste ajalooteaduste hulgas on just temal eeskätt ülesandeks käsitleda eesti rahva enese ajalugu.¹³³

Oluliseks põhjuseks, miks asustuse uurimise vajadust rõhutati, oli see, et asustuse ajaloole toetudes taheti näidata, et kuigi eesti

¹²⁸ O. Liiv. Eestlus Tallinnas.... — «Ajalooline Ajakiri», 1936, nr. 1, lk. 23.

¹²⁹ Eesti majandusajalugu I, lk. 192.

¹³⁰ История Эстонской ССР, т. I, стр. 401—402 (Э. Эplik).

¹³¹ Там же.

¹³² P. Johansen. Eesti asustusuurimise ülesandeist. — «Ajalooline Ajakiri», 1930, nr. 1/2, lk. 11.

¹³³ Sealsamas, lk. 18.

rahvas on väike rahvas, on ta püsima jäänud tänu oma suurele seesmisele jõule¹³⁴ ja rikkalikule juurdekasvule, mistõttu teda ei ähvarda väljasuremine ka tulevikus.¹³⁵

Veel üheks põhjuseks, mille varal on seletatav laialdane huvi Eesti asustuse kujunemise vastu, on see, et ta on tihedalt seotud eestlaste nn. tõulise kujunemise, rassiprobleemidega. Selle käsitlemisel ei tehtud tõu ega rassi mõiste vahel kindlat vahet, nagu see tuleb esile kodanliku Eesti ühe aktiivsema eestlaste «tõulise» kujunemise uurija E. Kanti puhul.¹³⁶

Asustuse uurimist peeti väga vajalikuks veel kui rahvuslikku ülesannet, mille lahendamise käigus tuli välja selgitada suguharude rahvuslikud asukohad.¹³⁷

Asustusajaloo osas oli üheks keskmiseks ülesandeks talu asustusajaloo uurimine, mida põhjendati sellega, et enamik intelligentsist põlvneb maalt, taludest.¹³⁸ Nii väidab H. Treial, kasutades kellegi J. M. tsitaati, et taludest on võrsunud «meie iseteadev ja võitlustes julge talupoeglus. Kõik, mida võime nimetada riigis kandvaks, edasiiviivaks, rajaneb temale».¹³⁹

Kuna asustusajaloo uurimist peeti väga tähtsaks, on sellega seletatav ka antud probleemi põhjalikum käsitus. Ulatuslikumatest töödest väärib märkimist O. Liivi sulest 1927. a. ilmunud magistritöö «Vene asustusest Alutagusel kuni XVIII sajandi esimese veerandini», mis eraldi raamatuna ilmus 1928. a. ja milles peamiselt on käsitletud XVII sajandi asustust. Lühematest eriuurimustest ilmusid 1931. a. J. Vasara «Eestlaste tõuline kujunemine ajaloolisel ajal», kus pearõhk on samuti XVII sajandi asustuse probleemidel. Suhteliselt palju tähelepanu on pööratud asustuse küsimusele ka «Eesti rahva ajaloo» II ja «Eesti ajaloo» III ning O. Liivi kirjutatud «Rootsi aja majandusajaloo» («Eesti majandusajaloo»).

Faktilise materjali rikastamise osas tuleb hinnatavaks pidada asustusajaloo uurimist seoses kohaliku ajalooa. Kõigis koguteose «Eesti» raames ilmunud ülevaadetes maakondade kaupa on püütud käsitleda antud maakondade asustust. Samuti on uuritud asustust ka kihelkonniti. Seda teeb J. Köpp oma 1937. a. ilmunud «Laiuse kihelkonna ajaloo», samuti on asustust järjekindlamalt käsitletud Pärnumaa kihelkondade osas koguteoses

¹³⁴ H. Sepp. Ajaloolisi mõjusid eesti rahvuse säilitamisel. — ERK 1935, nr. 1, lk. 14.

¹³⁵ O. Liiv. Suur näljaaeg..., lk. 102—103.

¹³⁶ E. Kant. Ümbrus, majandus ja rahvastik Eestis. Tartu, 1933, lk. 36—37.

¹³⁷ P. Johansen. Eesti asustusuurimise ülesandeist. — «Ajalooline Aja-kiri», 1930, nr. 1/2, lk. 11.

¹³⁸ H. Treial. Talu asustusajaloo uurimine ja Riigi Keskarhiiv. — «Üli-õpilasleht», 1934, nr. 2, lk. 74.

¹³⁹ Sealsamas.

«Pärnumaa». Eraldi Kihnu asustust on analüüsinud P. Nurmekund oma 1937. a. ilmunud artiklis.¹⁴⁰

O. Liiv asustuse uurimisega enam tegelnud ajaloolasena on lähtunud Alutaguse asustuse uurimisel mitte niivõrd arhiivimaterjalidest kui trükitud allikatest. Esikohal on balti-saksa ajaloolased. Kuigi autor suhtub väga kriitiliselt venekeelsesse asustust käsitlevasse kirjandusse, nimetades seda ebateaduslikuks, ebaõigeid andmeid sisaldavaks, tendentslikuks, venestamist kohapeal ettevalmistavaks,¹⁴¹ ei takistanud selline arvamus teda siiski ulatuslikult kasutamast vene autorite N. Kostomarovi, N. Ustrjalovi, H. Haruzini jt. uurimusi, samuti vene letopisside andmeid.

Asustuse käsitlust kodanliku Eesti ajalooteaduses iseloomustavad järgmised üldiselt õiged põhisuunad.¹⁴² Esiteks näidatakse arvuliste näitajate varal peamiselt seoses kohaliku ajalooa siinse elanikkonna katastroofilist vähenemist sõdade, haiguste ja nälja tagajärjel, eriti Rootsi võimu aja algul. Nii toob E. Blumfeldt esile, et 1624. a. revisjoni järgi elas Audru kihelkonnas ainult 162 meeshinge. Kogu kihelkonna adramaadest oli asustatud ainult 38,4%, kuna 61,6% oli kasutamata.¹⁴³ Põltsamaal aga olid H. Sepa järgi 1624. a. revisjoni andmetel 90% adramaadest tühjad.¹⁴⁴

1624.—1627. a. revisjoni andmeid on uurinud J. Vasar, märkides, et Lõuna-Eestis oli tühje talusid 75,1%, Põhja-Eestis 75,7% ja et XVII sajandi teise veerandi algul oli hävinud vähemalt $\frac{2}{3}$ eesti rahvast, kelle arv maarahva osas kõikus umbes 72 000—84 000 inimese vahel.¹⁴⁵ Neid andmeid peavad õigeks ka nõukogude ajaloolased.¹⁴⁶

Teiselt poolt on asustuse käsitlusele kodanliku Eesti ajalooteaduses omane õigustatud püüe näidata, et rahvastiku arv taastus kiiresti ja seda mitte niivõrd kohaliku elanikkonna loomuliku juurdekasvu teel, vaid väljast siserännanute arvel. Seetõttu, nagu seda märgib J. Vasargi võõrsilt tulnud asukate suurt osatähtsust rõhutades,¹⁴⁷ on uuritud ennekõike nende alade asustust, kus on tegemist rahvuspiiride lähedusega.¹⁴⁸ Selles osas on enam käsitletud soome, vene ja rootsi asustust Saaremaal.

¹⁴⁰ P. Nurmekund. Om Kihnu. Bidrag till öns historia under svensk-tiden samt en törmodan om namnets möjliga härledning. — Svio-Estonica 1937, Tartu, 1937.

¹⁴¹ O. Liiv. Vene asustusest Alutagusel XVII sajandi teisest poolest XVIII sajandi esimese veerandini. Tartu, 1927, lk. 5.

¹⁴² Eesti NSV ajalugu. Tln., 1961, lk. 46.

¹⁴³ Pärnumaa. Tartu, 1930, lk. 271.

¹⁴⁴ Viljandimaa. Tartu, 1939, lk. 264.

¹⁴⁵ Eesti rahva ajalugu II, lk. 927—928.

¹⁴⁶ Eesti NSV ajalugu. Tln., 1961, lk. 46. Eesti NSV ajalugu. Tln., 1957, lk. 104.

¹⁴⁷ J. Vasar. Eestlaste tõuline kujunemine ajaloolisel ajal. — «Olion», 1931, nr. 1, lk. 5.

¹⁴⁸ Sealsamas, lk. 3.

J. Vasar kui soome asustust enam uurinud ajaloolane näitab peamiselt revisjonide andmete põhjal koostatud tabelite varal, et soome asukate protsent Eestis oli kohati märkimisväärselt suur. Kuigi ta ei näita seda kogu maa ulatuses, põhjendades andmete puudulikkusega,¹⁴⁹ väidab ta siiski, et suurim soomlaste protsent Põhja-Eestis oli Virumaal, ulatudes 22,6%,¹⁵⁰ ja Lõuna-Eestis põhjapoolsetel aladel, 1638—1641. a. revisjoni põhjal Põltsamaa lossiläänis, kus soomlased moodustasid elanike üldarvust 24,2%—36,5%.¹⁵¹ Sellise soome asukate rohke Eesti aladele asumise põhjuseks peab J. Vasar põhjendatult Soome talupoegade rasket majanduslikku ja õiguslikku olukorda.¹⁵² Kuigi autor väidab, et Soome ja Eesti talupoegade koormisi ei ole võrdlevalt uuritud, peab ta samal ajal eelarvamuseks seisukohta, et Soome talupoegade majanduslik seisund oli parem selle tõttu, et Soome talupoeg oli vaba, aga mitte pärisori nagu Eesti talupoeg. Sellist seisukohta esitades märgib autor, et Soome ja Eesti talupoja olukorras ei olnud suurt erinevust, Soome talupoja olukord oli vahest isegi raskem.¹⁵³ J. Vasar põhjendab seda nii, et Soome aladele tegid venelased sageli sõjaretki, mis nõudis suurte Rootsi sõjavägede hoidmist Soomes. Sellega kaasnesid uued erakordsed maksud seoses sõjavägede ülalpidamisega, nekrutiks võtmised, mida autor peab Soomes suuremaks kui Rootsis.¹⁵⁴

Vene asustust, nagu juba eespool esile toodud, uuris O. Liiv. Pöörates enam tähelepanu vene asukate majanduslikule olukorrale XVII sajandil ja usulistele vahekordadele samal perioodil, annab autor tagasihoidliku pildi Alutaguse vene asustuse kujunemise kohta, suutmata seda küsimust täiesti rahuldavalt lahendada, nagu õigesti väidab A. Moora.¹⁵⁵ Toetudes vähestele allikatele, sai ta elanikkonna etnilist päritolu kindlaks määrata vaid isikunimede järgi. Kuna nimed sageli olenesid mitte ainult inimese etnilisest päritolust, vaid ka kiriklikust traditsioonist, ei anna nad üksi veel õiget pilti antud ala asustusest. Inimese nimi võib küll mõnikord näidata, millist keelt ta kõneles, kuid keel ei olnud siiski veel ainumääravaks etniliseks tunnuseks.¹⁵⁶

O. Liiv jaotab Vene asustuse kujunemise kolme etappi. Esimest seostab Vene-Liivi sõjaga ja XVII sajandi algusega, mil Eesti rahvastik ka mujal hõrenes. Sellega kaasnes esimene suurem

¹⁴⁹ J. Vasar. Soome asustusest Eestis XVII sajandi keskel. — «Eesti Kirjandus», 1931, nr. 11, lk. 556.

¹⁵⁰ Sealsamas, lk. 559.

¹⁵¹ Sealsamas, lk. 555.

¹⁵² Sealsamas, lk. 560.

¹⁵³ Sealsamas, lk. 552—553.

¹⁵⁴ Sealsamas, lk. 555.

¹⁵⁵ A. Moora. Peipsimaa etnilisest ajaloost. Tln., 1964, lk. 8.

¹⁵⁶ Sealsamas.

vene asukate juurdetulek Alutagusele. Kuigi autor väidab, et vene-
laste juurdetulek toimus kogu Rootsi võimu aja kestel, peab ta
teise etapi alguseks 1685. aastat — raskolnikutevastase määruse
väljaandmise aastat Venemaal. Antud määruse tõttu põgenes
palju vanausulisi ka Alutagusele, kelle arvu O. Liiv ei pea eriti
suureks. Kolmas etapp on seotud Põhjasõjaga.¹⁵⁷

Rootsi asustuse arengut Saaremaal on uurinud E. Blumfeldt.
Kasutades peamiselt arhiivimaterjale, suhtub ta kriitiliselt
C. Russwurm'i 1855. a. ilmunud teoses «Eibofolke oder die Schweden
an den Küsten Ehtlands und auf Runö» esitatud seisukohta-
desse. Ta näitab, et C. Russwurm, toetudes T. Hjärnelt ülevõetud
kontrollimata suulisele traditsioonile, on üle hinnanud rootsi asu-
tuse ulatust Saaremaal, eriti Sõrvés.¹⁵⁸ Kuigi E. Blumfeldti puhul
on hinnatavaks uute arhiivimaterjalide kasutamine, iseloomustab
tema käsitlust kitsalt kohalik kirjeldav iseloom.

Peale soomlaste, venelaste ja rootslaste asumise siinsetele ala-
dele XVII sajandil on andmeid veel lätlaste, leedulaste, poolakate,
sakslaste ja ungarlaste kohta. J. Vasar, kokku võttes 1638.—
1641. a. revisjoni andmeid Karksi, Viljandi, Tarvastu, Helme,
Vastseliina, Kirumpää, Laiuse, Põltsamaa, Pärnu lossiläänide,
Pärnu krahvkonna ja Tartu maapealikkonna talurahva osas, näi-
tab tabeli varal, et kõige rohkem lätlasti oli Tartu maapealikkon-
nas — arvult 72, leedulasi Karksi lossiläänis 6, poolakaid kõige
enam Tartu maapealikkonnas — 19 ja samas kohas ka kõige enam
sakslasi — 12 ning üksainus antud aladel teadaolev ungarlane.¹⁵⁹

J. Vasar, kes toetub dr. Willemsi, dr. Madissoni jt. antropoloogiliste
uurimustele, toob esile, et eestlased on antropoloogiliselt
segarahvas,¹⁶⁰ kes on võõrsilt siia ümber asunud peamiselt vaba-
tahtlikult. Ta näitab, et need rahvastused peagi ümber, võtsid
omaks kohaliku keele ja kombed, mis sai võimalikuks seetõttu, et
siiasumine toimus vähehaaval.¹⁶¹ J. Vasar, toetudes 1638/41. a.
revisjoni andmetele, jõuab Lõuna-Eesti osas järeldusele, et vähe-
malt 15,5% ehk 1/6 rahvastikust ei olnud eestlased.¹⁶²

Kokkuvõttena talurahva majandusliku olukorra käsitlemisest
kodanliku Eesti ajalooteaduses võib esile tuua, et kuna ei mõistet-
ud töötava rahva osa ajaloos, tegeldi vähe talurahva tegeliku
majandusliku olukorraga. Suuremat huvi tunti talupoegade mak-
sude, eriti riigimaksude vastu, kuid ka selles osas, nagu elatus-
alade puhulgi, ei antud kuigi palju uut juurde «iseseisvuse-eelse»
perioodiga võrreldes.

¹⁵⁷ O. Liiv. Vene asustusest Alutagusel kuni XVIII sajandi esimese veer-
randini. Mag.-dis. käsikiri. Tartu, 1928, lk. 55.

¹⁵⁸ E. Blumfeldt. Rootsilisest asustusest Saaremaal. — «Ajalooline
Ajakiri», 1936, nr. 3/4. lk. 155—156.

¹⁵⁹ J. V a s a r. Eestlaste tõuline kujunemine... — «Olion». 1931, nr. 1, lk. 5.

¹⁶⁰ Sealsamas, lk. 3.

¹⁶¹ Sealsamas, lk. 47—48.

¹⁶² Sealsamas, lk. 5.

Seevastu on ka meie ajalooteaduse seisukohalt hinnatavad O. Liivi tööd suure nälja kohta. Toetudes uutele arhiivimaterjalidele ja suhtudes kriitiliselt eelkäijate seisukohtadesse, viis ta antud küsimuse uurimist edasi. Samuti tuleb positiivselt hinnata seda, mida kodanliku Eesti ajalooteaduses saavutati asustusajaloo uurimise alal. Ehkki asustuse osatähtsust majanduses kodanlusele omaselt üle hinnati, rõhutati õigesti selle uurimise vajadust. Kuigi põhjused, millega seda vajadust põhjendati, on meie ajalooteaduse seisukohalt osalt aegunud, rikastas uus faktiline materjal oluliselt kodanliku Eesti ajalooteadust, asustusajalugu.

Talurahva õiguslikust seisundist

Erinevalt majanduslikest probleemidest, mida peeti teisejärguliseks, rõhutati õiguslike küsimustega tegelemise vajadust. J. Uluots põhjendab seda asjaoluga, et «Eesti õigusajalugu aitab otsustaval määral kaasa Eesti rahva ereseadmisele ja enesetundmisele ning selle kaudu oma oleviku ja tuleviku kujundamisele»¹⁶³.

Rootsi võimu aja õiguslike probleemide põhjalikumat analüüsimist peeti veel eriti oluliseks seetõttu, et Rootsit ja Rootsi võimu aega püüti üldiselt idealiseerida. Seoses sellega näidati, et Rootsi õigusnormid pole Eestis välja surnud Rootsi võimu lõppemisega,¹⁶⁴ vaid kestavad, kuna kodanliku Eesti valitsusele nagu Rootsi valitsuselegi olevat omane õiglus, «igavene tahe anda igaühele tema oma»¹⁶⁵.

Võrreldes XVII sajandi õiguslike küsimustega tegelevate uurijate arvu majanduslike probleemide uurijate arvuga, näeme, et esimene on teisest suurem. Ajaloolaste H. Sepa ja J. Vasara kõrval on üksikuid õiguslikke küsimusi uurinud juristid J. Uluots, A. Perandi, L. Leesment. Vaatamata õiguslike probleemide analüüsivate uurijate suhteliselt suurele arvule, on talurahva õiguslik olukord leidnud väga vähe käsitlemist. See on tingitud ennekõike sellest, et juristid, kes tegelesid antud küsimusega, lähenesid sellele puhtformaalsest, juriidilisest aspektist. Suurel määral on ka ajaloolastele iseloomulik formaalne lähenemine talurahva õiguslikule olukorrale. Talurahva õiguslik olukord XVII sajandil kodanliku Eesti ajaloolaste käsitluses on peamiselt kuningate kui talurahva sõprade, reformide, seaduste, määruste jm. sisu ümberjutustamine, talurahvakohtute ja nende võimupiiride kirjeldamine.

¹⁶³ J. Uluots. Eesti õigusajaloo senisest uurimisest ja tuleviku ülesandest. — «Ajalooline Ajakiri», 1930, nr. 1/2, lk. 100.

¹⁶⁴ H. Sepp. Talupoegade kaitse... — «Ajalooline Ajakiri», 1929, nr. 2, lk. 75—76; nr. 4, lk. 211.

¹⁶⁵ J. Uluots. Rootsi mõjust Eesti õiguse ja sotsiaalkorra kujunemises. — Eesti ja Rootsi. Tln., 1929, lk. 88.

Milline oli aga talurahva tegelik õiguslik olukord, kui palju aitasid talupoegi kuninglikud abinõud — selle vastu tunti väga vähe huvi.

Talurahva tegeliku õigusliku olukorra käsitlest iseloomustab mitte ainult uurimuste vähesus ja pealiskaudsus ning erinevate autorite poolt uuritavate küsimuste valiku ühekülgsus, vaid ka piiratus aja ja koha suhtes. Nagu see on omane Rootsi võimu aja uurimisele tervikuna, on ka siin leidnud tähelepanu peamiselt XVII sajandi lõpp, Karl XI valitsemisaeg ja eriti talupoegade kaitsega seotud üritused Liivimaa kroonumõisates, mida peeti Karl XI keskseiks reformideks, millega talupojad olevat võitnud.¹⁶⁶ Samal ajal aga eramõisate talupoegade õigusliku seisundi kohta on vaid üksikuid hüpoteetilist laadi arvamusi, et küllap ka eramõisad olid sunnitud mingil määral järgima kroonumõisate seadusi.¹⁶⁷

Talurahva õiguslikku olukorda käsitlevatest eriuurimustest väärivad märkimist ainult kaks tööd: H. Sepa¹⁶⁸ ja J. Vasara¹⁶⁹ uurimused talupoegade kaitse kohta Liivimaal XVII sajandi lõpul.

Analüüsides H. Sepa ja J. Vasara poolt kasutatud allikaid, võib järeldada, et need olid valitud sellised, mis ei saanudki võimaldada käsitleda talupoegade tegelikku õiguslikku seisundit. H. Sepp, kes pöörab peatähelepanu kuningate reformide kirjeldamisele, ei ole kasutanud trükkimata arhiivimaterjale, vaid piirub trükitud allikatega, kasutades kõige enam Buddenbroocki, samuti A. Švabe andmeid. Erinevalt H. Sepast on J. Vasar kasutanud peamiselt arhiivimaterjale, kuid need on samuti sellised, mis on seotud Karl XI valitsemise ajal talupojakaitse ürituste puhtformaalse küljega. Kuigi ühe ülesandena õigusliku olukorra uurimise osas toodi esile vajadus läbi töötada need allikad, mis otseselt puutuvad eestlastesse,¹⁷⁰ ei teinud seda ei H. Sepp ega J. Vasar, samuti teised.

Kuna talurahva tegelik õiguslik olukord ei olnud kuigivõrd kodanliku Eesti ajalooteaduse huviobjektiks, võib selle kohta leida vaid juhuslikke andmeid, mis eri autoreil ja isegi ühel ja samal autoril, nagu järgnevalt näeme, on erinevad. Kui majanduslike küsimuste osas valitsesid kodanliku Eesti ajalooteaduses enam-vähem samad seisukohad, siis ei saa seda väita õiguslike küsi-

¹⁶⁶ J. Vasar. Rootsi aja senisest... lk. 32; Eesti rahva ajalugu II, lk. 1006 (J. Vasar).

¹⁶⁷ H. Kruus. Eesti ajalugu. — Eesti Entsüklopeedia II. Tartu, 1932, lk. 644; H. Sepp. Talupoegade kaitse rootsi aja lõpul, eriti Liivimaal. — «Ajalooline Ajakiri», 1929, nr. 4, lk. 200; Eesti rahva ajalugu II, lk. 1008 (J. Vasar).

¹⁶⁸ H. Sepp. Talupoegade kaitse rootsi aja lõpul, eriti Liivimaal. — «Ajalooline Ajakiri», 1929, nr. 2—4.

¹⁶⁹ J. Vasar. Karl XI talupoegade kaitse põhjaluste väljakujunemine Liivimaal a. 1681—1684. — «Ajalooline Ajakiri», 1931, nr. 1—3.

¹⁷⁰ J. Uluots. Eesti õigusajaloo senisest uurimisest ja tuleviku ülesandest. — «Ajalooline Ajakiri», 1930, nr. 2, lk. 106.

muste kohta. Nii märgib ka A. Perandi 1935. a., s. o. ajal, mil Rootsi võimu perioodi uurimine oli täies hoos, et «senine ajalooline ja õigusajalooline uurimine ei ole veel öelnud viimast sõnatalurahva õigusliku seisundi kohta nimetatud perioodil»¹⁷¹. Näitena selle kinnituseks, kui vastandlikud olid erinevate uurijate vaated talupoegade õigusliku seisundi kohta, võib tuua seisukohad pärisorjuse küsimuses.

Arvamused selle kohta, kas XVII sajandil oli siin pärisorjust või ei, lähtudes sellest, kuidas keegi tõlgitses pärisorjuse mõistet, võib tinglikult jaotada järgmiselt.

Esiteks autorid, kes näitasid, et vaatamata talupoegade järjest halvenevale õiguslikule olukorrale ei kujunenud pärisorjus lõplikult välja mitte XVII sajandi jooksul, vaid hiljem, Vene võimu ajal. Siia kuuluvad E. Blumfeldt¹⁷² ja A. Perandi.¹⁷³ Sellist vaadet pärisorjusele on väga vähe püütud põhjendada.

E. Blumfeldt ei eita, et esines pärisorjusele omaseid nähtusi, et talupoegade õiguslik seisund keskajaga võrreldes Karl XI valitsemisajani halvenes. Sagenes talupoegade maata võõrandamine. Mõisnike seas pääses üha enam maksvusele vaade, et nemad on talumaade tõelised peremehed, mida vaikides tunnistas ka riigivalitsus. Seisaku talupoegade õigusliku olukorra halvenemisse tõi E. Blumfeldti põhjendamata arvamus järgi Karl XI talurahvasõbralik seadusandlus, mis olevat ära hoidnud pärisorjuse lõpliku väljakujunemise Rootsi võimu ajal.¹⁷⁴

Teisele õiguslike küsimustega tegelevate autorite rühmale on omane pärisorjuse olemasolu tunnustamine Rootsi võimu ajal. Siia kuulub antud küsimust enam käsitlenulist H. Sepp, samuti O. Liiv.¹⁷⁵ H. Sepa arvamus järgi kujunes pärisorjus välja juba XVI sajandi keskel, mil talupojad kinnistati maa külge. Sellega kaasnes õigus neid müüa, osta, kinkida maaga või maata. Ühe pärisorjusele omase tunnusena toob H. Sepp esile talupoegade allutamise mõisnike kohtumõistmise õigusele.¹⁷⁶ Samuti annab pärisorjuse kaotamise püüe Karl XI poolt H. Sepale aluse järeldamiseks, et pärisorjus XVII saj. eksisteeris.¹⁷⁷

¹⁷¹ A. Perandi. Böndernas jordbesittningsrätt i Estland vid slutet av svensktiden. — Svio-Estonicä. Tartu, 1935, lk. 172.

¹⁷² Eesti ajalugu III, lk. 174—175; Läänemaa, lk. 293.

¹⁷³ A. Perandi. Õiguse otsimine Rootsist. — «Nool», 1930, nr. 46, lk. 4; A. Perandi. Märkmeid talurahva õigusliku ja majandusliku seisundi kohta Liivimaal Rootsi valitsemisaja alul. — «Ajalooline Ajakiri», 1931, nr. 4, lk. 200; A. Perandi. Mõisnike ümberkäimine talupoegadega rootsi ajal. — «Nool», 1931, nr. 71, lk. 10.

¹⁷⁴ Eesti ajalugu III, lk. 175; Läänemaa, lk. 293—294.

¹⁷⁵ Eesti ajalugu III, lk. 200.

¹⁷⁶ H. Sepp. Eestlaste ajalugu. — Eesti. Maa — Rahvas — Kultuur. Tartu. 1926, lk. 253.

¹⁷⁷ H. Sepp. Talupoegade kaitse... — «Ajalooline Ajakiri», 1929, nr. 3, lk. 134.

Ebamäärane on J. Vasara seisukoht pärisorjuse küsimuses. Uhelt poolt väidab autor, et kuigi mõisnikud püüdsid talurahva õiguslikku seisundit tõlgendada pärisorjusena,¹⁷⁸ isegi nimetades talupoegi pärisorjadeks,¹⁷⁹ ja et palju esines talupoegade müümist ilma maata, mis olevat enamikus küll toimunud kokkuleppel talupoegadega, siis rääkivat pärisorjuse olemasolu vastu eesti tüdrukute abiellumisvabadus, mis lubas ühest mõisast teise asuda.¹⁸⁰ Seda peab J. Vasar alusetult pärisorjuse puudumise üheks põhiliseks tunnuseks,¹⁸¹ millega piirduvadki tema pärisorjust eitavad väited. Teiselt poolt aga näitab J. Vasar, et eesti talurahva õiguslik olukord on pärisorjuslik. Nii näiteks väidab ta «Eesti rahva ajaloo» II osas (samas on esile toodud ka tema seisukoht, et pärisorjust XVII sajandil ei olnud), et mõisnikud suutsid oma seisukoha talupoja kui pärisorja suhtes peale suruda ka siinsete oludega vähetuttavaile Rootsi valitsejaile.¹⁸² Selle kasuks, et J. Vasar pidas pärisorjust Rootsi võimu ajal eksisteerivaks, räägib veel rida teisi väiteid tema eriuurimustest. Võrreldes soome talupoja õiguslikku seisundit eesti talupoja omaga, jõuab ta järeldusele, et soome talupoeg oli vaba, eesti talupoeg aga pärisori.¹⁸³

Selline vaadete erinevus pärisorjuse küsimuses kodanliku Eesti ajalooteaduses on mitmeti põhjendatav. Esiteks, pärisorjuse kui ajaloolise mõiste ebamäärasus, mis võimaldas seda subjektiivselt tõlgitseda. Teiseks see, et peamiseks huviobjektiks õiguslikes küsimustes oli Karl XI oma talupojakaitse abinõudega, mistõttu, nagu kodanlikele uurijatele omane, ei tundudki põhjalikumat huvi pärisorjuse kui talurahva tegelikkusolukorda peegeldava küsimuse vastu.

Hoolimata vaadete erinevusest peeti õigesti talurahva õiguslikku olukorda siinsetel aladel üldiselt raskeks. Sel seisukohal olid näiteks ajaloolastest J. Vasar,¹⁸⁴ R. Kenkmaa,¹⁸⁵ E. Blumfeldt¹⁸⁶ ja juristidest A. Perandi.¹⁸⁷ Järjest halvenevaks peeti põhjendatult mitte ainult Eestimaa talupoegade õiguslikku seisundit, vaid ka Rootsi vabatalupoegade oma. J. Vasar toob esile, et rootsi talupoegade isiklik vabadus sattus hädaohtu ning rootsi

¹⁷⁸ Eesti rahva ajalugu II, lk. 963—966.

¹⁷⁹ Sealsamas, lk. 972.

¹⁸⁰ Sealsamas, lk. 970—971.

¹⁸¹ Sealsamas.

¹⁸² Sealsamas, lk. 963.

¹⁸³ J. Vasar. Soome asustusest Eestis XVII sajandi keskel. — «Eesti Kirjandus», 1931, nr. 11, lk. 652.

¹⁸⁴ Eesti rahva ajalugu II, 908—910; J. Vasar. Rootsi aja senisest..., lk. 32; J. Vasar. Soome asustusest..., lk. 550.

¹⁸⁵ Valgamaa, lk. 174.

¹⁸⁶ Eesti ajalugu III, lk. 175.

¹⁸⁷ Eesti rahva ajalugu II, lk. 1054—1055; A. Perandi. Mõisnike ümberkäimine talupoegadega rootsi ajal. — «Nool», 1931, nr. 71, lk. 10.

talupojad hakkasid põhjendatult kartma, et aadel hakkab neid kohtlema «Liivimaa moodi».¹⁸⁸

Kokkuvõttena talupoegade õigusliku seisundi käsitluse kohta kodanliku Eesti ajalooteaduses võib väita, et kuigi õigesti¹⁸⁹ märgiti talupoegade õigusliku olukorra üldist halvenemist mitte ainult siinsetel aladel, vaid ka mujal, ei suudetud siiski anda sellest õiget ja ammendavat ülevaadet. Eriti puudulikuks jäi eramõisate talupoegade õigusliku olukorra analüüs. Ebamääraseks ja lahendamatuks jäi samuti pärisorjuse küsimus. Selles osas valitses erinevaid arvamusi, millest mitte üheski õigesti ei rõhutatud, et pärisorjus formuleeriti lõplikult seadustes XVII sajandil.

Sunnisamaus on pärisorjuse põhitunnus. V. I. Lenin kirjutab: «Pärisorjuse põhiliseks tunnuseks on see, et talurahvast... loeti maa külge kinnistatuks (прикрепленным) — sellest tuleneski mõiste ise — pärisorjus (крепостное право).»¹⁹⁰ 1632. ja 1639. a. määrustega keelati Eesti- ja Liivimaal talupoegade lahkumine mõisa piiridest, püüti takistada pagemist ja tõmmata vabadikke mõisaorjusse. Lõplikult vormistati pärisorjus juriidiliselt 1645. a. Eestimaal ja 1671. a. Liivimaal. Talupojad-pärisorjad loeti selle mõisa külge kuuluvaks, mille maa-alal nad elavad. Kehtestati üksikasjalik põgenenud talupoegade väljaandmise kord. Nende korralduste täitmiseks asutati Liivimaal erilised politseikohtud — sillakohtud. Põhja-Eestis täitsid samu ülesandeid haagikohtunikud. Vabadikke sunniti võtma maatükke või minema aastasulasteks talusse. Talupoegadel oli keelatud igasuguste relvade omamine. Talupoegi, kelle hind vastas keskmise tööhobuse hinnale, hakati müüma ilma maata ja sageli lahus perekonnast, vajaduse korral ka välismaale.¹⁹¹

Eesti talurahva klassivõitlusest

Ehkki kodanliku Eesti ajalooteaduses esineb sõna «klass», on see pigem kihi või seisuse tähenduses, kuid mitte klassi tähenduses marksistlikus mõttes, nii nagu see on formuleeritud V. I. Lenini poolt. «Klassideks nimetatakse suuri inimeste grappe, kes erinevad üksteisest neile teatud ajaloolises ühiskondliku tootmise süsteemis kuuluva koha poolest, oma suhetelt (mis on enamasti fikseeritud ja vormistatud seadustes) tootmisvahenditega, nende poolt töö ühiskondlikus organisatsioonis etendatavalt osalt, järeli-

¹⁸⁸ Eesti rahva ajalugu II, lk. 909—910; J. V a s a r. Talupoegade kaitse... — «Ajalooline Ajakiri», 1931, nr. 1, lk. 11; J. V a s a r. Rootsi aja senisest.... lk. 32.

¹⁸⁹ Eesti NSV ajalugu. Tln., 1957, lk. 111—112 (A. Vassar).

¹⁹⁰ V. I. L e n i n. Riigist. — Teosed, 29. kd., lk. 444.

¹⁹¹ Eesti NSV ajalugu, lk. 111—112 (A. Vassar).

kult aga ka ühiskondliku rikkuse selle osa saamisviisilt ja suuruselt, mis on nende käsutuses. Klassid on niisugused inimeste grupid, kellest üks võib omastada teise tööd selle tõttu, et nende koht ühiskondliku majanduse teatavas formatsioonis on erinev.»¹⁹²

Näitena selle kohta, kuidas läheneti klassi mõiste tõlgitsemisele kodanliku Eesti ajalooteaduses, võib tuua O. Liivi, kes jaotab kaupmehed XVII sajandil majanduslikult kolme klassi: jõukateks, keskmisteks ja kehvadeks.¹⁹³ Samal ajal tuleb aga O. Liivi suhtes siiski tunnustavalt märkida, et ta mõistis, et diferentseerumisprotsess leidis aset ka kaupmeeskonnas.

Mitte mõistes feodaalse klassiühiskonna süvenevat diferentseerumist kui objektiivset protsessi, mis E. Öpiku arvamuse põhjal XVII sajandil oli takistatud,¹⁹⁴ käsitleb kodanliku Eesti ajalooteadus kihistumist, nagu seda tol ajal nimetati, äärmiselt puudulikult ja ühekülselt. Iseseisva teemana antud probleemi uuritud ei ole. Seda on tehtud vaid seoses teiste küsimustega ja tavaliselt piirduki siis vastavate kihtide nimetamise ja mõnikord ka antud kihi kohustuste loetlemisega, ilma et oleks püütudki lähemalt näidata, milline oli ühe või teise kihi objektiivne arengutee. Nagu see on omane Rootsi võimu aja uurimisele tervikuna, on ka siin pööratud peatähelepanu Liivimaale ja talupoegade rikkamale osale — vabatalupoegadele, kelle puhul põhjendatult märgitakse arvulist vähenemist.¹⁹⁵

Vabatalupoegade kõrval on leidnud enam nimetamist vaesematest kihtidest üksjalad, kelle kohta väidetakse õigesti, et see kiht lakkas XVII sajandi lõpuks peaaegu olemast. Põhjuseks peetakse mitte pärisorjusliku korra tugevnemisest tingitud objektiivset tendentsi, vaid Rootsi valitsuse, eriti Karl XI püüet riigi rahanduslikest huvidest lähtudes panna vabu inimesi sulastena taludesse tööle või asustada tühjades taludes.¹⁹⁶

Kuigi adratalupoegade kui kõige arvukama kihi osas, mis moodustas keskmiselt $\frac{3}{4}$ kogu talurahvast,¹⁹⁷ on esile toodud, et nad kannatasid kõige enam,¹⁹⁸ ei ole nende vastu niigi palju huvi tuntud kui vabatalupoegade ja vaesemate kihtide vastu. On ainult konstateeritud, et XVII sajandi lõpuks koosnes eesti maarahvas

¹⁹² V. I. Lenin. Suur algatus. — Teosed. 29. kd. Tln., 1954.

¹⁹³ Eesti majandusajalugu I, lk. 253.

¹⁹⁴ История Эстонской ССР, ч. I, стр. 401.

¹⁹⁵ Eesti ajalugu III, lk. 175 (E. Blumfeldt); J. Uluots. Grundzüge der Agrargeschichte Estlands. Tartu, 1935, lk. 94; Eesti majandusajalugu I, lk. 196 (O. Liiv).

¹⁹⁶ H. Serr. Tööjõu kasutamise küsimus Eestis vanemal ajal. — «Ajalooline Ajakiri», 1937, nr. 3, lk. 128; Eesti ajalugu III, lk. 175 (E. Blumfeldt); Eesti rahva ajalugu II, lk. 1001 (J. Vasar); Eesti majandusajalugu I, lk. 195—196 (O. Liiv).

¹⁹⁷ E. Tarve. Adratalupoegade olukorrast Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul. Tln., 1964, lk. 5.

¹⁹⁸ Saaremaa, lk. 314 (E. Blumfeldt).

sunnismaistest adratalupeogadest, välja arvatud 4—5% saunikuid ja umbes 10% talusulaseid.¹⁹⁹

Pöörates vähe tähelepanu klassidele, ei mõistetud ka klassivõitluse osa ajaloos, mida on üldiselt väga vähe uuritud. Võttes aluseks subjektivismi, mitte mõistes ajaloo arengu objektiivseid seaduspärasusi, lähtuti seisukohast, et ajalooprotsessi liikumapanevaks jõuks on võitlus rahvaste vahel, mida püüti samastada rassi võitlusega, mitte aga võitlus klasside vahel.²⁰⁰ Lähtudes rahvustevikluse teooriast, mille osatähtsust rõhutati,²⁰¹ taheti natsionalismi propageerimisega töötajate tähelepanu kõrvale juhtida teravnevast klassivõitlusest ja pidurdada tööliste klassiteadvuse arengut.

Klassivõitluse vähest käsitlust tingis olulise põhjusena asjaolu, et kodanliku Eesti ajaloo teaduses püüti näidata Rootsi kuningaid, eriti Karl XI, kui talurahva sõpru, heategijaid. Sellistena püüdis neid kujutada juba V. Reimari. Kuigi hilisemad uurijad suhtusid kohati kriitilisemalt üksikute kuningate tegevusse, jäi kodanliku Eesti ajaloo teaduses püsima Rootsi kuningate ideali-seerimine.

Kodanliku Eesti ajaloolastest hindas Rootsi kuningate tegevust kõige kriitilisemalt O. Liiv. Erinevalt teistest ei rõhuta ta Rootsi valitsejate humanseid motiive ja märgib õigesti, et reformide eesmärgiks oli täita riigikassat.²⁰² Suhtudes kriitiliselt talupoegade liialdatud ususse kuningate headusest, eriti Karl XI suhtes, näitab O. Liiv, et niipea, kui redutseeritud maa oli juba suures osas riigi käes, ei rutatud enam talurahva vabastamisega.²⁰³

Ka J. Vasar suhtus võrdlemisi kriitiliselt Rootsi kuningate tegevuse hindamisse. Uhelt poolt näitab ta, et Rootsi kuningad on püüdnud parandada talupoegade olukorda ja põhjendab kuningate vastavaid samme sellega, et nad olid harjunud oma maal nägema vaba talupojaseisust ja vaatasid võõrastavalt talupoegade kohtlemisele «Liivimaa kombel».²⁰⁴ Nii toob ta esile kuningate Eerik XIV,²⁰⁵ Johan III,²⁰⁶ Karl IX²⁰⁷ jt. talupojasõbralikke kavatsusi. Samal ajal märgib autor põhjendatult, et tegelikult parandasid nad talurahva olukorda võrdlemisi vähe. Rootsi kuningail oli J. Vasara õige arvamuse järgi kalduvus aidata talupoegi pare-

¹⁹⁹ Eesti rahva ajalugu II, lk. 942—943 (J. Vasar).

²⁰⁰ O. Stein. Eesti kodanluse filosoofiast ja sotsioloogiast. Tln., 1965, lk.

81.

²⁰¹ H. Kruus. Eesti rahva ajaloolise kutsumuse ideest. — EOS-i album XI. Tartu, 1940, lk. 19—22.

²⁰² O. Liiv. Eestimaa talunike palve- ja kaebekiri kuningas Karl XI-le 1684. a. — «Ajalooline Ajakiri», 1929, nr. 3, lk. 156—157; O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage... S. 54.

²⁰³ O. Liiv. Eestimaa talunike..., lk. 157.

²⁰⁴ J. Vasar. Rootsi aja senisest..., lk. 31—32.

²⁰⁵ Eesti rahva ajalugu II, lk. 743.

²⁰⁶ Sealsamas, lk. 743—744.

²⁰⁷ Sealsamas, lk. 730—732.

male järjele ainult niikaua, kui poliitiline arvestus seda nõudis. Kui selleks vajadus kadus, jäeti see kõrvale. Näitena toob J. Vasar Karl IX ja Karl XI, kelle soovist talupoegi vabastada ei jäänud siis enam midagi järele, kui tuli arvestada Liivi aadli poolehoidu.²⁰⁸

J. Vasar jaotab Rootsi kuningad nende talupojasõbralikkuse põhjal kahte suurde gruppi: valitsejad kuni Karl XI ja Karl XI valitsusaeg. Esimeste osas väidab ta, et kaugeltki mitte kõik kuningad, eriti ajavahemikus 1632—1672, ei ole andnud veenvaid tõendeid selle kohta, et nad oleksid püüdnud parandada talupoegade olukorda.²⁰⁹ Kuigi J. Vasar õigesti mainib, et juba algusest peale ei seisnud Rootsi kuningate reformikavas mingit põhjalikku muutust siinsetes agraaroludes,²¹⁰ annab ta siiski erilise koha «talurahvasõprade» seas Karl XI-le 1680. aastast alates.²¹¹ mis J. Vasara järgi sai murrangu alguseks seoses Karl XI talupojakaitsesega.

Põhjendades Karl XI talupoegade kaitsemääruse väljatöötamise vajadust, annab J. Vasar hinnangu eelnevatele arvamustele. Ehkki autor ei too esile, kellele need kuuluvad, ei pea ta reformide puhul küllaldaseks ainuüksi fiskaalsetest huvidest lähtumist. Samuti ei pea ta piisavaks põhjuseks valitsuse filantroopilisi kalduvusi, soovi talupoegade olukorda parandada. Mitteküllaldaseks peab ta ka vaadet, kus on arvestatud mõlemat motiivi.²¹² Esitades oma seisukoha Karl XI talupoegade kaitsemääruste põhjendamise kohta, rõhutab J. Vasar järgmist: talupoegade kaitseüsteemi oli vaja tugevamini välja arendada, kui ei tahetud, et talupoeg muutuks riigivaenuliseks ning ära põgeneks.²¹³ «Karl XI talupojareformide lähtepunktiks on suurmaavaldaja püüe kindlustada oma talupoegi rentnike poolt väljakurnamise vastu.²¹⁴ Need J. Vasara kolmekümnendate aastate esimesel poolel ilmunud tõode põhjal esiletoodud seisukohad ei ole valed, kuid samal ajal võib siiski väita, et ta ilmselt alahindas Karl XI majanduslikke kaalutlusi ja hindas üle humaanseid motiive.²¹⁵ Sellest võib järeldada, et ka J. Vasar, kes V. Reimani juures pidas suureks puuduseks seda, et viimasele oli omane pidada «vaenlase vaenlast sõbraks»,²¹⁶ ei

²⁰⁸ J. Vasar. Rootsi aja senisest..., lk. 31—32.

²⁰⁹ Sealsamas, lk. 32—33.

²¹⁰ Eesti rahva ajalugu II, lk. 881.

²¹¹ J. Vasar. Rootsi aja senisest..., lk. 33.

²¹² J. Vasar. Karl XI talupoegade kaitse põhjaluste väljakujunemine Liivimaal a. 1681—1684. — «Ajalooline Ajakiri», 1931, nr. 3, lk. 142.

²¹³ Eesti rahva ajalugu II, lk. 1000.

²¹⁴ J. Vasar. Om Karl XI:s bondereformer i Livland. — Svio-Estonica 1934. Tartu, 1934, lk. 94.

²¹⁵ J. Vasar. Karl XI talupoegade kaitse... lk. 142—143. J. Vasar. Liivimaa talurahva olukorrast suure reduktsiooni alul. — «Ajalooline Ajakiri», 1930, nr. 3, lk. 161.

²¹⁶ J. Vasar. Rootsi aja senisest..., lk. 31.

olnud ise päris vaba sellest puudusest ja tasus poliitikuna lõivu kodanliku Eesti välispoliitilisele orientatsioonile.

Erinevalt O. Liivist ja J. Vasarast suhtus E. Blumfeldt ebakriitiliselt Rootsi valitsejate ja nende poliitika elluviijate tegevuse hindamise talupoegade osas. Reimanlikult nimetab ta Karl IX «kangemeelseks talurahva sõbraks»,²¹⁷ talurahvakuningaks,²¹⁸ J. Skyttet «tugevaks ja humaanseks isiksuseks»,²¹⁹ Karl XI talurahvaseadusandlust talurahvasõbralikuks.²²⁰

Rootsi valitsejaid, eriti Karl XI, idealiseeris kodanliku Eesti ajaloolastest veel H. Sepp, kes pidas teda liialdatult talupoegade seisundi parandamise osas «erakorraliseks isikuks».²²¹ Ta ütleb Karl XI kohta: «Kuningas ise aga oli järjekindel ja tema tahtmine selge, olgu see tahe juhitud kas humaansusest või jälle osaliselt ka Rootsi kuningavõimu huvidest.»²²²

Kodanliku Eesti ajalooteadusele on omane näidata kuninga kui talurahva sõpru ning talurahvast kui kuningate heasoovlikku sõpra. See on eriti iseloomulik E. Blumfeldtile, kes mainib, et Rootsi kuningavalitsus Karl IX ja Gustav Adolfi ajal rajanes talupoegadel, kes olid riigipäeval kõige enam arvestatavaks seisuseks ja püüdsid igati kuningat toetada.²²³ E. Blumfeldt ei eita, et talupoegade koormised kasvasid sõdade tõttu, kuid näitab samal ajal, et talupojad lasksid end riigipäeval veenda uute maksude vajaduses ja tulid igati vastu kuninga nõudeile.²²⁴

Sama on iseloomulik ka J. Vasarale. Väites, et Rootsi riigile kuulus rahva toetus, märgib ta, et talupoegadel oli põhjust olla riigi poolt, sest tema arvates ei saanud ju talupoegadel olla ükskõik, kas temalt võetavad maksud läksid mõisnike heaks või riigi kuludeks maa heakorraldajate alalhoidmisel.²²⁵

Toetudes Rootsi kuningate ja siinse talurahva «sõprusele», piirduti klassivõitluse osas vaid üksikute, juhuslike faktiliste andmete esitamisega peamiselt XVII sajandi lõpust. Enam tuuakse esile talupoegade passiivse protesti vorme — Liivimaa kroonutalupoegade kaebusi kuningas Karl XI ajal ja pagemist. Esimene neist on seotud Rootsi kuningate kui talurahva sõprade kujutamise, mis eriti kehtib Karl XI osas. Nii märgib J. Vasar üksikute näidete põhjal kuningale kaebamise massilisust rõhutades,²²⁶

²¹⁷ Eesti ajalugu III, lk. 136.

²¹⁸ Sealsamas, lk. 116.

²¹⁹ Sealsamas, lk. 155.

²²⁰ Läänemaa, lk. 293.

²²¹ H. Sepp. Talupoegade kaitse rootsi . . . , lk. 82—83.

²²² H. Sepp. Talupoegade kaitse rootsi aja lõpul, eriti Liivimaal. — «Ajalooline Ajakiri», 1929, nr. 4, lk. 197.

²²³ E. Blumfeldt. Gustav II Adolf — «Lõvi Põhjamaalt». Tartu, 1936, lk. 121—122.

²²⁴ E. Blumfeldt. Gustav II . . . , lk. 123.

²²⁵ Eesti rahva ajalugu II, lk. 880.

²²⁶ J. Vasar. Karl XI talupoegade kaitse . . . , lk. 76—77.

et Karl XI ei suhtunud kaugeltki mitte umbusklikult talupoegade kaebustesse.²²⁷ «Suureks auks Karl XI-le oli, et ta ikka aega leidis talupoegade kaebusi ära kuulata ning teha ka vastavaid korraldusi häda parandamiseks, kui kaebed oli põhjendatud.»²²⁸ Sama toob esile ka H. Sepp, mainides, et talupoegade kaebusi oli palju ja et need leidsid tavaliselt tähelepanu.²²⁹ Tuuakse esile Karl XI head tahet kaitsta talupoegi mõisarentnike eest. Selle kinnituseks lisatakse isikut, aega ja kohta mainimata, et mitmeid mõisarentnikke karistati rahatrahviga ja rendilepingute ülesütlemisega.²³⁰ Oigesti märgiti, mis kehtib ennekõike J. Vasara kohta, et talupoegade kaebustest oli tegelikult siiski vähe kasu.²³¹ Põhjendatakse sellega, et talupoegade kaebustest ulatus väike osa kuninga kõrvu. Olukorras aga, mil rentnike suhtumine talupojasse oli raskesti kontrollitav, löid loodetavad suured kasud ja väike sissekukkumise võimalus rentnikele soodsa pinna kuritarvitusteks.²³²

Märksa tagasihoidlikumalt kui talupoegade kaebusi on käsitletud pagemist. Kuigi on õigesti konstateeritud, et see oli Rootsi võimu ajal kohati massiline,²³³ olles talupoegade esmajärguliseks enesekaitse relvaks,²³⁴ ei ole tehtud katsetki antud küsimust ulatuslikumalt käsitleda, et näidata põgenemise massilisust. Pagemist käsitledes piirduakse tavaliselt mõne reaga, kus mainitakse vaid peamisi suundi ja mõnikord ka põhjusi. Pagemise suundadena peale Eesti alade ja Kuramaa nimetatakse Venemaad,²³⁵ Rootsit²³⁶ ja Soomet.²³⁷ Kodunt lahkumist põhjendatakse raske majandusliku olukorraga, samuti perekondlike põhjustega, süütega.²³⁸

Talupoegade protestivormidest on kõige vähem tähelepanu leidnud talurahva aktiivne klassivõitlus. Rootsi võimu perioodi alguse kohta Eestimaal on vaid konstateeritud, et kuigi Eestimaa talupojad ei suhtunud oma koormiste tõususse rahulolematu seta, ei ole otseseid teateid vastuhakkamiste kohta.²³⁹ Soome «nuiasõja» puhul, mis algas 1596. a., on mainitud siinsete talupoegade rahu-

²²⁷ J. V a s a r. Karl XI talupoegade kaitse..., lk. 78.

²²⁸ Eesti rahva ajalugu II, lk. 1008.

²²⁹ H. S e p p. Talupoegade kaitse... — «Ajalooline Ajakiri», 1929, nr. 4, lk. 196.

²³⁰ Eesti rahva ajalugu II, lk. 998 (J. Vasar).

²³¹ Sealsamas; J. V a s a r. Karl XI talupoegade kaitse..., lk. 131.

²³² Sealsamas.

²³³ Saaremaa, lk. 314 (E. Blumfeldt).

²³⁴ Eesti rahva ajalugu II, lk. 948 (J. Vasar).

²³⁵ Saaremaa, lk. 314; O. L i i v. Eestimaa talunike..., lk. 159; J. K õ p p. Laiuse kihelkonna ajalugu, lk. 89—90.

²³⁶ Sealsamas.

²³⁷ O. L i i v. Iseloomustusi Tallinna—Soome... — «Ajalooline Ajakiri», 1929, nr. 1, lk. 73.

²³⁸ O. L i i v. Eestimaa talunike..., lk. 157. J. K õ p p. Laiuse kihelkonna..., lk. 89—90.

²³⁹ Eesti rahva ajalugu II, lk. 747 (J. Vasar).

tut meeoleolu, soovi järgida soome talupoegade eeskujut.²⁴⁰ J. Vasar, kellele kuuluvad äsja esiletoodud seisukohad talupoegade aktiivse võitluse osas, seab selle intensiivsuse põhjendamatu suurse sõltuvusse talupoegade relvakandmise õigusest.²⁴¹ Pärast seda, kui Tallinna asehäalduri korraldusel Eestimaa talupoegadelt korjati relvad ära, toimus J. Vasara arvates pööre võitluse vähenemise suunas, sest relvata talupoeg oli võimetu end kaitsma mõisniku ülemvõimu vastu.²⁴² XVII sajandi lõpu poole suureneb talupoegade aktiivse võitluse kohta esitatavate faktide arv, kuid jääb siiski kogu perioodi jooksul väheseks ja juhuslikuks.

Üheks uurijaks, kes selles osas faktilise materjali baasi laiendas, oli O. Liiv. Analüüsides talupoegade rasket olukorda nälja-aastail 1695—1697, märgib ta, et «kui korduvate kaebuste järel olukord siiski ei paranenud, rohkenesid talurahva hulgas vastuhakud mõisavõimule»²⁴³. Seda väidet kinnitavad mitmed näited. Vaen mõisnike ja mõisarentnike vastu O. Liivi kirjelduse põhjal oli mõnel pool nii suur, et maksude sissenõudmisel esines lööminguid, millest talupoegade naisedki osa võtsid.²⁴⁴

Kodanliku Eesti ajaloo teaduses ei eitatud seda, et talupoegade olukord oli raske, millest tulenesid kaebused, põgenemine ja aktiivsed väljaastumised. Samal ajal aga piiratakse talurahva võitlust Rootsi võimu perioodil ainult mõisaga. Erinevalt baltisaksa ajaloo teadusest ei olnud kodanliku Eesti ajaloo teadusel põhjust maha salata eesti talupoegade igivana mõisavastast võitlust. Mis puutub aga talupoegade võitlusesse Rootsi võimu vastu, siis siin on täiesti ignoreeritud, nagu seda väidab ka E. Õpik,²⁴⁵ faktilise materjali olemasolu ja eitatud võitlust. Selline lähene mine antud küsimusele on tingitud valitsevast tendentsist näidata Rootsi riiki ja kuningaid kui heategijaid, kellele sinne talurahvas, nagu elnevalt käsitletud, olevat vastanud tänuliku sõprustundega.

Eesti talurahva kultuurist

Üheks keskmaks küsimuseks olid kultuuriprobleemid, millega tegelemist peeti erakordselt tähtsaks. See on lahutamatu seotud kodanlikus Eestis domineerinud arvamusega, mida võib iseloomustada H. Kruusi sõnadega: «... üksnes suurrahvas võib taotleda välise vägevuse eesmärgi, mida ta võib saavutada poliitilisel alal ja sõjaliste vahenditega. Seevastu jääb väikerahvale

²⁴⁰ Eesti rahva ajalugu II, lk. 747 (J. Vasar).

²⁴¹ Sealsamas, lk. 748.

²⁴² Sealsamas.

²⁴³ O. Liiv. Suur näljaaeg..., lk. 87.

²⁴⁴ Sealsamas, lk. 90.

²⁴⁵ E. Õpik. Eesti talurahva võitlus feodaalse ja koloniaalse rõhumise vastu aastail 1680—1710. — Eesti NSV TA Toimetised, 1955, nr. 1, lk. 18.

avatuks ainult vaimusuuruse tee. See on kõrgeastmelise kultuuri loomise, igakülgse vaimuarendamise ja pingsa töö tee.»²⁴⁶

Esile tuues, et eesti rahvas on suutnud oma väga ebasoodsas geograafilises ja ajaloolises asendis säilitada kultuurilise iseseisvuse,²⁴⁷ mille arendamist peeti eesti rahva kui väikerahvuse edasise eksisteerimise aluseks,²⁴⁸ püüti intensiivselt tegelda ka Rootsi võimu aja kultuuriga.

Kultuuriküsimuste käsitlust kodanliku Eesti ajalooteaduses XVII sajandi osas iseloomustab samuti nagu eelnevalt analüüsitud teisi küsimusigi nende ringi piiritlematus ja killustatus, mistõttu on sageli raske öelda, kas antud küsimus kuulub kultuuri valdkonda või mitte. See tuleneb kultuuri mõiste ebamäärasusest, selle subjektiivsest tõlgitsemisest. Probleemide valik, mida tutvustatakse kultuurialastena, on erinevais teostes erinev, sõltudes ilmselt lihtsalt vastavast olemasolevast materjalist ja sellest, mida antud autor või autorite rühm pidas vajalikuks käsitleda. Nii näiteks on «Eesti rahva ajaloo» II piirdunud Rootsi võimu aja kultuuri osas kiriku ja sellega seotud hariduse ning peale selle veel ehete, rõivaste jms. kitsalt puhtetnograafilise kirjeldusega. G. Ränga kirjutatud peatükis «Jooni eesti rahvakultuurist Poola ja Rootsi ajal» on kirjeldatud, nagu juba eespool esile toodud, talupoegade elatusalasid ja liiklust. Seoses kultuuriga on käsitletud talurahva elatusalasid ka «Eesti ajaloo» III osas, kus kultuuri hõlmavate küsimuste ring on märksa suurem ja käsitlus põhjalikum kui «Eesti rahva ajaloo» II osas. Eraldi peatükkidena on käsitlenud J. Köpp kirikut ja usku, O. Liiv kooli ja rahvaharidust, A. Saareste eesti keelt, G. Suits kirjandust, F. Puksoo raamatu osa XVII sajandil ja A. Tuulse kujutatavat kunsti.

Vaadeldes Rootsi võimu perioodi talurahva kultuuriprobleemide käsitlust kodanliku Eesti ajalooteaduses, võib esile tuua järgmisi põhisuundi. Esikohal on kirik ja sellega seotud rahvaharidus, mida teoloog O. Silla sõrendatult trükitud sõnadega võib põhjendada järgmiselt: «Rootsi aja kirik on meie maal aluse pannud rahvakoolile ja rahvakeelsele vaimulikule kirjandusele... Rootsi aja kirik ühes tema hooldamisele kuuluvate koolide, trükkodade ja hospitalidega oli rootsi aja kultuuri peaorgan.»²⁴⁹ Teiseks suunaks, kuigi tagasihoidlikumalt käsitletavaks, oli eesti talurahva ainelise kultuuri kitsalt etnograafiline kirjeldus.

²⁴⁶ H. Kruus. Eesti rahva ajaloolise kutsumuse ideest. — Eesti Üliõpilaste Seltsi album XI. Tartu, 1940, lk. 15.

²⁴⁷ G. Ränk. Rahvuslik kultuur väikerahva olemasolu alusena. — ERK 1939, nr. 5, lk. 212.

²⁴⁸ J. Semper. Kultuuri päevaküsimusi. — EOS-i album XI. Tartu, 1940, lk. 33.

²⁴⁹ Eesti rahva ajalugu II, lk. 1120.

Analüüsid kiriku osa eesti talurahva elus võib ühelt poolt märkida, et kuigi ilmus rida puhtusulise sisuga uurimusi, ei ilmunud teaduslikke töid. Samal ajal aga uurijaté arv, kes seoses muude küsimustega käsitlesid ka kiriku ajaloo küsimusi, on küllaltki suur. Siia kuuluvad teoloogid O. Sild, J. Köpp, ajaloolased O. Liiv, H. Kruus, E. Blumfeldt, R. Kenkmaa, H. Sepp, Tartu ülikooli esimene pedagoogikaproffessor P. Põld jt.²⁵⁰

Erinevalt reast muudest küsimustest, kus sageli, nagu eespool nägime, esinesid tausa vastandlikud arvamused, valitses kirikuga seotud probleemide osas, kus allikatena on aluseks peamiselt kirikuvisitatsiooni protokollid, uurijate vahel üksmeel. Nii näiteks kirikuga seotud põhiküsimuses — luteri usu kiriku mõju hindamises talurahva elu suhtes — ei hinnatud kiriku osa üle, näidates õigesti, et kuni XVII sajandi lõpuni jäi luteri usu kirik talupoegadele üldiselt võõraks, et Rootsi võimu aeg ei suutnud rahvast täielikult kristianiseerida.²⁵¹ Palju tähelepanu on pööratud mitmesuguste kirikuseaduste, korralduste, määruste, piiskoppide tegevuse jms. tutvustamises ilmse sooviga näidata Rootsi valitsuse head tahet siinsetest «paganatest» kristlasi teha. Siiski võib järeldada, et tagajärgi peeti õigusega väheseks. Ühelt poolt rõhutatakse, et Rootsi võimu tähelepanu kiriku- ja usuolude korraldamisel oli suunatud kõigepealt katolitsismi jäänuste likvideerimisele, mida kiriku ja riigivõimu esindajad mitmekesiste vahenditega (valjud karistused, rahatrahvid, ihunuhtlus, kirikusambasse panemine, jumalasõna salgajatele isegi pühitsetud kalmistule kirikliku matmise keelamine) püüdsid hävitada.²⁵² Teiselt poolt leidub arvukaid andmeid ebausü püsümise kohta Rootsi võimu aja lõpuni. Nii kurdetakse pidevalt, et palju esines pühitsemata kalmettesse matmist, vanade pühade kohtade austamist, nõidumist, ohverdamist, katoliiklike pühakute austamist, neljapäeva pühaks pidamist²⁵³ jm.

Katoliku ja paganausu igandite visa püsümist ja luteri usu kiriku nõrkust on püütud mitmeti põhjendada. Ei ole juhuslik, et palju tähelepanu on pööratud kirikute ja kirikuõpetajate majandusliku olukorra kirjeldamisele, näidates, et kiriku sissetulekud olid vähesed, juhuslikud, korratult laekuvad,²⁵⁴ millest tulenes kirikute vähesus, laokilolek, korrastamatus. Nii märgib O. Sild, et 1621. a. oli tervel Liivimaal, välja arvatud Riia ja Tartu, kõlblikke

²⁵⁰ P. Põld. Eesti kooli ajalugu. Tartu, 1933, lk. 5.

²⁵¹ Eesti ajalugu III, lk. 400 (R. Põldmäe).

²⁵² Eesti rahva ajalugu II, lk. 1104—1105 (O. Sild).

²⁵³ A. Põrk. Eesti ajalugu II. Tallinn, 1927, lk. 118—121; Pärnumaa, lk. 271 (E. Blumfeldt); J. Hiie mets. Torma kihelkonna ajalugu. Mag.-dissert. Tartu, 1933, lk. 56—58; Eesti ajalugu III, lk. 398 (R. Põldmäe); Võrumaa, lk. 115 (H. Sepp); E. Blumfeldt. Põhja-Eesti maakoguduste pastorite majanduslikust seisundist XVII sajandi lõpul. — «Ajalooline Ajakiri», 1937, nr. 1, lk. 31.

²⁵⁴ E. Blumfeldt. Põhja-Eesti maakoguduste seisundist..., lk. 25, 29; Eesti rahva ajalugu II, lk. 896 (J. Vasar).

kirikuid ainult 17.²⁵⁵ J. Kõpp kirjutas, et 1627. a. Tallinna sinodi andmeil leidus kogu maal Pärnust Narvani ainult 40 kirikut — kõik halvas seisukorras.²⁵⁶ Väga palju andmeid kirikute kasutamiskõlbmatuse kohta leidub seoses kohaliku ajalooa. Nii näitab J. Kõpp, et 1634. a. oli kivikirik Laiusel nii lagunenuid, et alles oli ainult 4 seinamüüri.²⁵⁷ Samasuguses olukorras olid R. Kenkmaa järgi ka Valgamaa kirikud pärast Poola-Rootsi sõda.²⁵⁸ Väga oluliseks luteri usu vähese leviku põhjuseks peetakse põhjendatult paljude tolleaegsete õpetajate mittesobivust kirikuõpetaja kohale. Näidates, et kuigi oli üksikuid rikkaid, ei olnud kirikuõpetajate majanduslik olukord alati kaugeltki hea, eriti ikalduste ja nälja puhul.²⁵⁹ Sellega põhjendati nähtust, et kirikuõpetaja oli Rootsi võimu ajal ennekõike majandusmees,²⁶⁰ kes püüdis võimalikult tulusamat ametikohta saada.²⁶¹ Samuti tuuakse õpetajate puudusena esile halba eesti keele oskust ja halbu elukombeid — joomist, vägivalda, laiskust²⁶² jms.

Talurahva suhtumise luteri usu kirikusse võib tinglikult jaotada 2 etappi — Karl XI valitsemise eelne periood ja tema valitsemisaeg XVII sajandi lõpul. Esimesel perioodil märgitakse talupoegade vähest huvi kiriku vastu, kes sageli eelistasid kõrtsi kirikule.²⁶³ O. Liiv nimetab kõrtsi talurahva klubideks ja väidab, et need ei olnud mitte ainult talupoegade meelelahutuskohtadeks, vaid esimesteks poliitilisteks klubideks ja rahvamajadeks, kus elavalt arutati mitte ainult majanduslikke, vaid ka poliitilisi küsimusi.²⁶⁴ Konstateeritakse õigesti, et vähe käiakse kirikus, mille põhjusena mainitakse mõisnike takistavat tegevust.²⁶⁵ Kõige selle

²⁵⁵ O. Sild. Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni. Tartu, 1937, lk. 74.

²⁵⁶ Eest ajalugu III, lk. 316—317.

²⁵⁷ J. Kõpp. Laiuse kihelkonna ajalugu..., lk. 90.

²⁵⁸ Valgamaa, lk. 167.

²⁵⁹ O. Liiv. Rõuge oludest suure nälja ajal. — «Eesti Kirjandus», 1932, nr. 10, lk. 518; O. Liiv. Rootsi aja kirjaoskuse kaudne mõju rahva elus, eriti suhtumises kirikusse. — Raamatu osa Eesti arengus. Tartu, 1935, lk. 46.

²⁶⁰ O. Liiv. Rootsi aja kirjaoskuse kaudne mõju rahva elus, eriti suhtumises kirikusse. — Raamatu osa Eesti arengus. Tartu, 1935, lk. 46.

²⁶¹ O. Liiv. Rõuge oludest..., lk. 518; O. Liiv. Rootsi aja kirjaoskuse..., lk. 46.

²⁶² O. Liiv. Rootsi aja kirjaoskuse..., lk. 47; O. Liiv. Rahvas ja kirik rootsi aja lõpul. — «Ajalooline Ajakiri», 1935, nr. 2, lk. 93; Eesti rahva ajalugu, lk. 740—741 (J. Vasar); P. Põld. Usupuhastus ja Eesti rahvakool. — Usupuhastus eestlaste maal 1524—1924. Tartu, 1924, lk. 195; Eesti rahva ajalugu II, lk. 1105 (O. Sild).

²⁶³ O. Liiv. Rootsi aja kirjaoskuse..., lk. 42.

²⁶⁴ O. Liiv. Talurahva klubid. — «Vaba Maa», 1933, 21. mai, nr. 118, lk. 4.

²⁶⁵ Eesti ajalugu III, lk. 316—317 (J. Kõpp); O. Sild. Eesti kirikulu... lk. 145; J. Kõpp. Laiuse kihelkonna..., lk. 123—124; Tartumaa, lk. 529 (J. Kõpp); Võrumaa, lk. 114 (H. Sepp); Eesti rahva ajalugu II, lk. 741 (J. Vasar).

tulemusena oli teadmatus (O. Silla järgi) talupoegade hulgas nii suur, et paljud ei teadnud, milles seisneb ristiusk.²⁶⁶

XVII sajandi lõpu poole aga, Karl XI valitsemisaega idealiseerides, väidetakse, et talupoegade suhtumine luteri usu kirikusse muutus tõsisemaks. Seda põhjendatakse hariduse kasvuga, talupoegade silmaringi avardamisega, Rootsi 1686. a. kirikuseaduse maksimahakkamisega,²⁶⁷ mis tegi evangeeliumi luteriusu riigi-usuks.²⁶⁸ Tuuakse esile, ilma et see küllaldaselt veenev tunduks, et talupojad pidasid lugu tublidest õpetajatest, nähes neis eeskuju andvaid hinge karjaseid, võtsid aktiivselt osa kirikliku elu korraldamisest, kirikute ehitamisest, hooldamisest, usuküsimuste arutamisest mitte ainult kirikus, vaid ka kodustel koosviibimistel.²⁶⁹ Kuid O. Sild näitab õigesti, et vaatamata kirikuskäimise sagenemisele ja ebaususe vähenemisele jäi luteri usk siiski maa-rahva enamikule rohkem välispidiseks usuks.²⁷⁰

Usu ja kirikuga on lahutamatu seotud hariduse ja kooli probleemid. Enam on käsitletud linnakoolide ja ülikooli tegevust. Nii on P. Põllu «Eesti kooli ajalugu» ennekõike linnakoolide tegevuse kirjeldamine. Ülikooli kohta on avaldanud üksikuid uurimusi J. Vasar ja F. Puksoo. Talurahvakoolide tegevuse uurimise osas oli juhtivaks ajaloolaseks O. Liiv, kes lühemate uurimuste kõrval avaldas 1934. a. oma pikema eriuurimuse «Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole XVII sajandi lõpul». Talurahva hariduse küsimusega tegeles O. Liivi kõrval veel F. Puksoo, olles vastava peatüki autoriks «Eesti rahva ajaloo» II osas.

Uue faktilise arhiivimaterjali, peamiselt visitatsiooniprotokollide kasutamise osas väärib esiletõstmist eelkõige O. Liiv. Teised uurijad toetusid peamiselt ainult vähestele trükitud allikatele.

Nagu see on omane Rootsi võimu aja uurimisele tervikuna, nii püütakse ka hariduse ajalugu näidata Rootsi valitsejate, kindral-kuberneri, piiskoppide jt. tegevuse ajaloonä. Rõhutatakse head tahet siinsetele elanikele, sealjuures ka talupoegadele haridust anda.²⁷¹ Kuningate hariduspoliitikast on põhjalikumalt käsitletud Gustav II Adolphi ja Karl XI aegset. Esimese suureks teeneks pee-

²⁶⁶ O. Sild. Eesti kirikulugu..., lk. 145; Eesti rahva ajalugu II, lk. 1105 (O. Sild).

²⁶⁷ O. Liiv. Rootsi aja kirjaoskuse..., lk. 43—45.

²⁶⁸ P. Põld. Eesti kooli ajalugu. Tartu, 1933, lk. 39.

²⁶⁹ Sealsamas, lk. 46—50; O. Liiv. Rahvas ja kirik rootsi aja lõpul. — «Ajalooline Ajakiri», 1935, nr. 2, lk. 93—94.

²⁷⁰ Eesti rahva ajalugu II, lk. 1120.

²⁷¹ Sealsamas, lk. 1123, 1127 (F. Puksoo); P. Põld. Eesti kooli ajalugu, lk. 26; F. Puksoo. Episoder ur skolväsendets historia i Tartu under den svenska tiden. — Svia-Estonica 1934. Tartu, 1934, lk. 27; J. Jensen. Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasium 1631—1931. Tallinn, lk. 7, 33.

takse gümnaasiumide rajamist Tallinna ja Tartu, millest kasvas välja ülikool. Aastail 1632—1710 asus ülikooli J. Vasara andmeil õppima 1638 üliõpilast,²⁷² millist arvu peavad õigeks ka nõukogude ajaloolased.²⁷³ Hinnates ülikooli osa eesti talupoegade seisukohalt, näidatakse õigesti, et sellest oli vähe kasu, sest siin õppisid peamiselt võõramaalased, kes lahkusid Eestist pärast lõpetamist.²⁷⁴ Oletatakse, et siin võisid eestlastest õppida vaid üksikud.²⁷⁵ Puudulike allikmaterjalide tõttu ei ole saanud sellesse küsimusse selgust tuua ka nõukogude ajaloolased. Viimased märgivad, et ajavahemikus 1632—1665 õppis ülikoolis kõige enam rootslasi, kellele järgnesid sakslased ja soomlased.²⁷⁶ Aastail 1690—1710 olid esikohal sakslased, seejärel rootslased ning soomlased.²⁷⁷ Eestlaste puhul märgitakse, et kuigi esineb eesti-päraseid nimesid, ei ole otseseid andmeid eestlaste õppimise kohta ülikoolis. Õigeks tuleb pidada seisukohta, et kui ülikoolis õppiski eestlasi, siis vaid üksikud.²⁷⁸ Märksa tähtsamaks siinse maa seisukohalt peetakse Tallinna gümnaasiumi asutamist, kus erinevalt ülikoolist õppisid peamiselt kohalikud, kelle hulgas eestlasi oli küll vähe, kuid kes pärast kooli lõpetamist jäid Eestisse.²⁷⁹

Pearõhk talurahva hariduse uurimisel on õigesti asetatud XVII sajandi lõpule, mil kirikliku ideoloogia mõju tugevdamiseks tehti katseid asutada ka talurahvakoole.²⁸⁰ Seostatakse seda Karl XI energilise hariduspoliitikaga,²⁸¹ Forseliusega, keda nimetatakse eesti rahvakooli isaks,²⁸² Rootsi kirikuseadusega, mis Eestis hakkas kehtima 1690. a. ja Liivimaal 1687. a.²⁸³ Viimane seadis evangeeliumi luteriusu riigiusuks, nõudes kogu rahva õpetamist selles vaimus, mis polnud mõeldav ilma lugemisoskuseta.²⁸⁴ Lugeemisoskuse levitamise osas on põhjendatult kõrgelt hinnatud For-

²⁷² J. Vasara. Üliõpilaskond Tartu-Pärnu rootsiaegses ülikoolis. — Tartu üliõpilaskonna ajalugu. Tartu, 1932, lk. 5.

²⁷³ Р. Кенкмаа, Л. Эрингсон. Из истории Academia Gustaviana в Тарту (1632—1656). — Скандинавский сборник, II. Таллин, 1957, стр. 159—160; Л. Эрингсон. Из истории Academia Gustavo-Carolina (1690—1710). Скандинавский сборник, VII. Таллин, 1963, стр. 208.

²⁷⁴ P. Põld. Eesti kooli ajalugu, lk. 26—27; Eesti rahva ajalugu II, lk. 1140 (F. Puksoo).

²⁷⁵ Eesti rahva ajalugu II, lk. 1140.

²⁷⁶ Р. Кенкмаа, Л. Эрингсон. Из истории Academia Gustaviana..., стр. 160.

²⁷⁷ Л. Эрингсон. Из истории Academia Gustavo-Carolina..., стр. 210. Sealsamas; Р. Кенкмаа, Л. Эрингсон. Из истории Academia Gustaviana..., стр. 160—161.

²⁷⁹ Eesti rahva ajalugu II, lk. 1140 (F. Puksoo).

²⁸⁰ Eesti NSV ajalugu, lk. 122 (A. Vassar).

²⁸¹ Eesti rahva ajalugu II, lk. 1127 (F. Puksoo).

²⁸² Sealsamas; O. Sild. Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni. Tartu, 1938, lk. 169.

²⁸³ Eesti ajalugu III, lk. 338 (O. Liiv).

²⁸⁴ P. Põld. Eesti kooli ajalugu, lk. 39—40.

seliuse tegevust. O. Liiv, kes toetub rootsi ajaloolasele F. Westlingile, näitab õigesti,²⁸⁵ et Rootsis ei olnud rahvakooli alal midagi niisugust vastukaaluks seada.²⁸⁶

Kuigi on rõhutatud, et Rootsi võimu, konsistooriumi ja vaimulike abinõud rahvahariduse elluviimisel olid mitmekesised ja energilised,²⁸⁷ väidetakse, et nende elluviimine oli seotud suurte raskustega. Kõige enam tuuakse esile majanduslikke raskusi,²⁸⁸ mõisnike vastuseisu,²⁸⁹ õpetamisega tegelevate kõstrite teadmiste madalat taset.²⁹⁰ Talupoegade suhtumise osas koolisse märgitakse, et sageli oli raske lapsi kooli saada, sest koolidesse suhtuti võrdlemisi ükskõikselt, kuna talupoegadel polnud millegagi tasuda kooliraha ega tihti süüagi kaasa anda.²⁹¹

Koolides õpetamise peamise eesmärgina tuuakse samuti õigesti esile usklikke koguduseliikmete ettevalmistamist, mistõttu õppekavas oli tähtsamaks ülesandeks palvete, katekismuse ja kirikulaulude päheõppimine, kuna lugemisoskust peeti ainult abinõuks pühakirja omandamisel. Kirjutamist õpetati harva, mille põhjuseks oli, et koolmeistrid seda sageli isegi ei osanud.²⁹² Samal ajal ei ole aga näidatud, et usulisel kasvatusel oli laiem eesmärk — kasvatada mitte ainult kirikule, vaid ka feodaalidele sõnakuulelikke alamaid, keda võiks halastamatult ekspluateerida, ilma et tuleks karta vastuhakku.

Vaadeldes maakoolide kohta faktilise materjali põhjal tehtavaid üldistusi ja hinnanguid, selgub, et ollakse liiga tagasihoidlik. Näiteks O. Liiv oleks võinud tema poolt läbitöötatud faktilise materjali põhjal teha sünteesivaid järeldusi kogu maa ulatuses, kuid tegelikult piirdub kooliolude kirjeldamisega kihelkondade viisi, põhjendades sellega, et «alles siis, kui meil on uuritud ja kindlaks tehtud haridusolud üle maa kihelkondades... avaneb meile õiglasem pilt tehtud tööst kogu maa ulatuses»²⁹³.

Kuigi vähe on võrdlevalt uuritud kooliolusid maa eri paikades, tuuakse õigesti esile, et kõige enam suudeti korda saata Liivimaal, vähemal määral Eestimaal ja kõige vähem Saaremaal, kus enne

²⁸⁵ История Эстонской ССР, ч. I, стр. 472 (Э. Эпик).

²⁸⁶ O. Liiv. Lisandeid Eesti..., lk. 10.

²⁸⁷ P. Põld. Eesti kooli ajalugu, lk. 43; O. Liiv. Lisandeid Eesti...,

lk. 8.

²⁸⁸ O. Liiv. Lisandeid Eesti..., lk. 3—5, 7—9; Eesti ajalugu III, lk. 338 (O. Liiv); Eesti rahva ajalugu II, lk. 1130, 1132 (F. Puksoo).

²⁸⁹ P. Põld. Eesti kooli ajalugu, lk. 41; J. Kõpp. Laiuse kihelkonna ajalugu, lk. 136—138; Eesti ajalugu III, lk. 336 (O. Liiv); Eesti rahva ajalugu II, lk. 1129 (F. Puksoo); O. Liiv. Lisandeid Eesti..., lk. 6, 8—10.

²⁹⁰ P. Põld. Eesti kooli ajalugu, lk. 36; Eesti rahva ajalugu II, lk. 1129 (F. Puksoo); O. Liiv. Lisandeid Eesti..., lk. 16; Pärnumaa, lk. 304 (A. Oinas).

²⁹¹ Eesti rahva ajalugu II, lk. 1130—1132 (F. Puksoo); O. Liiv. Lisandeid Eesti..., lk. 29, 52.

²⁹² Eesti rahva ajalugu II, lk. 1134 (F. Puksoo).

²⁹³ O. Liiv. Lisandeid Eesti..., lk. 2.

Põhjasõja algust oli vaid mõni üksik kool.²⁹⁴ Kasutades 1688. a. Forseliusele esitatud aruande andmeid ja kirikuvisitatsiooni protokolle, märgitakse Liivimaa puhul, et umbkaudu oli siin 1688. a. 38 kooli 800 õpilasega, Eestimaal aga 8 kooli 200 õpilasega; kokku 46 kooli, kus õppis üle 1000 õpilase. Kõige tihedam oli koolivõrk Tartumaal (16 kooli 450 õpilasega). Keskmise õpilaste arv koolis oli 20, kõige suurem aga Kambja koolis — 76.²⁹⁵ Liivimaa suuremat koolide arvu põhjendatakse redutseeritud mõisate rohkusega, kus koolide loomise tingimusi peeti paremateks kui eramõisates, samuti Liivimaa suurema jõukusega.²⁹⁶ Tartu kreisi koolivõrgu suhteliselt head väljakujunemist seostatakse ennekõike Forseliuse, Laiuse õpetaja praost R. Broockmanni, Sangaste õpetaja praost Ch. Rauschaeri, Puhjast A. Virginiuse, Põltsamaalt H. Böckelmanni aktiivse tegevusega.²⁹⁷ Rahvakooli kõrgperioodil, s. o. enne suurt nälga, oletatakse, et kooliõpilaste üldarv võis olla 1500, moodustades rahva üldarvust 1/2%.²⁹⁸ Kuigi on väidetud, et talupoegade hariduslik tase oli väga madal,²⁹⁹ konstateeritakse õigesti, et kooli olemasolu pole igakord kohaliku elanikkonna hariduse mõõdupuuks, et palju leidis kirjaoskajaid ka seal, kus polnud kooli. Eeltoodut põhjendatakse sellega, et koolides õppinud talupojad andsid oma teadmised edasi neile, kes kooliharidust polnud saanud.³⁰⁰ Osa lapsi sai õpetust mõisates ja kirkute juures, ehkki seal ametlikult kooli polnud.³⁰¹

Kuigi ei ole esitatud vastavaid võrdlevaid arvulisi andmeid Rootsi ja Soome haridusolude kohta, väidab F. Puksoo põhjendatult, et Rootsis ei olnud hariduse ega rahva üldine kultuuritase kõrgem.³⁰² F. Puksoo arvamust toetab O. Liiv, rõhutades, et koolide ja lugeda oskajate arvult jäi Eesti XVII sajandi lõpuni võrdsesse seisukorda (või koguni esikohale), võrreldes Rootsi ja Soomega. Suurt lugemisoskust tõendavat veel eestikeelsete raamatute suhteliselt suur levik, mida O. Liivi arvates võiks kadestada nii mõnigi kodanliku Eesti kirjanik.³⁰³

Hinnates kultuuriküsimuste käsitlust kodanliku Eesti ajaloo teaduses tänapäeva nõukogude ajaloo teaduse seisukohalt, võime teha järelduse, et kuigi rõhutati vajadust kultuuriküsimustega rohkem tegelda, läheneti kultuuri uurimisele väga ühekülgselt.

²⁹⁴ O. Liiv. Lisandeid Eesti..., lk. 9.

²⁹⁵ Eesti ajalugu III, lk. 338 (O. Liiv); Eesti rahva ajalugu II, lk. 1129—1130 (F. Puksoo).

²⁹⁶ Sealsamas.

²⁹⁷ O. Liiv. Lisandeid Eesti..., lk. 15.

²⁹⁸ Eesti rahva ajalugu II, lk. 1134 (F. Puksoo).

²⁹⁹ Sealsamas, lk. 1125.

³⁰⁰ Sealsamas, lk. 1132—1134.

³⁰¹ Eesti ajalugu III, lk. 338 (O. Liiv).

³⁰² Eesti rahva ajalugu II, lk. 1134—1135.

³⁰³ O. Liiv. Lisandeid Eesti..., lk. 10; Eesti ajalugu III, lk. 338.

Peatähelepanu pöörati kirikule ja usule. Ehkki kohati suhtuti kriitiliselt üksikuisse kirikutegelastesse ja märgiti õigesti, et ristiusk jäi talurahva enamikule võõraks, et palju säilis paganausu ja katoliku usu jäänuseid,³⁰⁴ on kiriku osa rahva kultuuri arendamisel peetud ainult positiivseks. Kodanlikus Eestis, kus kirik ja usk olid valitsevate klasside võimu toeks, ei püütudki näidata ristiusustamist kui rahva vaimse orjastamise vahendit, mis pidi kindlustama ekspluataatorite võimu töötava rahva üle.

Kirikuga seoses käsitleti ka hariduse ajalugu ning anti palju uut juurde faktilise materjali osas. Eriti kehtib see O. Liivi suhtes, kes uutele arhiivimaterjalidele toetudes pani aluse rahvahariduse põhjalikumale uurimisele kodanlikus Eestis. Kuid ka hariduse alal ei tahetud näha, et seda püüti tol ajal anda ainult nii palju, kui oli tarvis kirikliku ideoloogia pealesurumiseks rahvale.

Talurahva olukord Põhjasõja ajal

Maailmaajalooliseks sündmuseks, millel oli väga suur tähtsus ka eesti rahva seisukohalt, oli Põhjasõda. Sellele sõjale, nagu sõdade uurimisele üldse, pöörati kodanliku Eesti ajalooteaduses märkimisväärset tähelepanu. Peamise ülesandena sõdade ajaloo puhul toodi esile vajadust uurida seda puhtsõjalisest küljest.³⁰⁵ Sellisest lähenemisviisist oli tingitud ka Põhjasõja uurimise ühekskülgus. Esiplaanil on puhtsõjalised, diplomaatilised sündmused — lahingud, linnade kaitse, sõjavägede komplekteerimine, samuti siinse aadli võitlus Rootsi kuningaga, poliitilised intriigid jm. Kuigi H. Sepp kui juhtiv sõjaajaloo uurija tõi ühe ülesandena esile, et sõda tuleb õppida tundma ka maa seesmise arengu seisukohalt,³⁰⁶ ei tehtud seda siiski kuigivõrd, nagu põhjendatult märgivad nõukogude ajaloolased E. Opik³⁰⁷ ja H. Palli³⁰⁸ ning ka kodanliku Eesti ajaloolane A. Soom.³⁰⁹

Kodanliku Eesti ajalooteaduses on uuritud ennekõike Põhjasõja alguse sündmusi, millest esikohal on Narva lahing. Sellele

³⁰⁴ J. Selirand. Muistsed matmiskombed eestlaste usundi ja ristiusuvastase võitluse kajastajana. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis II. Tallinn, 1961, lk. 87—93.

³⁰⁵ H. Sepp. Meie sõjaajaloo uurimise senistest saavutistist ja tuleviku ülesandest. — «Ajalooline Ajakiri», 1930, nr. 1/2, lk. 20.

³⁰⁶ Sealsamas, lk. 19.

³⁰⁷ E. Opik. Talurahvaliikumine Eestis Põhjasõja esimesel poolel (1700—1710). (Kandidaadidissertatsioon.) Tln., 1962, lk. 4—6; E. Opik. Eesti talurahval Põhjasõja ajal lasunud Rootsi sõjakoormistest. — ENSV TA Toimetised, 1960, nr. 4, lk. 364.

³⁰⁸ X. Палли. Между двумя боями за Нарву. — Эстония в первые годы Северной войны 1701—1704 (Kandidaadidissertatsioon). Тлн., 1965, стр. 38.

³⁰⁹ A. Soom. Saaremaa kaitse organiseerimine 1700. a. esimesel poolel. — «Kaitse Kodu», 1930, nr. 50/52, lk. 1292.

lahingule on pühendatud H. Sepa doktoriväitekiri «Narva piiramine ja lahing 1700. a.» ja mõned lühemad uurimused sõja alguse kohta, mis avaldati kindralstaabi häälekandjas «Sõdur». Ka teine ulatuslikum uurimus Põhjasõja kohta — M. Tõldsepa 1929. a. valminud magistritöö «Meeleolu Liivis 1700. a.» — piirdub sõja algusega. Selline Põhjasõja uurimise ajaline piiratus oli tihedalt seotud kodanliku Eesti ajalooeaduse püüdega näidata Rootsi sõjalist tegevust ja Rootsi võimu aega võimalikult heas valguses. Seetõttu püüti tendentslikult käsitleda nimelt neid sündmusi, mis seda võimaldasid. Samal ajal aga sündmused, mis seda ei võimaldanud, jäeti kõrvale. Ei ole juhuslik, et enam tähelepanu pöörati Rootsi võidule Narva lahingus, mida H. Sepp nimetab «suureks, täielikuks ja hiilgavaks.»³¹⁰

Erilist huvi tunti eestlaste poliitilise meelsuse ja osa vastu Põhjasõjas Rootsi poolel. Rõhutades liialdatult, nagu see on kodanliku Eesti ajalooeadusele tüüpiline (peamiselt Kelchi andmetest lähtudes), Vene vägede metsikusi ja maa laostamist,³¹¹ ei toodud samal esile Rootsi vägede kohta. Läti kodanlik emigrant-ajaloolane E. Dunsdorfs oma uurimuses «Der grosse schwedische Kataster in Livland 1681—1710» (*Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, 72 delen, Sthlm., 1950*) näitab, et kaotused ja laostumine Liivimaa Läti osas ei olnud nii suured, nagu seda ajaloolased varem arvasid. Sõjakahjude ulatust püüdsid teadlikult suurendada nii Vene kui Rootsi vägede ülemjuhatused. Vene oma selleks, et ära teenida tsaari «armu», Rootsi — selleks, et saada Rootsist täiendavaid abivägesid ja rahalist abi.³¹²

Edasi näidati, et sinne Rootsi võimule vaenulik aadel ei olnud huvitatud maa kaitsmisest,³¹³ püüti esile tuua eestlaste patriotsismi, «truudust» Rootsi riigile Põhjasõjas. Nagu see on iseloomulik mitmele eespool käsitletud küsimusele, ei valitsenud üksmeelt ka eestlaste poliitilise meelsuse kindlaksmääramise osas.

O. Liiv ei eita, et talurahvas muutus reduktsiooni ja nälja tõttu Rootsi valitsuse suhtes ükskõiksemaks,³¹⁴ et Põhjasõja algul

³¹⁰ H. Sepp. Narva piiramine ja lahing a. 1700. Tln., 1930, lk. 323.

³¹¹ H. Sepp. Põhjasõjaaegsed operatsioonid Liivimaal 1707. a. lõpul ja 1708. a. I poolel. — «Ajalooline Ajakiri», 1939, nr. 1, lk. 1; O. Liiv. Talurahva rahutusest Põhjasõja ajal. — «Äreng», 1933, nr. 3, lk. 64, 66; O. Vares. Sõdurite värbamisest Põhjasõja ajal Eestimaal. — «Sõdur», 1933, nr. 24/25/26, lk. 756; H. Sepp. B. Seremetjevi rüüsteretked Liivimaale 1701. a. ja 1702. a. — «Sõdur», 1931, nr. 29/30, lk. 807.

³¹² X. Палли. К вопросу об экономическом положении Эстонии в первой половине Северной войны (1700—1710). — Скандинавский сборник, XI. Тлн., 1966, стр. 36—37.

³¹³ M. Tõldsepp. Liivimaa rüütelkonna poliitiline meelsus a. 1700. — «Ajalooline Ajakiri», 1938, nr. 2, lk. 74—78, 86; M. Tõldsepp. Meeleolu Liivis 1700 a. Tartu, 1929, lk. 167.

³¹⁴ O. Liiv. Folkstämningen i Estland vid början av det stora nordiska kriget. — Svio-Estonica, 1934. Tartu, 1934, lk. 104.

vaenlase propaganda tõttu esines Lõuna-Eestis kohati poolehoidu Poola võimule, mida olevat soodustanud mälestus Poola võimu ajast.³¹⁵ Samuti ei eita O. Liiv kohatist Vene-sõbralikkust, mis eriti pidi kehtima Alutaguse kohta, arvestades etnilist kuuluvust.³¹⁶ Talupoegade «Rootsi riigi truudusest» kõrvalekaldumise põhjuseks peab O. Liiv mitte niivõrd poliitilist meelsust kui raske majanduslikku olukorda, mis mitmeid sundis abi lootma vaenlastelt.³¹⁷

J. Kõpp, kes toob esile sõjaraskuste masendavat mõju, märgib, et talupoegadel näib olevat vähe vaimustust Rootsi riigi kaitsmiseks. Autor peab võimalikuks, et Tartu maakonnas, kus venelastega varem oli olnud kokkupuutumist, neid eriliseks vaenlaseks ei peetud.³¹⁸

Eesti talupoegade poolehoidu venelastele toob veel esile M. Tõldsepp, kes näitab, et Rootsile jäid ustavaks ainult kirikuõpetajad ja linnakodanikud. Talupojad aga, kes lootsid mõisaorjusest vabastamist Vene valitsuse poolt, ei olnud kuigi usaldatavad.³¹⁹

Erinevalt V. Reimanist, kelle arvates eesti talupojad ei hoidnud venelaste poole, peale üksikute, kes tegid seda isiklikel põhjustel,³²⁰ toob N. Treumuth ainsa tollaegse ajaloolasena rõhutatult esile, et talupoegade hulgas oli laialt levinud venelaste pooldamine.³²¹

Kuigi, nagu eelneva põhjal võib järeldada, ei eitatud eesti talupoegadele suuremal või vähemal määral omast venesõbralikkust, piirduti siiski vaid selle napsõnalise konstateerimisega. Vaikiti maha faktid, mis näitasid, et talupojad keelust hoolimata elavalt hakkasid suhtlema Vene valdusse läinud aladega,³²² abistasid Vene vägesid proviandi ja hobusööda kogumisel,³²³ osutades aktiivset abi Vene sõjaväele, astusid sageli välja Rootsi sõdurite vastu jms.³²⁴

³¹⁵ O. Liiv. Folkstämningen i Estland vid början av det stora nordiska kriget. — Svio-Estonica, 1934. Tartu, 1934, lk. 104; O. Liiv. Talurahva rahutustest... — «Areng», 1933, nr. 3, lk. 63.

³¹⁶ O. Liiv. Folkstämningen..., lk. 105; O. Liiv. Vene asustusest..., lk. 40, 44, 48.

³¹⁷ O. Liiv. Folkstämningen..., lk. 105; O. Liiv. Talurahva rahutustest..., lk. 64.

³¹⁸ J. Kõpp. Mõningaid lisaandmeid oludest Lõuna-Eestis suure Põhjasõja algusaastail. — «Ajalooline Ajakiri», 1927, nr. 4, lk. 208.

³¹⁹ M. Tõldsepp. Meeleolu Liivis 1700. a., lk. 168.

³²⁰ V. Reiman. Eesti ajalugu. Tartu, 1920, lk. 102—103.

³²¹ N. Treumuth. Harju-Jaani kihelkonna ajalugu Põhjasõjast kuni pärisorjuse kaotamiseni (1710—1816). Tartu, 1931, lk. 65.

³²² E. Õpik. Eesti talurahva «Rootsi truudusest» Põhjasõja ajal. — Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Tln., 1960, lk. 71.

³²³ Sealšamas, lk. 76.

³²⁴ E. Õpik. Eesti talurahva võitlus feodaalse ja koloniaalse rõhumise vastu aastail 1680—1710. — ENSV TA Toimetised, 1955, nr. 1, lk. 28—29.

Eestlaste «Rootsi truudusega» on lahutamatult seotud eestlaste osavõtt Põhjasõjast Rootsi poolel, mida püüti näidata suurt ja tähtsat osa etendavana.

Eestlaste osa Põhjasõjas on uurinud peamiselt H. Sepp, kelle sulest ilmus rida vastavasisulisi artikleid, milles püüti eesti rahvast kujutada võimalikult lojaalsena Rootsi võimu suhtes. H. Sepa Põhjasõja-teemalisi kirjutisi läbib idee Rootsi juhtivast osast võitluses Ida ja Lääne vahel. Baltoskandia teooriast lähtudes, Baltimaade ja Rootsi ning Soome ühtekuuluvust esile tuues³²⁵ näidatakse Rootsi riigi huvides peetavat sõda kui eestlaste rahvuslikku võitlust oma vabaduse eest, mida «ähvardas» Venemaa idast. Põhjasõja ajal Eesti pärisoristele talupoegadele pealesunnitud teenimist Rootsi sõjaväes kujutatakse kui erilist au, Rootsi valitsuse heategu, kes, moodustades nn. rahvuslikud väeosad, tunnustas eestlaste osa oma maa kaitsmisel iseseisvate väeüksustena.³²⁶ H. Sepp ei eita, et Rootsi sõjaväkke värvati eestlasi sageli vägivaldselt, et nende eest hoolitseti halvasti, et tihti põgeneti. Kuid samal ajal näitab uurija, et sellele vaatamata võitlesid eestlased mehiselt.³²⁷ Tuues esile rahvuslike sõjavägede teket Põhjasõja ajal, mida ta näitab kui 1919. aasta «Vabadussõjas» loodud kodanluse huvide eest võidelnud vägede eelkäijaid, tunneb H. Sepp nagu kahetsust, et eestlasi siiski Põhjasõjas vähe kasutati, et eestlaste enama osavõtu puhul oleks see veelgi enam tõstnud rahvuslikku iseteadvust.³²⁸

O. Liiv, kes võrdleb eestlaste arvu Põhjasõjas «Vabadussõjast» osavõtnute arvuga, näitab, et H. Sepa andmeil oli see 1700.—1708. a. 20 000 meest.³²⁹ Ta jõuab järeldusele, et kuna tol ajal oli rahvast 3,5 korda vähem, siis võitles Rootsi lipu all umbes niisama suur protsent eestlasi kui «Vabadussõjas».³³⁰ Püüdes eestlaste osa kujutada võimalikult suurejoonelisena, väidab O. Liiv, et Põhjasõja ajal oli palju eestlasi juhtivatel kohtadel sõjaväes. Ühelt poolt konstateerides, et alamaiks ohvitserideks said tavaliselt aadlikud, mõisavalitsejad, linnakodanikud, s. t. peamiselt mitte-eestlased, märgib ta, et siiski oli umbes 40 eestlast ohvitserideks.³³¹

³²⁵ H. Sepp. Rootsi aja mõjust Eesti ajaloole. — «Sõdur», 1936, nr. 43—44, lk. 1068.

³²⁶ H. Sepp. Eesti sõjaväeosad ja Tartu kaitse aastal 1704. — «Sõdur», 1933, nr. 7/8, lk. 265.

³²⁷ Sealsamas, lk. 262, 264.

³²⁸ H. Sepp. Estland under det stora nordiska kriget och det svenska östproblemet. — Svio-Estonica. Tartu, 1936, lk. 19; H. Sepp. Eesti sõjaväeosad ja..., lk. 265.

³²⁹ O. Liiv. Talurahva rahutustest..., lk. 63; O. Liiv. Eesti ohvitserid Põhjasõjas. — «Sõdur», 1938, nr. 3, lk. 68.

³³⁰ Sealsamas.

³³¹ O. Liiv. Eesti ohvitserid Põhjasõjas. — «Sõdur», 1938, nr. 3, lk. 69.

Eesti «rahvuslike väeosade» teooriat on teravalt kritiseerinud H. Palli. Toetudes O. Liivi ja H. Sepa andmetele ja arhiivimaterjalidele, teeb ta järelduse, et kuigi 1708. aastani oli värvatud Rootsi sõjaväkke 20 000 meest³³² ja mitmed väeüksused koosnesid peamiselt eestlastest, ei ole H. Sepa ja O. Liivi vaade, nagu oleks tegemist eesti rahvusväeosade loomise ja olemasoluga Põhjasõjas, mingil määral põhjendatud. Ehkki oli väeosi, mis suuremalt osalt koosnesid eestlastest, olid neis juhtivad kohad baltisaksa mõisnike või rootslastest ohvitseride käes. Kui mõni üksik eestlane jõudiski ohvitserikraadini, ei suutnud see väeosade juhtkonna üldpilti muuta. Pealegi olid ka eestlastest koosnevad väeosad ainult tööriistaks Rootsi valitsuse käes, kes paiskas need tihti kaugemale Eestist.³³³ Terminit «rahvusväeosa» ei ole õige kasutada ajal, kus rahvus ise põlnud feodaalkorra tingimustes veel välja kujunema hakanudki.³³⁴

H. Palli, kummutades «rahvusväeosade» teooria, näitab õigesti, et selle tekkimisel etendas eesti kodanlike ajaloolaste juures otsustavat osa tolaeagne poliitiline konjunktuur ja võimuloleva natsionalistliku kodanluse sotsiaalpoliitiline tellimus.³³⁵

Eestlaste osavõtt Põhjasõjast Rootsi poolel oli tähtsaks, kuid kaugeltki mitte ainsaks vormiks, mille abil Rootsi võimud püüdsid rakendada siinset elanikkonda oma sõjahuvide teenistusse. Põhjasõja-aegseid talupoegade sõjakoormisi on põhjalikult käsitleanud H. Palli³³⁶ ja E. Öpik,³³⁷ pidades neid põhjendatult raskeks. Need kujunesid kõige rängemaks just Põhjasõja esimestel aastatel, s. o. 1700. ja 1701. a., sest nii rohkearvulisi vägesid nagu sel ajal ei toodud Eesti alale enam kogu Põhjasõja kestel.³³⁸ Samal ajal aga taotles Rootsi võim, et talupoegadel lasuvatele sõjakoormistele vaatamata säiliksid mõisatel nende endised sissetulekud.³³⁹

Kodanliku Eesti ajalooteadus, erinevalt meie ajalooteadusest, tegeles vähe ja pealiskaudselt Põhjasõja-aegse majandusliku olukorra uurimisega. Selleks olid mitmed põhjused. Oli ju talupoegade raske majandusliku olukorra tunnistamine vastuolus püüdega näidata Rootsi võimu perioodi kui «vana head aega» Eesti ajaloos. Samuti peeti puhtmajanduslike küsimustega tegelemist,

³³² H. Palli. Rootsi võimude tegevusest ja poliitikast Eestis Põhjasõja ajal. — Eesti ühendamisest Venemaaga. Tln., 1960, lk. 31.

³³³ Sealsamas, lk. 32.

³³⁴ Sealsamas, lk. 33.

³³⁵ Sealsamas.

³³⁶ Х. Талли. К вопросу об экономическом положении Эстонии в первой половине Северной войны (1700—1710). — Скандинавский сборник, XI. Тли., 1966, стр. 33—58.

³³⁷ E. Öpik. Eesti talurahval Põhjasõja ajal lasunud Rootsi sõjakoormistest. — ENSV TA Toimetised, 1960, nr. 4, lk. 364—381.

³³⁸ Sealsamas, lk. 365.

³³⁹ Sealsamas, lk. 380.

nagu eespool nägime, teisejärguliseks. Tolleaegsed ajaloolased, kes ei mõistnud rahva osa ajaloos, ei pidanud vajalikuks põhjalikumalt käsitleda talurahva majanduslikku olukorda. Sisetõttu võib kodanliku Eesti ajalooteadusest leida vaid üksikuid katkendlikke andmeid talupoegade majanduse kohta sõja ajal. Talurahval lasunud sõjakoormiste küsimust on nagu muuseas püüdnud puudutada H. Sepp oma eespool nimetatud väitekirjas ja artiklis «Rootsi sõjaväe komplekteerimisest eestlaste ja soomlastega Karl XI valitsuse lõpul ja Põhjasõja ajal»,³⁴⁰ kus ta jaotab talud kahte rühma: rusthollid e. ratsekohad, kelle ülesandeks oli ratsaväelastega varustamine, ja kompanii talud, kes pidid andma jalaväelasi. Kirjeldades kuninglike dokumentide järgi, kuidas see kohustus oli sisse seatud, ei tundnud H. Sepp märkimisväärset huvi selle vastu, kuidas seda suudeti täita.

Peale H. Sepa on püüdnud Põhjasõja-aegset majandust lühidalt käsitleda veel A. Soom ja O. Liiv, kes tendentslikult väidab, et vaatamata rahvaarvu vähenemisele pidi majanduslik olukord olema võrdlemisi hea. Ta kiidab Rootsi majanduse ja halduse head korraldust ning rõhutab, et sellest tingituna sai siinsel pinnal võimalikuks aastatepikkune sõjapidamine.³⁴¹ Selline vaade majandusele on omane ka A. Soomile, kes ise küll ei ole põhjalikult uurinud Põhjasõja-aegset majandust, kuid peab seda rahuldavaks, põhjendades samuti sellega, et kümne sõja-aasta jooksul suudeti ülal pidada Rootsi sõjaväge.³⁴²

Üksikuid fakte talupoegade sõjaaegsete koormiste kohta võib leida veel kohalikust ajaloost. Nii on N. Treumuth loetlenud Harju-Jaani kihelkonna talupoegade mitmesuguseid kohustusi, näidates, et need olid mitmekesised ja üle jõu käivad.³⁴³

Nõukogude ajalookirjanduses on veenvalt näidatud, et talurahva raske majanduslik olukord põhjustas klassivõitluse teravnemise, mis oli suunatud mitte ainult mõisa, vaid ka Rootsi riigi poolse rõhumise vastu.³⁴⁴ Kodanlikud autorid on võitlust mõisa vastu Põhjasõja aastail käsitletud väga vähe, kuid siiski enam kui Põhjasõja-eelse aja osas. Kuid ka siin piirduti ainult Põhjasõja esimese paari aastaga. Võitlust Rootsi riigi vastu, nagu varasemal perioodilgi, pole üldse käsitletud. See on selätav tendentsiga näidata eesti talupoegi kui Rootsi riigi ja tema kuningate sõpru.

³⁴⁰ «Sõdur», 1927, nr. 18/19, lk. 488—493.

³⁴¹ O. Liiv. Om det ekonomiska läget i Estland under Nordiska kriget. — Svio-Estonica, 1936, Tartu, 1936, lk. 24.

³⁴² A. Soom. Saaremaa kaitse organiseerimine 1700. a. esimesel poolel. — «Kaitse Kodu», 1930, nr. 50/52, lk. 1301.

³⁴³ N. Treumuth. Harju-Jaani kihelkonna ajalugu Põhjasõjast kuni pärisorjuse kaotamiseni (1700—1816). Tartu, 1931, lk. 50—55.

³⁴⁴ E. Õpik. Talurahvaliikumine Eestis..., lk. 18; E. Õpik. Eesti talurahva võitlus..., — ENSV TA Toimetised, 1965, nr. 1, lk. 24.

O. Liiv on üks vähestest, kes on käsitlenud Põhjasõja-aegset mõisavastast võitlust, kuid ka tema käsitluses ilmneb tendentslikkust, kuna on üle hinnatud passiivse vastupanu tähtsust. Ta toob esile, et talupoegade vastuhakud olid suunatud ainult mõisa vastu, kuna otsesest vaenu Rootsi riigi suhtes polnud, sest talupoegade oluline osa oli «Rootsi truud». ³⁴⁵ O. Liiv ei eita, et talurahva väljaastumised olid tingitud ennekõike majanduslikest raskustest, kuid ühtlasi hindab ilmselt üle vaenlase agitatsiooni osatähtsust, mida olevat teinud väejooksikud ja venesõbralikud isikud. ³⁴⁶ Ta jõuab talurahva «Rootsi truudusest» lähtudes järeldusele, et kus Rootsi võim oli kindel, seal ei olnud aktiivset võitlust, kus aga olid venelased, seal küll. ³⁴⁷ Nimetades mitmeid talurahva väljaastumisi Põhjasõja algul, on O. Liiv S. Schartaud kasutades lähemalt kirjeldanud 1701. a. Vanamõisa rahunusi. ³⁴⁸

E. Öpik kui Põhjasõja-aegset talurahvaliikumist põhjalikult tundev nõukogude ajaloolane on andnud O. Liivi vaadetele klassiivõitluse kohta Põhjasõja algul järgmise hinnangu, millega ühineb ka käesolevate ridade autor. Üldjoontes on O. Liiv õigesti piiritletud mõningaid talupoegade mõisavastase võitluse etappe ja iseloomulikke jooni, kuid talurahva võitluse üldpilt on moonutatud, sest on ignoreeritud võitlust Rootsi riigi rõhumise vastu. Faktilise materjali baas on kitsas, piirdudes Rootsi ajaloolaste, peamiselt S. Schartau andmetega. Üldhinnangud ja faktide valik on tendentslik. Ekslikuks peab E. Öpik O. Liivi väidet, nagu oleksid 1701. a. rahunused vaibunud alles 1703. a. Vene vägede retke tagajärjel. ³⁴⁹

Peale O. Liivi pealiskaudsete uurimuste võib leida üksikuid talupoegade mõisavastasesse võitlusse puutuvaid faktilisi andmeid veel seoses kohaliku ajalooa. Nii kirjeldab N. Treumuth Harju-Jaani kihelkonna rahunusi, millest suuremaks peab vastuhakku Perilas 1700. a. lõpul ja 1701. a. algul. ³⁵⁰ Jõhvi mõisa talupoegade rahunusi 1700. a. sügisel püüab lühidalt analüüsida H. Sepp, kasutades C. Kelchi andmeid ja üht Põhjasõja-aegset dokumenti. ³⁵¹ G. Vilbaste on käsitlenud 1702. a. vastuhakku Kundas. ³⁵²

Eesti talupoegade stiihiline, kuid järjest aktiveeruv võitlus mõisa ja Rootsi riigivõimu vastu õonestas Rootsi tagalat, kujuta-

³⁴⁵ O. Liiv. Folkstämningen..., lk. 104—105.

³⁴⁶ O. Liiv. Talurahva rahunustest..., lk. 64.

³⁴⁷ Sealsamas.

³⁴⁸ Sealsamas, lk. 64—67.

³⁴⁹ E. Öpik. Talurahvaliikumine Eestis..., lk. 26—27.

³⁵⁰ N. Treumuth. Harju-Jaani kihelkonna ajalugu..., lk. 50.

³⁵¹ H. Sepp. Dokument Põhjasõja ajaloost. — «Ajalooline Ajakiri», 1925, nr. 2, lk. 60—63.

³⁵² G. Vilbaste. Talupoegade vastuhakkamine Kundas Rootsi aja lõpus. — «Vaba Maa», 1933, nr. 172—178, lk. 4.

des endast objektiivselt võitlust Eesti ala Venemaaga ühendamise eest, mis toimus 1710. a.

Sündmuseks, mis tähistab Rootsi võimu perioodi lõppu ja üleminekut Vene riigi koosseisu, oli suur katk aastail 1710—1711. Sellele, kuigi äärmiselt ühekülgselt, on püütud kodanliku Eesti ajaloo teaduses pöörata märkimisväärset tähelepanu. See ju võimaldas näidata võimu vahetust kui suurt õnnetust, ilma et oleks esile toodud maa katkueelset katastroofilist olukorda. Raskuspunkt katku uurimise osas langeb kohalikule ajaloole, kus püütakse võimalikult enam arvuliste andmete põhjal näidata katku laastavat toimet. Allikatena on kasutatud peamiselt kohalikke kirikuraamatuid ja Liivimaa rahvaloenduse materjale 1711.—1713. a. Katku puhul, nagu XVII sajandi osas tervikuna, on leidnud põhjalikumat käsitlemist ennekõike Liivimaa olud, mille kohta on ilmunud J. Kõpu uurimus.³⁵³ Opereerides olemasolevate arvuliste andmetega valdade ja kihelkondade kaupa, näitab J. Kõpp, et Lõuna-Eesti alal suri katku 41 855 inimest.³⁵⁴ Eriti raske oli J. Kõpu andmeil olukord Pärnumaal, kus kaheksas kihelkonnas suri 15 901 inimest, s. o. enam kui Tartu-, Võru- ja Valgamaal kokku.³⁵⁵ Läänemaa osas toob E. Blumfeldt esile, et katku suri 77,2% elanikkonnast.³⁵⁶ Need andmed on üldiselt õiged.³⁵⁷

V. Miller, kes kirjeldab katku Viru-Nigula kihelkonnas, märgib W. Jordani andmeile toetudes, et Eestimaal suri katku 60—78% elanikkonnast.³⁵⁸

1710. aasta on piiriks, millega lõpeb kodanliku Eesti ajaloo teaduse huvi Põhjasõja vastu, sest järgnevat perioodi ei ole üldse märkimisväärselt uuritud. Ehkki ka eelneva osas ei suudetud kuigi palju ära teha, võib kokkuvõttena siiski märkida järgmist.

Kodanliku Eesti ajaloo teaduses tunti Põhjasõja vastu huvi ennekõike puhtsõjalisest aspektist. Talurahvaküsimus äratas vaid juhuslikku huvi, välja arvatud eestlaste osavõtu ja meelsusega seotud küsimused, millele pöörati tendentslikult enam tähelepanu. Üksikuid fakte toodi esile ka talurahva majanduse osas, kuid ka siin püüti näidata olukorda paremana, kui see tegelikult oli. Klasisvõitluse uurimises suurenes küll eelneva perioodiga võrreldes väljaselgitatud faktide arv, kuid käsitus jäi siiski ühekülgses, sest piirduti ainult mõisavastase võitlusega, eitades aktiveerumist.

³⁵³ J. Kõpp. Andmeid viimasest suurest katkust Lõuna-Eestis aastail 1710—1711. — «Ajalooline Ajakiri», 1929, nr. 1, lk. 15—23.

³⁵⁴ Sealsamas, lk. 20.

³⁵⁵ Sealsamas.

³⁵⁶ E. Blumfeldt. Katk Läänemaal 1710—1711 ja Läänemaa rahvastiku probleem XVIII saj. esimesel poolel. — «Ajalooline Ajakiri», 1940, nr. 2, lk. 105.

³⁵⁷ A. Fainštein. Olukorra normaliseerumine eesti külas aastail 1710—1721. — Eesti ühendamisest Venemaaga..., Tln., 1960, lk. 150—151.

³⁵⁸ V. Miller. Den stora pesten i Viru-Nigula socken år 1710—1711. — Svio-Estonica. Tartu, 1938, lk. 208.

vat riigivastast võitlust. Katku puhul, eriti seoses kohaliku aja-
looga, toodi küll esile mitmesuguseid faktilisi andmeid, kuid ka
siin, nagu eelnevalt mainitud küsimuste osaski, ei suudetud kau-
geltki ammendavalt ära kasutada neid võimalusi, mida pakkusid
allikad, eriti arhiivimaterjalid.

Lõppsõna

1710. a. lõpeb Rootsi võimu periood Eestis, mil Eesti alad,
olles Rootsi viljaaidaks, olid ränga riisumise ja pärisorjusliku
rõhumise objektiks. Eelneva perioodiga võrreldes tõusid tundu-
valt eesti ja läti talurahva koormised.³⁵⁹ Ainuüksi Gustav Adolfi
ajal suurenesid Rootsi riigi sissetulekud 600 tuhandelt hõbetaal-
rilt 1613. aastal 3,2 miljonile hõbetaalrile 1632. aastal. 1613. a.
näiteks kandsid Eesti- ja Liivimaa umbes ühe kolmandiku Rootsi
sõjakuludest.³⁶⁰

Kuna Rootsi teraviljavajadust oma toodang ei olnud võimeline
rahuldama ja teravili oli ühtlasi üks nõutavamaid kaupu Lääne-
Euroopas, siis veeti Eestist välja ennekõike, vilja. Tulemuseks oli
siinsetel aladel teraviljakasvatuse ühekülgne väljaarendamine ja
seda eeskätt suurtes, turu jaoks tootvates mõisamajandites. Või-
malik oli see ainult pärisoriste talupoegade intensiivsema teo-
tööga, mis on lahutamatult seotud pärisorjuse tugevnemisega.
Seetõttu just XVII sajandil anti välja ja kinnitati eesti ning läti
talurahva lõpliku juriidilise pärisorjastamise dokumendid, kuna
need aitasid tugevdada siinsete alade feodaalset ekspluateeri-
mist.³⁶¹

Rootsi valitsuse pärisorjanduslik majanduspoliitika oli eba-
soodus tootlike jõudude arengule, viies maa majanduse katastroo-
filise laostumiseni Põhjasõjas.³⁶²

Maa allutamine Rootsi ekspansiooni huvidele halvas peale eel-
nevalt esiletoodu veel mitmeti eesti rahva arengut. Intensiivse
rõhumise olukorras lämbusid mitmed XVI sajandil tärganud uue
elu võrsed, nagu ettevõtja-talupoja kujunemine, eestlastest linna-
käsitööliste ja kaupmeeste esiletõus ning eesti haritlaste teke (tol
ajal peamiselt vaimulikena). Põhiliselt lakkas XVII sajandil ole-
mast ka eesti vabatalupoegade kiht. Eesti linnad muutusid
XVII sajandi lõpuks vähem eestilikeks kui kunagi varem, mis oli
tingitud eestlaste kaubanduse ja käsitöö äladelt väljatõrjumise

³⁵⁹ Я. З у т и с. Остзейский вопрос в XVIII веке. Рига, 1964, стр. 35—36.

³⁶⁰ A. V a s s a r. Mõningaid küsimusi Eesti ala ühendamisest Vene-
maaga. — Eesti NSV TA Toimetised, 1960, nr. 3, lk. 232.

³⁶¹ Sealsamas, lk. 234—235.

³⁶² A. V a s s a r. Eesti NSV ajaloo feodalismi periodiseerimisest. — Eesti
NSV ajaloo periodiseerimisest. Tln., 1954, lk. 42.

poliitikast. Sakslased saavutasid just nüüd linnades suhtelise arvulise ülekaalu, mis kestis kuni kapitalismiajastu alguseni.³⁶³ Kuigi kodanliku Eesti ajalooteadusest võib leida fakte, mis eelnevast hinnangust kinnitavad, ei leia mitte kunagi nende põhjal tehtavaid õigeid, objektiivseid järeldusi. Nii toob O. Liiv esile, et Eesti Rootsi viljaaidana andis vilja siinsetele garnisonidele ning pidas viljast laekuva tulu abil ülal kogu kohapealset haldusaparaati. Peamiselt kroonu poolt maksudena saadava viljaga kaeti Rootsi emamaa mitmeid kulusid. 1699. a. oli Rootsi riigi korraline tulu Rootsist, Soomest, Balti ja Saksa provintsidest kokku 6576724 hõbetaalrit, millest Balti provintsidele langes 1193840 hõbetaalrit.³⁶⁴ Selliste faktide esiletoomine ei takista O. Liivi samal ajal idealiseerimast Rootsi aega. Mainides, et kuigi rahva majanduslikku olukorda ei saa pidada kõige paremaks,³⁶⁵ tuleb kõrgelt hinnata XVII sajandi lõpuks kindlalt väljakujunenud kiriku- ja kooliolusid, talurahva tulundusliku järje paranemist, mis oli tingitud uute õiguslike normide ja kaitseabinõude loomisest.³⁶⁶ Ta jõuab järeldusele, et kuigi ka XVII sajandil oli raskusi, ei ole need võrreldavadki hilisema ajaga. Rõhutades Venemaa mahajäämust ja talupoegade halba kohtlemist, näitab O. Liiv rahvatraditsioonile toetudes, et talupojad unustasid Rootsi valitsuse lõpul esinenud raskused ning võtsid omaks tugeva Rootsi orientatsiooni, nimetades Rootsi võimu perioodi «heaks Rootsi ajaks».³⁶⁷

Kuivõrd J. Vasara kui ajaloolase vaateid mõjustas poliitika tegelemine, sellest annab tunnistust tema hinnang XVII sajandi kohta. 1930. a. toimus Poola presidendi Ignacy Moscicky visiit Eestisse. Sel puhul ilmus J. Vasara sulest artikkel «'Halb' poola ja 'hea' rootsi aeg».³⁶⁸ Antud töös juhib autor tähelepanu sellele, ilma et oluliselt toetuks konkreetsele faktilisele materjalile, et «Poola aega» on balti-saksa ajalookirjanduses iseloomustatud peamiselt negatiivsest küljest, mida eesti ajalookirjanduses on veelgi süvendatud.³⁶⁹ Võrreldes Poola võimu perioodi ja Rootsi võimu aega jõuab ta järeldusele, et kui «meeldib kellelegi nimetada rootsi aega heaks ajaks, olgu ta õiglane ja pidagu

³⁶³ A. V a s s a r, Mõningaid küsimusi..., lk. 236.

³⁶⁴ O. Liiv. Suur näljaaeg..., lk. 24.

³⁶⁵ O. Liiv. Eesti suhted Rootsiiga kaubanduslikul alal. — Eesti ja Rootsi 1929. Tln., 1929, lk. 128.

³⁶⁶ O. Liiv. Rõuge oludest suure nälja ajal. — «Eesti Kirjandus», 1932, nr. 10, lk. 514.

³⁶⁷ O. Liiv. Sverige och Estland under 1700-talet (efter 1710). — Svin-Estonica. Tartu, 1939, lk. 77; O. Liiv. Eesti kultuuriline ilme... — «Sõdur», 1935, nr. 27—28, lk. 662.

³⁶⁸ «Olion», 1930, nr. 8.

³⁶⁹ J. V a s a r. «Halb» poola ja «hea» rootsi aeg. — «Olion», 1930, nr. 8, lk. 4—5.

poola aega veel paremaks»³⁷⁰. Kuigi J. Vasar antud töös märgib, et ta ei püüa Poola võimu aega apologiseerida, on see püüe siiski ilmne. Samal ajal ei ole J. Vasar aga siiski vaba ka Rootsi võimu aja idealiseerimisest, olgugi et ta sellesse kohati üpris kriitiliselt suhtub. J. Vasar, hinnates Rootsi võimu aega, ütleb, et «... eestlased asusid Rootsi valitsuse all, see oli neile õnneks. Kuid mitte ses mõttes, et Rootsi valitsus neid märgatavalt oleks abistanud võitluses oma inimõiguste eest. Seda mitte. Rootsi valitsus toetas oma võimu Baltimail kogu aeg aadlile. Ta oli aga selleaegsetes oludes ometigi kõige parem valitsus eestlastele, sest ta ei astunud ka otseseid samme talupoja seisukorra halvendamiseks. Võitlus oma olemasolu ja õiguste eest langes täiel määral eestlaste eneste kanda ja see on nende endi teene, kui rootsi aega, võrreldes XVIII sajandil valitsema pääsenud oludega võib nimetada «vanaks heaks rootsi ajaks»³⁷¹. Säärane hinnang annab kahtlemata tunnustust J. Vasara tendentslikkusest, XVII sajandi idealiseerimise püüdest, mil tänuväärseks peetakse isegi seda, et Rootsi valitsus ei astunud otsustavaid samme talupoegade seisundi halvendamiseks, mis ei ole siiski õige ja mida ei eita ka J. Vasar ise, märkides õigesti, et XIII—XIX sajandini talupoegade maksud ja õiglusetus järjest kasvasid.³⁷² Kuid samal ajal peab ta siiski erandiks Karl XI valitsemisaega seoses talupoegade õigusliku kaitsega, kusjuures lähtunud on selle puhtformaalsest küljest.³⁷³

Analoogiline O. Liivi ja J. Vasara omaga on E. Blumfeldti hinnang. Toetudes rahvatraditsioonile, kuid olles märksa vähem kriitiline, leiab ta, et Rootsi võimu aja pidamine tervikuna «vanaks heaks ajaks» ei ole põhjendatud.³⁷⁴ Ta piiritleb seda Karl XI valitsemisega, mis reformide poolikust iseloomust, talupoegade raskest, kasvavast majanduslikust survest hoolimata jättis rahva teadvusse sügavad jäljed, nii et veel XIX sajandil ohutas talupoegi vastuhakkamisele mälestus «rootsi õigusest».³⁷⁵

H. Sepp, kuigi ta on ühekülgsemalt tegelnud «XVII sajandi» ajaloo uurimisega kui eelnevalt nimetatud ajaloolased, ei jäfa, nagu tundub, mitte kunagi võimalust kasutamata, et oma arvamust Rootsi võimu perioodi hindamise osas esile tuua. Ta teeb seda peaaegu kõigis töodes, mis kasvõi kaudseltki riivavad antud efappi. Propaganda eesmärkidel Rootsi võimu perioodi Eesti «iseseisvusega» seostades näitab H. Sepp, et kuigi see tõi kaasa ka kannatusi, oli ta eesti rahvale mõõdapääsmatu ja

³⁷⁰ J. V a s a r. «Halb» poola ja ..., lk. 6.

³⁷¹ Eesti rahva ajalugu II, lk. 972.

³⁷² J. V a s a r, «Halb» poola ja ..., lk. 6.

³⁷³ Sealsamas; J. V a s a r. Rootsi aja senisest ..., lk. 32.

³⁷⁴ E. B l u m f e l d t. Den svenska tiden ..., lk. 138.

³⁷⁵ Läänemaa, lk. 294.

vajalik,³⁷⁶ aidates eestlasi säilitada ja tugevdades siinsete rahvaste kultuurisidemeid Põhja maadega, mida ilmselt peeti eriti oluliseks.³⁷⁷ Iseloomustades Vene riigiga ühendamist kui «rahvuslikku» katastroofi, märgib autor mitmes töös, et eesti rahvas «orjaõõs vaeveldes» igatses tagasi «Rootsi aega», mil tema seisukorra parandamiseks nii palju sündis.³⁷⁸ Selleks «heaks ajaks» peab ta samuti XVII sajandi lõppu.³⁷⁹

Eraldi tutvumist väärib A. Soomi hinnang XVII sajandile kui «heale ajale» tema emigratsioonis ilmunud mõisamajandust käsitleva töö põhjal.³⁸⁰ Toetudes L. Loone ja A. Vassari autoriteetsele hinnangule võib antud uurimuse kohta öelda järgmist.

See töö põhineb rikkalikul uuel faktilisel materjalil ja selle hoolikal analüüsil. Positiivsena tuleb esile tõsta seda, et ta kujutab majanduselu tema arengus, mis ei ole kaugeltki omane kõigile kodanlikele ajaloolastele. Mis puutub aga suhtumisse «Rootsi võimu perioodisse kui vanasse heasse Rootsi aega», siis A. Soomi poolt esitatud rikkalikud andmed XVII sajandi mõisamajanduse kohta Eestis on nii veenvad, et need isegi tänapäeva kodanlikus historiograafias sunnivad sellest rääkima vaid jutumärkides ja esile tooma antud perioodile omast süvenevat ekspluaterimist, nagu seda teeb E. Jutikkala oma retsensioonis A. Soomi kõnesolevale uurimusele ««Hyvä Ruotsin aika» Viron maaseudulla» («Historiallinen Aikakauskirja», 1954, nr. 4.)³⁸¹

Nagu eelnev käsitlus näitab, asusid kodanliku Eesti ajaloolased, vaatamata erinevustele üksikuis kitsamais küsimustes, Rootsi võimu perioodi üldistaval hindamisel ühistel seisukohtadel. See oli neile nagu kodanliku Läti ajaloolastelegi³⁸² «vanaks heaks Rootsi ajaks». Kuid erinevalt reimanlikust kogu Rootsi võimu perioodi idealiseerimisest rõhutati nüüd, mil faktilise materjali baas oli avardunud, et selleks heaks ajaks oli XVII sajandi lõpp — Karl XI valitsemisaeg. Seda põhjendati talupoegade õigusliku kaitsega, mis osutus aga puhtformaalseks.

³⁷⁶ H. Sepp. Rootsi aja mõjust Eesti ajaloole. — «Sõdur», 1936, nr. 43/44, lk. 1068.

³⁷⁷ H. Sepp. Ajaloolisi mõjusid eesti rahvuse säilitamiseks. — ERK 1935, nr. 1 (23), lk. 13.

³⁷⁸ H. Sepp. Herman Poorteni kirjad kui huvitav lisaaine Narva piiramise ja lahingu uurimiseks. — «Ajalooline Ajakiri», 1922, nr. 2, lk. 83; H. Sepp. Meie kohalike arhiivide ajaloolise aine koondamisest. — «Ajalooline Ajakiri», 1926, nr. 2, lk. 59.

³⁷⁹ H. Sepp. Eestlaste ajalugu. — Eesti. Maa—Rahvas—Kultuur. Tartu, 1926, lk. 255.

³⁸⁰ A. Soom. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954.

³⁸¹ A. Vassar. Mõningaid küsimusi... lk. 234; L. Loone. Mõningaist Eesti ajalugu käsitlevatest uurimustest Rootsis. — Eesti NSV TA Toimetised, 1957, nr. 3—4, lk. 337.

³⁸² М. М. Духанов. Россия и балтийский вопрос в 60-х годах XIX века. — Рукопись канд. дисс. М., 1962, стр. 27.

Peale eespool nimetatud ajaloolaste võtsid selle kontseptsiooni omaks ka teised antud küsimustega vähem tegelnud autorid. Siin võib nimetada E. Assonit,³⁸³ J. Parijõge, T. Adamsoni,³⁸⁴ H. Prantsu,³⁸⁵ R. Kenkmaad³⁸⁶ jt.

Võrreldes V. Reimaniga, kel täiesti puudusid kriitika alged XVII sajandi hindamises, muutus enamik tolle aja ürijaist teadmistele laienedes suuremal või vähemal määral antud etapisse kriitiliselt suhtuvaks. See aga ei tähendanud veel, et oleks loobunud täiesti ebakriitilisest, reimanlikust «vana hea Rootsi aja» ülistamisest. Selle näitena võib tuua ennekõike valitsevate ringkondade esindajaid ja nende sotsiaalse tellimuse täitjaid — J. Uluotsa,³⁸⁷ J. Kõppu³⁸⁸ jt., kes kodanliku Eesti välispoliitilise orientatsiooni nimel loobusid teaduslikust tõest ja sellestki vähesest kriitikast, mida oleks võimaldanud laienev faktilise materjali baas.

Toetudes eelnevale käsitlusele ja kodanliku Eesti ajaloolaste kaasaegsete arvamusele, võib väita, et J. Uluots, kuigi ta on kirjutanud mõningaid ajaloo-alaseid töid, oli poliitik, kes tundis ajaloo vastu huvi ainult niivõrd, kui võrd seda läks vaja poliitikaga tegelemisel. J. Uluots oli aktiivne vaps, kellest sai kurikuulsalt lepingute teooria looja ja kultuurtreegerluse propageeriija, mistõttu tema töödel ei ole teaduslikku väärtust.

XVII sajandit uurinud ajaloolane, kes tegeles aktiivselt poliitikaga, oli J. Vasar. Hinnatav poliitika mõju J. Vasara teaduslikule tegevusele, võib märkida, et Rootsi võimu perioodi osas tema poliitiline tendentslikkus seda siiski väga palju ei mõjutanud, kuigi ka tema ei olnud vaba üldisest Rootsi võimude tegevuse idealiseerimisest. Küllaltki andeka ajaloolasena oli tal eeldusi kujuneda heaks teadlaseks. J. Vasar aga laskis end kaasa tõmmata poliitikast. Orienteerudes Saksamaale sai temast aktiivne vaps, kes oli ühtlasi fašistlike ringkondade poolt väljaantava «Eesti rahva ajaloo» üheks autoriks.

Kõige viljakamaks XVII sajandi talurahvaküsimuse uurijaks oli O. Liiv. Tagasihoidlik üldistuste tegemise osas, kuid hoolikalt üksikfakte kirjeldav, oli just tema see, kes kõige enam kodanliku Eesti ajalooteadust talurahvaküsimuses uue faktilise materjaliga rikastas. Poliitiliselt oli ta kõikuv. 1938. aastal toimus OES-i 100. aastapäeva tähistamine, mil Laidoner esines

³⁸³ E. Asson. Ujdine ajalugu. Tartu, 1923, lk. 210.

³⁸⁴ J. Parijõgi, T. Adamson. Mõõdunud ajad jutustavad III. Tartu, 1934, lk. 39.

³⁸⁵ Virumaa, Rakvere. 1924, lk. 163.

³⁸⁶ Valgamaa, lk. 175.

³⁸⁷ J. Uluots. Rootsi mõjust Eesti õiguse ja sotsiaalkorra kujunemises. — Eesti ja Rootsi 1929. Tln., 1929, lk. 84.

³⁸⁸ J. Kõpp. Rootsi aeg ja Eesti vaimline kultuur. — Eesti ja Rootsi 1929. Tln., 1929, lk. 72.

kõnega, kus püüdis Saksamaad näidata kui Eestit kaitsvat riiki. Kui teised ajaloolased seda Laidoneri vaadet ignoreerisid, siis O. Liiv oli ainus, kes toetas. 1940. aastal tuli O. Liiv küll kaasa nõukogude võimuga, kuid suri peatselt. Fašistliku okupatsiooni ajal suri ka H. Sepp, J. Vasar, A. Soom, E. Blumfeldt jt. aga lahkusid kodumaalt, emigreerides välismaale.

Ulistades XVII sajandit rõhutati kodanliku Eesti välispoliitilist orientatsiooni arvestades, et Vene riigiga ühendamine osutus «rahvuslikuks» õnnetuseks, mil majanduslik laostumine saavutas oma kõrgpunkti, kujunes välja pärisorjus, kultuuri arengus algas seisak. Selline kontseptsioon oli äärmiselt tendentslik ega põhinenud faktilisel materjalil. Nagu õigesti märgib I. Sildmäe,³⁸⁹ ei uuritud kodanlike ajaloolaste poolt tegelikult perioodi 1710. aastast kuni XVIII sajandi lõpuni. Erinevalt Rootsi võimu ajast, millega seoses ilmus mahukaid monograafiaid ja rohkesti teaduslikke artikleid, ilmus XVIII sajandi kohta vaid paar üksikut artiklit. Selline tendentslik hinnang siinsete alade Vene riigiga ühendamise kohta on omane ka tänapäeva kodanlikule ajalooteadusele. Nii näiteks eesti ja läti emigrantlikud ajaloolased,³⁹⁰ samuti Saksa FV ajaloolased alahindavad ühendamise tähtsust. Viimased annavad positiivse hinnangu ainult ajavahele, mis hõlmab XIX sajandi 40.—50. aastaid, mil tsaarivalitsus püüdis kindlustada saksa mõisnike privileege.³⁹¹

Hinnates kodanliku Eesti ajalooteaduse XVII sajandi uurimise pärandit Nõukogude Eesti ajalooteaduse selsukohalt, võib konstateerida, et hinnatavaks tuleb pidada selle etapi uurimise märkimisväärset ulatust, rikastamist faktilise materjaliga, kuigi faktide valik tihti oli tendentslik. Mittevastuvõetavad on aga paljud hinnangud, mis teenisid eesti ja rootsi kodanluse klassihuve, olles sageli vastuolus mitte ainult faktidega, vaid ka ajaloo arengu objektiivsete seaduspärasustega. Konkreetne analüüs XVII sajandi talurahvaküsimuse käsitlusest kodanliku Eesti ajalooteaduses võimaldab märkida, et kuigi kvantitatiivselt küllaltki palju ära tehti, eriti asustuse, suure nälja ja hariduse uurimise alal, jäid veel paljud lõigud uurimata, rida küsimusi vastuseta. Nendega tegeldakse intensiivselt Nõukogude Eesti ajalooteaduses. Uurijatest tuleb selles osas esile tõsta H. Ligit, H. Piirimäed, H. Pallit, A. Vassarit, E. Öpikut jt.

³⁸⁹ I. Sildmäe. Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünamikast Eestimaaal XVIII sajandil. — TRÜ Toimetised, 122. Tartu, 1962, lk. 6.

³⁹⁰ Ю. Кахк, Э. Лауль, В. Маамяги. Об истории исторической науки в Эстонии. (От Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней). — Очерки истории исторической науки в СССР, рукопись VII тома, стр. 9.

³⁹¹ X. П. Строд. Аграрная история Прибалтики XVIII—XIX вв. в буржуазной историографии ФРГ. — «Вопросы истории» 1967, № 3, стр. 32—33.

О РАЗРАБОТКЕ КРЕСТЬЯНСКОГО ВОПРОСА XVII ВЕКА В ЭСТОНСКОЙ БУРЖУАЗНОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ (1920—1940)

В. Хатто

Резюме

Эстонская буржуазная историческая наука уделяла большое внимание периоду шведского колониального владычества в Прибалтике. Этой проблемой занимались историки О. Лийв, Ю. Вазар, Э. Блумфельдт, А. Соом, Х. Сепп и др. Особое значение придавалось крестьянскому вопросу. Хотя ряд исследований буржуазных историков является ценным вкладом в изучение истории эстонского народа, но в силу неправильного методологического подхода к истории народа они не смогли сделать особенно много. Они не понимали решающей роли в истории непосредственных производителей, т. е. трудящихся масс, переоценивали роль личности, что обусловило поверхностное изучение истории крестьянства в XVII столетии. Особенно мало изучались вопросы экономики и прежде всего вопрос производительных сил. То же самое следует сказать об исследовании правового состояния крестьянства, при изучении которого ограничивались, главным образом, формальной стороной правовой защиты крестьян при короле Карле XI. Классовая борьба почти не изучалась. Указывая на «дружеское» отношение шведских королей к эстонскому народу, они неправильно отрицали борьбу крестьянства против шведского господства. Несмотря на тенденциозность подхода к рассмотрению исторической действительности, следует все же положительно оценить тот фактический материал, которым обогатилась историческая наука. В этом смысле заслуживают внимания работы О. Лийва о торговле, большом голоде (1695—1697), заселении Эстонии и народном образовании, а также исследования Ю. Вазара о редукации имений и заселении края.

ON THE INTERPRETATION OF SOME PROBLEMS CONCERNING THE ESTONIAN PEASANTRY OF THE 17TH CENTURY IN THE HISTORICAL SCIENCE OF BOURGEOIS ESTONIA (1920—1940)

V. Hatto

Summary

The historical science of bourgeois Estonia and bourgeois Latvia gave much consideration to the study of the Swedish Rule Period. The historians O. Liiv, J. Vasar, E. Blumfeldt, A. Soom, H. Sepp and others were all concerned with it.

The central task of historical science under the bourgeois dictatorship was considered to be the study of the history of the Estonians. These studies were concerned above all with the study of the "Swedish time" and, especially with the history of the peasantry.

The period is characterized by a lack of interest in the working people. The problems of the peasant economy and especially those concerning the productive forces were studied superficially.

The same may be stated about the study of the legal conditions of the peasantry, confined mainly to the formal side of the juridical rights granted by Charles XII. The study of class struggle was neglected. The friendship between Swedish kings and the Estonian peasantry was emphasized and the struggle of the Estonian peasantry against the Swedish supremacy was neglected.

Although a tendentious manner of treatment was characteristic of bourgeois Estonian historical science, we must appreciate the factual material accumulated during that period.

The studies of O. Liiv on trade and commerce, the great famine (1695—1697), population and educational problems are worth mentioning; J. Vasar's works on the process of estate reduction and population are valuable even for Soviet historical science.

ТАРТУСКОЕ СТУДЕНЧЕСТВО 1880-х ГОДОВ И ДВИЖЕНИЕ НАРОДНИКОВ

С. Исаков

Кафедра русской литературы

Связи тартуского студенчества с движением народников не изучены. В сущности, исследован лишь один (правда, очень важный) эпизод этих связей — история народвольческой типографии в Тарту в 1884—85 гг.¹ Между тем, участие тартуских студентов в движении народников этим далеко не исчерпывается.

В декабре 1885 г. в Тарту для завершения высшего образования прибыл известный народовец Л. М. Коган-Бернштейн со своей супругой, также видной деятельницей народвольческого движения.

Лев Матвеевич Коган-Бернштейн (1862—1889) имел к этому времени уже большой опыт подпольной революционной работы. Поступив на физико-математический факультет Петербургского университета, Л. М. Коган-Бернштейн сразу примкнул к «Народной Воле» и с осени 1880 г. принимал активное участие в деятельности петербургской народвольческой организации. В ноябре 1880 г. он вошел в состав студенческой народвольческой группы, организованной для пропаганды среди петербургских рабочих и поддерживавшей через С. Л. Перовскую и других тесную связь с Исполнительным Комитетом «Народной Воли». Л. М. Коган-Бернштейн лично руководил занятием одного из рабочих кружков и благодаря своей пропагандистской деятельности близко познакомился с А. И. Желябовым, И. И. Гриневицким, С. Л. Перовской и другими руководителями «Народной Воли». Вскоре Л. М. Коган-Бернштейн ввел в состав Центрального университетского кружка, который возглавлял студенческое движение в Петербурге. Он был одним из организаторов и ответственных участников знаменитой политической демонстрации против министра народного просвещения А. А. Сабурова во время годовичного акта Петербургского университета 8 февраля 1881 г. (так называемая «Сабуровская история»). Л. М. Коган-Бернштейн выступил на акте с краткой речью, в которой резко порицал действия министра и клеймил лицемерную и лживую политику правительства, а затем бросил с балюстрады в зал пачку революционных прокламаций. Исключенный за это из университета и разыскиваемый полицией, Л. М. Коган-Бернштейн перешел на нелегальное положение. А. И. Желябов даже намечал его на роль метальщика бомбы при покушении на Александра II. Л. М. Коган-Бернштейн по поручению Исполнительного Комитета сначала

¹ П. С. Рейфман. Тартуская народвольческая типография. — Ученые записки ТГУ, вып. 114, 1961, стр. 228—251.

отправился в Саратов для пропаганды среди рабочих, а затем в Москву. Там в апреле 1881 г. он и был схвачен, когда разбрасывал на улицах воззвания по поводу казни первомайцев, и выслан на пять лет в Восточную Сибирь. Призванный в Якутске на военную службу, Л. М. Коган-Бернштейн после ее окончания в 1885 г. получил возможность вернуться в Европейскую Россию и поселился в Одессе.

По возвращении из Сибири Л. М. Коган-Бернштейн женился на Наталье (Сарре) Осиповне (Иосифовне) Барановой. Н. О. Баранова (1861—1927) с конца 1870-х гг. принимала участие в народническом движении. В 1880—1882 гг. она была деятельным членом Киевского центрального народовольческого кружка (группа В. И. Бычкова и И. Левинского), в котором после ареста В. И. Бычкова в марте 1881 г. играла руководящую роль, вела революционную пропаганду среди рабочих и военных и, по сведениям Департамента полиции, поддерживала сношения с Южно-русским рабочим союзом. С целью установления связей с другими народовольческими группами Н. О. Баранова совершила ряд тайных поездок по городам Украины. Арестованная в июне 1882 г. по деду киевской народовольческой организации, Н. О. Баранова была выслана на три года в Томскую губернию. Сумев добиться перевода по болезни в Томск, она в 1884—1885 гг. работала в местной народовольческой организации, вела агитацию среди учащихся, печатала и распространяла революционные издания. В августе 1885 г. Н. О. Баранова вернулась в Европейскую Россию и вышла замуж за Л. М. Коган-Бернштейна.

В это время на юге России были предприняты энергичные попытки восстановить «Народную Волю», которой царскими властями был нанесен сильнейший удар после убийства Александра II, собрать разрозненные уцелевшие от разгрома силы народовольцев. Осенью 1885 г. Л. Я. Штернберг и М. А. Кроль встретились в Одессе с Л. М. Коган-Бернштейном, изложили ему план восстановления народовольческой организации, рассказали о том новом, что должно быть внесено в программу партии, и предложили присоединиться к возрождаемому на юге центру «Народной Воли».² Л. М. Коган-Бернштейн ответил согласием и выразил желание всячески помогать партии.

Прибыв в декабре 1885 г. в Тарту, супруги Коган-Бернштейны не растеряли революционных связей. Л. М. Коган-Бернштейн в Тарту переписывался с А. Л. Гаусманом, активным участником студенческого народовольческого движения в Петербурге в начале 1880-х гг. В сентябре 1885 г. А. Л. Гаусман, в качестве представителя петербургской народовольческой организации, ездил в Екатеринбург на съезд народовольцев юга, ставивший целью восстановить партию. На съезде он вошел в состав руководящего центра воссоздаваемой «Народной Воли» и поддерживал тесные контакты с Б. Д. Оржихом, наиболее энергичным ее руководителем.

В конце 1885 г. Б. Д. Оржих с целью налаживания связей и объединения уцелевших народовольческих кружков отправился в Москву и Петербург. Получив от А. Л. Гаусмана адрес Л. М. Коган-Бернштейна, Б. Д. Оржих в январе 1886 г. приехал в Тарту. Здесь он вел с супругами Коган-Бернштейнами перегово-

² А. Шехтер-Минор. Южнорусская народовольческая организация. — Народовольцы после 1-го марта 1881 года. Сборник статей и материалов, составленный участниками народовольческого движения, М., 1928, стр. 134—135.

воры об устройстве в Тарту, Риге или другом ближайшем городе народовольческой типографии. При этом Л. М. и Н. О. Коган-Бернштейны дали согласие перейти на нелегальное положение и стать «хозяевами» квартиры будущей типографии. Л. М. Коган-Бернштейн снабдил Оржиха разными сведениями и материалами для предполагавшегося выпуска тринадцатого номера «Народной Воли» и вместе с супругой дал ему ряд адресов и рекомендательных писем к бывшим политическим ссыльным для привлечения новых членов в ряды воссоздаваемой партии и сбора денег. В частности, Л. М. Коган-Бернштейн дал Оржиху письмо к В. Г. Короленко в Нижний Новгород, адреса Рябкова в Херсоне, Бородина в Вятской губернии и других.³

По-видимому, руководителей южнорусской народовольческой организации интересовало еще и другое: не сохранились ли в Тарту остатки старой народовольческой группы, связанной с типографией В. Н. Переляева, и нельзя ли их привлечь к делу восстановления партии. По крайней мере, сохранились сведения, что южнорусские (екатеринославские) народовольцы стремились через Л. М. Коган-Бернштейна «приобрести связи на севере».⁴

Организовать типографию Коган-Бернштейны не успели, поскольку уже 5 апреля 1886 г., из-за провала Б. Д. Оржиха, А. Л. Гаусмана и других членов организации, они были арестованы в Тарту и доставлены в Петербург.

Вообще мы не знаем, какую именно работу успели развернуть в Тарту Л. М. и Н. О. Коган-Бернштейны. Они, правда, здесь находились под негласным полицейским надзором,⁵ но он был в ту пору в Тарту больше формальностью. Не подлежит сомнению, что кое-какие связи супруги здесь установили. В этом им мог помочь хотя бы брат Л. М. Коган-Бернштейна — Яков.

Яков Матвеевич (Мордкович) Коган-Бернштейн до поступления в 1884 г. на медицинский факультет Тартуского университета успел уже сменить несколько высших учебных заведений. В марте 1881 г. он был исключен из Петербургского университета за участие в недозволенной студенческой сходке и подписание коллективного заявления. Вслед за тем Я. Коган-Бернштейн учился в Одесском, вновь в Петербургском и, наконец, в Киевском университете.⁶ В 1882 г. жандармы следили за его перепиской с сестрой, «из коей усматривалось стремление Якова Бернштейна к

³ Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь, т. III, вып. 3 (верстка, хранящаяся в ЦГАОР, ф. 533, оп. 1, ед. хр. 1228; выпуск в свет не вышел), стлб. 1990 и 1995.

⁴ Саратовец. На закате народовольчества. — «Былое», 1917, № 5—6, стр. 76.

⁵ ЦГИА ЭССР, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 972, лл. 41 об. — 42.

⁶ См. его личное дело: ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 2, ед. хр. 1756 и 1757.

распространению вредных идей в кругу сотоварищей по университету и семинаристов».⁷ Вследствие этого, по распоряжению Департамента полиции, за Я. Коган-Бернштейном был установлен негласный полицейский надзор, продолжавшийся за ним и в Тарту, и даже после окончания университета в 1890 г. со степенью доктора медицины.

Я. Коган-Бернштейн и в дальнейшем обращал на себя внимание жандармов своими связями с «неблагонадежными» лицами в Киеве, Одессе и Тарту, а также обширной корреспонденцией, которую он всегда получал лично на почте, не разрешая принести ее к себе домой. В связи с этим в октябре 1884 г. начальник Лифляндского губернского жандармского управления и лифляндский губернатор даже просили Департамент полиции разрешить перлюстрировать письма Я. Когана-Бернштейна и проживавшего с ним на одной квартире студента Хейнриха Вольфплетцера.⁸ Департамент полиции, правда, не считал необходимым пойти на эту меру, но в канцелярии лифляндского губернатора заведено было специальное дело «О выемке корреспонденции студентов Якова Коган-Бернштейна и Генриха Вольфплетцера».⁹ В Тарту Я. Коган-Бернштейн развернул довольно активную деятельность, правда, не революционного, а скорее, общекультурного характера: он был видным членом студенческого «Общества изучения еврейской истории и литературы».

Я. Коган-Бернштейн вполне мог помочь своему брату и его супруге установить более близкие связи с прогрессивной частью тартуского студенчества. Кстати, он поддерживал тесные контакты с семьей брата и позже. Н. О. Коган-Бернштейн после ареста содержалась под стражей в Петропавловской крепости в Петербурге, но в конце мая 1886 г. была освобождена на поруки из-за беременности. Она отправилась в Тарту, где и проживала до своего нового ареста 9 ноября 1887 г. для отправки в место ссылки — Восточную Сибирь. Как выяснилось, Я. Коган-Бернштейн тайно общался с Натальей Осиповной во время ее пребывания в ноябре-декабре 1887 г. в тартуской тюрьме,¹⁰ что вызвало целое расследование.¹¹

⁷ ЦГАОР, ф. Департамента Полиции (ДП). 3-е делопроизводство, 1884 г., ед. хр. 1159, л. 1 об.

⁸ Там же, лл. 11—15.

⁹ ЦГИА ЭССР, ф. 296, оп. 99, 1887 г., ед. хр. 58.

¹⁰ ЦГИА ЭССР, ф. 296, оп. 99, 1888 г., ед. хр. 26, л. 1 об.

¹¹ Дальнейшая судьба Л. М. и Н. О. Коган-Бернштейнов сложилась очень трагично. В 1888 г. они были отправлены в ссылку в Восточную Сибирь и приняли участие в вооруженном сопротивлении, оказанном властям политическими ссыльными 22 марта 1889 г. в Якутске (так называемая «Якутская история»). Л. М. Коган-Бернштейн в этом столкновении был ранен, приговорен военным судом как зачинщик вооруженного сопротивления к смертной казни и 7 августа 1889 г., больной, неспособный передвигаться, повешен. Перед смертью он написал письма товарищам и малютке-сыну, которые получили широкое рас-

Хотя мы ничего не знаем о конкретной революционной деятельности Л. М. и Н. О. Коган-Бернштейнов в Тарту, все же в наших руках есть небольшая нить, ведущая от них к тартускому народовольческому кружку второй половины 1880-х гг. Когда жандармы после самоубийства В. В. Стратонова (одного из руководителей этого кружка) в апреле 1889 г. устроили обыск на его квартире, то они обнаружили там письмо от Н. О. Коган-Бернштейн из Иркутска, в котором упоминался и Л. М. Коган-Бернштейн (письмо было без окончания). Кстати, в связи с этим у Я. Коган-Бернштейна был произведен обыск.¹² Этот факт показывает, что тартуский народовольческий кружок второй половины 1880-х гг. (о нём подробнее ниже) находился в каких-то отношениях с Коган-Бернштейнами, но о характере этих связей у нас нет никаких достоверных данных. Возможно, возникновение кружка как-то связано с деятельностью Л. М. и Н. О. Коган-Бернштейнов в Тарту. Симптоматично, например, что этому кружку удалось организовать типографию, т. е. претворить в жизнь именно то мероприятие, о котором договаривались в январе 1886 г. Б. Д. Оржих и Л. М. и Н. О. Коган-Бернштейны. Но всё это не более, чем предположение.

Связи тартуских студентов с южнорусской народовольческой организацией не исчерпывались лишь Коган-Бернштейнами. Связующим звеном между ними мог быть и Михаил Михайлович Афрамович. Будучи студентом Харьковского ветеринарного института, М. М. Афрамович в середине 1880-х гг. поддерживал знакомство с руководителем харьковских народовольческих кружков В. П. Бражниковым, а также с организаторами и активными участниками харьковской «группы революционных народников» Н. Голосовым и М. Рклицким.¹³ Между прочим, В. П. Бражников участвовал в упомянутом выше съезде народовольческих организаций юга в сентябре 1885 г. в Екатеринославе и вошел в состав руководящего центра, созданного на съезде. Арестованный в начале 1887 г., он был сослан на 10 лет на Сахалин.

В 1887 г. М. М. Афрамович перешел в Тартуский ветеринарный институт. Вскоре Департамент полиции получил сведения, что «М. М. Афрамович и переместившиеся с ним из Харькова его товарищи поддерживают сношения с харьковским кружком крайнего направления и сочувствуют террористической деятельности».¹⁴ Департамент полиции дал указание учредить за

пространение в России в виде прокламаций. Н. О. Коган-Бернштейн за участие в «Якутской истории» была присуждена к бессрочным каторжным работам; правда, позже приговор из-за ее болезненного состояния был смягчен. «Якутская история» была подробно освещена в нелегальной печати. См. о ней: Якутская трагедия 22 марта (3 апреля) 1889 года. Сборник воспоминаний и материалов, М., 1925.

¹² ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1889 г., ед. хр. 222, л. 9 об. — 11.

¹³ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1888 г., ед. хр. 535, л. 1 об.

¹⁴ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр. 1887 г., ед. хр. 166, л. 1.

М. М. Афрамовичем «самое строгое негласное наблюдение» и обратить внимание на студентов, перешедших вместе с ним из Харьковского ветеринарного института в Тартуский, — Сидорским, Синявским, Адрианополитом, Голышевым, Марцинкевичем, Севастьяновым, Козминским (Кузьминским) и Здановичем. Достоинно внимания, что почти все упомянутые здесь лица вскоре вошли в состав студенческих обществ «Социэтакс» и «Конкордия»,¹⁵ ставших местом объединения радикального тартуского студенчества и привлечших к себе уже в это время внимание жандармов.

В 1887 г., в связи с дознанием о присланных в Тарту по почте нелегальных изданиях, у М. М. Афрамовича был произведен обыск и обнаружена рукопись «Каталог систематического чтения», включавшая названия многих запрещенных изданий. Одновременно у него нашли почтовые квитанции, из которых явствовало, что М. М. Афрамович посылал деньги в помощь политическим заключенным. Улик для привлечения его к судебной ответственности оказалось недостаточно, и дело ограничилось установлением за М. М. Афрамовичем негласного надзора полиции, который был прекращен лишь в 1895 г.¹⁶

Для деятельности лиц, подобных М. М. Афрамовичу, в Тарту в это время сложились исключительно благоприятные возможности. Тогдашнее русское тартуское студенчество носило, как известно, совершенно специфический характер. В своем подавляющем большинстве оно состояло из лиц, исключенных из других высших учебных заведений России за участие в студенческих волнениях и в революционной работе. Путь в другие учебные заведения для них был закрыт, но в Тартуский университет и Ветеринарный институт их принимали (хотя и не всегда легко), поскольку власти считали, что в «тихом» «немецком» Тарту, в обстановке, где их окружала «чужая» среда, они не смогут развернуть антиправительственной деятельности и «утихомирятся». Приток такого рода студентов особенно усилился во второй половине 1880-х гг. Так, в 1888 г. в Тартуский университет было принято 66 студентов, исключенных из других университетов за участие в студенческих «беспорядках» (главным образом, волнениях конца 1887 г.).¹⁷

Эти студенты, как правило, уже побывавшие в нелегальных кружках и организациях, были очень восприимчивы к революционным идеям. Они и стали носителями революционного брожения в среде тартуского студенчества. Об этом с тревогой писало и жандармское начальство. В «Обзоре Лифляндской губер-

¹⁵ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 4011, лл. 9 об. и 12.

¹⁶ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1888 г., ед. хр. 535, лл. 1 об. — 2.

¹⁷ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1889 г., ед. хр. 43, ч. 12, л. 6—6 об.

нии за 1887 год» начальник Лифляндского губернского жандармского управления отмечал «опасный» наплыв в Тарту молодых людей, исключенных из других высших учебных заведений. Они «держат себя особняком, составляя между собою незначительные кружки, или, что еще хуже, вкрадываются в доверие местной учащейся молодежи, не входящей в состав корпораций, дают ей вредное направление, подстрекая к образованию кружка с целью преступной пропаганды, как это имело место в отчетном году в Дерпте по делу студента Афрамовича и о присылке тайной типографии <...> Пришлая молодежь является пособником распространения вредных идей и подстрекателем к нарушению порядка». ¹⁸

В «Обзоре Лифляндской губернии за 1888 год» начальник Лифляндского губернского жандармского управления генерал-майор Шрамм отмечал, что тартуская молодежь, не вступающая в корпорации, «отличается большей частью крайним свободомыслием». «Насколько лица немецкого происхождения гарантируют собою сохранение государственного и общественного порядка в политическом отношении, — писал генерал-майор Шрамм, — настолько же евреи и русские <...> требуют постоянного неутомимого агентурного наблюдения, а наплыв в губернию в последние три года молодых людей, изгнанных по разным случаям из университетов и других высших учебных заведений империи, заставляет еще усиленное следить за ними, дабы не давать им возможности спланиваться между собою для пропагандирования вредных идей среди местной латышской и эстонской молодежи, готовые воспринять эти идеи, как выходцы из народа». ¹⁹

Опасения жандармов были не напрасны, хотя влияние революционного русского студенчества на эстонскую молодежь в 1880-е гг. еще было крайне незначительным; оно станет заметным лишь к середине 1890-х гг., но со временем, действительно, принесет свои плоды, так что жандармы в этом отношении оказались пророками.

Что касается «преступных» кружков и обществ в Тарту, то воспрепятствовать их созданию и функционированию жандармы были не в силах. Они оказались даже не в состоянии следить за их работой, и жандармские сведения о деятельности тартуских студенческих организаций носили случайный характер и отличались крайней неполнотой: существование народнического кружка во второй половине 1880-х гг. осталось жандармам неизвест-

¹⁸ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр. 1888 г., ед. хр. 89, ч. 52, л. 10—10 об.

¹⁹ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1889 г., ед. хр. 43, ч. 12, лл. 29 об. —30. Еще в «Обзоре» 1887 г. высказывалось предположение, что некоторые «неблагонадежные» русские студенты прибывают в Прибалтику «с целью пропагандирования при случае вредных политических идей среди латышско-эстонской молодежи» (ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1888 г., ед. хр. 89, ч. 52, лл. 15—15 об.).

ным (хотя, в общем, они об этом догадывались), из всех марксистских кружков жандармы сумели напасть на след только одного — К. К. Чекеруль-Куша и И. А. Давыдова в 1893 г. да и то лишь благодаря указаниям московских «коллег». Этому способствовало и то обстоятельство, что после Геккельмана, сыгравшего решающую роль в раскрытии в 1885 г. народовольческой типографии в Тарту, у местных жандармов, по-видимому, не было своей агентуры в среде студентов или, по крайней мере, это агентура поставлена была из рук вон плохо. Кстати, это очень затрудняет для нас изучение деятельности народнических и марксистских кружков и групп в Тарту, а также студенческих обществ, прикосновенных к освободительному движению. Нам приходится восстанавливать ее буквально по крупицам — или по воспоминаниям, к сожалению, немногочисленным, или отдельным, порою случайным фактам, приводимым в жандармских документах, причем они, как правило, относятся не непосредственно к деятельности тех или иных кружков, а к определенным лицам, о которых мы знаем, что они были членами этих кружков или групп.

Из легальных объединений радикального русского студенчества в Тарту наиболее важную роль играли Общество русских студентов при университете и общества «Социэтак» («Societas») и «Конкордия» («Concordia») при Ветеринарном институте. Впрочем, в деятельности первого принимали участие и студенты института, точно также как в последних — студенты университета; да и по национальному составу эти общества не были чисто русскими: среди членов их мы встречаем евреев, украинцев, отдельных поляков и даже немцев (чаще всего обруселых), — эти общества объединяли студентов не по ведомственному и не по национальному признаку, сочленов их сближала общность мировоззрения.

На роль этих обществ в истории революционного движения в Тарту исследователи указывали неоднократно.²⁰ Однако начальные этапы их деятельности освещены еще явно недостаточно, поэтому позволим себе вкратце остановиться на этом.

Мысль об организации Общества русских студентов давно зрела в среде университетской молодежи, но конкретные формы она приобрела 4 ноября 1881 г., когда двадцать студентов Тартуского университета решили создать новое объединение и избрали комиссию по выработке его устава, в которую вошли К. Ро-

²⁰ См. Э. Янсен. О революционном движении среди тартуских студентов в конце XIX и начале XX веков. — Ученые записки ТГУ, вып. 35, 1954, стр. 9; Л. Эрингсон. Из истории Тартуского университета в конце XIX и начале XX вв. — Ученые записки ТГУ, вып. 114, 1961, стр. 206—208; H. Moosberg. Marksistlikud ringid Tartu Ülikoolis ja Veterinaaria Instituudis XIX saj. 80—90-ndatel aastatel. Там же, стр. 216 и след.

манов,²¹ Н. Шиле, В. Демич,²² Б. Гольденберг и С. Вельский (исключенный из Петербургской Медико-хирургической академии).²³ Хотя устав общества был утвержден лишь в 1885 г., оно полуофициально стало функционировать с 1882 г.: уже в первом семестре 1882 г. было проведено 19 заседаний и положено начало библиотеке, которая позже стала одним из интереснейших книгохранилищ Тарту; со второго семестра 1882 г. в делах ректората появляются списки членов общества, что свидетельствует о том, что университетское начальство знало о его существовании.²⁴

Общество с самого начала стало, в первую очередь, объединением «неблагонадежных» студентов, исключенных за свою революционную деятельность из других учебных заведений. Идеальный облик Общества русских студентов уже с момента основания его был народническим. Следствие по делу о тайной народо-вольческой типографии в Тарту в 1885 г. выявило тесные связи местной народо-вольческой группы с Обществом русских студентов. Большинство причастных к делу о тайной типографии лиц оказалось членами последнего, в частности, руководитель типографии В. Н. Переляев был одним из организаторов и активным членом Общества русских студентов и даже был избран в нем судьей.²⁵ Таким образом, члены организации принимали непосредственное участие в революционной деятельности народо-вольцев. Объединением сочувствующих народничеству лиц оно оставалось и во второй половине 1880-х гг., сохраняя и в этот период тесные связи с более узким по составу народо-вольческим кружком. По крайней мере, руководители последнего, как мы увидим ниже, одновременно были и руководителями Общества русских студентов. Это заставляет предположить, что члены объединения и во второй половине 1880-х гг. могли принимать участие в конкретной революционной работе, хотя основная функция его

²¹ Только что поступивший в Тартуский университет студент-зоолог Константин Александрович Романов в 1878 г. был исключен из Киевского университета за участие в студенческих «беспорядках» и выслан на три года в Вологодскую губернию. В 1884 г. он был председателем Общества русских студентов. Позже К. А. Романов оказался причастным к делу о народо-вольческой типографии В. Н. Переляева в Тарту (см. об этом: П. С. Рейфман, цит. соч., стр. 246).

²² Василий Федорович Демич, будучи студентом Петербургской Медико-хирургической академии, принял участие в студенческих «беспорядках» 27—28 ноября 1879 г., за что был исключен из академии и выслан на родину, в Черниговскую губернию. С особого разрешения министров народного просвещения и внутренних дел он смог поступить в Тартуский университет. В Тарту за В. Демичем вначале был установлен гласный надзор полиции (ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1882 г., ед. хр. 384, лл. 2 об. — 8 об.).

²³ См. об этом: П. Красовский. Очерки юрьевского студента. Рига, 1902, стр. 231—232.

²⁴ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, ед. хр. 190, л. 9.

²⁵ См. об этом: П. С. Рейфман, цит. соч., стр. 235 и след.

заклучалась в другом: объединять более широкие слои сочувствующих.

До сих пор не выяснена история возникновения и деятельности в 1880-е гг. более массовых и широких по своему составу обществ «Социэтас» и «Конкордия». Время их основания не знало даже руководство Ветеринарного института,²⁶ этого не могли позже выяснить и жандармы. Дело в том, что эти общества возникли как полулегальные и, если верить институтскому начальству, их существование было санкционировано лишь устным разрешением директора Ветеринарного института К. К. Раупаха.²⁷ Позже сам факт их существования был признан учебным начальством и властями, но никакого делопроизводства о них не велось и никаких отчетов от них не требовали (кстати, такое было возможно в ту пору только в Тарту!). Руководство Ветеринарного института всегда испытывало большие затруднения, когда ему приходилось отвечать на запросы жандармов, полицмейстера и попечителя учебного округа о том, когда основаны эти общества и на какой юридической основе зиждется их существование.

Общество «Социэтас» возникло, вероятно, в 1883 г.²⁸ Оно было организовано студентами Ветеринарного института, которые до этого состояли в Обществе русских студентов, По-видимому, их не удовлетворяло то обстоятельство, что они могли принимать участие в деятельности общества лишь «незаконно», поскольку официально в состав последнего имели право входить лишь студенты университета. Как явствует из более позднего жандармского расследования деятельности «Социэтас», «первоначально означенное общество поставило себе целью саморазвитие, взаимопомощь, нравственную поддержку своих членов и развитие среди них чувства товарищества. Деятельность общества в первом периоде его существования выражалась в выработке устава, образовании кассы и библиотеки, в чтении рефератов по научным вопросам и в то время была чужда нелегального характера. В таком виде общество существовало до 1889 г., после чего вступило в тесную связь с упомянутым выше «Обществом русских студентов», предоставившему обществу в пользование свою квартиру и кухмистерскую, а также предложившему ему устраивать совместные для членов обоих обществ чтения».²⁹

²⁶ По крайней мере, в бумагах, исходивших от него, мы встречаем самые различные даты основания обществ.

²⁷ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 4017, л. 12.

²⁸ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 4011, л. 51. Впрочем, в другом документе указано, что общество «Социэтас» возникло в 1884 г. Любопытно, что чиновник, составлявший этот документ, вначале проставил 1882 год, но затем зачеркнул его и заменил 1884-м (ЦГИА ЭССР, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 90, л. 18).

²⁹ ЦГАОР, ф. ДП. Особый отдел, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 213, т. 5, л. 25—25 об.

Достоверность этого составленного жандармами в 1903 г. очерка истории «Социэтак» кое в чем вызывает сомнение. Так, вряд ли верно, что деятельность общества до 1889 г. совсем не носила нелегального характера. Известно, что «Социэтак» получал нелегальные издания, в связи с чем в обществе в 1887 г. был произведен обыск и его активные члены вызывались на допросы. Однако указанный факт близости «Социэтак» к Обществу русских студентов сомнению не подлежит.

Из архивных документов нам известен состав «Социэтак» только в 1887 г.³⁰ Он явно указывает на народнический характер общества и даже на его прикосновенность к революционному движению народников. Председателем «Социэтак» в начале 1887 г. был Е. Д. Синицкий, один из руководителей народнического кружка в Тарту, вице-председателем и шаржиртером был Н. Н. Ткаченко, секретарем и библиотекарем — К. Я. Шамарин, а среди членов мы видим Е. А. Александрова, И. К. Моренца и ряд других участников народнического движения.

Евгений Данилович Синицкий (1866—1915) в 1884 г. был исключен из Киевского университета без права поступления в другие высшие учебные заведения в течение двух лет за участие в студенческих «беспорядках», происходивших 8 сентября этого года в Киеве в связи с празднованием 50-летнего юбилея университета св. Владимира, и подчинен негласному надзору полиции. Он все же сумел поступить в 1885 г. в Одесский университет, но в ноябре того же года уволен из него опять как участник студенческих волнений. Вернувшись в Киев, Е. Д. Синицкий принял деятельное участие в созданной М. Д. Фокиным народнической революционной организации («общество заговорщиков».) В августе 1886 г. он был принят в Тартуский ветеринарный институт, откуда в январе 1888 г., с особого разрешения министра народного просвещения, перешел на юридический факультет Тартуского университета и закончил его в январе 1891 г. Позже был доцентом Демидовского юридического лицея в Ярославле, сотрудником и редактором «Вестника воспитания».³¹

Николай Николаевич Ткаченко, вице-председатель «Социэтак», тоже имел к этому времени опыт революционной работы. Еще учась в Сумской гимназии, он подозревался в сношениях с «неблагонадежными» лицами и даже расклеил прокламаций, вследствие чего за ним было установлено полицейское наблюдение. Будучи студентом Харьковского ветеринарного института, Н. Н. Ткаченко примкнул к местной народнической организации, в 1883 г. был обвинен «в принадлежности к преступному сообществу, именуемомуся «Обществом Красного Креста «Народной воли»,³² и подчинен гласному надзору полиции на два года.³³ В 1883 г. Н. Н. Ткаченко разрешили поступить в Тартуский ветеринарный институт при условии, что за ним будет дополнительно установлен

³⁰ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 4011, л. 12.

³¹ О Е. Д. Синицком см.: ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 2, ед. хр. 23356 и 23357 (личное дело), ф. 402, оп. 7, ед. хр. 172, лл. 122, 125, 131, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 972, лл. 7—7 об., 41 об. — 42; ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1889 г., ед. хр. 339, л. 4; некрологи — «Исторический вестник», 1915, № 5, стр. 712—713. «Киевская мысль», 8. III 1915, № 67, «Биржевые ведомости», 1915, № 14712.

³² Об этой организации см.: В. Галкин, Харьковский революционный Красный Крест помощи политическим ссыльным и заключенным. — «Пути революции» (Харьков), кн. 1, <1925>, стр. 35—38.

³³ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 585, л. 12.

«особый надзор учебного начальства». Но и в Тарту он не порвал с революционной работой: принимал участие в деятельности тайной народвоольческой типографии, был известен Департаменту полиции своими связями с лицами революционного направления в Харькове, Москве и Петербурге и т. д., причем уже в это время проявлял интерес к работам К. Маркса. С 16 августа 1885 г. за Н. Н. Ткаченко опять было установлено «строжайшее наблюдение», «ввиду обнаруженных близких сношений с лицами политической неблагонадежности во время пребывания в отпуску в Харьковской губернии»,³⁴ а через год он был привлечен к жандармскому дознанию в качестве обвиняемого³⁵ (как можно предполагать, по делу о перелявской типографии). Далее жандармы выяснили, что в 1887 г. Н. Н. Ткаченко присутствовал в Харькове на одной нелегальной вечеринке, прискивал типографский шрифт и собирался ехать за границу для установления связей с русскими революционными эмигрантами. В октябре 1887 г. Н. Н. Ткаченко окончил Ветеринарный институт и был оставлен при нем сверхштатным ассистентом (опять же такое было, вероятно, возможно только в Тарту!), в 1888 г. он отправился на год за границу — в Цюрих и Берн — для усовершенствования в науках. У жандармов, по-видимому, были веские причины подозревать, что Н. Н. Ткаченко в Швейцарии установил контакты с русскими революционерами. Не случайно циркуляром Департамента полиции от 12 июля 1889 г. за ним должен был быть установлен тотчас после возвращения в Россию тщательный полицейский надзор. Негласный надзор за Н. Н. Ткаченко продолжался до 1903 г. Позже он работал ветеринарным врачом в Кузнецке Саратовской губернии и в Сумах.

Но, конечно, самый солидный стаж революционной деятельности был у секретаря и библиотекаря «Социетас» Константина Яковлевича Шамарина (1854—1902). Сын фельдшера Каменского казенного завода в Пермской губернии, он в 1864 г. поступил в Екатеринбургскую гимназию, где принял участие в тайном гимназическом кружке. В 1872 г. К. Я. Шамарин был исключен из гимназии по делу о «беспорядках» учащихся. В том же году он приехал в Петербург, поступил в Технологический институт, откуда вскоре перешел в Горный. К. Я. Шамарин был связан с петербургским кружком «чайковцев» и вел революционную пропаганду среди рабочих и студентов. В 1876 г. он был арестован вместе с Д. Любовцевым и Г. Руденко и привлечен к дознанию по обвинению в пропаганде. Судом особого присутствия Сената К. Я. Шамарин в 1878 г. был приговорен к двум месяцам тюрьмы и вслед за тем, как человек «крайней политической неблагонадежности», выслан в Восточную Сибирь. В 1881 г. К. Я. Шамарин бежал из Баргузина вместе с Н. Тютчевым, Е. Брешковской и И. Линевым. Но все участники побега были пойманы в Алданских горах. К. Я. Шамарин был водворен в Якутскую область, позже переведен в Селенгинск и в 1885 г. смог возвратиться в Европейскую Россию. В 1886 г. он поступил в Ветеринарный институт в Тарту, который закончил в 1890 г. Почти все время пребывания в Тарту он находился под негласным надзором полиции.³⁶

К. Я. Шамарин, как старейший участник революционного движения, пользовался большим уважением в среде тартуского студенчества. Он и в Тарту принимал участие в работе студенческих организаций и нелегальных групп, в частности входил в тайный кружок народников конца 1880-х гг. Тюрьма и ссылка не заставили его утихомириться. После окончания Ветеринарного института К. Я. Шамарин работал ветеринаром Московского губернского земства в Рузе. Здесь в 1893 г. он сблизился со старыми народниками Н. С. Тютчевым, П. Ф. Николаевым и М. А. Натансоном, которые решили выработать новую программу (партия «Народного права») и устроить типографию. Хотя

³⁴ ЦГИА ЭССР, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 972, лл. 41 об. — 42.

³⁵ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 585, л. 71.

³⁶ Надзор за К. Я. Шамариным был прекращен в августе 1890 г., см.: ЦГИА ЭССР, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 976, л. 76—76 об.

К. Я. Шамарин особенно активного участия в деятельности партии «Народно-го права» и не принимал, все же при ликвидации организации жандармами в апреле 1894 г. он был арестован и вновь выслан в Забайкалье — жил в Баргузине и Верхнеудинске. Возвратившись позже на родину, в Камышлов Пермской губернии, работал там земским ветеринаром.³⁷ Видимо, К. Я. Шамарин до конца остался верным народническим идеям, время не изменило его убеждений.

Между прочим, К. Я. Шамарин обладал явным литературным дарованием. Вместо традиционного сочинения по русской литературе, которое должны были писать все студенты университета и Ветеринарного института, К. Я. Шамарин представил художественную зарисовку — очерк «На эпизотии (Из летней практики). Тип казанского ветеринара. Беглые заметки» — о нелегкой судьбе сельского ветеринара Василия Ивановича Грохотова.³⁸

Среди членов «Социэтак» мы видим студентов Ветеринарного института Е. А. Александрова и И. К. Моренца. Они были причастны к делу о тайной народовольческой типографии в Тарту да и вообще внушали жандармам опасения своей «политической неблагонадежностью». И. К. Моренец был исключен из Харьковского ветеринарного института за участие в студенческих волнениях в ноябре 1882 г. В следующем году он привлекался к дознанию о Харьковской подпольной народовольческой типографии, за что был арестован.³⁹ Е. А. Александров находился под негласным надзором полиции за дело о тартуской подпольной типографии. Ввиду сведений о неблагонадежности Александрова у него в 1887 г. был произведен обыск, причем «найлены фотографические карточки государственных преступников по делу 1-го марта 1881 г.»⁴⁰

Многие другие члены общества «Социэтак» 1887 г. тоже были в прошлом причастны к народническому движению. И хотя у нас нет данных о конкретной деятельности «Социэтак» в 1880-е гг., всё это в сумме дает достаточное основание предполагать, что общество в эти годы было по своему характеру народническим.

Самым многочисленным легальным объединением прогрессивного тартуского студенчества второй половины 1880-х—1890-х гг. было общество «Конкордия» с существовавшей при нем столовой («кухмистерской»). В 1887 г. в обществе официально числилось 52 человека,⁴¹ хотя реально количество членов было больше (в список не вошли студенты университета, принимавшие участие в деятельности общества). О времени создания «Конкордии» также нет точных данных — в архивных

³⁷ О К. Я. Шамарине см.: Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь, т. II, вып. 4, М., 1932, стлб. 1989—1991.

³⁸ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 3819, лл. 31—32 об.

³⁹ П. С. Рейфман, цит. соч., стр. 248.

⁴⁰ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1885 г., ед. хр. 1108, л. 1 об.

⁴¹ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 4011, л. 9 об.

документах встречаются разные даты: 1883, 1885, 1886 годы.⁴² Можно предполагать, что общество возникло в середине 1880-х гг.

Во главе «Конкордии» в 1887 г. стоял поляк Э. Ноневич, как мы увидим ниже, один из наиболее крупных деятелей тартуского революционного подполья конца 1880-х гг. Среди членов общества в 1887 г. также было много политически «неблагонадежных» лиц, исключенных из других высших учебных заведений за революционную деятельность, в частности М. Афрамович, А. Женчиковский, в будущем участник марксистского кружка, и другие.⁴³

Благодаря «кухмистерской», наличию большого помещения и общему демократизму обстановки, очень ярко описанному в воспоминаниях одного из первых тартуских марксистов С. Стемповского,⁴⁴ «Конкордия» стала уже в конце 1880-х гг. общепризнанным местом встреч, собраний и дискуссий на самые различные темы тогдашнего русского (частично еврейского и польского) студенчества. На вечерах, собраниях и дискуссиях в «Конкордии» были широко представлены не только студенты Ветеринарного института, но и университета, хотя последние формально не могли быть членами общества. В дискуссиях и спорах в помещении столовой «Конкордии», нередко продолжавшихся до утра, до тех пор, пока хватало сил, в центре внимания часто оказывались общественные и политические вопросы, а в числе ораторов выступали наиболее авторитетные руководители тартуского русского студенчества Н. Омиров и В. Стратонов,⁴⁵ которые были, что называется, его душой, его больной совестью.

Впрочем, круг вопросов, становившихся объектом обсуждения в «Конкордии», был очень широк и касался всех сторон тогдашней студенческой жизни. С. Стемповский вспоминает, например, суд в «Конкордии» в 1889 г. над студентом С. Косменко, который ударил в столовой другого студента — И. Выржиковского. Суд продолжался три дня, на нем выступали многочисленные ораторы, речи многих из которых были поистине блестящими. Выяснилось, что за этим инцидентом скрывается столкновение двух группировок в среде русского студенчества, и поэтому на суде говорили о революции, о студенческом движении, о необходимости борьбы и т. д. «Всё это было ново и увлекательно», — пишет С. Стемповский,⁴⁶ к сожалению, не разъяс-

⁴² ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 4011, л. 51; ф. 404, оп. 1, ед. хр. 4017, лл. 7, 31; ф. 325, оп. 1, ед. хр. 90, л. 18 об.

⁴³ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 4011, л. 9 об.

⁴⁴ Stanisław Stepmowski, *Pamiętniki (1870—1914)*, Wrocław, 1953, стр. 99 и след.

⁴⁵ Там же, стр. 103—104.

⁴⁶ Там же.

няя, что это были за две группировки русского студенчества и что послужило причиной их вражды.

Нет ничего удивительного, что «Конкордия» весьма рано привлекла к себе внимание жандармов. В 1887 г. в обществе был произведен обыск, а руководители и наиболее «неблагонадежные» его члены (Золотницкий, Серафимович, Липский, Конст. Веселовский, Афрамович) допрошены.⁴⁷ 19 апреля 1889 г. начальник Лифляндского губернского жандармского управления сообщал в Департамент полиции, что особое внимание в Тарту привлекают «сборища в студенческой столовой, которая помещается в квартире общества «Конкордия», где имеются все газеты и журналы, высылаемые этому обществу. В означенной столовой ежедневно перебивается от 100 и более человек студентов и здесь же происходят считки ролей студентами общества любителей русского драматического искусства и танцевальные вечера, а равно в той же столовой в последнее время обсуждался вопрос об организации в Дерптском ветеринарном институте студенческого суда <...> Наконец, в той же столовой происходили дебаты членов-студентов Общества научно-литературных вечеров <...> Главными инициаторами по устройству столовой были студенты-ветеринары Лисицын⁴⁸ и Лопухин и университета Монтвилло, а затем деятельное участие принимали Николаевский и Пигров, последний занимал некоторое время должность казначея. Из них последние двое состояли под негласным надзором.»⁴⁹

Видные деятели столовой «Конкордии» К. В. Николаевский и М. Ф. Пигров заслуживают того, чтобы о них сказать несколько слов. В 1889 г. жандармы, перлюстрировавшие переписку студентов Одесского университета Георгия Петренко и Киевского — Афанасия Горба (руководителя нелегального студенческого кружка, который был связан с организатором одного из первых социал-демократических кружков в Киеве д-ром Э. Абрамовичем), заполучили письмо к А. Горбу из Дерпта без подписи. Автор письма сообщал, что он давал читать одному латышу нелегальный журнал и довольно критически отзывался о своих товарищах: «другие по-мельче, раскрывают только рты, а когда подойдет к делу — чуть не плачут от страха, не знаю, удастся ли

⁴⁷ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 4011, лл. 6 об. — 7, 10—15.

⁴⁸ Михаил Михайлович Лисицын (1862—1913) — в это время студент Ветеринарного института, позже видный русский общественный деятель в Тарту; работал библиотекарем в русской Публичной библиотеке, редактировал первую русскую газету в Тарту «Дерптский листок». М. М. Лисицын известен и как писатель: он автор книги «Город студентов. Бытовые картинки старого Дерпта» (1891), ряда рассказов из эстонской жизни, воспоминаний. М. М. Лисицын переписывался с Н. С. Лесковым и Л. Н. Толстым, был в гостях у последнего. К революционной деятельности он отношения не имел.

⁴⁹ ЦГАОР, ф. ДП, 3-е делопр., 1889 г., ед. хр. 112, лл. 4—5.

то, о чем ты пишешь». Из целого ряда неосторожных намеков в письме жандармы заподозрили, что «автор, по поручению Горба и Петренко, намерен вести пропаганду в Дерпте или же организовать кружок с преступными целями». Они сообщили ряд примет, по которым можно определить автора письма. На их основе помощник начальника Лифляндского губернского жандармского управления в Дерптском и Верроском уездах подполковник Грумбков высказал предположение, что автором письма был студент Ветеринарного института Константин Васильевич Николаевский.⁵⁰

К. В. Николаевский в 1886 г. закончил Прилукскую гимназию и поступил на медицинский факультет Киевского университета, но затем выяснилось, что он принадлежал «к числу самых деятельных инициаторов в организации Прилукского кружка учащейся молодежи, устройства и заведывания кассою этого кружка».⁵¹ В связи с этим он был исключен из университета как «неблагонадежная личность» с лишением права поступать в другие высшие учебные заведения и с запретом педагогической деятельности. К. В. Николаевскому было запрещено также проживать в Киеве и за ним был установлен полицейский надзор. Тем не менее, в 1887 г. он был принят в Тартуский ветеринарный институт. Директор института добрейший К. К. Раулах, всегда очень сочувственно относившийся к таким «неблагоустроенным» лицам, впоследствии, оправдываясь, утверждал, что он не знал об этих ограничениях. По ходатайству К. К. Раулаха К. В. Николаевскому все же разрешено было завершить в Тарту свое образование. Он окончил институт в 1891 г.⁵²

М. Ф. Пигров вместе с В. Г. Лесовым, будучи студентами Московского университета, в 1887 г. были членами нелегальных народнических кружков и «Общества помощи политическим ссыльным и заключенным» и активными участниками студенческих волнений в Москве в связи со зверским избиением студентов на Страстном бульваре 26 ноября 1887 г. (так называемое «Страстное побоище»). За это они были исключены из университета.⁵³ Вместе с многими другими участниками студенческих волнений в Москве в конце 1887 г. М. Ф. Пигров и В. Г. Лесовой сумели поступить в 1888—1889 гг. в Тартуский университет, где за ними был установлен негласный полицейский надзор. М. Ф. Пигров играл довольно заметную роль в жизни «Конкордии», в частности был организатором и руководителем замечательного хора общества.⁵⁴

При разношерстном составе «Конкордии» вряд ли можно говорить об идейном единстве среди членов общества в конце 1880-х гг. «Конкордия» была, по-видимому, объединением прог-

⁵⁰ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1888 г., ед. хр. 404, лл. 22—23, 35—35 об.

⁵¹ Там же, л. 35 об.

⁵² См. его личное дело: ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 2686.

⁵³ П. С. Ткаченко. Московское студенчество в общественно-политической жизни России второй половины XIX века. М., 1958, стр. 164—167.

⁵⁴ S. S t e p r o w s k i, цит соч., стр. 121—122.

рессивного, демократического студенчества Тарту вообще, но все же имеющиеся данные показывают, что и здесь большинство в этот период сочувствовало народникам. Впрочем, какой именно оттенок народничества здесь преобладал и в чем было отличие «Конкордии» от «Социэтак», мы не знаем.

О наличии связей «Конкордии» и «Социэтак» с тайными кружками и организациями других городов России свидетельствуют нелегальные воззвания и прокламации, а также запрещенная литература, которые получали эти общества.

12 марта 1887 г. тартуской почтой был получен пакет из Владимира на имя некоего Шабардина (Шамбардина), члена общества «Конкордия». Так как лица с такой фамилией не оказалось, то библиотекарь «Конкордии» И. Выржиковский отправился на почтамт, чтобы получить пакет, поскольку он был адресован в общество. В присутствии почтмейстера пакет был вскрыт. В нем оказались запрещенные книги и брошюры — «Что нам ждать от революции», «Варшавский процесс 29-ти» и другие революционные издания. Об этом немедленно дано было знать жандармскому ротмистру Порошину и полицеймейстеру. Жандармы, основываясь на сходстве фамилий, не без основания решили, что пакет был адресован К. Я. Шамарину, как мы помним, секретарю и библиотекарю общества «Социэтак». Поэтому в тот же день у Шамарина и в обществах «Конкордия» и «Социэтак» были произведены обыски, впрочем, ничего существенного не давшие. Вслед за тем руководители и активные члены этих обществ были допрошены ротмистром Порошиным, помощником начальника Лифляндского губернского жандармского управления в Дерптском и Верроском уездах, а у наиболее подозрительных из них (Э. Ноневич, Е. А. Александров, М. М. Афрамович и др.) произведены обыски. Но жандармам так и не удалось прояснить истории с пакетом на имя Шабардина.⁵⁵

В конце декабря 1887 г. общества «Социэтак» и «Конкордия» получили письма из Петербурга, в которых оказались гектографированные воззвания «К русскому обществу». Напуганные инцидентом с пакетом на имя Шабардина и опасавшиеся жандармской провокации руководители обществ Е. Синицкий и К. Ряхин (казначей «Конкордии»), явно согласовав свои действия, решили передать письма с воззваниями директору института, который, естественно, сообщил о них жандармам, что вызвало новое следствие, по-видимому, также не давшее ощутимых результатов.⁵⁶

Вообще нелегальные воззвания, прокламации, книги и брошюры, получаемые как из-за границы, так и из других городов Рос-

⁵⁵ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 4011, лл. 6 об. — 7, 10—15; ЦГАОР, ф. ДП. 7-е делопр., 1890 г., ед. хр. 109, т. 4, л. 394.

⁵⁶ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 4011, лл. 24—26; ф. 296, оп. 99, 1888 г., ед. хр. 5, л. 3.

сии, в Тарту второй половины 1880-х гг. были обычным явлением. Мы знаем о них лишь в тех немногочисленных случаях, когда на их след нападали жандармы. Но не подлежит никакому сомнению, что их число на самом деле было во много раз больше. В 1888 г. корпоранты передали начальству присланные в Тартуский университет из Женевы революционные издания «Собрание студентов русского происхождения, состоявшееся в Женеве 9 января 1888 года» (на французском языке) и «Послание к русской молодежи». 22 декабря того же года корпорант В. Демме нашел на лестнице дома, где он жил, «Листок для сбора пожертвований в пользу общества распространения свободной печати» и один экземпляр печатного воззвания «Русское общество». Он немедленно передал их жандармам, которые и начали расследование. Их подозрение пало на живших в одном доме с В. Демме студентов М. Марголиса и Ш. Рабиновича, исключенных из Московского университета за участие в студенческих «беспорядках» и находившихся в Тарту под негласным надзором полиции.⁵⁷ По обыску у них были найдены журнал «Вперед», письма Н. Г. Чернышевского и какие-то революционные статьи. М. Марголис был привлечен к ответственности. Еще ранее, в конце ноября 1888 г. директор Ветеринарного института К. К. Раупах получил гектографированное воззвание «К студентам».⁵⁸

Из других тартуских обществ известный интерес представляет просуществовавшее короткое время «Общество научно-литературных чтений и бесед» (другое название — «Общество по устройству научно-литературных вечеров при Дерптском ветеринарном институте»). Оно было основано в конце 1887 г. по инициативе профессора русского языка и словесности П. А. Висковатова. Председателями его были тот же проф. П. Висковатов и доктор С. Залесский. Из 26 постоянных членов общества 12 состояли под негласным надзором или наблюдением полиции. Вход на научно-литературные вечера, устраиваемые обществом, был открыт всем, и на них присутствовали многие студенты как Ветеринарного института, так и университета. Тематика докладов была весьма разнообразной: были доклады и на литературные и на социальные, общественно-политические темы. Так, на одном вечере был прочитан реферат «Первая эпоха деятельности Н. Щедрина» и писателю в день сорокалетнего юбилея его литературной деятельности был послан от общества адрес. Специ-

⁵⁷ Впрочем, в донесении помощника начальника Лифляндского губернского жандармского управления в Дерптском и Верроском уездах указывались иные фамилии — М. Марголиса и А. Шатаева (ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1889 г., ед. хр. 43, ч. 12, л. 8 об.). Александр Шатаев тоже был исключен из Московского университета за участие в студенческих «беспорядках» и находился в Тарту под полицейским надзором.

⁵⁸ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1889 г., ед. хр. 43, ч. 12, лл. 8 об. — 9, 23 об., 29 об. — 30.

альным заседанием общество откликнулось на смерть В. М. Гаршина, послав вдове его прочувствованную телеграмму.⁵⁹ М. М. Лисицын прочитал доклад «О личности Н. Добролюбова и его борьбе, жертвою которой он пал».

Иногда прения по докладам на литературные темы выливались в бурные споры по общественным вопросам. Так произошло, например, на дискуссии по реферату студента В. Добшинского «О ссыльно-каторжных по «Запискам из мертвого дома» Ф. М. Достоевского». Э. Ноневич, выступая в прениях, «говорил о несоответствии между наказанием и преступлением, об общественной и устройстве артелей среди арестантов», так что председательствующий П. А. Висковатов вынужден был указать, что эти вопросы не имеют никакого отношения к реферату.⁶⁰

Темы других рефератов показывают, что внимание общества привлекали именно те общественно-политические проблемы, которые более всего волновали в это время передовую общественность России. Так, студент Бобров прочитал доклад «О недостатках современного положения нашей сельскохозяйственной промышленности», где, если верить жандармскому отчету, «говорилось о малой производительности труда, о недостатках рабочих рук и капитала, об обезземелении крестьян и об отсутствии кредита».⁶¹ Но особый резонанс вызвали два доклада в марте-апреле 1888 г., которые и привели к закрытию общества, — рефераты И. Выржиковского «Капитализм и крестьянское хозяйство» и В. Нюрнберга «Женщины как жены в современном русском законодательстве». Первый реферат руководство вообще не хотело допускать к прочтению и лишь из-за недовольства членов общества вынуждено было пойти на этот шаг.⁶² И. Выржиковский говорил о том, что капитализм — главная причина разорения крестьян во всех государствах. В его докладе шла речь «о малых наделах, больших налогах, развитии промышленности, отсутствии кредита и т. п.» Доклад вызвал бурные прения, причем в дискуссии, по словам очевидца, высказывались «крайние» мнения, в ту пору казавшиеся еще очень странными⁶³ (уж не были ли это попытки взглянуть на вопрос с марксистской точки зрения?).

Очень оживленные дискуссии вызвал и доклад В. Нюрнберга, который «указал на положение замужней женщины в юридическом отношении, на ее бесправие и зависимость во всем от воли

⁵⁹ См. об этом: S. Issakov, V. M. Garšin ja Tartu üliõpilased. — «Edasi» 4. VII 1965, nr. 130.

⁶⁰ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1889 г., ед. хр. 43, ч. 12, л. 7—7 об.

⁶¹ Там же, л. 7 об.

⁶² М. М. Лисицын. Десять лет в Прибалтийском крае. — «Русская старина», 1904, № 12, стр. 669.

⁶³ Там же.

мужа, на зависимость личную и имущественную, и рассуждал о способе урегулирования брачных отношений и о необходимости обеспеченного положения жены». Диспут по докладу приобрел столь острый характер, что председательствующий вынужден был закрыть заседание.⁶⁴

Руководство кружком в лице благонамеренного проф. П. А. Висковатова и институтское начальство было очень напугано этими бурными прениями, о которых в городе распространились всякого рода толки и слухи. Их смущало и то, что «рефераты служат темой для диспутов не только в помещении общества, но и при собраниях студентов на частных их квартирах, где молодежь, увлекаясь идеею, ведет споры и высказывает свои взгляды без всякого контроля и стеснения».⁶⁵ Поэтому руководство решило прекратить деятельность общества и вечер 15 апреля 1888 г. был последним. Общество научно-литературных чтений привлекло к себе и внимание жандармов, которые отмечали, что последние доклады были с откровенным «оттенком социализма».⁶⁶

Все охарактеризованные выше общества были достаточно широкими по своему составу и существовали легально, хотя, без сомнения, не всё в их деятельности носило легальный, «разрешенный» характер. Но кроме них в Тарту в конце 1880-х гг. функционировал и нелегальный народнический кружок, о существовании которого до сих пор исследователям ничего не было известно. Мы знаем о нем лишь из воспоминаний С. Стемповского. Эти воспоминания в целом заслуживают полного доверия, но, к сожалению, С. Стемповский вошел в состав кружка в самом конце его существования, незадолго до того, как он вообще прекратил свою деятельность; в это время в кружке уже шло внутреннее брожение, некоторые из его членов склонялись к марксизму. К тому же С. Стемповский был рядовым членом кружка, планы и замыслы его руководителей были ему попросту неизвестны, поэтому его характеристика идеологических установок вожakov кружка внушает сомнение.

С. Стемповский вошел в состав кружка или в самом конце 1888 г. или, что вероятнее, в начале 1889 г. Его ввел туда Н. Ф. Омиров. В состав кружка входили: Н. Ф. Омиров, В. В. Стратонов, Е. Д. Синицкий, Н. П. и И. П. Василенко,⁶⁷ К. Я. Шамарин. В кружке дискутировался вопрос о возможностях и способах низвержения царизма, о том, как можно

⁶⁴ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1889 г., ед. хр. 43, ч. 12, л. 8—8 об.

⁶⁵ Там же, л. 8 об.

⁶⁶ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1889 г., ед. хр. 112, л. 2 об.

⁶⁷ С. Стемповский, правда, пишет о Николае и Константине Василенко, но это явная ошибка; в университете в это время учились и принимали активное участие в деятельности Общества русских студентов Николай и Иван Василенко.

вызвать в России революцию. Вскоре Стратонов предложил Стемповскому работать наборщиком на печатном станке, который он прятал у себя на квартире в тахте. С. Стемповский согласился, и с тех пор он активно включился в работу: ночь напролет просиживал на квартире Стратонова и вместе с ним печатал нелегальные воззвания и брошюры. Члены кружка рассматривали свою типографию как возобновление деятельности раскрытой в 1885 г. жандармами перелеяевской типографии.

Основным теоретиком кружка, если верить С. Стемповскому, был Ник. Василенко, который, будто бы, доказывал, что не крестьянин, не рабочий и не революционер-интеллигент ниспровергнут царизм, а это может сделать только дворцовый переворот. С. Стемповский сообщает, что Н. Василенко даже написал ученый трактат, в котором он доказывал, что это согласуется с духом русского народа. Основным оратором на дискуссиях в кружке был Е. Синицкий, сторонник децентрализованного террора⁶⁸

Кружок прекратил свое существование после самоубийства В. В. Стратонова 16 апреля 1889 г., которое чуть не привело к раскрытию кружка и его типографии.

Что же собою представляло руководящее ядро кружка?

Личности Е. Д. Синицкого и К. Я. Шамарина мы уже охарактеризовали выше.

Наибольшим уважением и любовью в студенческой среде пользовался Николай Федорович Омиров (1860—1892), чей яркий образ запечатлен во многих воспоминаниях.

Н. Ф. Омиров в 1879 г. поступил на медицинский факультет Московского университета и почти сразу вошел в университетский народовольческий кружок, а вскоре вместе с С. К. Шарым (в 1889—1894 гг. тоже студентом Тартуского университета) возглавил его. Этот кружок играл руководящую роль в студенческих волнениях 1880—1881 гг. в Москве и был непосредственно связан с Исполнительным Комитетом «Народной Воли». Н. Ф. Омиров стал общепризнанным вожаком студенческого движения в Москве и популярным оратором на студенческих сходках. За выступление на сходке 5 декабря 1880 г. он был арестован, исключен из Московского университета и выслан в Каменец-Подольск к отцу.⁶⁹

В 1881 г. Омирову вместе с Шарым удалось поступить в Харьковский университет, где они незамедлительно вошли в местную народовольческую группу, а затем вместе с Д. Бекароковым, Н. Мерхалевым и Ю. Буниным организо-

⁶⁸ S. Stempowski, цит. соч., стр. 106. В. Чернов, наоборот, писал, что Е. Синицкий был сторонником сближения с либералами (см. В. Чернов, Записки социалиста-революционера. Книга 1-я, Берлин—М.—П., 1922, стр. 58).

⁶⁹ О революционной деятельности Н. Ф. Омирова (Амирова) в Московском университете см.: П. С. Ткачечко, цит. соч., стр. 132—133, 139; М. Р. Гоц. Московская центральная группа партии «Народная Воля» (1883—1885 гг.). — Народовольцы после 1-го марта 1881 года. Сборник, стр. 98; Программа воспоминаний члена Исполнительного К-та «Нар. Воли» В. С. Лебедева, там же, стр. 161—162; С. Я. Елпатьевский. Воспоминания за 50 лет. Л., 1929, стр. 83, и другие работы.

вали студенческий кружок революционно-народнического направления. Весной 1882 г. Омиров и Шарый явились зачинщиками студенческих волнений в Харьковском университете, за что были исключены из университета и вскоре арестованы в Полтаве. Дело Омирова было разрешено в административном порядке: его подвергли тюремному заключению на 6 месяцев, а затем за ним был учрежден гласный полицейский надзор на 3 года с воспрещением жить в местностях, объявленных в положении усиленной охраны. Местом жительства Омиров избрал Лифляндскую губернию — сначала селение Лезер Венденского (Цесисского) уезда, а затем имение Альт-Пегаст Вырусского уезда.⁷⁰ В начале 1885 г. ему разрешили поступить в Тартуский университет, но тяжелая болезнь (туберкулез), которая и свела его совсем молодым в могилу, заставила Омирова вскоре покинуть университет для лечения. Он вернулся в Тарту лишь в начале 1888 г. и немедленно включился в активную общественную деятельность — вступил в нелегальный народнический кружок и в Общество русских студентов.

«Из числа русских студентов, штудировавших в Дерпте в 80-х и в начале 90-х годов, наверное, нет ни одного, кто бы не хранил памяти об этом удивительном человеке в самом светлом уголке своей души, — писал об Омирове Е. Деген. — Скромный, почти застенчивый, он побеждал с первой встречи. Теоретические общественные вопросы его волновали страшно, он готов был бесконечно спорить на всякие жгучие темы <...> Но даже молодых студентов его мнение никогда не подавляло, а вызывало только критическую мысль; он как бы играл роль фермента, возбуждающего необходимое брожение. Всеми текущими вопросами студенческого обихода также страстно интересовался».⁷¹ «Это был тип благороднейшего студента-энтузиаста, каких мы встречаем в повестях Тургенева. Он пользовался в студенческих кругах огромным влиянием и авторитетом», — вспоминал об Омирове В. В. Вересаев.⁷²

У нас есть данные и для характеристики мировоззрения Н. Ф. Омирова, правда, относящиеся к 1891—1892 г., но вряд ли за два года, прошедшие со времени прекращения деятельности народовольческого кружка, его убеждения особенно изменились, тем более, что он до конца жизни остался верен заветам молодости, народничеству. «Мысль Омирова шла путями, проложенными Лавровым и Михайловским, но не успокаивалась на том, что ими уже сказано, а искала того, что они должны были сказать, идя дальше этими путями к новым идейно-теоретическим достижениям, — пишет В. Чернов, будущий лидер эсеров, которому в ту пору были близки идейные поиски Омирова. — Политически он склонялся к постановке на первый план вопроса о достижении во что бы то ни стало политической свободы. Но <...> Омиров был не таким устоявшимся, более «мятущимся» и ищущим, чем «нашедшим». Он не был чужд тяги к народолюбию, хотя возможность и целесообразность террора для данного момента была у него под сомне-

⁷⁰ ЦГИА ЭССР, ф. 296, оп. 99, 1882 г., ед. хр. 71, лл. 4, 30, 33, 36; 1883 г., ед. хр. 1, л. 29 об.

⁷¹ Евгений Деген. Воспоминания дерптского студента (Из недавнего прошлого). — «Мир божий», 1902, март, стр. 83—84.

⁷² В. Вересаев. Собрание сочинений, т. 5, М., 1961, стр. 312.

нием.»⁷³ Итак, у Н. Ф. Оморова мы видим довольно типичную для народовольцев 1880-х гг. эволюцию.

Уважением и популярностью в студенческой среде пользовался и В. В. Стратонов, большой друг Оморова, который буквально благоговел перед ним.⁷⁴

Вячеслав Викторович Стратонов (1863—1889), сын прокурора Екатеринодарского окружного суда, в 1882 г. поступил в Московский университет. За участие в «беспорядках», происходивших в Москве 2 октября 1884 г. на Страстном бульваре (так называемая «Катковская демонстрация»), он был исключен из университета, выслан из Москвы на родину, в Екатеринодар, и подчинен негласному надзору полиции. В 1885 г. не без содействия отца Стратонов смог поступить на медицинский факультет Тартуского университета и тотчас вступил в члены Общества русских студентов, а затем и в нелегальный кружок народников.

В. В. Стратонов был не теоретиком, а скорее, практиком, но зато он был, по воспоминаниям С. Стемповского, подлинной душой кружка⁷⁵ и в его руках сосредоточились все нити практической деятельности организации: типография находилась в его квартире, в 1888—1889 гг. именно он поддерживал связи с петербургским народовольческим кружком и с Коган-Бернштейнами.

Весной 1889 г. В. В. Стратонов покончил жизнь самоубийством, оставив записку «Для себя жить не хочу, для других не могу».⁷⁶ Причиной самоубийства Стратонова было разочарование в возможностях общественной деятельности, преобразования жизни на более разумных и справедливых началах, очень типичное для настроений людей конца 1880-х гг., которые уже усомнились в реальности и осуществимости народнических идей, но еще не видели истинных путей переустройства общества.

Наконец, членами кружка были братья Иван и Николай Прокофьевичи Василенко. Первый из них, вероятно, значительной роли в кружке не играл, зато Н. П. Василенко, как мы видели, был основным его теоретиком.

Н. П. Василенко вместе с Е. Д. Синицким в 1885 г., как раз перед поступлением в Тартуский университет, принимал участие в работе киевского народовольческого кружка М. Д. Фокина (так называемое «общество заговорщиков»)⁷⁷ С 1885 по 1890 г. Н. П. Василенко учился на историко-филологическом факультете Тартуского университета, который закончил со степенью «кандидата истории». Он был видным членом Общества русских студентов, в 1887—1888 гг. его председателем.⁷⁸ В конце своего пребывания в Тарту

⁷³ В. Чернов, цит. соч., стр. 58.

⁷⁴ В. Вересаев, цит. соч., стр. 312.

⁷⁵ S. Stępowski, цит. соч., стр. 111.

⁷⁶ В. Вересаев, цит. соч., стр. 313. Ср. П. Красовский, цит. соч., стр. 235.

⁷⁷ И. Н. Мошинский (Юз. Конарский). На путях к 1-му съезду Р. С.-Д. Р. П. 90-тые годы в киевском подполье. М., 1928, стр. 16.

⁷⁸ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, ед. хр. 190, лл. 21—22.

Н. П. Василенко проявлял интерес к марксизму и входил в марксистский кружок М. Лесника,⁷⁹ хотя его увлечение новым учением было неглубоким. Впоследствии Н. П. Василенко был видным украинским историком и буржуазным политическим деятелем, действительным членом (с 1920 г.) и вице-президентом Украинской Академии Наук. Его перу принадлежат работы «Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии» и «Очерки по истории Западной Руси и Украины».

Как мы уже отмечали, основные теоретики кружка Н. П. Василенко и Е. Д. Синицкий вышли из киевской народовольческой организации М. Д. Фокина, где они получили свое политическое воспитание. Между тем, фокинский кружок выработал свою программу, с которой, по-видимому, Н. П. Василенко и Е. Д. Синицкий были солидарны. Участники фокинского кружка вспоминали, что значительные расхождения у них были лишь по вопросам революционной тактики и практических методов подпольной работы.⁸⁰ Это дает основание предполагать, что, по крайней мере, начальный этап деятельности Н. П. Василенко и Е. Д. Синицкого в Тарту проходил под знаком тех идеологических установок, которые они усвоили в фокинском кружке. В этой связи можно указать и на то, что взгляды Н. Ф. Омирова, насколько мы можем судить, имели много точек соприкосновения с программными установками киевского «общества заговорщиков».

Фокинцы уже понимали ограниченность «Народной Воли», старались выйти за пределы ее программы и построить свою организацию на новых началах. Был разработан план широкой всероссийской партийной организации; вся энергия нового тайного общества направлена на подготовку и воспитание кадров будущих революционеров. В противовес анархо-бунтарству семидесятников верные заветам «Народной Воли» учредители киевской организации ставят во главу угла своей программы «политику» и захват власти.⁸¹ На первом этапе своей деятельности они сознательно отказываются от отдельных революционных актов, а в центр своих усилий ставят «выработать и прочно обосновать свое социалистическое и революционное мировоззрение, а затем точно формулировать и определить свою политическую ориентацию»; параллельно с этим, путем целой системы организационных мероприятий, создать всероссийскую революционную партию, причем основные надежды в этом фокинцы возлагали на студенчество.⁸² Лишь после создания такой мощной и широкой тайной организации, с помощью кото-

⁷⁹ Ник. Василенко. Академик Богдан Олександрович Кістяковський. — Українська Академія Наук. Записки соціально-економічного відділу, т. 1, 1923, стр. XV.

⁸⁰ И. Н. Мошинский, цит. соч., стр. 27—28.

⁸¹ Там же, стр. 9.

⁸² Там же, стр. 14.

рой можно было бы низвергнуть самодержавие и захватить власть, на повестку дня должно было встать радикальное общественное преобразование.

Конечную цель программа киевского «общества заговорщиков» формулировала так: «полное переустройство социально-экономического строя на началах социализма — обобществление всех средств и орудий производства». Ближайшие цели: в области политической — демократическая федеративная республика, всеобщее избирательное право, широкая автономия и местное самоуправление; в области экономической — постепенный переход всех земель в руки крестьян, кооперирование землевладения и землепользования, поощрение потребительской и производственной кооперации, постепенный переход фабрик, заводов и других промышленных предприятий во владение и пользование рабочих коллективов.⁸³ Эта программа носит отчетливый буржуазно-демократический характер, столь типичный для народников, и, конечно, далека от подлинного социализма.

В вопросах тактики и практических методов борьбы среди фокинцев были расхождения; в конечном итоге, не отрицая террора, они применение его относили к более позднему периоду непосредственного нападения на правительство, пока что от террора решено было отказаться, точно также как и от открытой революционной агитации и пропаганды.⁸⁴

Руководители киевского общества планировали создание разветвленной тайной организации по всей стране.

Нам представляется, что программные установки фокинцев были близки тартускому народническому кружку. По крайней мере, те немногие сведения, которые у нас имеются, о деятельности и воззрениях отдельных членов его вполне согласуются с этими установками: упор в тартуском кружке явно делается не на конкретных революционных актах (о них нет никаких сведений), а на выработке программы, на широкой пропагандистской работе с целью воспитания сочувствующих, тех, кто мог бы со временем встать в ряды революционной партии, — отсюда и деятельность типографии, где печатаются нелегальные листовки и прокламации, и активная работа членов кружка в легальных студенческих обществах, их выступления на всевозможных дискуссиях и спорах. При этом на первый план в будущих преобразованиях ставится достижение политической свободы (Н. Ф. Омиров), т. е. буржуазно-демократические преобразования. Террор в принципе не отрицается, но применение его в настоящем представляется нежелательным, ничего не дающим.

Утверждения же С. Стемповского о взглядах Н. П. Василенко и Е. Д. Синицкого нам представляются сомнительными; они мо-

⁸³ И. Н. Мошинский, цит. соч., стр. 27.

⁸⁴ Там же, стр. 28.

гут касаться лишь какой-то стороны их воззрений по тактическим вопросам, по которым и у фокинцев не было единства, а не сущности их тогдашних программных установок.

Впрочем, вряд ли в кружке в 1888—1889 гг. уже было полное идейное единство. Видимо, как раз в это время кружок переживал идеологический кризис, многие члены испытывали ощущение тупика, в который зашла их деятельность на пути народничества. Симптоматично в этой связи и самоубийство В. В. Стратонова, вызванное разочарованием в своей деятельности, и интерес Н. П. Василенко к марксизму, и вообще сближение народнического кружка с марксистским кружком М. Лесника, которое становится очевидным из жандармского дела о самоубийстве Стратонова. По-видимому, самоубийство Стратонова и жандармский розыск в связи с этим послужили только внешним толчком для прекращения деятельности кружка, истинная же причина этого лежала глубже, во внутреннем кризисе организации.

Пути членов кружка разошлись: Н. Ф. Омиров до конца жизни остался народником в духе «Народной Воли», народнические традиции и в 1890-е гг. не потеряли своей привлекательности для К. Я. Шамарина, Е. Д. Сеницкий же эволюционировал к либерализму, о колебаниях Н. П. Василенко мы уже говорили выше, С. Стемповский стал марксистом.

Многие стороны деятельности кружка остаются для нас открытыми, в частности мы не знаем, когда были основаны кружок и типография, кто, кроме выше перечисленных лиц, входил в его состав, какие именно листовки печатались на типографском станке в квартире В. В. Стратонова, да и многие другие.

На некоторые из этих вопросов можно попытаться, правда, с большой долей гипотетичности, и ответить.

Кружок вряд ли мог возникнуть ранее 1886 г., об этом говорит состав его руководящего ядра: В. В. Стратонов и Н. П. Василенко поступили в Тартуский университет в августе 1885 г., Е. Д. Сеницкий же и К. Я. Шамарин стали студентами Ветеринарного института только осенью 1886 г., а И. П. Василенко мы видим в Тарту лишь в августе 1887 г. Если даже Стратонов и Н. Василенко были основателями кружка, то все равно для его организации нужно было некоторое время. Итак, 1886—1887 гг. нам представляются наиболее вероятным периодом создания кружка.

На время основания типографии, возможно, проливает некоторый свет одно таинственное замечание в жандармском «Обзоре Лифляндской губернии за 1887 год», представленном в Департамент полиции 14 марта 1888 г.: в нем говорится о присылке в Дерпт в 1887 г. какой-то тайной типографии.⁸⁵ Расшифровать это

⁸⁵ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1888 г., ед. хр. 89, ч. 52, л. 10.

сообщение на основе жандармских документов нам до сих пор не удалось.

Легальным прикрытием кружка в 1887—1889 гг. явно было Общество русских студентов, которое фактически возглавляли руководители кружка. Тотчас после приезда в 1885 г. в Тарту В. В. Стратонов и Н. П. Василенко вступают в члены общества и уже в первом семестре 1886 г. Стратонов становится его секретарем. Во втором семестре 1887 г. Н. П. Василенко избирается председателем Общества русских студентов (эту должность он сохранил и в 1888 г.), а Стратонов — кассиром. С начала 1888 г. активными членами общества становятся Омиров и Синицкий (последний, возможно, и раньше участвовал в его работе). И. Василенко вступил в состав организации в 1887 г. и в первом семестре 1890 г. был библиотекарем в ней.⁸⁶ Известно, что и С. Стемповский столовался в кухмистерской общества и именно при одной встрече в обществе Омиров предложил ему вступить в конспиративный кружок.⁸⁷

Когда сопоставляешь списки членов Общества русских студентов 1888—1890 гг., сохранившиеся в архиве, со списками лиц, находившихся в Тарту под полицейским надзором за политическую неблагонадежность, невольно испытываешь чувство удивления: почти все члены общества числились поднадзорными или были таковыми в прошлом.

Среди постоянных членов общества в указанные годы мы видим исключенных из Московского университета за участие в студенческих «беспорядках» конца 1887 г. с воспрещением жительства в столицах и столичных губерниях и с подчинением негласному надзору полиции Я. Л. Гинзбурга,⁸⁸ А. П. Шатаева, М. И. Ростовцева, Ш.-Х. О. Поляка (связанного с первым тартуским марксистом Э. Абрамовичем), характеризованных уже выше М. Ф. Пигрова и В. Г. Лесового и других, а также исключенных из Петербургского университета Э. В. Гуго, А. В. Мартынова (еще в 1884—1885 гг. привлекавшегося к дознанию по обвинению в «государственном преступлении»⁸⁹) и В. В. Келлера, из Казанского — В. А. Павлова и А. Д. Суздальского,⁹⁰ из Харьковского — Г. С. Сарачева (Сарычева) и т. д., и т. д. Причем эти лица не просто входили в общество, но играли в нем вместе с Н. П. Василенко и В. В. Стратоновым руководящую роль. Так, А. В. Мартынов в 1888—1889 гг. был секретарем Общества рус-

⁸⁶ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, ед. хр. 190, лл. 2—4, 6 об., 21—29.

⁸⁷ S. Stempowski, цит. соч., стр. 106.

⁸⁸ Я. Л. Гинзбург, еще учась в саратовской гимназии, в 1884 г. привлекался к жандармскому дознанию за связь с неблагонадежными лицами и хранение запрещенной литературы (ЦГАОР, ф. ДП, 7-е делопр., 1894 г., ед. хр. 314, т. 1, л. 40).

⁸⁹ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, ед. хр. 235, л. 90.

⁹⁰ В ряде документов говорится, что причиной исключения А. Д. Суздальского из Казанского университета было его участие в студенческих «беспорядках» (ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, ед. хр. 154, л. 118; ф. 325, оп. 1, ед. хр. 1199, л. 3—3 об.), однако ректор Казанского университета в официальном отношении от 21 августа 1888 г. указал иную причину исключения — «принадлежность к противозаконному землячеству» (ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, ед. хр. 246, л. 85).

ских студентов, а в первом семестре 1890 г. — его кассиром и экономом; А. П. Шатаев во втором семестре 1888 и в первом семестре 1890 г. работал библиотекарем общества, а в первом семестре 1889 г. — его председателем; В. В. Келлер во втором семестре 1889 г. был председателем, а позже секретарем общества; другие ключевые должности в организации в эти же годы занимали Я. Л. Гинзбург (в 1890-е гг. ставший во главе общества), В. Г. Лесовой, А. Д. Суздальский и другие.⁹¹ Они-то, без сомнения, и составляли ближайший резерв тартуского народнического кружка. Некоторые из них, видимо, входили в его состав и принимали участие в его деятельности.

16 апреля 1889 г. в 10 часов вечера в квартире М. Лесника покончил жизнь самоубийством В. В. Стратонов, оставив запечатанное письмо на имя Е. Д. Сеницкого, написанное им у Н. П. Василенко. М. Лесник тотчас предупредил об этом всех знакомых Стратонова. Опасавшиеся обыска и жандармского расследования С. Стемповский, Н. Омиров и Н. Василенко немедленно постарались уничтожить все компрометирующие материалы: они обыскали покойного и его квартиру, убрали все детали типографии. Как вспоминает С. Стемповский, они очень торопились, ибо вот-вот должна была нагрянуть полиция.⁹²

Их опасения оказались не напрасными. Если верить помощнику начальника Лифляндского губернского жандармского управления в Дерптском и Веррокском уездах подполковнику Грумбкову, он уже через час после самоубийства Стратонова, будучи об этом извещен полицией, устроил обыск у покойного. В письменном столе он обнаружил написанный карандашом на клочке бумаги верхоленский адрес известного революционера А. И. Бычкова⁹³ и приказал забрать все письма Стратонова. Среди них Грумбков нашел одно письмо Н. О. Коган-Бернштейн от 1. XI 1888 г. из Иркутска, причем в нем упоминался и Лев Матвеевич Коган-Бернштейн. Грумбков, узнав подробности о самоубийстве Стратонова, в ту же ночь произвел обыск у Е. Д. Сеницкого, Н. П. и И. П. Василенко и у М. Лесника. Поскольку последние ожидали обыска и постарались уничтожить все компрометирующие их материалы, то, естественно, что у них почти ничего подозрительного полиции найти не удалось. Все же жандармы обнаружили у М. Лесника цюрихский адрес Г. Френкеля.⁹⁴ Этой находке они не без основания придали важное значение, ибо Г. Френкель был видным деятелем русской революционной эмиграции в Швейцарии и в 1887 г. председателем «Славянского

⁹¹ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, ед. хр. 190, лл. 23—31.

⁹² S. Stempowski, цит. соч., стр. 110.

⁹³ Александр Иванович Бычков (1862—1925) с 1879 г. был связан с киевскими народолюбцами. В марте 1881 г. он был арестован и осужден на десять лет ссылки в Сибирь. В 1887 г. А. И. Бычков бежал из Верхоленска, в 1888 г. объездил почти всю Европейскую Россию, стремясь восстановить деятельность «Народной Воли». Арестованный в ноябре 1888 г. в Москве, он вновь бежал из тюрьмы и опять был схвачен и сослан в Сибирь.

⁹⁴ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1889 г., ед. хр. 222, лл. 5—10 об.

социал-демократического клуба» в Цюрихе. Через цюрихские кружки и общества осуществлялся ввоз нелегальной заграничной литературы в Россию. Жандармы почувствовали, что в Тарту попирается чем-то серьезным и что за самоубийством Стратонова скрывается нечто большее. Жандармское чутье подсказывало им, что здесь идет речь о нелегальном кружке с широкими связями. Начальник Лифляндского губернского жандармского управления генерал-майор Шрамм доносил 29 апреля 1889 г. в Департамент полиции, что он придает «особое значение тесной связи между собою с явным оттенком вредного политического направления поднадзорных Лесника, Сеницкого, Василенко и покойного Стратонова». Генерал-майор Шрамм приказал своему помощнику Грумбкову немедленно приступить «к производству дознания», произвести новые обыски у упомянутых лиц, а также у Я. Коган-Бернштейна. Учитывая серьезность дела, Шрамм решил через несколько дней вместе с губернским прокурором лично отправиться в Тарту, дабы «ознакомиться с обстоятельствами дела о предполагаемом преступном кружке».⁹⁵

И тут окровленную оплошность допустил Департамент полиции: он явно непредусмотрительно нашел, что нет надобности в дальнейшем расследовании обстоятельств самоубийства Стратонова.⁹⁶ Департамент полиции ввел в заблуждение тот факт, что, по сообщению подполковника Грумбкова, самоубийство Стратонова произошло на любовной почве. Столичных жандармов успокоило и то, что при обыске в Тарту было найдено очень мало «вещественных доказательств» «преступной деятельности». Но мы-то знаем причину этого. Кое о чем догадывались и местные жандармы.

Некоторые сведения о «внешних» связях тартуских народных жандармы получили в следующем, 1890, году при расследовании дела о так называемом «Петербургском террористическом кружке» (дело Неонила Истоминой, Степана Фойницкого и других).

Этот любопытный кружок, наладивший широкие связи и предпринявший попытку создать всероссийскую революционную организацию, до сих пор не был предметом специального исследования. Если внешняя история кружка, благодаря исключительно откровенным показаниям Н. Истоминой, была раскрыта жандармами и на основе жандармского расследования известна и нам,⁹⁷ то программа кружка, его идейная эволюция доньше не изучены и в этих вопросах у нас нет ясности.

⁹⁵ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1889 г., ед. хр. 222, лл. 11—11 об.

⁹⁶ Там же, л. 12.

⁹⁷ См.: Л. В. Фрейфельд. Из жизни народовольческих организаций конца 80-х годов. — Народовольцы 80-х и 90-х годов. Сборник статей и материалов, составленный участниками народовольческого движения. М., 1929, стр. 150—153.

Петербургская революционная группа (в жандармских делах — «Петербургский террористический кружок») возникла при участии Качоровского, Н. Беляева, Влад. и Неонилы Истоминых в 1888 г. на основе существовавших уже ранее в Петербурге кружков самообразования. Группа, к которой вскоре примкнул студент С. Фойницкий, задалась целью организовать все революционные силы России и вступить вслед за тем на путь систематического террора. Свою деятельность она рассматривала как продолжение дела «Народной Воли». ⁹⁸

Уже в 1888 г. члены организации наладили контакты с заграницей и с целым рядом провинциальных народнических кружков. В конце этого года Н. Беляев устанавливает связь со Стратоновым, ⁹⁹ а вскоре С. Фойницкий и лично посещает его в Тарту. ¹⁰⁰ Для переписки со Стратоновым С. Фойницкий пользовался адресом какого-то библиотекаря. ¹⁰¹

К началу 1889 г. деятельность Петербургской революционной группы получила уже известный размах, были распределены обязанности между отдельными руководителями организации. С. Фойницкому были поручены сношения с западным краем России, в частности с Минском, Вильно и Тарту. «С этими городами Фойницкий вел переговоры о постановке типографии, паспортного бюро, лаборатории для приготовления снарядов и, наконец, об организации тайной переправы через границу и перевозке через нее транспортов революционных изданий. Много строилось во все время сношений нашего кружка с этими городами всевозможных проектов, много давалось взаимных обещаний, но ничего не было устроено вплоть до последнего времени», — показала на следствии Н. Истомина. ¹⁰²

Однако на следствии выяснилось, что члены петербургской организации знали о существовании типографии у Стратонова. При известии о самоубийстве Стратонова С. Фойницкий немедленно отправился в Тарту, чтобы выяснить судьбу стратоновской типографии и наладить связи с местными революционными студенческими кругами. С. Фойницкий показал на следствии, что он ничего в Тарту не узнал и связей с местными кружками не установил, ¹⁰³ но доверять подобным признаниям особо не следует, тем более, что С. Фойницкий, не в пример Н. Истоминой, на следствии многое скрывал. Отсюда возникает естественный вопрос, не была ли связана деятельность стратоновской типографии с работой

⁹⁸ М. С. Александров. «Группа народовольцев» (1891—1894 гг.). — «Былое», 1906, № 11, стр. 5—6.

⁹⁹ ЦГАОР, ф. ДП. 7-е делопр., 1890 г., ед. хр. 109, т. 4, л. 260 об., т. 6, лл. 319, 326.

¹⁰⁰ Там же, т. 5, лл. 231—233, т. 6, л. 326.

¹⁰¹ Там же, т. 6, лл. 67 об. —68.

¹⁰² Там же, т. 4, л. 17.

¹⁰³ Там же, т. 5, лл. 231—233.

петербургского народовольческого кружка и не договорился ли Стратонов с представителями последнего о сотрудничестве? Ведь мы ничего не знаем о печатавшихся на типографском станке у Стратонова изданиях, о том, для кого они предназначались и где получали распространение. Совершенно очевидно, что они не были рассчитаны только для местных потребностей — этого не могло быть уже по чисто конспиративным соображениям да маленький Тарту и не нуждался в большом количестве листовок и прокламаций, особенно если учесть очень незначительный контингент русского населения в нем.

В свой приезд в Тарту после самоубийства Стратонова Фойницкий действовал через Э. Ноневича.

Элиаш Александрович Ноневич, в это время магистр ветеринарии, помощник заведующего бактериологической станцией при Ветеринарном институте, еще в 1884 г., когда он учился в Виленской гимназии, вошел в нелегальный кружок, связанный с первой польской социалистической партией «Пролетариат». Уехав учиться в Ветеринарный институт в Тарту, он продолжал поддерживать отношения с кружком и партией «Пролетариат».¹⁰⁴ Э. Ноневич играл видную роль в деятельности тартуских студенческих обществ и имел довольно широкие тайные связи с Вильно, Варшавой, Ригой, Петербургом, а также с заграницей, откуда получал нелегальные издания. В Петербурге в начале 1889 г. он через Сигизмунда Моравского познакомился с С. Фойницким и, по-видимому, договорился о конспиративных контактах. Э. Ноневич оставил Фойницкому два своих адреса: домашний и рабочий. По этим адресам Н. Истомина по указанию С. Фойницкого посылала в Тарту революционные издания, в том числе «Вестник Народной Воли», «Ответ Лаврова Тихомирову» и первый номер «Самоуправления».¹⁰⁵

С. Фойницкий в свой приезд в Тарту в 1889 г. попытался именно через Э. Ноневича выяснить судьбу стратоновской типографии. Весной 1890 г. С. Фойницкий, видимо, вновь посетил Тарту и по его поручению Э. Ноневич отправился с каким-то конспиративным заданием в Ригу.¹⁰⁶ Э. Ноневич познакомил Фойницкого с

¹⁰⁴ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1884 г., ед. хр. 829, ч. 1, лл. 1 об. — 11 об.

¹⁰⁵ ЦГАОР, ф. ДП. 7-е делопр., 1890 г., ед. хр. 109, т. 6, лл. 68, 76—77 об., т. 7, л. 106.

¹⁰⁶ Кстати, между Ригой и Тарту в конце 1880-х гг. существовали довольно тесные революционные связи. Тартуские студенческие кружки именно оттуда получали нелегальную литературу, присылаемую из-за границы. Возможно, в налаживании этих связей принимал участие и В. К. Курнатовский, в 1887—1888 гг. проживавший в Риге и в одно время собиравшийся поступать в Тартуский университет. В Риге он, как известно, организовал нелегальный кружок учащихся Политехникума и поддерживал сношения со студентами других городов (см. об этом: Е. К. Окулова, Виктор Константинович Курнатовский, Госполитиздат, 1948, стр. 14—15). Любопытно, что когда летом 1888 г. Курнатовский тайком скрылся из Риги, то полиция и жандармы были уверены, что

некоторыми участниками тартуских революционных кружков, в частности с С. Стемповским, который помогал Э. Ноневичу в выполнении конспиративного задания в Риге и даже сам по его поручению ездил в Вильно.¹⁰⁷

К этому времени Петербургский народовольческий кружок наладил и еще одну линию связи с Тарту — через Бейлу Гурвич.

Бейла Гурвич стала участницей народнического движения еще в начале 1880-х гг.¹⁰⁸ В январе 1882 г. под именем Сары Гринвальд она поселилась в Вильно вместе с О. Айзенбергом в качестве хозяйки конспиративной квартиры, где местный народвольтческий кружок с помощью М. Ф. Грачевского предполагал организовать тайную типографию. В марте 1882 г. Б. Гурвич с этой же целью уехала в Ригу, поджидая М. Грачевского и М. Чигоидзе для организации типографии. В сентябре того же года она была арестована в Витебске и в 1884 г. сослана на пять лет в Западную Сибирь. По окончании срока ссылки Б. Гурвич в 1889 г. возвратилась в Европейскую Россию и поселилась под полицейским надзором в Минске. Видимо, в начале 1890 г. она приехала в Тарту, чтобы поступить на акушерские курсы.¹⁰⁹ К этому времени Б. Гурвич уже установила контакт с Петербургской революционной группой и вновь включилась в революционную работу: ей была поручена пропаганда в Северо-западном крае, вместе с Гусевым она разъезжала по России, устанавливая связи с провинциальными группами и кружками народников, в том числе принимала участие в очень важных переговорах петербургских народовольцев с М. Сабунаевым. В Тарту Б. Гурвич должна была установить связи с местным радикально настроенным студенчеством и организовать денежные сборы для революционных целей.

Вскоре в студенческой кухмистерской (вероятно, Общества русских студентов) Б. Гурвич познакомилась со студентом Александром Эпштейном и договорилась с ним о том, чтобы письма к ней в Тарту адресовались на его имя. Это было сделано явно из конспиративных соображений, поскольку находившаяся под полицейским надзором Б. Гурвич опасалась перлюстрации своей переписки. На адрес А. Эпштейна в начале 1890 г. Н. Истомина

он проживает в Тарту (ЦГИА ЭССР, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 1130, л. 1—1 об.). Хотя В. К. Курнатовский и не был там розыскан, тем не менее он в 1889—1891 гг. числился состоящим под полицейским надзором в Тарту (ЦГИА ЭССР, ф. 296, оп. 99, 1890 г., ед. хр. 1, лл. 18 об. — 19; 1891 г., ед. хр. 1, лл. 46 об — 47).

¹⁰⁷ S. Stempowski, цит. соч., стр. 113.

¹⁰⁸ См. о ней: Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь, т. III, вып. 2, М., 1934, стлб. 1022—1023.

¹⁰⁹ В Тарту за Б. Гурвич немедленно должен был быть установлен полицейский надзор — см. переписку минского полициймейстера и помощника начальника Лифляндского губернского жандармского управления с дерптским полициймейстером (ЦГИА ЭССР, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 976, лл. 68—68 об., 70).

я послала ей несколько инструктивных писем,¹¹⁰ в которых шла речь о готовящемся в мае в Пензе съезде народовольческих групп. В Тарту с Б. Гурвич в начале 1890 г. встречался С. Фойницкий. Вслед за тем Б. Гурвич приняла участие в пензенском съезде, за которым и последовал новый её арест.

Между прочим, на пензенском съезде решено было разделить Европейскую Россию в революционном отношении на несколько «областей». Прибалтика (также как и Польша, Литва, Финляндия) не входила в общую организацию как самостоятельная область. Она должна была временно находиться в распоряжении революционного центра под ведением особых лиц, назначаемых этим последним.¹¹¹

Провал Петербургского террористического кружка в 1890 г. повел за собою серию арестов. В Тарту был обыскан и арестован Э. Ноневич. «При обыске у него были найдены печатные брошюры на польском и немецком языках и рукописи, им собственно писанные, революционного и тенденциозно-политического характера, при чем в числе брошюр оказалась одна под заглавием „Na dzis“ («На сегодня»), изданная польским революционным сообществом «Пролетариат», — в четырех экземплярах».¹¹² У него обнаружили также «Капитал» К. Маркса, «Основания научного социализма» Девиля (на польском языке), ряд стихов.¹¹³ Нужно сказать, что обыск был произведен тартуской полицией весьма поверхностно. С. Стемповский, посетивший квартиру Э. Ноневича сразу после обыска, вспоминает, что он на письменном столе у него нашел полтора десятка номеров польской революционной газеты „Przedświt“ («Рассвет»), выходящей за границей.¹¹⁴

Э. Ноневич на следствии всё отрицал; даже тот факт, что на квартире у него нашли нелегальные издания, он объяснял своей... любознательностью, никаких связей он не раскрыл. Поэтому жандармам так и не удалось выяснить, были ли у Э. Ноневича в Тарту «сообщники» и не входил ли он в какой-либо нелегальный кружок. Между тем, даже из воспоминаний С. Стемповского мы знаем, что Э. Ноневич отнюдь не был революционером-одиночкой; его правой рукой С. Стемповский называет студента Ветеринарного института И. И. Енохина, также замешанного в нелегальной революционной работе. Известно, что Енохин брал у Стемповского литографский камень для печат-

¹¹⁰ ЦГАОР, ф. ДП. 7-е делопр., 1890 г., ед. хр. 109, т. 4, л. 39 об., т. 6, л. 67 об.

¹¹¹ Л. В. Фрейфельд, цит. соч., стр. 152—153.

¹¹² ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1892 г., ед. хр. 761, л. 2 об.

¹¹³ ЦГАОР, ф. ДП. 7-е делопр., 1890 г., ед. хр. 109, т. 7, лл. 112 об. — 113.

¹¹⁴ S. Stempowski, цит. соч., стр. 114.

тания каких-то нелегальных изданий.¹¹⁵ Именно у него в 1892 г. жандармы нашли рукопись «Протоколы съездов» — подробный отчет о съездах студенческих кружков и касс, составленный в январе 1891 г. в Москве.¹¹⁶ Круг близких Э. Ноневицу лиц в Тарту, без сомнения, не ограничивался И. Енохиным; известно, что он был связан с первым марксистским кружком в Тарту.

Вообще когда мы рассматриваем деятельность тартуских народников самого конца 1880-х гг., невольно бросается в глаза их сближение с марксистами, интерес к марксизму. Это было знаменем эпохи: лучшие представители народничества все более разочаровывались в прежних программных установках, мучительно искали выхода из противоречий жизни, и это заставляло их обращать взоры к новому учению — марксизму. По-видимому, нелегальный народнический кружок конца 1880-х гг. и первый марксистский кружок М. Лесника были как-то связаны друг с другом. Об этом говорит и тот факт, что теоретик народнического кружка Н. П. Василенко вошел в состав марксистской группы, и самоубийство В. Стратонова на квартире М. Лесника. Симптоматично в этом плане и то, что Э. Ноневич, явно проявлявший интерес к марксизму, примыкавший к тартуской группе марксистов, связанный с польской социалистической партией «Пролетариат», в то же время принимал участие и в деятельности петербургской народовольческой группы. В среде тартуских народников, однако, уже начинался сложный процесс дифференциации.

Впрочем, видимо, эволюционировала и петербургская революционная группа народников. Известно, что вначале первые петербургские социал-демократы относились к ней враждебно. Сохранилось свидетельство участника брусневской группы В. С. Голубева, что члены последней даже вели борьбу с кружком Качоровского, Беляева и Истоминой, стараясь отвлечь от них тех немногих рабочих, которые к ним примкнули.¹¹⁷ Однако в конце 1889 — начале 1890 г., по некоторым сведениям, и в петербургской организации начинает проявляться и даже брать верх «социал-демократический уклон», так что убежденный народоволец и сторонник террора М. В. Сабунаев собирался порвать все связи с группой.¹¹⁸

На следствии по делу о «Петербургском террористическом кружке» Э. Ноневич был «изобличен» лишь в том, что оказывал членам этого «сообщества» содействие, распространяя революционные издания. По приговору, последовавшему в январе

¹¹⁵ Stempowski, цит. соч., стр. 113.

¹¹⁶ П. С. Ткаченко, цит. соч., стр. 184.

¹¹⁷ В. Голубев. Страничка из истории рабочего движения. — «Былое», 1906, № 12, стр. 112.

¹¹⁸ К истории Сабунаевской революционной организации 1889—1890 годов. — Народовольцы. Сборник III, М., 1931, стр. 252.

1892 г., Э. Ноневич был подвергнут тюремному заключению на 9 месяцев с подчинением, по отбытию наказания, негласному надзору полиции и с воспрещением жительства в течение двух лет в университетских городах.¹¹⁹ Еще до этого, в ноябре 1890 г., Ноневич по распоряжению министра народного просвещения был уволен от занимаемой в Ветеринарном институте должности и ему была запрещена педагогическая деятельность.¹²⁰ Э. Ноневич поселился в Вильно и в 1899 г. вновь привлекался к дознанию по делу о принадлежности к Литовской социал-демократической партии.¹²¹

Сторонников народничества в Тарту было много и в начале 1890-х гг. Это показала та жаркая дискуссия между народниками и марксистами, которая разгорелась в среде тартуского студенчества в 1891—1893 гг. и завершилась победой марксистов. Сторонники народнических идей сохранялись в Тарту и в дальнейшем. Но практическая деятельность тартуских народников 1890-х гг. была уже незначительна и, главное, не имела сколько-нибудь важного общественного значения. Наступила новая эпоха — эпоха утверждения марксизма.

TARTU ÜLIÕPILASKOND 1880. AASTAIL JA NARODNIKLİK LIIKUMINE

S. Issakov

Resümee

Tartu üliõpilaskonna sidemed narodnikute liikumisega on senini uurimata.

1885. a. detsembris saabus Tartusse haridusteed jätkama tuntud revolutsionäär, «Narodnaja Volja» liige L. M. Kogan-Bernštein koos abikaasaga. Neil oli ülesanne asutada Tartus või mõnes teises lähedal asuvas linnas salajane trükikoda, mis jäi aga tegemata, kuna 1886. a. aprillis mõlemad arreteeriti.

M. M. Aframovitši ja teiste Harkovi Veterinaariainstituudist väljaheidetud üliõpilaste kaudu pidas Tartu revolutsiooniline noorus sidet Harkovi narodnikutega.

1880. aastail tundsid narodnikute liikumisele kaasa legaalset Tartu üliõpilaskorraldused «Vene Üliõpilaste Ühing» (üliskooli juures) ja «Societas» ning «Concordia» (Veterinaaria-instituudi juures). Neis ühinguis tegutsesid aktiivselt revolüt-

¹¹⁹ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1892 г., ед. хр. 761, лл. 2 об. — 3.

¹²⁰ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 2707, л. 105.

¹²¹ ЦГАОР, ф. ДП. 3-е делопр., 1892 г., ед. хр. 761, лл. 4 об. — 5.

sioonilisest liikumisest osavõtnud J. D. Sinitski, N. N. Tkatšenko, K. J. Šamarin, E. Nonevitš jt. Huvitavad diskussiooniõhtud toimusid 1887.—1888. a. teaduslik-kirjanduslike lugemiste ja vestluste ühingus. Tartu üliõpilased said regulaarselt revolutsioonilisi väljaandeid ja proklamatsioone nii teistest linnadest kui ka välismaalt.

Umbes 1886—1887. a. tekkis Tartus illegaalne narodniklik rühm, kuhu kuulusid N. F. Omirov, V. V. Stratonov, J. D. Sinitski, N. P. ja I. P. Vassilenko, K. J. Šamarin, S. Stempowski jt. Sellel ringil oli oma salajane trükikoda, kus trükiti illegaalseid üleskutseid ja brošüüre. Ringi koosolekuil diskuteeriti selle ümber, millist teed läheb revolutsioon Venemaal, kuidas kukutada tsarism.

Aktiivne osavõtt teiste üliõpilasorganisatsioonide vaidlusõhtuist andis ringi liikmeile võimaluse oma ideid propageerida. 1888—1889. a. on ringis märgata löhenemist, seesmist kriisi, mõned liikmed asuvad marksistlikele positsioonidele. Pärast V. V. Stratonovi enesetappu 1889. a. aprillis lõpetab ka ring oma tegevuse.

Tartu revolutsioonilised tegelased (V. V. Stratonov, E. Nonevitš jt.) pidasid sidet 1880. aastate lõpul N. Beljajevi, S. Foinitski ja N. Istomina narodnikliku organisatsiooniga Peterburis.

1880. aastate lõpul ja 1890. aastate algul hakkasid Tartu narodnikute väljapaistvamad esindajad pooldama marksistlikku liikumist.

THE STUDENTS OF TARTU IN THE 1880s AND THE NARODNIK MOVEMENT

S. Issakov

Summary

The connections of the students of Tartu with the *narodnik* movement have not been studied.

In December 1885 L. M. Kogan-Bernstein, the well-known revolutionary and a member of the society *Narodnaya Volya*, arrived at Tartu to complete his university education. His wife accompanied him. They were to start a clandestine printing works either in Tartu or in one of the neighbouring towns, but as they were arrested in April 1886, the task was not carried out.

The revolutionary-minded youth of Tartu kept in contact with the Kharkov *narodniks* through M. M. Aframovich and other students expelled from the Kharkov Veterinary Institute.

The *Society of Russian Students* at the University and the societies *Societas* and *Concordia* at the Veterinary Institute

became legal associations for the students of Tartu who sympathized with the *narodniks*.

These societies were headed by E. D. Sinitskii, N. N. Tkachenko, K. Y. Shamarin, E. Nonevich and some other participants of the revolutionary movement. Heated discussions flared up in the *Society for Literary Reports* from 1887 to 1888. The Students of Tartu regularly received revolutionary books and leaflets from other towns as well as from abroad.

In about 1886—1887 and illegal *narodnik* society came into being in Tartu. N. F. Omirov, V. V. Stratonov, E. D. Sinitski, N. P. Vasilenko, K. Y. Shamarin, S. Stempovskii and many others belonged to it. The society had its own clandestine printing-press where illegal appeals and booklets were printed. The questions of the possible ways of carrying out the revolution and overthrowing tsarism were discussed at the meetings of the society. The members of the society propagated their ideas at meetings of student societies by taking an active part in debates. The *Society of Russian Students* was in close touch with the society. From 1886 to 1889 an inner crisis could be observed in the society. Some members were inclined to Marxism. After V. V. Stratonov committed suicide in April 1889, the society broke up.

The revolutionaries of Tartu at the beginning of the 1880s (V. V. Stratonov, E. Nonevich and others) kept in contact with the *narodnik* society of N. Belyaev, S. Foynitskii and N. Istomina in St. Petersburg.

At the end of the 1880s and the beginning of the 1890s the most prominent *narodniks* of Tartu became supporters of Marxism.

SISUKORD — ОГЛАВЛЕНИЕ

H. Palamets. Põhijooni ajaloo õpetamise arengust Nõukogude Eesti üldhariduslikus koolis 1940—1965	3
X. Паламетс. Основные черты развития преподавания истории в общеобразовательных школах Эстонской ССР в 1940—1965 гг. <i>Резюме</i>	22
H. Palamets. Grundzüge der Entwicklung des Geschichtsunterrichts in den allgemeinbildenden Schulen der Estnischen SSR in den Jahren 1940—1965. <i>Zusammenfassung</i>	23
O. Elango. Võitlus Tartu Ülikooli seaduse ümber aastail 1919—1925	26
Б. Эланго. Борьба вокруг закона Тартуского университета в 1919—1925 гг. <i>Резюме</i>	51
O. Elango. Kampf um das Hochschulgesetz der Universität Tartu in den Jahren 1919—1925. <i>Zusammenfassung</i>	52
O. Elango. Võitlus Tartu Ülikooli seaduse ümber aastail 1934—1940	54
Ы. Эланго. Борьба вокруг закона Тартуского университета в 1934—1940 гг. <i>Резюме</i>	84
O. Elango. Kampf um das Hochschulgesetz der Universität Tartu in den Jahren 1934—1940. <i>Zusammenfassung</i>	86
Я. Райд. Прибалтийские немцы накануне и в период переселения из Эстонии (1934—1941)	38
J. Raid. Balti sakslased Eestist ümberasumise eel ja päevil (1934—1941). <i>Resüme</i>	121
J. Raid. Die Deutschbalten vor und während ihrer Umsiedlung aus Estland (1934—1941). <i>Zusammenfassung</i>	122
A. Suur. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi varasematest näitustest (kuni 1905. a.)	124
A. Суур. О ранних выставках Тартуского сельскохозяйственного общества (до 1905 года). <i>Резюме</i>	154
A. Suur. Über die Ausstellungen der Tartuer Estnischen Landwirtschaftlichen Gesellschaft (Dorpat'er estnischer landwirtschaftlicher Verein) bis 1905. <i>Zusammenfassung</i>	157
В. Файнштейн. Переход от трехполья к плодосмену в Эстляндском помещицьем хозяйстве	131
V. Fainštein. Üleminek kolmeväljasüsteemilt viljavaheldussüsteemile Eestimaa mõisamajanduses. <i>Resüme</i>	203
V. Fainstein. Der Übergang vom Dreifeldersystem zum Fruchtwechsel in der estländischen Gutswirtschaft. <i>Zusammenfassung</i>	209
V. Hatto. XVII sajandi Eesti talurahvaküsimuse käsitlemisest kodanliku Eesti ajalooteaduses (1920—1940)	211
В. Хатто. О разработке крестьянского вопроса XVII века в эстонской буржуазной исторической науке (1920—1940). <i>Резюме</i>	264
V. Hatto. On the Interpretation of the Problems Concerning the Estonian Peasantry of the 17th Century in the Science of History in Bourgeois Estonia (1920—1940). <i>Summary</i>	264
C. Исakov. Тартуское студенчество 1880-х годов и движение народников.	266
S. Issakov. Tartu üliõpilaskond 1880-ndail aastail ja narodniklik liikumine. <i>Resüme</i>	300
S. Issakov. The Students of Tartu in the 1880s and the Narodnik Movement. <i>Summary</i>	301

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР

VII

На эстонском и русском языках
Резюме на русском, эстонском, английском и
немецком языках
Тартуский государственный университет,
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18

Vastutav toimetaja S. Vahtre

Korrektorid M. Raisma, N. Tšikalova, O. Mutt ja G. Raad

Ladumisele antud 26. V 1971. Trükkimisele antud 25. I 1972.
Trükipoognaid 19,0. Arvestuspoognaid 21,2. Trükiarv 500.
Kõhila Paberivabriku trükipaber nr. 2, 60×90. 1/16. MB 01381.
Tell. nr. 3323. Hans Heidemanni nim. trükikoda, ENSV,
Tartu, Ülikooli 17/19. III.

Hind 2 rbl.

1--9